

ELSŐ SZÁZAD

XIV. ÉVFOLYAM 3.

2015. NYÁR

Ez a lap üres.

Impresszum

Az Első Század Online az ELTE BTK HÖK tudományos folyóirata. Alapesetben az ELTE BTK doktoranduszainak dolgozatai, illetve a Tudományos Ösztöndíj Pályázat publikálásra javasolt dolgozatai számára biztosít publikációs felületet. Ezekon kívül az OTDK-s évek esetén az OTDK helyezettjeinek írásaiból válogatnak a szerkesztők. Az Első Század Online évente négyszer jelenik meg két doktorandusz és két TÖP számmal. A szerkesztőség felkérésre vállalja egyéb konferencia kötetek kiadását is.

Főszerkesztő: A ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottságának mindenkori elnöke, jelenleg Bori Kinga.

Szerkesztőbizottság:

Fehér Viktória (ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság)

Horváth Mihály (ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság)

Bezsenyi Tamás (ELTE BTK HÖK Doktorandusz delegált)

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság

Budapest VIII., Múzeum krt. 4/H

tudomany@btkhok.elte.hu

Felelős kiadó:

ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

ISSN 2063-573

Ez a lap üres.

Tartalom

TÖRTÉNELEM	7
BÓDAI DALMA: A fraknói tárház szerepe Esterházy Pál politikai reprezentációjában	9
KOVÁCS JANKA: „Isten, az uralkodó és a természet ellen való bűn.” Az öngyilkosság reprezentációi és interpretációi a kora újkori Angliában, 1580–1660	35
SÁNDOR ANDRÁS: Háborús traumák az első világháborúban I.	59
SASVÁRI PÉTER: A „fekete legenda” és a Monroe-elv árnyékában: a mexikói események sajtóvisszhangja a New York Timesban, 1851–1867	87
NYELVTUDOMÁNY	113
CZÉGÁNY SZANDRA: Soráthajlások szerepe a Lovasi András-dalszövegekben (különös tekintettel a <i>Ha én lennék</i> című zeneszám szövegére)	115
FEHÉR RICHÁRD JÁNOS: Gallicizmusok a portugál nyelvben. A véghangsúlyos francia jövevényszavak fonetikai vizsgálata	137
NÉMETH DÁNIEL: Adalékok a <i>gyula</i> méltóságnév eredetéhez és fejlődéséhez	170
ESZTÉTIKA, MŰVÉSZETTÖRTÉNET, NÉPRAJZ, MÉDIA	173
BÁN KORNÉLIA: Lakodalom Mongóliában régen és ma	175
IRODALOMTUDOMÁNY	193
B. KISS MÁTYÁS: Térre vált idő: neoavantgárd és posztmodern Szilágyi Domokos költészetében	195
CSABAI MÁTÉ: A szív örvényei, avagy az újrakezdés regénye: Narratívák és dekonstrukció Kemény Zsigmondnál	219
FILOZÓFIA	235
TASNÁDI GÁBOR: Kompatibilista vagy inkompatibilista-e Kant?	237

Ez a lap üres.

TÖRTÉNELEM

Ez a lap üres.

BÓDAI DALMA

A fraknói tárház szerepe Esterházy Pál politikai

reprezentációjában

Bevezető gondolatok a kora újkori gyűjtemények és a főúri udvarok kapcsolatáról

A XV. századtól kezdődően a könyvnyomtatás és a nagy földrajzi felfedezések nyomán kitáguló világ újdonságai a reneszánsz ember csillapíthatatlan kíváncsiságával és tudásvágyával találkozva létrehozta az ún. *Kunst- und Wunderkammer*-eket, *Schatz- und Raritätenkabinett*-eket, azaz a „csodakamrákat”, kincstárakat és ritkaságyűjteményeket, a tudás és az értékelhalmozás templomait.¹ Ezen gyűjtemények középkori elődeiktől eltérően már nem csupán a teauráció, az értékelhalmozás és -mentés célját szolgálták, hanem reprezentációs műfajjá, s egyben az uralkodói és főúri udvarok szinte elengedhetetlen kellékeivé váltak. Egy ilyen gyűjteményben – amelyhez gyakran könyvtár is tartozott – számos különféle tárgy típus helyet kapott, így festmények, ötvösművek, ékszerek, természeti ritkaságok, fegyverek, mechanikai szerkezetek, üvegtárgyak, numizmatikai emlékek és antikvitások: minden, ami régi, az adott ország és a természet múltját és jelenét őrzi, minden, ami különös, ami értékes és bemutatásra méltó a világot egységében és összefüggéseiben felfogó reneszánsz ember igénye alapján, a humanista tudományos szemlélet és a retorika szabályai szerint, a tárgyak neveihez fűződő analógiák alapján rendszerezve.²

A XVII. században az uralkodói, fejedelmi és főúri udvar, mint fogalom rendkívül sokszínű jelenség, egyfajta szimbólum volt: egyszerre hatalmi eszköz, a politikai érvényesülés és a fokozott reprezentáció színtere, a hatalom megjelenítésének helye, a művészetpárolás és a kultúra központja. Magyarországon mohácsi csatát és Buda elvesztését követően kialakult hatalmi űrt (melyet sem a Habsburg család bécsi udvara, sem az erdélyi fejedelmek központjai, sem pedig az időnként összehívott országgyűlések helyszíne, Pozsony nem tudott pótolni) a főurak saját centrumaikkal igyekeztek kitölteni.³ A korszakban Európa szerte megfigyelhető az arisztokrata családok központteremtési törekvése, sorra épültek a várak, kastélyok, melyek igyekeztek uralkodójuk udvarának fényűzését követni. A magyar főnemesek között ez a törekvés szintén megragadható, kialakult egy kör, melyből bárki nádor, az ország első számú rangjának birtokosa, a magyar igények képviselője lehetett. Az elit családok tagjait ezért a társadalmi elvárásoknak és normáknak megfelelő, tudatos felkészülés jellemezte: kialakították és megfelelően berendezték főúri rezidenciájukat, az ún. *Stammburg*-okat, vagyis egy olyan várat vagy kastélyt, amely a család ősiségét, szilárd hatalmát és az országért tett eddigi és elkövetkezendő erőfeszítéseit reprezentálta, és amelybe esetleges megválasztásuk után az országos központ átkerült. Ilyen volt pl. a Thurzó család árvai vára, a Nádasdyak sárvári, a Pálffyok vöröskői, az Esterházyak fraknói udvara vagy a Batthyányak németújvári központja.⁴ Ezen udvarok szerves részeivé váltak a kincstárak, amelyek a XVII. század során egyre nagyobb szerepet játszottak a főurak reprezentációjában. Az családi központok kialakítása és a reprezentáció intenzitása alapvetően függött a család anyagi bevételeitől. A Bécs környékén, illetve az ország nyugati részén élő

¹ BINNI – PINNA 1986, 17–18.; R. VÁRKONYI 2003, 17–23.

² VÍSKOLCZ – SINKÓ 1998, 480–482., MAURIES 2002, 10–23.

³ R. VÁRKONYI 2005, 65–66., VÁCS 1990, 257–261.

⁴ BUBRYÁK 2013, 10–35.; PÁLFFY 2002. 312., S. LAUTER 1992, 6.

főnemesek (pl. Nádasdyak, Esterházyak, Batthyányak) előnyösebb helyzetben voltak a keleti részekben lakó családokkal szemben, és az Erdélyi fejedelemség udvarai, s azok közül a fejedelmé ismét más képet mutatott.⁵

Dolgozatomban a nyugat-magyarországi udvarok egyik legfényesebbjének kincstárát, Esterházy (I.) Pál (1635–1713), egy hercegi rangig emelkedő katolikus, aulikus főnemes fraknoi gyűjteményét vizsgálom azon szempontból, hogy annak kollekciója hogyan illeszkedett a nádor többféle műfajból kialakított reprezentációs programjába.

Esterházy Pál gyűjteményezési tevékenységének politikai és szellemi hátterei

Az Esterházy-család a XVII. században kivételesen gyorsan emelkedett az ország legelőkelőbb és legbefolyásosabb tagjai közé, s bár évszázadok óta nemesi família voltak,⁶ az új helyzetben egészen más politikai-reprezentációs stratégiához kellett fordulniuk: igyekeztek a család régmúlt időkbe visszanyúló történetét, a nagy ősök tetteit megeleveníteni, ezáltal a hatalomban betöltött szerepüket, és az ország előkelőségei között elfoglalt helyüket hangsúlyozni. Esterházy Pál összetett reprezentációs programjának teljes körű elemzése jelenleg nem áll módomban, csupán néhány olyan jelentős eseményt emelek ki, amelyek a kincstár vizsgálata szempontjából elengedhetetlenek.

Esterházy Pál már egészen korán, apja nádori udvarának légkörében (ahol a kor politikai elitje szinte kivétel nélkül megfordult), valamint tanulmányai során megtapasztalta, hogy a művészet segítségével hogyan fejezhető ki a család, illetve saját maga előkelősége, befolyása, hatalma és gazdagsága. 1646-tól a Grazban, majd 1647 és 1654 között a nagyszombati jezsuitáknál tanult, az itt megszerzett tudás későbbi reprezentációs eszköztárára és irodalmi tevékenységére is mély hatást gyakorolt. A családfő szerepét 1652-ben a 4 Esterházy-fíú életét követelő vezekényi ütközet után vette át, majd nem sokkal ezt követően (a nyilvánosság előtt azonban csak 1655-ben) között házasságot a vagyon egyben tartásának érdekében Esterházy Orsolyával.⁷

1653-ban IV. Ferdinánd regensburgi koronázásának alkalmára (ahol mindkettőjüket birodalmi lovagga ütötték) sógorával, Nádasdy Ferencsel egy 5 hetes német körutazáson vett részt, melyről egy latin nyelvű útinaplót készített. A feljegyzésekből kiderül, hogy a XVII. század két legnagyobb mecénása a lakomák és az ünnepi fogadások mellett alkalmat teremtett művészek és mesterek megismerésére, valamint gyűjtemények megtekintésére is.⁸ Ellátogattak többek között a müncheni *Residenzschloss*-ba, ahol a bajor hercegek Európa-szerte kiemelkedő gyűjteményét őrizték,⁹ valamint Günzburg várába, amelynek fogadótermét a 15 éves háború legjelentősebb csatáinak ábrázolásai, így Győr, Pápa, Esztergom és Vác ostromai díszítették. A freskók megrendelője feltehetően Károly burgundiai őrgrof lehetett, aki a török ellenes háborúban Nádasdy Ferencsel, a „Fekete Béggel” harcolt a magyar végeken. A freskók minden bizonnyal nagy hatással voltak Nádasdy Ferencre, akinek sárvári dísztermét még ugyan ebben az évben Hans Rudolf Miller szintén a 15 éves háború csatáinak megjelenítésével ékesítette fel, központban a mecénás országbíró nagyapjának emlékezetes sziszeki ütközetével, körülötte a budai, tatai, pápai, székesfehérvári, kanizsai és győri ostromokkal.¹⁰ Valószínűsíthető, hogy a műpártoló főurak ezen az utazáson vették fel a kapcsolatot a kor legnevesebb ötvös mestereit adó Drentwett-családdal is, akik közül Abraham Nádasdy Ferenc sárvári tárházának egyik

⁵ MONOK 2012, 19–20.

⁶ PÉTER 2005, 7–32.

⁷ IVÁNYI - HAUSNER 1989, 431–435.; KÖSZEGHY 2004, 415–417.

⁸ KIRÁLY 2015, 431–432.

⁹ BUZÁSI 2015, 118.

¹⁰ BUZÁSI 2010, 904.; GALAVICS 1975, 244–247.; GALAVICS 1986, 83–84.; HORN 1989, 21–23.

darabját, a *Bacchus diadala* néven ismert asztali díszet, valamint a fraknói kincstár kollekcójából az Esterházy Lászlót ábrázoló ugrató lovas kisplasztikát, Philip Jakob pedig az ahhoz tartozó vezekényi ütközetet megörökítő dísztalat készítette.¹¹ Esterházy reprezentációs programjára és műgyűjtői tevékenységére jelentőst hatást gyakorolt a mecénás országbíró műpártolása, pottendorfi és sárvári *Kunstkammer*-ei, közös utazásuk, Zrínyi Miklós török elleni sikerei, és irodalmi tevékenysége,¹² valamint a Habsburgok *Schatzkammer*-e, amelyet címei és rangja révén megtekinthetett. Lipót Vilmos főherceg 1659-ben helyezte el és tette egy szűk elit számára nyilvánossá a főként festményekből álló kollekciónak a bécsi *Stallburg*-ban, amelynek hatása Esterházy Pál Kismartonban kialakított festménygyűjteményén és kisebb részben a fraknói tárházban is kimutatható.¹³

Esterházy Pál apjához, Miklóshoz hasonlóan fényes politikai karriert futott be: 1661-ben Lipót király bécsi udvarában főudvarmesterré lépett elő, 1681. június 13-án (Szent Antal napján) nádorrá választották, 1682. február 24-én (Szent Mátyás napján) pedig megkapta az „Aranygyapjas Rend Lovagja” címet, később mindkét szentnek szobrot emeltetett a fraknói vár előtt. 1687. december 8-án (Szűz Mária ünnepén), egy nappal I. József koronázása előtt birodalmi hercegi rangot kapott, amely alkalmából Bernhard Strauss augsburgi mesterrel egy elefántagyar-faragványt készíttetett, és egy Mária-oszlopot állíttatott a fraknói vár udvarába. A pozsonyi koronázási ünnepek eseményeit és saját szerepét egy Johann Jakob Hoffmann és Justus van der Nypoort által készített rézmetszettel örökítette meg. Ezen metszet mintaadója is Nádasdy Ferenc volt, aki korábban I. Lipót koronázásakor (1655-ben) élt hasonló gesztussal.¹⁴ A mecénás nádor saját politikai programján kívül az Esterházy-família történetét is megörökítette: 1700-ban megjelentette Bécsben a 171 metszettel illusztrált *Trophaeum nobilissimae ac aniquissimae domus Estorasiensis* című családtörténeti munkát, melyben Pavao Ritter Vitezovic egészen Ádámgig vezette vissza az Esterházy-ősök sorát, Őrs vezért jelölve meg közvetlen ősként. A *Tropheum* Jakob Hermudt és Jakob Hoffmann által készített ábrázolásai a Nádasdy-féle *Mausoleumra* vezethetők vissza, amely mű később számos családi portrét és galéria képeinek alapja volt.¹⁵ Esterházy Pál többször vett részt török ellenes ütközetekben, így Zrínyi 1664-es hadjáratában (amely során szerzett élményeiről *Mars Hungaricus* című munkájában számolt be) és Buda 1684-es sikertelen ostromában is. Saját és családja hadi sikereit fraknói várának udvarán és falain, valamint metszetes formában is megjelenítette.

A nádor udvarai, mint a politikai reprezentáció színterei

A XVII. századi főnemesség a török veszély következtében vastag falú, magas bástyákkal körülvett várakban lakott, melyekben csak a belső terek, dísztermek bírtak reprezentációs jelentőséggel, kívülről a tömör kőfalak látványát egy-egy díszesebb kapu vagy homlokzat sem tudta feloldani. Ezzel szemben Esterházy Pál kismartoni várát az 1660-as években egy ablakokkal sűrűn áttört, párkányos, lapos falpillérekkel tagolt, gazdagon díszített homlokzatú barokk kastéllá alakította át, szándékosan olyan épületté, amely nem állt volna ellen egy esetleges ostromnak. Az épület homlokzatát Hans Matthias Mayer mellszobrai, a honfoglaló magyar vezérek képmásai díszítették, s közéjük ékelődött be a nádor és apja ábrázolása is, jelezvén, hogy a család ezen dicső ősektől származtatja magát. A kastély dísztermének mennyezetét

¹¹ SZILÁGYI 1994, 66–67.; HÉJYJNÉ DÉTÁRI 1968, 23–27.

¹² KŐSZEGHY 2004, 414–424.

¹³ BUZÁSI 2015, 118–119.; SCHREIBER 2004, 120–126.

¹⁴ GALAVICS 1986, 106., IVÁNYI 1989, 444–447.; IVÁNYI 1991, 21–28., KŐSZEGHY 2004, 416–418.; SZILÁGYI 2014, 13–14.

¹⁵ FAZEKAS 2009, 905–909.; KŐSZEGHY 2004, 418–423.

Carpofora Tencala ékesítette fel Ámor és Psyhé, valamint a Hesperidák aranyalmájának históriájának ábrázolásával, melyek körül a középkori Magyar királyság egyes tartományainak allegorikus nőalakjai jelentek meg.¹⁶ A 1721-ben keletkezett várösszeírás alapján Kismartonban is találtatott tudatosan, előre megtervezett koncepció alapján kialakított festményekből (jórészt másolatokból) és raritásokból álló gyűjtemény. Bár ezen kollekciónál jóval kevesebb forrás maradt fenn, mint a fraknói tárházról, így pontos összetétele és gyűjteményi változásai nem rekonstruálhatóak, ennek ellenére megállapítható, hogy a fraknói és a kismartoni udvar, és a bennük felhalmozott műkincsek hasonlóságot mutatnak Nádasdy Ferenc sárvári és pottendorfi udvarának, illetve az azokban létrehozott gyűjtemények kialakítási koncepciójával, vagyis Esterházy Pál is a *Stammburgban* (Fraknón) helyezte a el a történelmi vonatkozású és családi darabokat, Kismartonban pedig egy modernebb *Kunstkammer*-t hozott létre.¹⁷

A kismartoni rezidenciához képest az Esterházyak másik nagy központja, a fraknói vár igazi erőd volt. Jól védhető kialakításán túl egy 7 darabból álló történelmi festménysorozat is felelevenítette a család hadi sikereit: egy-egy nagy méretű olajkép az 1620-as lakompaki ostromról és az 1623-as érsekújvári csatáról, körülöttük a vezekényi ütközet és a nagyszombati temetés ábrázolása, Pápa eleste és visszavétele, valamint Esterházy Ferenc egyik portyája. Történelmi ihletésű képek a XVII. századi nyugat-dunántúli főnemesi rezidenciák szinte elmaradhatatlan díszítőelemei voltak, így pl. a korábban említett Hans Matthias Mayer freskók, vagy a családi- és kortárs főúri galéria Sárváron.¹⁸ Történelmi alakok ékesítették továbbá a gácsi Forgách vár belső tereit, Batthyány Ádám németújvári és Zrínyi Miklós csáktornyai várának dísztermeit is.¹⁹ A fraknói vár udvarán állt Esterházy Pál Martin Fisler által 1691-ben készített ugrató lovas szobra, előtte a vár kapuboltozata alatt pedig 1706-tól egy preparált krokodil, épp úgy elhelyezvén, hogy az érkezők az állat mögött a szobrot is láthassák. Bár a XVIII. század elején a török veszélye már nem volt fenyegető, a kompozíció mégis szimbolikusan a kívülről érkező oszmán seregeket fenyegeti.²⁰

Esterházy Pál udvarainak kialakítása arra enged következtetni, hogy érezte a korszak átmenetiségét, amiben élt, igyekezett átmenteni értékeit és mégis úttörő volt, első azok között, akik az újdonságokat átvették. Az író, költő és zenével is foglalkozó nádor politikai pályájának egyes kiemelkedő eseményeit megörökítő művészeti alkotások nem csupán azt mutatják, hogy személyesen vonzódott a művészetekhez, az általa kiválasztott műfajok, művészek és programok a főúri reprezentáció részei voltak, így az elkészült művek nemcsak személyiségét és ízlését tükrözték, hanem konkrét politikai mondanivalóval is bírtak.²¹ A nádor sokféle műfajból álló reprezentációját 3 téma köré építette fel: egyrészt igyekezett familiája ősiségét, régmúlta visszanyúló előkelőségét megjeleníteni, másrészt kifejezni családtagjai és saját szerepét a török ellenes küzdelemben, harmadrészt pedig saját politikai pályáját, befolyását és hatalmát hangsúlyozni. A fraknói gyűjtemény – a nádor reprezentációs programjának részeként – egységében és az egyes tárgyak szintjén is e három téma köré épült fel.

Az Esterházy-kincstár forrásai 1645 és 1725 között

A fraknói gyűjtemény anyagáról, illetve az egyes tárgyak elhelyezkedéséről a fennmaradt inventáriumok alapján alkothatunk képet. Esterházy Pál idejéből 6 leltár maradt fenn, ezek

¹⁶ GALAVICS 1975, 244–252. 272–744.; GALAVICS 1986, 125–126.

¹⁷ BUZÁSI 2015, 121124.; KISS 2015, 155–157.

¹⁸ BUZÁSI 2010, 905–914.

¹⁹ GALAVICS 1975, 240–244.

²⁰ ÁCS 2012, 274–280

²¹ GALAVICS 1999, 165–167.

az 1691–1693-as és az 1696-os kivételével kiadottak. Az átírt forrásokkal kapcsolatban a szakirodalom újabban egyre több kritikát fogalmaz meg, ezért munkám során azokat a levéltári mikrofilmre vett anyaggal összehasonlítva dolgoztam fel.

Az összeírásokat általában házasság, végrendekezés, öröklés, osztás vagy halálozás esetén készítették, így az első vizsgált leltár Esterházy Miklós elhunytja után, 1645. november 2. és 7. között keletkezett.²² A második vizsgált összeírás 1654. november 16-án kelt, László vezekényi ütközetben lelt halálát követően, Pál és Ferenc osztozásakor²³ (ugyanebben az évben vette feleségül Pál a birtokkoncentráció céljából a gyámsága alá került Esterházy Orsolyát is).²⁴ Ezen források alapján rekonstruálható, hogy milyen alapokra épült Esterházy Pál gyűjteményezési tevékenysége. A harmadik inventárium 1685. március 10-én készült, Esterházy Pál második, Thököly Évával kötött házassága, és gazdag hozományának elhelyezése után pár évvel észült.²⁵ Az azt követő leltározás 1691. augusztus 9-től 1693. január 8-áig tartott, amely alapján a gyűjtemény már egy európai rangú kincstár képét mutatja. Bár az összeírás két külön dokumentumban maradt ránk, a második, 1693-ban keletkezett irat az első kiegészítése, ezért egy inventálási folyamatnak tekinthetőek.²⁶ Az ötödik vizsgált forrás, az 1696-ban összeírt inventárium Esterházy Pál egy évvel korábbi végrendeletéhez tartozott, amelyben a kincstár anyagát a hitbizomány részévé nyilvánította. Ez a gesztus indokolhatja a megelőző évek összeírását is: a herceg pontosan fel kívánta jegyezni, hogy miből áll kollekcója, amelyet a család elidegeníthetetlen vagyonához sorolt.²⁷ Végül a hatodik leltár, Esterházy Pál halála után néhány évvel, 1721. április 21. és 1725. január 6. között készült, s a mecénás nádor gyűjtési tevékenységének végeredményét mutatja.²⁸

Az öröklött kincstár: az 1645-ös és az 1654-es összeírások

Az Esterházy Miklós halála után készült leltárban a fraknoi vár három helyiségben berendezett gyűjteményének anyagát, és a pohárnok kezén lévő ezüstműveket vették számba az inventálók. Az első teremben nyolc láda kollekcóját jegyezték fel, így az elsőben ékszerek, köztük függők, bokréta, boglárok, karperecek, fülbevalók, hajtűk, aranyláncok és gombok, valamint nyakbavetők, párták és három bársony tokban összesen 48 gyűrű, illetve számos befoglalatlan gyémánt és gyöngy kapott helyet. A második virágdíszes, fekete ládában különböző íróeszközöket és tintákat, a harmadikban színes, hímezni való selymeket, kelméket és csipkéket, a negyedikben pedig ismét írószerszámokat tartottak, míg az ötödik egy patika-láda volt. A hatodik, egy vörös

²² Inventarium rerum mobilium quondam Illustrissimi et Excellentissimi Principis Nicolai Esterhasi de Galántha, Regni Hungariae Comitis Palatini etc. conscriptum in Thesauraria domo Arcis Frakno, die secunda et sequentibus Novembris. Anno Domini Millesimo Sexcentesimo quadragesimo quinto. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 32. (Közl: THALY 1883, 755–767.; BODNÉ BOBVSZKY 1981, 106–118.)

²³ Kiss 2015. 157.

²⁴ Inventarium rerum omnium Illustrissimi Domini Comitis Pauli Esterházi in Arce Frakno existentium, Anno 1654 die 16. Novembris inventarum, juxta Cathalogum infra scriptum. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 33. (Közl: MERÉNYI 1903, 166–179.)

²⁵ Solenne et originale Testamentum Principis Pauli Esterhazy Regni Hungariae Palatini anno 1685 conditum et propria ejusdem manu scriptum. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 48. (Közl: KATONA 1983, 461–502.)

²⁶ Inventarium Rerum et Apparamentorum in Capella Auris Frakno existernium QUAE In eadem Arce die 9. Augusti 1691. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 37., Inventarium Thesauri in Arce Frakno existetis, die 8. Januarii 1693. MNL, P 108. Az Esterházy Rep. 8. Fasc. C. Nr. 37.

²⁷ Inventarium Thesauri Cels[issimi] S[acri] R[omani] I[mperii] Princ[ipis] Pauli Esteras R[egn]i Hungar[iae] Palatini in Arce sua Frakno existentis, Anno 1696. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 38.

²⁸ Inventarium Thesauri Fraknesis, die 6. Januarii anno 1725 erectum. MNL, P 125. Rep. 53. Nr. 11691.

Variánsa: Inventarium Thesauri Fraknesis, die 6. Januarii anno 1725 erectum. MNL, P 108. Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 43. (Közl: KATONA 1980, 131–147.)

bőrrel bevont, arannyal díszített, bársonnyal bélelt tároló különböző étkezéshez használt, nemesfémből készült eszközöket tartalmazott: 58 tányért, 28 gyümölcsnek való poharat, 30 közepes méretű tálát, számos palackot, kannát, gyertyatartót, villát, kanalat és kést. A hetedik láda mosdómedencéket, néhány különleges megmunkálású, illetve gyöngyházzal és ásványokkal ékített kupát és serleget, valamint raritásokat, így négy órát, három strucctójást, egy szerencsió-poharat, egy termés-kristályt tartalmazott, míg az utolsó díszfegyvereket és lószerszámokat. A leltár alapján belső tárháznak nevezett helyiségben folytatódtak a tárolók számozásai, így a kilencedikben különböző textilek, abroszok, ékkövekkel kirakott, hímzett kendők, lepedők, és szoknyák szerepeltek, a tizedikben pedig a kelmék mellett különböző (feltehetően kisebb méretű) ládákat tartottak. A tizenegyedik, diófából készített, fiókos tárolóban csészéket, tálakat és tányérokat, a tizenkettedikben liturgikus tárgyakat, ostyatartókat, kelyheket, feszületeket és oltárra való terítőket, az utolsóban pedig (amely valójában egy hintó hátuljára erősíthető láda volt) férfiviseleteket, kárpitokat és zászlókat írtak össze az leltározók. Az új tárháznak nevezett teremben két nagy asztalon kárpitokat, keleti szőnyeget, négy tigris- és négy párdúcőrt jegyeztek fel.²⁹

Az 1654-es inventárium alapján az előző összeíráshoz képest a kincstár anyaga számottevően nem, a tárgyak elhelyezése azonban némiképp megváltozott. Az első lánán belül több kisebb dobozban és fiókban kaptak helyet a tárgyak: akárcsak az előző forrásban itt is ékszerek, a másodikban és a harmadikban pedig pohárszéki eszközök szerepeltek - amelyek az 1645-ös leltárban még a hatodik és a hetedik lánát foglalták el - így a leltárból kimaradtak, s a kincstárból eltávolításra kerültek a befoglalatlan gyémántok és gyöngyök, a hímezni való selymek, az írószerszámok és a patika-láda. A negyedik tárolóban díszfegyvereket és lószerszámokat, míg az ötödikben ruhaneműket tartottak. Az összeírás végén pedig kevésbé értékes lőfegyverek, kardok, török, lószerszámok, sátrak, kendők, terítők, szőnyegek, illetve óntárgyak szerepelnek, belső- és új tárházról azonban nem esik szó.³⁰ A tárgyak mozgatása arra enged következtetni, hogy a kincstár nem csupán ingó vagyon volt, egyes darabokból az ünnepek és fogadások alkalmával ún. *pohárszéket* állítottak, pl. 1681-ben a soproni országgyűlés alkalmával (ekkor választották Esterházy Pált nádorrá) Mária Eleonóra plaz-neuburgi hercegnő koronázására a városházán, valamint III. Károly koronázására 1712-ben Pozsonyban – a műtárgyak mindkét esetben Esterházy jelenlétét és saját- és családjának politikai súlyát hivatottak erősíteni.³¹ A pohárszék a XVII. században és a XVIII. század elején főúri körökben elterjedt reprezentációs forma volt, pl. Erdődy László Ádám is élt vele, mikor császári követként Varsóba utazott.³²

Az Esterházy Miklós halálakor, valamint a kilenc évvel később felvett leltár alapján a fraknoi kincstár, bár több jelentős műkincset tartalmazott, összességében mégsem emelkedett ki a többi korabeli főúri gyűjtemény közül, Thurzó Zsuzsanna és Thököly Mária hozományainak listáiból kitűnik, hogy e két család is az Esterházyak korai gyűjteményéhez hasonló tárgytípusokból álló tárházzal rendelkezett.³³ A tárház kialakítása és az inventáriumok szövege sem vall arra, hogy Esterházy Miklós, vagy László műértő gonddal viseltetett volna a kollekció iránt, a tárgyak nagy része diplomáciai ajándékként, illetve hozományként került a gyűjteménybe, kincstárhoz

²⁹ MNL P 108. Rep. 8 Fasc. C Nr. 32.

³⁰ MNL P 108. Rep. 8 Fasc. C Nr. 33.

³¹ SZILÁGYI 2015, 187–188., a forrást betűhíven közli: SZILÁGYI 2014, 192–198.

³² „...noha minden Asztali eszköz vert-ezüstbül-vala, mégis azon kívül egy roppant nagy pohárszék, egész a bóthajtásig meg-vala rakva, ama régi Magyar, ezüst, s' aranyozott kúpákkal, czapa-pohárokkal, mosdókánákkal, es több effél, szem-vidáméttó eszközökkel: Mindenikben (a' Lengyelek nagy csudálkozásával) a' Méltóságos Gróff Erdődy fámiliának, Uri czimere ragyogván, és fényeskedvén.” P. SZEGEDI 1736, 93–94.

³³ Gróf Thurzó Zsuzsanna hozománya. 1603. ápr. 21. RADVÁNSZKY 1879, 104–111., Thököly Mária hozománya. 1643. jan. 14. RADVÁNSZKY 1879, 277–286

kapcsolódó mecénási tevékenységükről nem maradt fenn forrás.³⁴ Az inventálók szüksézávú feljegyzéseikben a tárgyak súlyáról, és a bennük foglalt ékkövek számáról több információt jegyeztek fel, mint azok provinciájáról, vagy a hozzájuk kötődő hagyományokról, személyekről. A tárgyak felsorolása között néhol azok tárolására, elhelyezésére is található utalás, így pl. az 1645-ös összeírás első egységére vonatkozóan: „*Cista prima ex Hebano intrinsece auro et sercio variegata*”³⁵: vagyis a nádori ékszereket egy aranytól és selyemtől csillogó, ébenfa ládácskában tartották. Emellett a leltározók részletes leírást adtak a második tárolóról, amely egy fekete, közönséges nyelven *Schreibtisch*-nek nevezett, részben aranyozott, és ezüst virágokkal ékesített, nagy értékű szekrényke volt. A kollekción ládákból való elhelyezése azonban nem csupán arra utal, hogy ekkor még inkább teaurációs célokból tartották fent a kincstárat, hanem az osztáskor ily módon különíthették el az örökösöknek járó részeket.³⁶ Az 1654-es összeírásban az egyes tárgyak tokjaira is található utalás, így az első lán belül 23 különböző, kisméretű „*iskatulában*” tartották az ékszereket, általában 1–2 darabot, az utoljára felvetben viszont hetet. Néhány esetben feltételezhető, hogy a tok célzottan az adott tárgy számára készült: figyelembe véve azt, hogy ezek általában részletesebben leírt, tehát az inventálók által különösen értékesnek tartott ékszerek voltak, így pl. „*A harmadik iskatulában 1. Vagyon egy férfinak való arany zománzos násfa, mely fegyverderék és több hadiszerszám formára vagyon csinálva. Ezen vagyon két öreg orientális gyémánt, kisebb pedig tizenhat, négy kicsin rubint, és egy gyöngy függő alatta.*”³⁷ A feljegyzett tokok többsége azonban különböző, ám gyakran azonos tárgytípushoz tartozó darabokat tartalmazott.

Az 1645-ös és az 1654-es forrásokban még nem mutatható ki a mecénás nádor gyűjteményezési tevékenysége, ezen leltárak azt az alapot tükrözik, amelyből kiindulva Esterházy Pál kiemelkedő műgyűjtő és műpártoló tevékenységével korának egyik leggazdagabb magyar *Kunstammer*-ét hozta létre. Vizsgálatuk az 1721–1725-ös összeírással bezáródó fejlődési ív kezdőpontját adja meg.³⁸

Egy formálódó kincstár képe: az 1685-ös leltár

Az első inventárium, amelyből már kitűnik Esterházy Pál mecénási és gyűjteményrendezési tevékenysége 1685-ben került felvételre, így a nádor és Thököly Éva házasságát követően a hozománnyal gyarapodott, és a Wesselényi-összeesküvés következtében elkobzott Nádasdy-gyűjtemények egy részével is kiegészült kincstár kollekciónjáról tudósít. A forrás több időpontban és több kéz által készített iratcsoport, az említett legkorábbi dátum 1685, így ezt vettem keletkezése kezdetéül. Az inventálás során a gyűjtemény egyes darabjai tárgytípusokként kerültek felsorolásra, sőt, esetenként több csoportba is besoroltak egy-egy darabot, és helyenként ismétlődések és javítások is megfigyelhetők.³⁹ Az összeírás első egységét az aranyból és ezüsből készült darabok, azon belül elkülönítve a gyémánttal díszített ékszerek, a különböző ásványokkal és drágakövekkel kirakott egyéb tárgyak, és „*Keüleomb féle atany mivhez való Raritások*”⁴⁰ azaz órák, képek, ruhadarabok, érmék, evőeszközök és befoglalt terméskövek alkották. A második részben a különböző ásványokból készített tárgyak, így külön egységekben a jás pissal, smaragddal, gyémánttal, gyönggyel, zafírral, türkizzel, rubinttal, illetve a többféle

³⁴ SZILÁGYI 1994, 47.

³⁵ MNL P 108. Rep. 8 Fasc. C Nr. 33.

³⁶ Kiss 2015, 152–155.

³⁷ MNL P 108. Rep. 8 Fasc. C Nr. 33.

³⁸ MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 32., MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 33.

³⁹ MNL P 108. Rep. 8. Fasc. C Nr. 48.

⁴⁰ MNL P 108. Rep. 8. Fasc. C Nr. 48.

drágakövel ékesített darabok kerültek összeírásra, míg a harmadikban a különböző ékszerek fajtájuk és a bennük foglalt ékkövek alapján rendszerezve. A kincstár anyagának negyedik csoportját a borostyánból, elefántcsonttól és a porcelánból készült műtárgyak, pontosan egy borostyán pohár és egy csésze, „*edgy igen szép Sárga gyémántbul*” készített kanna, valamint egy „*Terra sigillata*” kupa (amelyek színük alapján kerülhettek egy csoportba), 3 porcelánedény és 16 elefántcsont-faragvány, így kupák, poharak, kannák és csészék alkották.⁴¹ Az ötödik csoportban 5 „unikornis-szarvként” jegyzett csont, 2 orrszarvú-szarvból készített pohár, egy kupa, egy megmunkálatlan csont, és egy elefántfog szerepelt. Az inventálók külön csoportba sorolták az ékkő nélküli arany- és ezüstkupákat, illetve külön megjegyzés nélkül a strucctojást és kagylót tartalmazó darabokat. A hetedik csoportot mosdómedencék és tálcák alkották, a nyolcadikat ezüsből készült vegyes tárgyak, a kilencediket pedig 36 db óra. A leltárban külön egységet képeztek a díszfegyverek, ezen belül elkülönítve a pallosok, karok, hegyestörök és buzogányok, pajzsok és lószerszámok, cafrangok, tegezok és dísztollak, valamint a kevésbé értékesnek tartott, egyszerűbb darabok. Újabb egységet alkottak a textilféleségek, ezen belül a különféle zászlók, szőnyegek, paplanok és díszöltözetek, ez utóbbin belül pedig elkülönítve szerepeltek az arannyal ékesített, a bársony, valamint a közönségesebb kaftánok, dolmányok, menték, süvegek, övek, nadrágok.⁴²

Az összeírásban külön csoportban szerepelnek a „*Holmi Tárházbéli raritások s, másféle portékák*”. Ide tartozott többek között egy csontból, és egy fából faragott játéktábla a hozzá tartozó kiegészítőkkel, Mátyás király és Oláh Miklós érsek mentéje, egy selyemből varrt feszület és egy naptár, néhány befoglalatlan ásvány, „*Edgy igen szép dupla aczél Klárisos panczel ingh*”, számos elefántcsontból, valamint alabástromból készült kép és kisplasztika, egy könyv formájú óra, két terméskristály (az egyik zománcos virágokkal díszített), „*Edgy öregh forma menkeő*”,⁴³ egy ezüst étkészlet, egy zománcos török kanál, néhány antik pénz, három olvasó és egy ezüstözött házioltár. A felsorolás 92 tétele közül 31 áthúzva szerepel, így pl. Esterházy Miklós kése és Aranygyapjas rendjele, számos ásványból faragott evőeszköz és olvasó, néhány faragott kép, befoglalatlan ásvány és két óra. Külön 37 tételes egységet alkottak az „*Elephant csontbul valo Raritások*”, amelyek között nincs áthúzott darab, sem pedig olyan, amelyik az előző elefántcsont faragványokat tartalmazó kategória valamely tagjával megegyezne.⁴⁴

Az 1685-ös leltár azáltal, hogy tárgytípusokba sorolva, és nem ládák vagy szekrények szerint tartalmazza a tárgyakat (ahogy a korábbiak), illetve hogy ezek között a csoportok között van bizonyos szintű átfedés, és a raritások kategóriájának harmada áthúzott, jelzi, hogy Esterházy Pál ekkor még formálta kincstárát, próbálta felmérni kollekciója, és az egyes darabok értékét, kategóriákat állított fel, egymás mellé tette az összeillő darabokat. Nem állítható azonban, hogy a raritások között a nagyszámú kihúzott tárgy csupán a kategóriába sorolt típusok variálását jelzi, több esetben javítva, pontosabb leírással később ismét szerepel a kihúzott tétel. Így jártak el a leltározók pl. egy kereszt esetében: „*Edgy köbul ki metczett mesterséges spányor kereszt*” – áthúzva, alatta: „*Edgy Zeöld keövekbüül állo Spanyol kereszt*”, valamint egy szenteltvíztartó kapcsán: „*Ezüstben foghlalt termés Christal Szentelt víz edény*” illetve, „*Edgy kicsiny ugyan termés kristal Szentelt viznek valo edény*”.⁴⁵ Megfigyelhető továbbá, hogy nem egész tárgycsoportok kerültek ki a raritás fogalomból, hanem bizonyos darabok, így pl. Szent Sebestyén képmását kihúzták, míg Keresztelő Szent Jánosé és Szent Hyeronimusét nem. Az ásványokból készült

⁴¹ MNL P 108. Rep. 8. Fasc. C Nr. 48.

⁴² MNL P 108. Rep. 8. Fasc. C Nr. 48.

⁴³ MNL P 108. Rep. 8. Fasc. C Nr. 48.

⁴⁴ MNL P 108. Rep. 8. Fasc. C Nr. 48.

⁴⁵ MNL P 108. Rep. 8. Fasc. C Nr. 48.

evőeszközök viszont mind eltávolításra kerültek (kivéve egy feltehetően különleges kialakítású, klárisos nyelű, kalcedonból faragott darabot), míg az ezüst készlet és a zománcos török kanál nem, valamint „*Edgy igen szép metczett Topasius keő*” szintén áthúzva szerepel a listában, míg közvetlenül alatta „*Edgy más nagyobb metczett Topasius keő gyereü*” már nem.⁴⁶ Raritásnak ezek szerint nem csupán a különleges materiából készült tárgyak, hanem sokkal inkább a különleges kivitelezésük számítottak, valamint külön kategóriát képeztek az elefántcsontból és az alabástromból készült darabok.⁴⁷ A szűkszavú összeírásból, annak szerkezete miatt a tárgyak elhelyezéséről nem olvasható ki információ, csupán az egyes (feltehetően a nagyobb értékű) darabok tokjairól esik néhol említés. Több esetben jegyezték fel az adott műkincsben foglalt különböző ékkövek számát, esetenként a tárgyak súlyát, és ezáltal kiszámítható értékét, valamint az előző inventáriumokhoz képest a tárgyak nagyobb hányadához tartozik részletesebb leírás, legalább külső jegyek pontosabb feljegyzésének terén, történetük, kötődésük ismertetése viszont kimerült az előző tulajdonos nevének említésében. Az 1685-ös összeírásból tehát egy formálódó kincstár képe bontakozik ki. A bizonytalan datálás, a tárgyak csoportosítása, a nagyszámú áthúzás és javítás, a több jól elkülöníthető kézírás, valamint ez egyes kategóriák között megfigyelhető átfedések arra engednek következtetni, hogy a leltár nem végleges, csupán piszkozat,⁴⁸ azt a pillanatot mutatja, mikor Esterházy Pál felismerte a gyűjteményében rejlő reprezentációs lehetőségeket, nem csupán egymás mellé tette tárgyait, hanem igyekezett kategorizálni, a tárgyak művészi és történeti értékét figyelembe venni, s valódi *Kunstammer*-re formálni a fraknoi kincstárat.

Vagyonközpontosítás és politikai értékmentés: a hitbizományi jegyzékek (1691–1693, 1696)

Az 1685-ös összeíráshoz képest a hitbizományi inventáriumból már egy kiforrott kincstár képe rajzolódik ki. Az 1685–1690-es években több mester is dolgozott a kincstárban, köztük Thomas Niederhauser udvari asztalos, Christoph Ruebacker lakatos és Paul Gerste üveges mester, aki 1689 novemberében 48 nagy beüvegezett ajtóért és további 3–3 táblaüvegért összesen 28 forint 30 krajcár fizetést kapott a nádortól, majd 1694 májusáig folytatta a kincstár felújítását, mikor is további 24 üvegezett szekrényajtóért és 96 üvegtábláért 50 forint 50 krajcárt utaltak ki számára. Ők készítették azokat az üveges almáriumokat, amelyekben a hercegi kincstár kollekcója került, s amelyek innentől kezdve az összeírások alapegységeit képezték.⁴⁹

Esterházy Pál már 1664-es és 1678-as végrendeleteiben is tett utalásokat a kincstár és a birtokok egyben tartására (az előbbiben jelenik meg egyébként először magyar vonatkozásban a *Kunstammer* kifejezés, bár Kismartonra vonatkozóan),⁵⁰ 1695-ös testamentumában pedig létrehozta az Esterházy- hitbizományt, és annak részévé nyilvánította a kincstárat. A magyar főnemesek az 1687: IX. tc. nyomán alapíthattak hitbizományt, vagyis elidegeníthetetlen vagyoni testeket. Bár Esterházy Pálnak nagy szerepe volt a törvény megalkotásában, és az elsők között élt a lehetőséggel mégsem állítható, hogy az övé egyedi eset lett volna: a Zichy- és a Szirmay-család, valamint Erdődyek is megalkották saját hitbizományukat, Erdődy György ráadásul a galgóci várában található gyűjteményét is annak részévé tette, s Nádasdy Ferenc is

⁴⁶ MNL P 108. Rep. 8. Fasc. C Nr. 48.

⁴⁷ MNL P 108. Rep. 8. Fasc. C Nr. 48.

⁴⁸ Kiss 2015, 164–165.

⁴⁹ MITROPULOS 2014, 37–98.; MITROPULOS 2015, 230–233.

⁵⁰ BUZÁSI 2015, 117.

hasonló lépéseket tett korábban, bár a Wesselényi- összeesküvés következményi miatt nem élhetett a törvény adta lehetőséggel.⁵¹

Az 1691–1693-as inventárium egy levéltári szám alatt, két külön dokumentumban maradt fenn, egymás folytatásaiként értelmezhetőek, az 1696-os hitbizományi leltár előzményeiként, mintegy piszkozataiként. Minden almárium tartalma külön oldalra került, több áthúzás és javítás figyelhető meg bennük, melyek alatt a tárgyak pontosabb lírása következik. Az 1696-os összeírásban sem a kincstár anyagában, sem pedig a kollekcio elhelyezésében nem mutatkozik jelentős eltérés az előző évek leltározásaihoz képest, keletkezését a végrendelet megírása indokolta, az előzőek letisztázott verziójaként értelmezhető, melyet szintén szekrényenként külön-külön oldalra egy regiszteres könyve jegyeztek fel.⁵² A leltárhoz tartozik egy bevezető is, mintegy használati utasítás az olvasóhoz, melyben Esterházy Pál leírja, hogy a tárgyakat elhelyezkedés és nem érték szerint vette sorra, valamint utal egy illusztrált leltárra, amelynek XVII. századi változata eddig nem ismert.⁵³

Az összeírás alapján a tárgyak két helyiségben összesen 53 párosan számozott almáriumban és két éremszekrényben kaptak helyet, s négy csoportra oszthatóak: kincstári rész, fegyverek és lószerszámok, díszöltözetek és érmék. A raritásokkal kiegészült hagyományos értelemben vett kincstári anyag a hitbizományt megelőző 1691-1693-as, a nádor 1695-ös végrendeletéhez mellékelt összeírás alapján is a 67-68-as számú almáriumig helyezkedett el, amit az ún. második kincstár bővített ki: itt további 11 párosan számozott szekrényben tárolták a műkincseket. A 34 szekrény anyaga elrendezésében igen vegyes volt: számos különböző fajtájú ötvösmunka, így kupák, palackok, poharak, kannák, csészék, evőeszközök, mosdó medencék, valamint nemesfém talpazatba foglalt különleges materiák, pl. kagylók, csigák, strucctojások, termések és elefántcsontok kaptak itt helyet.⁵⁴ Ezen kívül a gyűjtemény első negyedéhez tartoztak a különböző képek, kisméretű szobrok, órák, gyertyatartók, ékszerek, pl. násfák, forgók, láncok, közel száz gyűrű, gombok, boglárok, valamint különböző ásványokból faragott edények, természeti ritkaságok, és néhány török díszfegyver is - feltehetően diplomáciai ajándék, vagy raritás voltak miatt. A második kincstárként jegyzett helyiségben a 92–93-as almáriumtól kezdődően a 104–105-ösig folytatódnak a különféle ötvösmunkák, javarészt kupák és egyéb ivóedények.⁵⁵ A gyűjtemény második egységét öt almárium anyaga alkotta. A 71–72-től az egyben felvett 68–91-es számú almáriumokban kerültek összeírásra a fegyverek, így puskák, pisztolyok, kardok, buzogányok, pallosok, szabalyák, vérték, páncélok, sisakok és botok, valamint a különböző lószerszámok és cafrangok. A fraknoi tárház harmadik egysége, a ruhanemük és szőnyegek 79–80 – 81–82-es almáriumokban kaptak helyet. A kollekcio negyedik egysége, a numizmatikai gyűjtemény a második kincstárnak nevezett helyiségben, négy, kifejezetten az érmék számára készült, fiókos szekrényben volt fellelhető.⁵⁶

A hitbizományi inventáriumok rövid, latin nyelvű feljegyzései a gyűjtemény felmérését szolgálták, csak elszórtan olvasható részletezőbb tárgyjellemzés. Bár a hitbizomány a vagyron egyben tartását célozta, a leltár mégsem tartalmaz tárgyakra bontva becsült értékeket, sem pedig azok súlyaira vonatkozó bejegyzéseket, melyek alapján kiszámítható lett volna nemesfémtartalmuk. Mindebből érzékelhető, hogy Esterházy Pál számára gyűjteménye már nem csak vagyronközpontosító célokat szolgált, hanem megjelent a reprezentációs érték

⁵¹ PERES 2009. 94–99., 105–111.; BUBRYÁK 2013, 10–35.

⁵² MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. Nr. 37.; MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. Nr. 38

⁵³ KISS 2015, 168–169.

⁵⁴ MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. Nr. 37.; MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. Nr. 38

⁵⁵ MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. Nr. 37.; MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. Nr. 38

⁵⁶ MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. Nr. 37.; MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. Nr. 38.

is, mint szempont, örökösei számára nem csupán egy beolvasható, vagy viselhető értékes kollekciót, hanem egy politikai tartalommal bíró gyűjteményt kívánt hagyni, amellyel ők is megmutathatták az Esterházyak dicsőségét, hatalmát és vagyonát. A hitbizományi inventárium mögött a vagyonmentés mellett a politikai értékmentés célja is megjelent.

Egy kiforrott kincstár képe: az 1721–1725-ös inventárium

Az Esterházy Pál fraknói kincstáráról tanúskodó utolsó inventárium 1721–1725 között készült, a gyűjtő elhunyt és az inventálás között eltelt hosszú időt a végrendeletében megjelölt örökös, Mihály és az őt követő József váratlan halála indokolta.⁵⁷ Az összeírás alapján a kincstár szerkezete és kollekciója nem változott számottevően a hitbizományi inventálás óta, csupán néhány tárgyat helyeztek át más szekrényekbe, a második tárházként jegyzett helyiség almáriumai pedig az ablakmélyedésekbe kerültek, így 41 párosan számozott almáriumban és öt ablakmélyedésben álló tárolóban szerepelnek a tárgyak. A leltár alapján az almáriumokon kívül is voltak tárgyak a fraknói kincstárban, így az 54–55-ös almárium melletti ablakban egy óra, egy Szűz Máriát ábrázoló szobor, majd ezek alatt „*Ugyan azon ablakban egy Sellye Sékben ölte föll öltöztetett Üdvözült Herczegh Eszterhás Páll Palatinus Statuaja*”⁵⁸, valamint a helyiség ajtajának két oldalán egy-egy fából faragott unikornis-szobor, és egy aranyozott asztal állt, a tárolók felett több óra, és összesen 107 kép kapott helyet, a mennyezetet pedig 54 tengeri állat és számos más raritás díszítette.⁵⁹ A terem két oldalán elhelyezkedő almáriumokban az 1690-es évek leltáraihoz hasonlóan négy nagy csoportra oszthatóan helyezkedtek el a darabok. Az első egységet (1–2 – 67–68-as számú tárolók, valamint az első, a negyedik és az ötödik ablakmélyedés) itt is a klasszikus értelemben vett kincstári anyag képezte, vagyis a nemesfémekből készült, és a természeti ritkaságokkal kombinált pohárszéki eszközök, kisplasztikák, ékszerek, órák és tükrök alkották. A második csoportban, a 69–70, 71–72, 73–74 és a 77–78-as almáriumokban kaptak helyet a különböző fegyverek és lószerszámok, a harmadikban, a 75–76. 79–80 és a 81–82-es szekrényben pedig a női és férfi díszöltözetek, valamint a szőnyegek és más textilfélék. A kollekció negyedik csoportját az érmék alkották, melyek a második és a harmadik ablakban álló fiókos szekrényben kaptak helyet.⁶⁰

Az 1721–1725-ös inventárium is meglehetősen szűkszavú, ám apró megjegyzéseikből következtetések vonhatóak le az egyes tárgyak tárolására, állapotára, történetére és értékére. A kollekció bizonyos nagyobb értékű, törekenyebb darabjai mellé, illetve az apró ékszerek, terméskövek, befoglalatlan ásványok és gyöngyök mellé az összeírók azok tokjait is feljegyezték, pl. az 1721–1725-ös összeírás alapján 51–52 számú almárium tárgyai közt találtatott „*Egy Vörös aranyos tokban két igen Szép Gyémántos Gyűrű, harmadik Aranyban befoglalt nagy Gyémánt.*”⁶¹ az egyben felvett 47–48 – 49–50-esben „*Egy fekete tokban Termés Christálbul való aranyban foglalt magos övegh Pohár födelestül*” (...) *Egy Vörös tokban Csiga formára való termés Cristál Lábos Övegh, mellynek az Lábo aranyos és ezüstben vagyon foglalva.*”⁶² vagy a 29–30-as szekrényben egy „*Fekete páczott tokban levő Asztalra Való Négy-szegletű Aranyos Óra*”.⁶³ Az inventárium alapján az előző évtizedek gyakorlatához hasonlóan a tokok kettős funkcióval bírhattak: óvták a különösen értékes és törekeny darabokat, valamint egyben megőrizték a kisebb tárgyakat.

⁵⁷ KATONA 1980, 132.

⁵⁸ MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691.

⁵⁹ MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691.

⁶⁰ MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691.

⁶¹ MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium. 51–52.

⁶² MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 47–48 – 49–50.

⁶³ MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 29–30.

Ennek ellenére előfordult, hogy nem egy-egy tárgyról hiányoztak részek, s ezeket fel is jegyeztél pl. szintén a 1721–1725-ös forrásban, az 57–58-as almárium tárgyai között: „*Egy vörös bársonyos Tokban aranyban foglalt Amaristus kübül való hajó forma Lábos Pohár, melynek kövekkel kirakott fülei vannal, egyike Letörvő találatott és a pohárban papirocskában be tetetett.*”,⁶⁴ vagy a 21–22-es számú szekrényben: „*Egy tiszta Ezüstbül való Aranyozott hosszú nyelvű Szív formára csinált Turkisekkel meg rakott fődéles Poharocska. Mellynek a tetein kollöt valaminek Lenny de Nem találatik.*”,⁶⁵ majd a következő almáriumban feltehetően a hiányzó fedél szerepelt: „*Egy Tiszta Ezüst Pohár fődéél, mellyen Egy Tiszta Ezüst Aranyozott Ókor vagyon, de az Pohara nem Találatik.*”.⁶⁶ Az előző leltárakhoz képest 1721–1725-ösben több tárgy történeti és személyi vonatkozására található leírás, sőt bizonyos darabok mellett cédula is találatott. A tárgyak mellé helyezett apró pergamenlapocskák célja a hozzájuk kötődő történelmi hagyomány erősítése volt, olyan darabok mellé kerültek, amelyekre ezt a kötődést nem lehetett ráírni.⁶⁷

Gyűjteményezés. Egy tudományos igényű útmutató: Samuel Quicchenberg: *Inscriptiones vel tituli theatri amplissimi*

A kora újkor folyamán, ahogy egyre több gyűjtemény jött létre, úgy a jelentősebb tárházakról nyomtatott katalógusok jelentek meg, valamint könyvek készültek a tárházak helyes kialakításának módjáról, a tárgyak rendszerezéséről és elhelyezéséről. Esterházy Pál fraknói könyvtárának állománya a jelenleg ismert adatokból teljes egészében nem rekonstruálható, így az sem bizonyítható, hogy rendelkezett-e ilyen gyűjteményezési szakkönyvvel, vagy sem. Abból azonban, hogy Nádasdy Ferenc kincstárai adták számára a mintát, akinek pedig többek között a Wittelsbach bajor hercegek gyűjteménye szolgáltatta a követendő példát, nyomokban mégis kimutatható a XVI–XVII. század legismertebb gyűjteményezési könyvének hatása.⁶⁸ A Wittelsbachok közül V. Albrecht nevéhez fűződik a *Kunstammer* megalapítása, s az ő alkalmazottja volt a belga Samuel Quicchenberg, aki 1565-ben jelentette meg *Inscriptiones vel tituli theatri amplissimi* című munkáját. A herceg megbízásából az 1560-as évektől Itáliában tett utazásai – melyek nyomán megismerte Ulisse Aldrovandi bolognai tárházát és a Mediciek gyűjteményét is – nagy hatással voltak rá.⁶⁹ Művében amellett, hogy praktikus tanácsokat adott a gyűjtők számára, egy ideális, tudományos rendszerezésen alapuló tárházat vázolt fel, amelyben a tárgyakat öt osztályba (történeti tár, kincstár, természeti ritkaságok, mechanikus szerkezetek, képtár) sorolta.⁷⁰

Esterházy Pál kincstárában Quicchenberg mindegyik tárgycsoportja megtalálható volt, a műgyűjtő nádor olyan kincstárakról vette a mintát, amelyekre nagy hatást gyakorolt az *Inscriptiones*, így egy európai és magyar hagyományokon alapuló, de mégis innovatív programot hozott létre. A fraknói kincstár illeszkedett az évszázadok óta formálódó tárházak sorába, ám sógora, Nádasdy Ferenc nyomdokain haladva újat alkotott: kincstárára nem csupán, mint ingó vagyona gondolt, a hitbizománytá tételen túl politikai és társadalmi rangjának kifejezésére is használta kollekcióját.

A *Kunstammer*, mint a reprezentáció része

⁶⁴ MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 57–58.

⁶⁵ MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 21–22.

⁶⁶ MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 23–24.

⁶⁷ MNL, P 125. Rep. 53. Nr. 11691. KISS 2011. 304–308.

⁶⁸ MONOK 2012, 138–157.

⁶⁹ VISKOLCZ 2010, 873.

⁷⁰ QUICCHENBERG 1565, [2–22.]

A fraknói Esterházy kincstár az egyetlen olyan kora újkori magyar főúri gyűjtemény, aminek jelentős része, mintegy fele fennmaradt, a tárgyaknak ma az Iparművészeti Múzeum és a fraknói vár ad otthont.⁷¹ Ezen szerencsés körülmény teszi lehetővé, hogy a kincstár ne csupán az inventáriumok alapján, hanem az azokból beazonosítható tárgyak révén is vizsgálható legyen, ezáltal több szempontból is körüljárhatóvá válik a kérdés, hogy hogyan illeszkedett a gyűjtemény a mecénás nádor politikai reprezentációjába és mit fejezett ki az egyes tárgyakkal. Az inventáriumok vizsgálata nyomán az egész kollekció reprezentációs értéke, az amögött meghúzódó tudatos gyűjteménykialakítási munka ragadható meg, az egyes tárgyak elemzése pedig a források szűkszavú leírásait kiegészítve pontosabb képet nyújt az adott tárgy szimbólumkészletéről, s ezáltal az általa kifejezett témáról, s akár a mögötte meghúzódó ismeretanyagáról is.

A XVII. században a gyűjtemény Európa-szerte elterjedt reprezentációs műfaj volt, melyre a peregrinus diákok naplójából, valamint a hatalmi elit tagjainak diplomáciai útjairól fennmaradt forrásokból is vonható le következtetés: a megfelelő kapcsolatokkal rendelkező utazók megtekinthették őket, s lejegyezték az ott látottakat. Bethlen Mihály, az önéletíró kancellár, Bethlen Miklós fia,⁷² valamint Batthyány Kristóf naplójában is olvasható *Kunstkammer*-ekre vonatkozó bejegyzés,⁷³ és Nádasdy Ferenc 1665-ös itáliai körútjáról fennmaradt napló is arról tesz tanúbizonyságot, hogy a nádor sorra meglátogatta a legnevesebb gyűjteményeket.⁷⁴ Esterházy Pál is több gyűjteményt láthatott, így a Habsburgok *Schatzkammer*-ét, Nádasdy Ferenc sárvári és pottendorfi tárházait, valamint az 1653-as körutazásakor több német *Kunstkammer*-t. A kollekció üveges almáriumokban, tehát állandón látható módon történő elhelyezése arra enged következtetni, hogy a mecénás nádor arra érdemes vendégeinek (a látott mintákat követően) maga is megmutatta gyűjteményét.

A család ősiségének megjelenítése

A korszakban a főúri gyűjtemények nem csupán egy mecénás gyűjtőszenvedélye nyomán jöttek létre, hanem folyamatosan, generációkon át gyarapodtak, főként hozományok, vagy ajándékozások révén. Így kerültek a fraknói kincstárba olyan tárgyak, amelyek korábban a

⁷¹ HÉJYJNÉ DÉTÁRI 1979, 19.

⁷² „Die ultimo Octobris, anno 1692. Megjártuk a riszkammert, melly 36 házból áll, rakván külömb-külfömbféle sok raritásokkal, sok nyergekkel, felöltözött lovakkal, melly rakván vagyon külömb-külfömbféle drágakövekkel; benne vagyon kicsinálván egynéhány elector vasderekason, sok electoron pallosi, fegyveri, sisaki, nyergei, köntösi, mellyek között Mauriciusé, johannesFridericusé, Christianus I. 2. Augutusé. Római öltözetek, vademberek köntösi, sok pollak, mellyekél teli van egy ház. Perzsiái papi köntös, japonai, indiai pénzek, kenyerek. Egy házban a többi között sok csudálatos állatok, kik között krokodil az ő kicsinyd ellenségével, icmaleonnal, basiliscus, tengeri kutya, borjú, süldisznó óriás háta gerince, japonai király sisakja, márványkőből asztalok...”(…), „A város felől való bástyában speculáltunk azt a scriniumot, amelyben vagyon egészen KúnstCammara, sok szép raritásokkal, mellyeket mind leírni sok foret, vadnak a sok szép iskutályákban sok külömb-külfömbféle pénzek, képírások, tükrök, prismák, kígyóbőrök, csigából mosdó, medence, kalánok, sphaerák, láncok, igen affabre kifaragtak mind.” Bethlen Mihály útinaplója. Közli: JANKOVICS, 1981.32–33., 59., R. VÁRKONYI 2003, 17–18.

⁷³ „Onnend az czaigházba mentünk. Itt leghelöszöris az öreg h lövő szerszámokat láttuk megh. Sok vagion az bavarjai hazéköztök, de jobb része mind ellenségektülniert, ki francziai, svécziaia, daniakirálioktul, nemellikneoburghi, brandenburghi, haidelberghi, virmenberghi, turlachiherczegektül ,hollandusoktul, ez két utolsó. (...) Taborbanvalokováczzekerekis vannak, globisoknak minden feleknak, granatoknak etc. soka, más helen fegyver derekák es némely raritások: tengeri tekeniösbekamegh töltve s' magánossan a' tekeniöje, melj lehet circiter oly nagy, mind 12 cözörshordonak az feneke. Egy pár öreghcrocodilusmegh töltve az delphinok és tengeri majom fecske fel függesztve, egy pisztrang, nemetülLaxpferhen, találatott egy vízbenMonachiumból 6 merföldnyre, 73 funtniomos, ez is delieneálva vagyon.” Batthyány Kristóf útinaplója. Közli: SZELESTEI N. 1988. 8–9., 32–33.

⁷⁴ Bezeréjd Zsigmond utazási naplója. Közli: MARCZALI 1883, 350.

Thurzó, Báthory, Dersffy, Forgách és a Nádasdy családok kincstárába, vagy a Habsburgok *Schatzkammerébe* tartoztak, és sokszor ezen tárgyak bírtak – éppen az ősiségük és a hagyományozódásuk révén – a legjelentősebb reprezentációs értékkel.⁷⁵ I. Lipót császár a nádor politikájával való elégedettségének jeleként számos tárgyat ajándékozott a fraknoi kincstárba saját gyűjteményéből, s több egykori magyar király serlege található a kollekciónban.⁷⁶ Ezen tárgyakat Esterházy Pál tudatosan használta családja ősiségének, régmúltra visszanyúló hatalmának és befolyásának kifejezésére, így pl. a Mátyás királyhoz kötött, nürnbergi városjeggyel ellátott aranyozott ezüst, zománcozott, virág és levélmotívumokkal díszített, hólyagos fedeles nagyméretű dízs-serleget, amelynek tetején egy holló figura látható.⁷⁷ A tárgy fedelének belsején egy, az 1700-as évek elején készített barokk kori koronás magyar címer van, szív-pajzsában Mátyás hollós emblémájával, körirattal és évszámmal: „MATHIAS CORVINUS D[EI] G[RATIA] HUN[GARIE]) BOH[EMIAE] DAL[MATE] CROAT[IAE] SLAV[ONIAE] REX”.⁷⁸ A művészettörténeti kutatások alapján a serleget az 1481 körül zajló tárgyalások folyamán III. Frigyes német-római császár ajándékozhatta a magyar királynak, erre utal serleg fedelén látható pasztikusán megformált holló figura, Mátyás címerállata, jelezvén hogy a tárgy személyesen neki készült.⁷⁹ Ezt a történelmi hagyományt megerősítendő applikáltatta Esterházy a serleg fedelének belsejére a címert és a köriratot, hogy az a hollófigurával kiegészítve egyértelművé tegye a tárgy Mátyás királyhoz való kötődését. Valaha egy magyar király tulajdonában lévő, az ő címerállatát, és nevét viselő tárgy azok számára, akik a gyűjteményt megtekinthették a család ősiségét, régi nagyságát szimbolizálta, s hogy ennek maga Esterházy Pál is tudatában volt az utólag ráhelyezett kerek ormanens bizonyítja.

Az egykori magyar királyok tárgyai, illetve Habsburg uralkodók kincstárából származó darabok mellett más nagy múltú főnemesi famíliák emblémáival díszített nagy értékű ötvösművek is feltűnnek az inventáriumokban, melyek hozományok révén kerültek s kincstárba, s éppen ezt, az Esterházy-család más főnemesi famíliákkal való családi és politikai kapcsolatát jelenítették meg. A tárgyak leírásánál az inventálók külön kiemelték, hogy melyik család címere látható rajtuk, s ez alapján megállapítható, hogy a címerek, illetve a mögöttük rejlő kapcsolatrendszer adták a tárgyak reprezentációs értékét. A fraknoi tárházban számos Esterházy-címeres tárgy is helyet kapott, amelyek azon túl, hogy érzékeltették a család gazdagságát, az uralkodói és a főnemesi famíliák darabjaival együtt jelentettek igazán nagy reprezentációs értéket. Az ilyen műkincsek között több olyan is akad, amelyre utólag vésték rá a címert, esetleg fiktív évszámmal kiegészítve, így pl. az antik érmével díszített tálka⁸⁰ fülének hátuljára az Esterházyak grófi címerék és az 1340-es dátumot. Az edény belsejét a külső ív mentén 12 tetradrachma, a belső kört pedig 14 dénár alkotja, olyanformán, hogy előlapjuk ezt a belső oldalt, hátlapjuk pedig a

⁷⁵ SZILÁGYI 2014, 49., 62., 68–69., 82–83., 102–103., 110., 124.

⁷⁶ PÉTER 1999, 112–113.; SZILÁGYI 2014, 74–89., 106–111.

⁷⁷ „Item egy széles virágos ezüst aranyos kupa hójagos, kinek tetején egy karvaly áll.” MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C Nr. 32. 2. láda; „Item egy régi Mátyás király kupája, kinek az környéki uiragokkal uan megh rakua” MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C Nr. 33., „Scyphus Regis Hunfariae Matthiae Corvini cum ejusdem Insignibus ac Corvo in superiori parte Romum deponente Anno 1481” MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. Nr. 37. Almárium 5–6., „Egy Eöreg Ezüstös aranyos hollyag kupa, melyne ka' feödeliben belöl Mátythás királynak neve magyar Ország Czémerével be van írva.” MNL P 108 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 5–6.

⁷⁸ Idézi: SZILÁGYI 2014, 53.

⁷⁹ BÉKÉSI - SZILÁGYI - STRUCZ 1992, 5.; PÉTER 1988, 69.; SZILÁGYI 1992, 10–14.; SZILÁGYI 1994, 60–61.; SZILÁGYI 2014, 63–56.

⁸⁰ „Edgy pogán pénz el vert csésze fogantoyával edgyütt” MNL P 108. Rep. 8 Fasc. C Nr. 48., „Fiala aurea in cujus medioo effigies Christi Domini circumdata autem Monetae antiquorum Regnum continentur.” MNL P 108. Rep. 8 Fasc. C Nr. 38., „Egy tiszta aranybul való, egynihány pogány arany pénz el környös körül veretett csésze, a közepin vagon Xtus Urunknak félig való ábrázatja”. MNL P 125 Rep. 53 Nr. 11691.

tálka külsejét ékesíti. Középen egy ún. *Salvator-érem* egykorú másolata jelenik meg, előlapján egy profilból ábrázolt Krisztus fejjel, hátoldalán pedig lángnyelvekből kinyúló IHS rövidítéssel, és mindkét oldalon szakrális körirattal. Az Esterházy-címert és a fiktív évszámot megjelenítő fület utólag forrasztották az edényhez, amely felső oldalán egy szerényebb kivitelezésű 3 alakos jelenetet ábrázol, melyben a kutatás az Iliász egyik részletét, Hektor, Heléna és Akhilleusz ábrázolását ismerte fel.⁸¹ Egy ilyen antik érmékből álló raritás címerrel és fiktív évszámmal való ellátása mögött az évszázadokba visszanyúló családi múlt megteremtésének és megjelenítésének igénye érzékelhető. Szintén ez a reprezentációs téma jelenik meg az inventáriumokban található, személyi kötődéssel együtt leírt Esterházy Miklóshoz, később pedig Pálhoz tartozó Aranygyapjas Rendjel is, amelyek a portrékon és a kincstárban is az adott személy, illetve a család politikai befolyását jelenítették meg.⁸²

A fraknoi tárházban feltűnően nagy számban voltak jelen egykori uralkodóknak tulajdonított olvasók. A XVII. században vallásos felfogás összetett volt, egyszerre volt jelen a *katolikus pietas* kettőssége: a magánáhítat, a csendes elmélyülés, és a hitélet látványos, grandiózus külsőségeinek megjelenítése. A klenódiium a korszakban a keresztény hit fegyvere volt a mindennapok megpróbáltatásaiban, és azon uralkodók, akikhez az Esterházy-gyűjtemény darabjai kötődnek, így III. Sobieski János és Báthory István lengyel királyok, Hunyadi János kormányzó és V. Károly német-római császár a hit védelméért küzdöttek a harcmezőkön.⁸³ Az uralkodói olvasók szinte kivétel nélkül az 51–52-es almáriumban kaptak helyet több, az Esterházy-család egykori tagjaihoz tarozó darab, valamint egyéb vallásos tárgyak, ékszerek és ásványok mellett. A kincstárban található történeti kötődésű olvasók reprezentációs értékét egykori használójuk személye adta meg. Ezen kis méretű tárgyak feliratozása nehézkes, történeti hagyományuk viszont épp olyan értéket képviselt, mint az ötvösművéké, ezért korábbi tulajdonosuk nevével ellátott kis méretű papírost helyeztek melléjük, s az inventáriumokba is ezen cédulák információival kiegészített tárgyleírások kerültek be.⁸⁴

Mindezen gesztusok – a tárgyak célzott elrendezése, címerrel, felirattal és (olykor fiktív) évszámmal való ellátása – azt mutatja, hogy Esterházy tudatosan használta gyűjteményét családja ősiségének és régi dicsőségének kifejezésére. Figyelembe vette, hogy a személyi és történelmi hagyományok megjelenítése, valamint bizonyos darabok erősítik egymás reprezentatív értékét, s ez alapján rendezte el gyűjteményét az egyes tárolókban.⁸⁵ Esterházy Pál felmenőinek történetét

⁸¹ BIRÓNÉ SEY 1992, 35–50.; SZILÁGYI 2014, 89–91.

⁸² Az Úr eő Naga inneplő arany báránnya, mely Termés aranybol vagyon kicsinálva. 4. filigrán munkából csinált golyobisbol áll [...] Az Úr eő Nga második inneplő arany bárnnya,kit 8 eőregh filligrám munkából valo aran gombok tartanak, az Arany bárány mindkét feleöl, gyémáttal rakott, vagyon benne eőregh gyémánt, Nr. 6. apro Nr. 82. Az Úr eő Naga harmadik viseleő arany báránnya, melyet edgy gyémántos Rosa s edgy gyémántos gomb tart, az arany bárányban vagyon eőregh ranta gyémánt 4 az Rosában pedigh eőregh ranta Nr. 1 Kisebb Nr. 8 annális kisebb, megint 8. vagyon, az gombokban pedigh keözép szereü ranta gyémánt vagyon Nr. 20 aprott Nr. 30.” MNL P 108 Rep. 8. Fasc. C. Nr. 48 „Egy fekete tokban Aranybarany Nyakra valójával együtt.” MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 51–52. „Egy vörös tokban tiszta aranybul álló Nyakra való arany bárnyal együtt.” [...] „Egy vörös Tokban Arany baranyhoz hasonló öreghb és apróbb Gyémántokkal ki rakott négy borglárbu álló Smuk, raita főgvén az arany bárány.” [...] „Egy vörös Bársonyos Tokban igen szép Öreghb s apróbb Gyémántokkal rakott ött darabbul álló Smuk, raita függő Ezüstben foglalt igaz Gyöngy báránnyal gyémántokkal kirakva.” MNL P 125 Rep. 53. NR. 11691. Almárium 54–55.

⁸³ SZILÁGYI 1994, 75–76.

⁸⁴ KISS 2010, 304–309.

⁸⁵ „Egy Igen Szép Zöld jaspisbul tisz Szembül álló olvasó, melly harmadik János Lengyel királlyé való az mint az írás mutattya.” [...] „Egy Vörös Claris tizenegy Szembül álló és Aranyos keresztos olvasó Aranyos nimusmával együtt melly Báthorj István Lengyel királyé volt az mint a rait afüggő csedulán való írás mutattya.” Almárium 51–52[...] „Egy vörös Claris tizenegy Szembül álló és Aranyos keresztos olvasó Aranyos numismával együtt melly Barhori István Lengyel királyé volt az mint a raita függő csedulán való írás muttya.” [...] „Lapis Lazari kübül való tiz szembül álló kék olvasó, az mint az raita levü czedulára való írásbul kiteczik Eszterhás Miklós

többféle műfajban mutatta be: elkészíttette Ádámgig visszavezetett családfáját, majd ennek rézmetszetes és írásos (*Trophaeum nobilissimae ac aniquissimae domus Estorasiannae*) változatát is, valamint ősgalériát festetett fraknői várának falaira. Ezen reprezentációs eszközök sorába tartoznak a fent említett műkincsek is, mint a család régmúltá visszanyúló történetének és dicsőségének kifejezői.

A hadi sikerek emlékei

A kora újkori főúri reprezentáció elengedhetetlen része volt a hadi sikerek valamilyen formában való megjelenítése. A költő-hadvezér Zrínyi Miklós csáktornyai várban számos töröktől zsákmányolt fegyverből alakított ki gyűjteményt, amelyet a neves holland utazó Jacobus Tollius 1660-as utazása során megtekintett,⁸⁶ Esterházy Pál számára e tekintetben ő, illetve Nádasdy Ferenc pottendorfi fegyvertára lehetett a mintaadó. Az Esterházyak dicsőségét és hősiességét az ünnepek és felvonulások alkalmával viselt pajzsok és díszpáncélok mellett, a hadizsákmányok, a diplomáciai ajándékok és az ütközetek különfőző formában történő megjelenítése reprezentálta. A fraknői kincstár forrásai alapján a hitbizományi inventálástól kezdődően a 69–70 – 81–82-es almáriumokban kaptak helyet a fegyverek, valamint a különböző lőszerszámok, míg a diplomáciai ajándékok szerepét betöltő darabok az ötvösművek között helyezkedtek el. A fegyverek közül néhány darab máig fennmaradt, és megfeleltethető az 1721–1725-ös leltár feljegyzéseivel.⁸⁷

Az Esterházyak harctéren szerzett érdemeit reprezentálja az az aranyozott ezüst török zászlócsúcs,⁸⁸ amelyet felirata szerint az 1623. novemberében Érsekújvárnál zsákmányolt Esterházy Miklós nádor: „IBRAHIM BOSZNIAI BASSA ZASZLOIAN VALO VERT MELIET EGINEHANI TÖB SZEPE SZASZLOKAL ES KÖZEL NEGI EZER KEREZTIEN ROBOKNAK ELSZABADITASAVAL NIERTEK EL TÖLE VYVARNAL 1623 ESZTENDÖBEN SZENTANDRAS NAPJAN” valamint „GROF EZTERHASI MIKLOS VYVARI GENERALISSAGABAN MELI TÖRÖKÖT BETLEN FEIDELEM HOZOT VOLT KI MADOSIK FERNDINAND ROMAI CHÁZAR ES AZ KERETIENSEG ELLEN IGENERŐS ESEKMEY HITLEVELE ESFOGADASA ELLEN”.⁸⁹ A véset tehát megörökíti a csata előzményeit, hogy Bethlen fejedelem hozta a törököt II. Ferdinánd ellen, a csata idejét és helyét, hogy Érsekújvárnál zajlott 1623 novemberében, és Esterházy Miklós hadi érdemeit, hogy kiszabadított 400 keresztény foglyot, valamint, hogy milyen zsákmányokat ejtett az ütközet alatt. A hadizsákmány feliratozása mögött felismerhető az igény, hogy látványos, kézzel fogható emléket kívántak állítani a győztes ütközetnek, a szerzemény már nem csak pénzben kifejezhető értékkel, hanem politikai reprezentációs töltettel is bírtak.

A műtárgyak tudatos politikai reprezentációs funkciója vizsgálható a Philipp Jakob Drentwett, a korszak egyik legnevesebb augsburgi ötvöse által 1654-ben készített aranyozott ezüst dísztálon is, amely az Esterházy család egyik legnagyobb tragédiáját, a vezekényi ütközetet ábrázolja, mint az országért tett vérrel hozott áldozatot. A műtárgy az 1654-es inventáriumtól

---

Palatinusejé volt.” [...] „Egy Gömbölő aranyos Iskatulában Lapis lasuli kübül való olvasó, melynek a Pater Nosterje tiszta aranybul vaó, melly olvasó Carlous Quintus Császáre volt, az mint a raita való czeduláról ki tetszik.” MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 51–52.

⁸⁶ TOLLIVS 1700, 239–242.

⁸⁷ „Két Török tiszta aranyban foglalt rubintal és Turkissal ékesített, Tokokban levő késsek.” MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium. 5–6.

⁸⁸ „Egy zászlóra való, Tiszta ezüst környös körül megh aranyozott Szív forma Csinált Teteje, mellyet nehaj Üdvözült Méltóságos Eszterházy Miklós és Vyvari Gratis Bosnay Ibrahim Basátul nyert.” MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 21–22.

⁸⁹ Idézi: HÉJJNÉ 1975, 475–476.; PÉTER 1990, 63.; SZILÁGYI 2014, 167–168.

kezdődően mindegyik összeírásban megjelenik, bővebb, részletező leírás az 1721–1725-ösben olvasható.⁹⁰ A dísztal a fennmaradt szerződés alapján Esterházy Pál sógorai, Nádasdy Ferenc és Homonnai Drugeth György sugallatára készült, két évvel a négy ifjú Esterházy halálát hozó ütközet után, a nagyszombati gyászünnepségek alkalmával mutatták be először. A nagyméretű ovális tál közepén a csatának jelenete látható, az előtérben pedig a felbukott lováról lehanyatló, felemelt kezében még karddal védekező Esterházy László alakja jelenik meg. A tálon az ifjú vitéz ábrázolása a hasonló ókori díszedényeken látható Nagy Sándor vagy Herkules figurákra emlékeztet, azaz László hozzájuk hasonló hősiességét reprezentálja, a csatavesztést, mint önfeláldozást mutatván be. A dicső halál pátozát több motívum is erősíti a tárgyon, így annak jobb oldali felső harmadában egy angyal, kezében a megdicsőültek attribútumaival: pálmaaggal és babérkoszorúval,⁹¹ tőle balra, a tárgy felső részének közepén pedig egy két angyal által közrefogott Esterházy Pál és felesége, Orsolya címerét viselő pajzs. A tárgyhoz eredetileg tartozott egy aranyozott ezüst kispasztika is – az inventáriumokban egy tételben szerepel a díszállal – amelyet Philipp Jakob Drentwett testvére, Abraham készített, s Esterházy Lászlót, mint diadalmasan ugrató lovast ábrázolta, kiegészítvén a tálon megjelenített hadi dicsőséget és hősiességet.⁹²

A hercegi rang megjelenítése műtárgyakon

A család ősiségén és a török háborúkban betöltött szerepén kívül Esterházy Pál reprezentációjának harmadik nagy témája saját hatalmi helyzetének és politikai pályájának kifejezése volt, amely a műtárgyak esetében leginkább annak csúcsán, hercegi rangra emelésekor jelent meg látványosan. Ezen alkalomból került Fraknóra az az aranyból készült fedeles kupa, amelynek tetején a Német-római Birodalom barokk kori hercegi koronája jelenik meg, alatta a félgömb alakú hólyagos díszítményeken Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Gorizia, Krajna, Karintia és Stájerország jelképeivel. A tárgy, Ferdinand Kunath munkája, 1655-ben készült Bécsben, eredetileg Goldbegg báró részére szolgálatai elismeréseként, ő később a császárra hagyományozta a darabot, majd I. Lipót császár ajándékként került 1687-ben Esterházy Pál tulajdonába, aki ekkor vésett rá hercegi címerét és monogramját: „P[aulus] E[sterházy] S[acra] R[omani] I[mperii] P[rinceps] R[egni] H[ungariae] P[alatius]”.⁹³ Az ausztriai tartományok emblémáival és a hercegi koronával díszített aranyserleg, mint uralkodói ajándék a rangemlést szimbolizálta, címerrel és felirattal való ellátása mögött pedig a darab Esterházy önreprezentációjában való tudatos használata jelenik meg.

A nádor maga is készítetett egy műtárgyat ezen alkalomból: kora egyik legnagyobb augsburgi művészeivel, Berrnhard Strauss-szal egy nagyméretű (külső ívén 180 cm hosszú)

⁹⁰ „Item egy nagy öreg ezüst aranyos mosdó medenczéstől, kiben szegény Esterházi László bátyám uram halála vagyon kiformálva.” MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C Nr. 33. 3. láda., „Edgy igen eöregh Mosdó medenczéstül, kin Szegény Eszterhás László harcza vagyon ki csinálva.” MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. Nr. 48 „Egy Eöregh tiszta ezüstbül való Mosdó Medence Mosdóval együtt a mellyen Méltóságos Eszterhás László lovon ülő képe vagyon a Medenczeben Pedigh a maga elveszése representaltatik.” MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 13–14.

⁹¹ Hasonlóan Zrínyi Miklós költeményéhez: „Halhatatlan sereg levegőn megállá,/ Csak maga Gábriel Szigetben leszállá,/ Zríni hogy halálhoz elkészült, találá,/ És szintén Istennek esedezik vala./ Eleiben tünék Gábriel szárnyával,/ Méltóságos vala angyali ruhával;/ Az ő teste vala befödve biborral, /Az keze fegyveres lángozó pallossal./ Az másik kezében egy szép pálmaágot/ Koszorúval egygyütt magassan föltartott”. In: ZRÍNYI 1993, Magyar Elektronikus Könyvtár [Utolsó elérés: 2015. 06. 30.]

⁹² GALAVICS 1988, 140.; HÉJJNÉ DÉTÁRI 1968, 23–27.; HÉJJNÉ DÉTÁRI 1975, 487.; SZILÁGYI 1994, 65–66.; SZILÁGYI 2014, 111–115.

⁹³ „Edgy eöregh holyagos födeles arany Kupa, kinek az tetejen edgy Herczegh seövegh vagyon.” MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C. 48. „Scyphus ex puro Auro cum Coperculo et variorum Regnorum Insignibus, ac Pielo Ducali Superficie” MNL P 108 Rep. 8 Fasc. C Nr. 37. Idézi: SZILÁGYI 2014, 121.; SZILÁGYI 2014, 118–121.

aprólékosan faragott elefántagyart. A darab mind anyagát, mind technikáját tekintve igazi kuriózum, a birodalmi hercegi rang méltó szimbóluma. Mintázata az antik diadaloszlopokhoz hasonlóan spirálisan felfelé futó szalagban Ovidius *Metamorphoses* című művének 32 jelenetét ábrázolja: a legszelebb részén a világ keletkezésének motívumaival indul, míg a csúcson az újdonsült herceg címerével, annak ellentétes oldalán pedig Vénusz istennő lebegő fátyollal ábrázolt alakjával fejeződik be, a csont végének kialakítása pedig egy birodalmi hercegi koronát mintáz.⁹⁴ A hercegi címer és az istennő ábrázolás alatt 10 sorban Esterházy Pál titulusainak felsorolása látható: „CELS[issi]MUS S[acri] IMP[erii] PRINCEPS PAULUHS ESTERAS DE GALANTHA PERPET[ua] COMES IN FRAKNO REGNI HUNG[aria] AE PALATINVS IUDEX CUMANOR[um] AUREI VELLERIS EQUES CO[m]m[un]T[a] TUUM SOPRON[iensis] PEST PILIS ET SOLD[ic] SUPREM[us] COMES SAC[rae] CAES[areis] REG[ia]e MA[gi]s T[er]t[ia] TIS INTIMUS CONSILIAR[is] CAMER[ar]e PART[is] UM REGNI HUNG[ariae] TRANSDANUBIANAR[um] CONFINIOR[um] Q[ui] ANTEMONTANOR[um] SUPREM[us] G[ene]RALIS ET PER DICTUM REGNUM HUNGARIAE LOCUMTENENS HOC OPUS F[aci]t F[aci]t ANNO D[omi]NI M:DC:LXXX.VII.”⁹⁵ A *Metamorphoses*-hez (amely kötet a nádor könyvtárában is megtalálható volt)⁹⁶ a XVI. századtól kezdődően népszerűségét mutatván számos illusztráció készült, így pl. Joachim von Sandrart Nürnbergben, Gabriello Symeoni 1634-ben Lyonban kiadott műve, vagy Johann Ulrich Kraus Augsburgban nyomtatott ábrázolásai, és jeleneteit több egyéb művészeti ág is felhasználta, pl. Nádasdy Ferenc sárvári várának stukkódíszítései (melyeket Esterházy Pál minden bizonnyal láthatott) is *Metamorphoses*-beli jeleneteket ábrázoltak.⁹⁷ Az Esterházy által készíttetett elefántagyaron található faragványok Johann Wilhelm Baur 1641-ben, majd 1681-ben Bécsben kiadott 150 lapos metszetsorozatára támaszkodnak, legtöbb jelenet az első és a negyedik könyv történeteit ábrázolja. A mecénás nádor azért, hogy a barokk korban ismert és népszerű *Metamorphoses*-t választotta politikai pályájának kifejezéséként, egy széles kör számára értelmezhető szimbólumkészlettel jelenítette meg az Esterházyak és saját „átváltzásait”, vagyis rangemelkedéseit és címeit.⁹⁸ Esterházy Pál a *Trophaeum* című munkájának megjelenése szintén a hercegi rang elnyeréséhez kapcsolódik. A metszeten ábrázolt ösök és rövid történetük épp úgy a família folyamatos felemelkedését mutatja be, ahogy az elefántagyar jelenetei az „átváltzásokat”, melynek kicsúcsosodása, egyben Esterházy Pál és általa a család legmagasabb elért rangja a birodalmi hercegi cím.⁹⁹

Az Esterházyak grófi címerével díszített, „griff-körömként” jegyzett 32 cm magas, hajlott szarv, amely foglatának domináns elemét egy griff-figura, tetejének díszítményét pedig egy hárfázó szirénfigura alkotja, kifejező példája a mecénás nádor önreprezentációjának. A XVII. századi felfogás szerint a griff a természetfeletti erőt és a különleges képességeket, a hárfán játszó szirén pedig a költészet ideálját jelenítette meg, a tárgy testét képző „griff köröm”, egy különleges alakú szarv pedig igazi kuriózum, s egyben a család címerállatának egy „darabja”. A műtárgy tehát összetettségében azt fejezi ki, amilyennek Esterházy Pál láttatni szeretete

⁹⁴ „Egy vörös tokban egy igen nagy mesterségesen Mecésekkel elaborált Ovidius fabuláit representalo Elefánt fogh.” MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Almárium 65–66.; SZILÁGYI 1995, 81–82.; SZILÁGYI 2014, 311–320.

⁹⁵ Idézi: Szilágyi 2014, 319.

⁹⁶ *Catalogus. Bibliothecae ad exigentiam Testamenti Principis condam Pauli Eszterházy Vanerabili Conventui P. P. Franciscanorum ad S. Micgaelem in Civitate Kismartonij Sub 16 et 17 Mensis Septembris Anni 1756 resignatorum et per manus traditorum.* In: BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ 2009. 243.

⁹⁷ BUZÁSI 2012, 235.

⁹⁸ HÉJJNÉ DÉTÁRI 1967, 59–66.

⁹⁹ BUZÁSI 2000, 411–414.

volna magát: egy nagy múltú, különleges tehetségű és dicső család sarja, aki amellet, hogy nagybefolyású, tekintélyes politikus, tehetséges költő is.¹⁰⁰

Összegzés

Az Esterházy-kincstár 1645 és 1725 között keletkezett inventáriumait vizsgálva elmondható, hogy ez volt az az időszak, amikor Esterházy Pál gyűjteményezési tevékenysége következtében egy átlagos XVII. századi főúri gyűjteményből egy innovatív, többféle funkcióval bíró, európai rangú *Kunstammer* jött létre. A XVI. századtól kibontakozó gyűjtési hullám nyomán a tárházak nem voltak ismeretlenek a korszak magyar főúri udvaraiban sem, több család kezén is halmozódtak fel nagy értékű ötvösmunkák, díszfegyverek és különböző természeti ritkaságok, ám Nádasdy Ferenc nyomdokain haladván Esterházy Pál tökéletesítette a gyűjtemény, mint fogalom reprezentációs szerepét. A leltárak szövegéből kitűnik, hogy nem csupán a tárgyak nemesfém tartalma adta azok értékét, hanem történelmi hagyományuk, személyekhez való kötődésük is, így mikor a műgyűjtő nádor hitbizománnyá tette kincstárát nem csupán az ingó vagyon mentésére, hanem egyfajta politikai értékmentésre is gondolt, nemcsak a műtárgyakat, hanem azok által a gazdagság, tekintély és a politikai hatalom kifejezésének lehetőségét is továbbhagyományozta.

Az Esterházy-gyűjtemény vizsgálatát azon szerencsés körülmény teszi igazán érdekessé, hogy a tárgyak egy része máig fennmaradt, s azokból egyes darabok a leltárak szűkszavú bejegyzéseiben azonosíthatók. Ezen műtárgyak teszik elképzelhetővé a fraknoi kincstár egykori kollekciónak és reprezentációs értékét, vizsgálatuk számos információval egészíti ki az inventáriumok rövid bejegyzéseit. Az összeírások és a fennmaradt tárgyak együttes elemzése nyomán megállapítható, hogy a fraknoi kincstár Esterházy Pál többféle műfajból álló politikai reprezentációjának szerves részét képezte, a család dicsőségének, a hadi sikerek és a mecénás nádor politikai pályájának, hatalmának és befolyásának megjelenítésében fontos szerepe volt. A kincstár összességében és az egyes tárgyak szintjén is e három téma köré épült fel, erősítvén és kiegészítvén a nádor egyéb formában (metszetek, szobrok, festmények, családtörténeti értekezések, versek stb.) tett reprezentációs gesztusait.

¹⁰⁰ „Egy vörös bürral borított Tokban Levő Ezüstben foglalt aranyos Griff köröm, Mellyen Méltóságos Gróff Eszterhás Familia Czimere vagyon kövekkel ki rakva födelestül” MNL P 125 Rep. 53. Nr. 11691. Álámrium 35–36., SZILÁGYI 2014, 250–252.

BIBLIOGRÁFIA

Források

A fraknói kincstár inventáriumai

Inventarium Rerum et Apparamentorum in Capella Auris Fraknó existernium QUAE In eadem Arce die 9. Augusti 1691. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 37.

Inventarium rerum mobilium quondam Illustrissimi et Excellentissimi Principis Nicolai Ezterhasi de Galántha, Regni Ungariae Comititis Palatini etc. conscriptum in Thesauraria domo Arcis Fraknó, die secunda et sequentibus Novembris. Anno Domini Millesimo Sexcentesimo quadagesimo quinto. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 32. (Közli: THALY Kálmán 1883. „Gr. Esterházy Miklós nádor kincstára”: Történelmi Tár. 6, 4. 755–767., a forrás másik közlése: 1981. „Inventarium rerum mobiliom quondam... Principis Nicolai Ezterhasi de Galanta Regni Hungariae Comititis, Palatini etc...”: BOĐNÉ BOBVSZKY Ida - PINTÉR Gábor (szerk.) 1981. Urbaria et Conscriptioes 6. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest. 67–73.)

Inventarium rerum omnium Illustrissimi Domini Comititis Pauli Eszterházi in Arce Fraknó existentium, Anno 1654 die 16. Novembris inventarum, juxta Cathalogum infra scriptum. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 33. (Közli: MERÉNYI Lajos 1903. „Az első herceg Esterházy Fraknóvári ingóinak leltára 1654-ből”: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 10, 4–5. 166–179.)

Inventarium Thesauri Cels[issimi] S[acri] R[omani] I[mperi] Princ[ipis] Pauli Esteras R[egni] Hungar[iae] Palatini in Arce sua Frakno existentis, Anno 1696. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 38.

Inventarium Thesauri Fraknesis, die 6. Januarii anno 1725 erectum. MNL, P 125. Esterházy Pál nádor iratai. Rep. 53. Nr. 11691. Variánsa: Inventarium Thesauri Fraknesis, die 6. Januarii anno 1725 erectum. MNL, P 108. Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 43. (Közli: KATONA Imre 1980. „A fraknói kincstár 1725-ös leltára”: Művészettörténeti Értesítő 29, 2. 131–147.)

Inventarium Thesauri in Arce Frakno existetis, die 8. Januarii 1693. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 37.

Solenne et originale Testamentum Principis Pauli Esterhazy Regni Hungariae Palatini anno 1685 conditum et propria ejusdem manu scriptum. MNL, P 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 48. (Közli: KATONA Imre 1983. „A fraknói kincstár 1685. évi leltára”: Savaria: a Vas megyei Múzeumok Értesítője 20, 17–18. 461–502.)

Kiadott források

BATTHYÁNY, K. „Útinapló”: SZELESTEI N. L. 1988. Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658. JATE, Szeged. 17–54.

BETHLEN, M. „Útinapló”: JANKOVICS J. 1981. Bethlen Mihály útinaplója. Magyar Helikon, Budapest. 7–139.

BEZERÉJD, Zs. „Utazási napló”: MARCZALI Henrik 1883. Történelmi Tár 6, 6. 448–458.

- BODNÉ BOBVSZKY, Ida – PINTÉR, Gábor (szerk.) 1984. *Urbaria et Conscriptioes* 7. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest. 128–148.
- Catalogus. Bibliothecae ad exigentiam Testamenti Principis condam Pauli Eszterházy Vanerabili Conventui P. P. Franciscanorum ad S. Micgaelem in Civitate Kismartonij Sub 16 et 17 Mensis Septembris Anni 1756 resignatorum et per manus traditorum. Közli: Bajáki Rita – Bujdosó Hajnalka – Monok István – Viskolcz Noémi 2009. (szerk.): Magyarországi magánkönyvtárak. IV. 1552–1740. Budapest. 195–248.
- P. SZEGEDI, J. 1736. *Aquila Magnarum Alarum*. Nagy-Szárnyú saskeselyű. Az-az a nagy-nemű, nagy-éremű, nagy-tiszteletű, jó hírű, s-nevű néhai Monyorókereki Erdődy László Ádám, Miklós, Istennek, és Szentséges Apostoli Rom. Széknek Kegyelmeiből nittrai püspöknek, Monoszlónak örökös gróffja, Nemes Nittra, és Varasd Vármegyének örökös fő-Ispánya... Nagyszombat.
- QUICCHENBERG, S. 1565. *Inscriptiones vel tituli theatri amplissimi*. Adami Berg, München. Digitális változat. [Utolsó elérés: 2015. 04.08.]
- RADVÁNSZKY, B. 1879. Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. Adatgyűjtemény I. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 104–111.
- RADVÁNSZKY, B. 1879. Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. Adatgyűjtemény I. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 155–196.
- RADVÁNSZKY, B. 1879. Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. köt. Adatgyűjtemény I. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 211–217.
- ZRÍNYI, M. 993. Szigeti veszedelem. Magyar Elektronikus Könyvtár. [Utolsó elérés: 2015. 06. 30.]

Szakirodalom

- ÁCS, P. 2012. „Sárkányölő a csodakabinetben. Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál Egy csudálatos ének című versében”: Ács Pál - SZÉKELY Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Balassi, Budapest. 265–280.
- BÉKÉSI, Éva – SZILÁGYI, András – STRUCZ, János (szerk.) 1992: *Nürnbergi ötvösmunkák: XV–XIX. század*. Iparművészeti Múzeum, Budapest.
- BINNI, Lafranco – PINNA, Giovanni 1986 . *A múzeum. Egy kulturális gépezet története és működése a XVI. századtól napjainkig*. Gondolat, Budapest.
- BIRÓNÉ SEY, K. 1992. „Érmés tálka a fraknoi Esterházy-kincstárból”: *Ars decorativa: az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum évkönyve* 12. 35–59.
- BUBRYÁK, O. 2013. *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei*. MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest.
- BUZÁSI, E. 2000. „Fikció és történetiség az Esterházy-család ősgalériájában és a Tropheanum metszeteiben”: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem - kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Budapest. I. köt. 411–424.
- BUZÁSI, E. 2010. „Nádasdy Ferenc országbíró rezidenciájának festészeti berendezéseiről. Számok és következtetések”: *Századok* 144, 4. 895–931.

- BUZÁSI, E. 2012. „Mint hogy penigh magunk ritkan residealunk ot Saruarot...’ Nadasdy Ferenc országbíró és sárvári vára a források alapján”: *Művészettörténeti Értesítő* 61, 2. 229–252.
- BUZÁSI, E. 2015. „Vonzások és választások a gyűjtő Esterházy Pál mecenatúrájában”: Ács Pál (szerk.): *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén.* Reciti, Budapest. 117–150.
- FAZEKAS, I. 2009. „Esterházy Pál nádor és a családtörténet”: *Századok*, 143, 4. 905–917.
- GALAVICS, G. 1986. *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet.* Képzőművészeti Kiadó, Budapest.
- GALAVICS, G. 1988. „A mecénás Esterházy Pál. (Vázlat egy pályaképhez.)”: *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 3–4. 136–161.
- GALAVICS, G. 1975. „Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század”: Galavics Géza (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 231–277.
- HAAG, Sabine – KIRCHWEGER, Franz 2012. *Die Kunstkammer. Die Schätze der Habsburger.* Kunsthistorisches Museum, Bécs.
- HÉJYJNÉ DÉTÁRI, A. 1968. „Augsburgi dísztál a vezekényi csata emlékére. Drentwett művek az Esteházy-kincstárban”: *Ars Decorativa: Az iparművészeti és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve*, 11. köt. 23–50.
- HÉJYJNÉ DÉTÁRI, A. 1975. „A fraknoi Esterházy-kincstár a történeti források tükrében.” GALAVICS, G. (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 473–549.
- HÉJYJNÉ DÉTÁRI, A. 1979. „Az Esterházy-gyűjtemény”: Miklós Pál: *Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményei.* Magyar Helikon, Budapest. 17–64.
- HORN, I. 1989. „Esterházy Pál: Itinearium In Germaniam 1653”: *Sic Itur Ad Astra*, 3, 2–3. 21–48.
- IVÁNYI, E. 1989. „Esterházy Pál”: IVÁNYI, Emma – HAUSNER, Gábor (szerk.): *Esterházy Pál: Mars Hungaricus.* Zrínyi, Budapest. 429–463.
- IVÁNYI, E. 1991. *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIRÁLY, P. 2015. „Itinearium in Germaniam 1653. Nadasdy Ferenc és Esterházy Pál regensburgi útja az újabb ismeretek tükrében”: Ács, P. (szerk.): *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén.* Reciti, Budapest. 417–434.
- KISS, E. 2010. „Nadasdy Ferenc tárházai és kincsei”: *Századok*, 144. 4. 933–968.
- KISS, E. 2011. „Czédulák egy főúri kincstárból : adalékok a frakói tárház történetéhez”: *Művészettörténeti Értesítő*, 60. 2. 303–312.
- KISS, E. 2015. „A fraknoi tárház, ahogy Esterházy Pál megalkotta”: Ács, P. (szerk.): *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén.* Reciti, Budapest. 151–174.
- KŐSZEGHY, P. 2004. „Esterházy (I.) Pál” szócikk. KŐSZEGHY, P. (főszerk.): *Magyar*

- Művelődéstörténeti Lexikon: középkor és kora újkor. VII. köt. Balassi, Budapest. 414–424.
- MAURIES, P. 2002. *Das Kuriositätenkabinett*. DuMont, Köln.
- MITROPULOS, A. D. 2014. „’Utasítjuk fraknói tisztartónkat’: uradalmi tisztségek és kincstárbeli munkálatok a fraknói számlák tükrében”: *Fons*, 21. 1. 67–98.
- MITROPULOS, A. D. 2015. „Kincstárépítés a hétköznapokban. Miről árulkodnak a fraknói számlák?": Ács, P. (szerk.): Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén. *Reciti*, Budapest. 219–234.
- MONOK, I. 2012. *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*. Kossuth, Budapest-Eger.
- PÁLFFY, G. 2002. „A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században”: FODOR, Pál – PÁLFFY, Géza – TÓTH, István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, Budapest. 307–331.
- PÉTER, K. 2005. „Az Esterházy-család felemelkedése”: CZOMA, L. (szerk.): *Arisztokrácia, művészetek, mecénatúra. Az Esterházy-család. Kastélykonferenciák III*. Helikon, Keszthely. 7–37.
- PÉTER, M. (szerk.) 1988. *Reneszánsz és manierizmus: kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből*. Iparművészeti Múzeum, Budapest.
- PÉTER, M. (szerk.) 1990. *Barokk és rokokó: Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből*. I. köt. Iparművészeti Múzeum, Budapest.
- R. VÁRKONYI, Á. 2003. „A Múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban”: *Acta Musei Militaris In Hungarica: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 4, 6. 15–41.
- R. VÁRKONYI, Á. 2005. „Tradíció és innováció a kora újkor közép-európai udvari kultúrában”: G. ETÉNYI Nóra-HORN Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Balassi, Budapest. 60–113.
- S. LAUTER, É. 1992. „Nádori reprezentáció a XVII. században”: *Aetas*, 7, 3. 5–17.
- SCHREIBER, R. 2004. „’Ein Galeria nach meinem Humor...’ Erzherzog Leopold Wilhelm” *Kunsthistorisches Museum, Bécs*.
- SZILÁGYI, A. (szerk.) 2014. *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. (Thesaurus Domus Esterhazyanae I.)* Iparművészeti Múzeum, Budapest.
- SZILÁGYI, A. 1994. *Az Esterházy-kincstár*. Helikon, Budapest.
- VÁCZ, E. 1990. „Két udvar, két főnemesség”: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 3. köt. A kereszténység védőbástyája. Babits, Szekszárd. 251–291.
- VISKOLCZ, N. – SINKÓ Katalin 1998. „Műgyűjtemény” szócikk: KÖSZEGHY Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: középkor és kora Újkor*. VII. köt. Balassi, Budapest. 480–490.
- VISKOLCZ, N. 2010. „Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei”: *Századok*, 144, 4. 873–893.

Ez a lap üres.

KOVÁCS JANKA

„Isten, az uralkodó és a természet ellen való bűn.”¹

Az öngyilkosság reprezentációi és interpretációi a kora újkori Angliában, 1580–1660

Bevezetés

„Ha a víz jön hozzám, nem én fojtom bele magam; de ha én megyek a vízhez és ott megfulladok, a saját halálomért én felelek”² – így érvel Ophelia vitatott öngyilkossága kapcsán Shakespeare *Hamlet*jének egyik sírásója. E kiragadott mondat rávilágít arra a kétkedésre és bizonytalanságra, ami az öngyilkosságot és annak megítélését övezte a kora újkori Angliában, míg a dráma öngyilkosságot tematizáló jelenetei az „Isten ellen való bűn” több korabeli, a 16–17. század fordulóján egymás mellett élő, sokszor egymásnak ellentmondó értelmezésére vetnek fényt.

A középkor jogi kategóriáira, illetve az öngyilkosság középkori vallási és társadalmi megítélésére és megközelítéseire építve a 16. század folyamán a kérdés egyre hangsúlyosabb szerepet kapott, és negatív megítélése, illetve az öngyilkosokkal és családjukkal szembeni eljárások a századfordulóra olyannyira előtérbe helyeződtek, hogy véleményem szerint elkezdhetünk az öngyilkosság tematikájának és az öngyilkossággal kapcsolatos diskurzus különböző „használatairól” beszélni. E használatok alatt értem elsősorban az öngyilkosokkal szembeni jogi szabályozás sajátosságait és az eljárásból származó, a koronát illető hasznot, valamint a puritán pamfletok és értekezések retorikáját, hiszen a puritán teológusok az öngyilkosságot is egy meghatározott cél mentél kapcsolták be a kor erkölceit és viselkedési formáit ostromozó moralizáló értekezéseikbe. Illetve, mindezek mellett az öngyilkosság tematikájának megjelenését a szórakozás és szórakoztatás különböző terein, így a színházakban és a különböző véres, kegyetlen és erőszakos eseményeket tárgyaló röplapokon. Dolgozatom vezérfonalát elsősorban azért ez a kérdéskör adja meg, mert bár a halál, az elmúlás és az ezzel kapcsolatos attitűdök korábban is népszerű témái voltak a történetírásnak, az öngyilkosság nem áll a magyar nyelvű szakirodalmi munkák az érdeklődésének homlokterében.³ Az öngyilkosságot tárgyaló történeti munkák alapvetően két jól elkülöníthető tradíciót követnek: az egyik a Durkheim munkássága nyomán kibontakozó szociológiai megközelítés, amely az öngyilkosságok mintázatainak és okainak rekonstruálására törekszik, az okokat elsősorban az egyén és társadalom viszonyában keresve,⁴ nem tulajdonítva komoly jelentőséget az orvosi megközelítéseknek, így az elmebetegségek szerepének. A

¹ „It is an offence against God, against the King, and against Nature.” DALTON, Robert 1661. *The Countrey Justice*, Chap. CXLIV, Felo de se.

² „If the water come to me, I drowne not my selfe: But if I goe to the water, and am there drown'd, Ergo I am guiltie of my own death” SHAKESPEARE, W. 1603. *The Tragicall Historie of Hamlet, the Prince of Denmarke*, London. (Q1) A dolgozatban a drámákból vett idézeteket saját fordításban közlöm.

³ A kérdéshez részletesen lásd HEALY, R. 2006. „Suicide in Early Modern Europe”: *The Historical Journal*, 49. évf. 3. sz. 903–919.

⁴ DURKHEIM az öngyilkosság és a pszichopatologikus állapotok összefüggéseinek vizsgálata kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy bár megkülönböztethetőek az öngyilkosság különböző motivációi, bizonyos, a háttérben meghúzódó beállítódások és idegrendszeri elváltozások (neuraszténia), illetve szokások (alkoholizmus), nem létezik olyan mentális állapot, amely összefüggést mutatna az öngyilkossággal. Véleménye szerint az organikus-pszichikus hajlandóság legfeljebb táptalajt nyújthat az öngyilkossághoz, de bekövetkeztének okait bizonyos társadalmi tényezőkben kell keresnünk. Vö. DURKHEIM, E. 1982. *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. 45–70.

durkheimi tradícióval szembehelyezkedve Michael MacDonald és Terence R. Murphy a téma nagy hatású, mintaadó monografikus feldolgozásában,⁵ orvostörténeti szempontokat is érvényesítve, az öngyilkossággal kapcsolatos attitűdökre és megítélésének átalakulására fókuszáltak, hangsúlyozva a 17–18. század fordulójától egyre inkább végbemenő szekularizációt és medikalizációt.

Az öngyilkosság kérdése, reprezentációi és használatai nem vizsgálhatóak a szélesebb kontextus felvázolása nélkül. A halál mint a hétköznapi realitása és az ezzel kapcsolatos attitűdök változása, illetve a halállal kapcsolatos diskurzus felerősödése elválaszthatatlanok az öngyilkosság problémakörétől. A kérdés előtérbe helyeződése részben magyarázható a vallási változásokkal, például a reformációval és a puritanizmus megjelenésével, illetve a hatalom térnyerésével is. A Tudor-dinasztia centralizációs törekvéseinek nyomán, a szigorodó törvényhozás, a fegyelmezés és elzárás különböző intézményeinek (börtönök, szegényházak, kórházak) létrehozásával a figyelem középpontjába kerültek a különböző deviáns viselkedésformák, és erősödtek az ezekre adott válaszok is a hatalom részéről, aminek következtében például jelentősen megnőtt a kivégzések száma. A deviáns viselkedés különböző megnyilvánulási formái és az erőszak pedig tetten érhetőek a szórakozás és szórakoztatás területén is, így tehát a nyilvános kivégzéseken, a korabeli ponyvákban, röplapokon és az irodalmi reprezentációkban is. Emellett jelen voltak a deviancia orvosi értelmezései is, amelyek a különböző elmebetegségek és állapotok, illetve tünetegyüttesek (melankólia, hisztéria) irányából közelítették meg a kérdéskört. Az öngyilkosság kérdése, pontosan megítélésének és értelmezésének sokfélesége miatt, nem választható el az említett kérdéskörök egyikétől sem. Az öngyilkosság „Isten, az uralkodó és a természet ellen való bűn”-ként való értelmezése rávilágít arra, hogy a problémakörben összefonódnak mind a vallási, mind pedig a hatalmi kérdések, és mivel az öngyilkosságot elsősorban erőszakos bűncselekményként, gyilkosságként értelmezték elengedhetetlen annak felvázolása, hogy a bűn, az erőszak és e kérdésektől el nem választhatóan természetesen az öngyilkosság, hogyan kerültek felszínre a hivatalos diskurzusban. Dolgozatom első felében ezért igyekszem felvázolni a korszakban egyre inkább felerősödő, halállal és erőszakkal és az ettől a kérdéskörtől nem függetleníthető deviáns viselkedési mintázatokkal kapcsolatos diskurzust, ebben a nagyobb értelmezési keretben elhelyezve az öngyilkosság problémáját.

A téma sokszínűségéből és szerteágazó természetéből adódóan dolgozatomban nem vállalkozom a kérdés komplex elemzésére; elsősorban annak a felvázolására törekszem, hogy ebben a soktényezős, mozaikszerű kérdéskörben hol helyezkedik el az öngyilkosság, milyen szerepet és jelentőséget tulajdoníthatunk neki, és hogyan értelmezték a különböző típusú forrásokban (jogi, teológiai, irodalmi). Ezért a kérdéshez kapcsolódó forrástípusokból néhány reprezentatív példát kiemelve igyekszem felvázolni az öngyilkossággal kapcsolatos diskurzus különféle „használatait”.

Az erőszak társadalmá?

A fizikai erőszak folyamatos jelenléte és az erőszakos halál a késő középkori társadalmak mindennapjai szempontjából meghatározó élményeknek tekinthetők. Ez részben magyarázható a halálhoz fűződő való viszony átformálódásával. A „halál története” Angliában a 11. századtól 16. századig terjedő időszakban három nagyobb periódusra osztható; a normann hódítástól az 1348/49-es nagy pestisjárványig terjedő időszakra, a 14. század közepétől a 16. század első harmada között eltelt közel két évszázadra és a reformáció időszakára.⁶ A halál elfogás

⁵ MACDONALD, M. – MURPHY, T. R. 1990. *Sleepless Souls: Suicide in Early Modern England*. Clarendon Press, Oxford.

⁶ DANIELL, C. 1997. *Death and Burial in Medieval England, 1066–1550*. Routledge, London. 175.

változásának szempontjából a 14. század közepének válsága játszik kiemelt szerepet: a nagy pestisjárvány hatására eltűnt a halál „személyessége”, átformálódott a közösség és a halott viszonya. Míg korábban a halál és a temetés közösségi eseményeknek számítottak, a járvány hatására – mivel az emberek tömegesen haltak meg és kerültek eltemetésre gyakran jeltelen tömegsírokban – eltűnt a korábbi személyesség és átalakultak a közösség rituáléi.⁷

A halál a mindennapok realitásává vált, előtérbe került az egyén halálának kérdése és a művészetben is egyre inkább megerősödött, központba került a halál kultusza. Mindez megragadható reprezentációinak sokféleségében: a haláltánc (*danse macabre*) és a szép halál, a „meghalás művészetének” (*ars moriendi*) motívumai jól dokumentálják e változásokat.⁸ A halál ábrázolása is egyre naturalisztikusabbá, valóságosabbá vált, ezt jelzi például az ún. *transi* megjelenése, amely az elhunyt felbomlását, az oszló test látványát hangsúlyozta.⁹

A halál-felfogás átalakulása mellett az erőszak fokozottabb jelenlétének kérdése több oldalról is megragadható: a téma egyre hangsúlyosabb előfordulása a történeti forrásokban magyarázható egyrészt azzal, hogy az erőszakos cselekedetek a hatalom érdeklődésének középpontjába kerültek és fokozatosan kriminalizálódtak, büntetendővé váltak. Másrészt pedig azzal, hogy ez az erősödő figyelem a hatalom részéről, eredményezhette a társadalom szélesebb rétegeinek felfokozott érdeklődését az erőszakos cselekedetek, természetellenes halálesetek és tragikus események,¹⁰ így az öngyilkosság irányában is.

A téma eddigi feldolgozásainak tükrében ez a kérdés azonban korántsem tűnik ennyire egyértelműnek. Az erőszak megjelenési formáinak, reprezentációinak és intenzitásának kérdése az 1980-as évek óta számos történeti munka tárgyát képezte egymásnak ellentmondó elméleteket eredményezve. Lawrence Stone¹¹ már korábban, az 1960-as években megfogalmazta azt a tézist, miszerint az erőszak a 16–17. században eltűnőben volt a felsőbb rétegek kultúrájából; Alan MacFarlane¹² pedig arra a következtetésre jutott, hogy a 20. századi bűnözési rátákhoz képest a 17. századi angol társadalom kivételesen békésnek és erőszakmentesnek tekinthető. Az újabb kutatások¹³ azonban árnyalják ezt, felhívva a figyelmet arra, hogy a bűnözési statisztikák félrevezetőek lehetnek: vizsgálatukkor figyelembe kell vennünk a torzításokat, így például a bűnesetek esetleges elhallgatását és az igazságszolgáltatás szervezetének fejletlenségét. Mára elfogadottá vált az a megközelítés, hogy az erőszakos bűncselekmények megítélése és a társadalom erőszakos cselekményekkel szembeni attitűdjei az 1660-as évek körül kezdtek el átformálódni. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, az átalakulás kezdete az öngyilkosság kapcsán mind a megítélés, mind pedig az okokhoz és motivációkhoz fűzött értelmezések tekintetében szintén a 17. század utolsó harmadára tehető.

A mára általánosnak tekinthető konszenzus értelmében tehát az 15. századtól a 17. század második harmadáig terjedő időszakban az erőszakos bűncselekmények mind a hatalom, mind pedig a társadalom érdeklődésének középpontjában álltak. Érdeemes ezt a kérdést a

⁷ DANIELL 1997, 192.

⁸ SZABÓ P. 1989. A végtisztesség. A főúri gyászszertartás, mint látvány. Magvető, Budapest. 9–10.

⁹ Lásd COHEN, K. 1973.. *Metamorphosis of a Death Symbol. The transi tomb in the late Middle Ages and the Renaissance.* University of California Press, Berkeley.

¹⁰ Lásd. NOVÁK V. 2015. „Halál Párizsban – Elmúlás és erőszak a 15–16. századi francia krónikákban”: GÁLFFY László – SÁRINGER János. Fehér lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. Szeged. 162–175.

¹¹ STONE, L. 1965. *The Crisis of Aristocracy, 1558–1641.* Oxford University Press, Oxford. 1965.

¹² MACFARLANE, A. 1981. *The Justice and the Mare's Ale: Law and Disorder in Seventeenth-Century England.* Oxford University Press, Oxford.

¹³ GURR, T. R. 1981. „Historical Trends in Violent Crime: A Critical Review of the Evidence”: *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, III. 295–353.; STONE, L. „Interpersonal Violence in English Society, 1300–1980”: *Past & Present*, 101. sz. 22–33.

társadalmi rend destabilizációjától való félelem oldaláról megvizsgálni, ebben a kontextusban ugyanis érthetővé válnak a központosító hatalom reakciói is az erőszakos bűncselekmények és a deviáns viselkedésformák különféle megnyilvánulási formáira. Anglia a 14–15. században válságperiódust élt át, ez a korszak tekinthető a deviancia, a bűnözés, az alvilág és a csavargás elleni fellépés kezdeti szakaszának.¹⁴ A demográfiai növekedés, az éhínség, az árak növekedése, a százéves háború következményei, elsősorban az egyre növekedő adóterhek, az országot 1348/49-ben sújtó pestisjárvány, illetve a 15. században dúló polgárháború mind hozzájárultak a társadalmi rend destabilizációjához.¹⁵ A 16. század válságát pedig elsősorban a gazdaságban végbemenő változások idézték elő: a bekerítések, az árforradalom, az infláció, az alulfoglalkoztatottság és munkanélküliség, illetve az ebből következő, egyre erősödő, London felé irányuló migrációs tendenciák.¹⁶

Mindehhez hozzájárultak az uralkodócsalád trónra kerülése körül felmerült kérdések, amelyek még az utolsó Tudor uralkodó, I. Erzsébet (1558–1603) halálakor is bizonytalanságot és félelmet generáltak, elsősorban azért, mert a kollektív emlékezetben még élénken élt a 15. század nagy válságának, a rózsák háborújának (1455–1485) emléke. Az ország belső békéjének biztosítására való törekvés tehát végigkísérte a Tudor és Stuart dinasztia uralkodásának két évszázadát; e béke zálogát elsősorban a társadalmi rend biztosításában és fenntartásában látva. Ezt a törekvést erősítette a reformáció teológiája is, amely szerint az ember természetéből eredően bűnös és hajlamos a lázadásra, és ez nemcsak az isteni jogon uralkodó király, de Isten akarata ellen is való.¹⁷ Mindennek következtében a társadalmi rend és béke felforgatására irányuló tevékenységek, így a bűnözés, az erőszak és a különféle deviáns viselkedési mintázatok egyre inkább a hatalom érdeklődésének középpontjába kerültek, mindezek pedig elsősorban a szegényügy kérdésén keresztül ragadhatóak meg: Angliában a 16. század tekinthető csavargók, koldusok, bűnözők és elmebetegék ellen irányuló szervezett fellépés korszakának.

A hatalom elsőként a vándorlás és koldulás ellen kényszerült fellépni. Az első koldulást tiltó rendeletek már a 15. század végén, VII. Henrik (1485–1509) uralkodása alatt megszülettek, ezt a 16. század folyamán számos uralkodói törvény és városi rendelet követte. A folyamat csúcspontját I. Erzsébet 1597-ben és 1601-ben meghozott mintaértékű szegénytörvényeivel érte el.¹⁸ Városi szinten elsősorban a VI. Edward (1547–1553) által alapított Bridewell kórház lépett fel a deviáns viselkedési mintázatok (csavargás, koldulás, elmebetegség) ellen.¹⁹

Az elzárás mellett a bűnözés elleni hatékony fellépés másik eszközének a kivégzéseket tekintette a hatalom; a késő középkorhoz képest a 16. század második felében Angliában jelentősen megnőtt a számuk. A 14–15. században az erőszakos halál általánosnak, sőt „szükségesnek” tűnt a társadalom számára, bizonyos társadalmi konvenciók legitimálták is azt, például a férfiak becsületére szerveződött párbaj intézménye. Az erőszaknak csupán szélsőséges

¹⁴ Részletesen lásd: REXROTH, F. 2007. *Deviance and Power in Late Medieval London*. Cambridge University Press, Cambridge. 27–67.

¹⁵ KAEUPER, R. W. 1988. *War, Justice and Public Order: England and France in the Later Middle Ages*. Clarendon Press, Oxford. 172–173.

¹⁶ BEIER A. L. 1978. „Social Problems in Elizabethan England”: *Journal of Interdisciplinary History*, 9. évf., 2. sz. 205.

¹⁷ SHARPE, J.A. 1997. *Early Modern England: A Social History, 1550–1760*. Bloomsbury, London. 106–107.

¹⁸ VELICH, A. 2002. „Szegénykérdés a 16. századi Londonban”: ERDŐDY GÁBOR – HERMANN RÓBERT (Szerk.): *Magyarhontól az Újvilágig. Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*. Argumentum, Budapest. 15–17.

¹⁹ „Bridewell, now an Hospitall (or house of correction) founded by king Edward the sixt, to be a Workehouse for the poore and idle persons of the Citty, wherein a great number of vagrant persons be now set a worke, and relieued at the charges of the cittizens. Of all these Hospitals, being twenty in number, you may reade before in their seuerall places, as also of good and charitable prouisions made for the poore, by sundrie well disposed Cittizens.” STOW, John. 1603. *A Survey of London*. Whittaker & Co., London, 1842. 184.

formáit büntették halállal, például a gyűlöletből, bosszúból vagy nyereségvágyból előre eltervezett gyilkosságot.²⁰

A 16. század második felére ez a gyakorlat azonban jelentősen átalakult és a halálbüntetés a bűnelkövetés egyre differenciáltabb formáira terjedt ki, így a szexuális bűncselekmények, a lopás és a boszorkánypárok esetében is a legsúlyosabb büntetési formát alkalmazták. Ezzel párhuzamosan „kriminalizálódott” az öngyilkosság is: bár itt értelemszerűen nem volt alkalmazható a halálbüntetés, mind a hatalom részéről (az öngyilkos földjeinek és vagyonának elvétele), mind közösségi rituálék szintjén (temetés keresztutaknál, a fej karóval való átszúrása) megfigyelhető az igény a büntetés valamely formájának alkalmazására. Ez a folyamat az 1590-es és 1620-es évek között érte el a csúcspontját, és a halálbüntetések száma, arányosan a bűnözési statisztikákban foglalt súlyos bűncselekményekével az 1660-as évektől mutatott csökkenést.²¹ Ez a csökkenés azonban nem feltétlenül a bűnözés visszaesésével magyarázható, jelentheti azt is, hogy az erőszakos, halálbüntetést érdemlő bűncselekmények kikerültek a hatalom látóköréből, ezzel párhuzamosan pedig a bírósági gyakorlat is fokozatos enyhülést mutatott.²² Ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, a bírósági gyakorlat tekintetében, az öngyilkosság interpretációinak és „használatának” fokozatos átalakulásával párhuzamosan ugyanez az enyhülés figyelhető meg az öngyilkossági esetek kapcsán is.

Míndezek a változások, a társadalmi rend destabilizációjától való félelem, a deviancia és a marginalitás problémája, illetve az ezekre adott válaszok, például a halálbüntetések kérdése, utat találtak a korszak irodalmába is: a véres eseményeket bemutató pamfletekben, röpiratokban és traktátusokban a szerzők megkonstruálták a „deviáns ellenkultúra” képét. Ezek a források azonban ugyanúgy, ahogy a bűnözési statisztikák, nem tekinthetőek sem objektívnek, sem reprezentatívnak: a szövegekben megragadható „valóság” és a társadalmi realitás között nagy eltérések mutatkozhatnak. A szenzációs történeteket és a feltételezett ellenkultúrát részletesen bemutató írások meghatározott cél mentén íródtak,²³ részben a véleményformálás eszközeként tekintve az irodalmi szövegeket, részben pedig kihasználva a keresletet, ami az ilyen jellegű szövegek irányában mutatkozott.

A bűncselekményeket és megtorlásukat részletező szövegek egy része a korabeli ponyvairodalom egy sajátos, jól elkülöníthető műfajába, az ún. „akasztófa-irodalomba” (*gallows literature*) tartozott. Ezeket a röplapokat általában a kivégzések „kísérőszövegeiként” nyomtatták, monológformában. A monológok gyakran visszatérő toposzokat és sztereotipikus elemeket tartalmaztak, kimondatva az elítélttel saját bűnei kegyetlenségét, megbánásra, saját tetteinek elítélésére készítve a kivégzés előtt állót.²⁴ Ilyen módon a szövegek egyszerre álltak példaként és elrettentésként a társadalom előtt, az erőszakot és a halált a mindennapok realitásává téve.

E példa is mutatja, hogy Angliában, a kontinenssel szemben, igyekeztek bevonni az embereket a „halál drámájába”: a bűnösség megállapítása és a büntetés végrehajtása közügynek számítottak, az esküdtbíráskodással a mindennapi embereket is bevonták az igazságszolgáltatás folyamatába: a hatóságok számítottak a közösségre, és az, hogy kit gondoltak gyanúsnak,

²⁰ MUCHEMBLEMED, R. 2011. *A History of Violence: From the End of the Middle Ages to the Present*. Polity Press, London. 45–46.

²¹ SHARPE 1997, 110–111.

²² DÜLMEN, R. 1990. *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Századvég, Budapest. 103–104.

²³ Részletesen ld. BURKE, P. 2005. „Perceiving a Counter-Culture”: *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*. Cambridge University Press, Cambridge. 63–78.

²⁴ SHARPE, J.A. 1985. „Last Dying Speeches: Religion, Ideology and Public Execution in Seventeenth-Century England”: *Past & Present*, 107. sz. 150–151.

milyen bizonyítékot szolgáltatottak és mit gondoltak a bűnesetről, befolyásolhatta egy-egy ügy kimenetelét.²⁵ Mindez az öngyilkossági ügyek értelmezésében, ahol az okok, motivációk és a haláleset körülményei gyakran gyanúsak és tisztázatlanok, a bizonyítékok pedig kétértelműek voltak, különösen fontosnak számított.

„Minden ember önmaga legnagyobb ellensége”²⁶

Ebben a kontextusban, a fentiekben vázolt tényezőket és tendenciákat szem előtt tartva érdemes megvizsgálni azt, hogy az öngyilkosságot – ami egyszerre volt morális, jogi és társadalmi probléma – hogyan értelmezték a korszak forrásaiban, és ezek az értelmezések milyen változásokat, illetve eltéréseket mutattak a középkori hagyományhoz képest. A középkorban, Európa legtöbb területét tekintve általában az öngyilkosság tabusításáról, elhallgatásáról beszélhetünk. Az öngyilkos tettének szándékos elhallgatását két dolog indokolhatta. Egyrészt a kiterjedt jogi szabályozás – amely a kora újkorban is jelentős szerepet játszott az öngyilkossággal kapcsolatos értelmezésekben és eljárásokban – ennek értelmében ugyanis az öngyilkosok vagyona a koronára szállt, így a családok gyakran voltak érdekeltek a tett elhallgatásában. A jogi vonatkozás mellett fontos szerepet játszott az öngyilkos tettének elhallgatásában a szégyen kérdése, illetve a vallás szerepe is: a középkor folyamán, elsősorban a 11. századtól, az egyház egyre erősebben ellenezte az öngyilkosságot, ezzel párhuzamosan pedig egyre inkább radikalizálódtak az öngyilkos holttestének meggyalázására irányuló rítusok is.²⁷

E két egymást erősítő tendencia, amelynek következménye az öngyilkossági esetek elhallgatása volt, jól megragadható nyelvi szinten: a középkor öngyilkossággal kapcsolatos diskurzusára jellemző volt az eufemizmusok használata. Ezt mutatja, hogy maga az angol öngyilkosság (*suicide*) szó is anakronisztikus, csupán a 17. században, Thomas Browne (1605–1682) *Religio Medici* (1637) című munkája nyomán került be a köznyelvbe. A középkorra az antik latinból kölcsönzött kifejezések használata volt jellemző az öngyilkosság tekintetében, azok eredeti jelentéstartalma (az elkerülhetetlen, nemes halál) nélkül: a középkori forrásokban előforduló leggyakoribb kifejezések a *mortem sibi conscisere* (*to inflict death on oneself*, „halált okoz saját magának”) és a *manus sibi inferre* (*to raise a hand against oneself*, „kezet emel önmagára”) voltak.²⁸ A 16. századtól, azzal párhuzamosan, hogy felerősödött az öngyilkossággal, illetve az egyéb tragikus, erőszakos esetekkel kapcsolatos diskurzus, váltak elterjedtte a pamfletekben és balladákban az olyan szófordulatok, mint a *murther himselfe*, *killeth oneseife* és a *self-murther*, amelyek a középkori szóhasználattal szemben az egyéni cselekvésre helyezik a hangsúlyt. A *murther/murder*, illetve *kill* szavak pedig implikálják azt, hogy jogi értelemben is erőszakos bűncselekményről, gyilkosságról van szó. A véres eseményeket részletező pamfletekben és balladákban, mind a tárgyalt tematikákból, mind pedig a szövegek retorikájából kiolvasható a gyilkosság (*murder*) és emberölés (*homicide*) fogalmának ártérteleződése. E szövegekben már nem elsősorban a társadalom és a törvény által is legitimált erőszakra (pl. párbaj, a becsület védelmének érdekében elkövetett gyilkosság) helyeződik a hangsúly, hanem az alantas bűnökre, így az előre eltervezett gyilkosságra és az ártatlanokkal szembeni erőszakra, hangsúlyozva,

²⁵ McMAHON, V. 2005. Gyilkosság Shakespeare Angliájában. Magyar Könyvklub, Budapest. 357–358.

²⁶ „Every man is the greatest enemy unto himself.” BURTON, R. 1621. *The Anatomy of Melancholy*. Part 1, Sec. 1., Diseases in General.

²⁷ E kérdés vonatkozásában részletesen lásd: HECHT, J. M. 2013. *Stay. A History of Suicide and Philosophies Against It*. Yale University Press, New Haven. 45–62.

²⁸ MURRAY, A. 1998. *Suicide in the Middle Ages. The Violent Against Themselves. Volume 1*. Oxford University Press, Oxford. 21–39.

hogy a gyilkosság – és az öngyilkosság mint „önmagunk ellen fordított erőszak” – mind Isten szemében, mind pedig a jogi kategóriák szerint is büntetendő bűn.²⁹

A jogi értelmezés

A 16–17. századi jogi szabályozásokat tekintve az öngyilkosság-értelmezésekről viszonylag egysíkú képet kaphatunk. A békebíráknak és halottkémeknek írt útmutatók és kézikönyvek részletekben menően, különféle hipotetikus esetekre lebontva tárgyalják azt, hogy a jogi felfogás szerint mi számított a korszakban öngyilkosságnak, és ezzel együtt a törvények szellemében megbocsáthatatlan bűnnek, aminek következményeként az öngyilkosságot elkövető személy teljes vagyona és földjei a koronára szálltak. Dolgozatomban e munkák két emblemikus darabját vizsgálom részletesebben. William Lambarde (1536–1601) 1581-ben kiadott, gyorsan bevett kézikönyvvé váló *Eirenarcha: Or of the Office of the Justices of Peace* című munkájának vonatkozó részleteit, illetve a korszak legnépszerűbb útmutatóját, Michael Dalton (1564–1644) *The Country Justice* címmel először 1618-ban kiadott munkáját. Ez egészen a 18. század közepéig, az 1746-os utolsó kiadásig az egyik legnagyobb hatású és legátfogóbb jogi kézikönyvnek számított. Dolgozatomban Dalton útmutatójának 1661-ben kiadott változatát vizsgáltam. A kézikönyv 1661-es kiadása az 1618-as szövegváltozathoz képest részletesebb, és sokkal differenciáltabb képet mutat az öngyilkossággal kapcsolatos jogi szabályozásról.

Ezek az útmutatók, bár elsősorban békebírák (*justices of peace*) számára készültek, a halottkémek (*coroner*) számára is hasznos útmutatást nyújthattak. Ez elsősorban a gyilkossági, és öngyilkossági eseteknél hangsúlyozandó, hiszen itt az elsődleges vizsgálatot – a kézikönyvek utasítása szerint is – a halottkém feladata volt elvégezni, abban az esetben, ha előkerült a holttest: „Az ilyen bűnesetek kivizsgálása a halottkém feladata. Ha az öngyilkos a tengerbe veti magát vagy titokban temetik el, így a halottkém nem tudja megvizsgálni a testét, és nem tud eljárást indítani, a békebíráknak vagy más, a bűncselekmények kivizsgálásában illetékesnek kell megindítania az eljárást.”³⁰

A halottkémek feladata a középkortól kezdve rendkívül fontos volt a gyanús halálesetek és balesetek kivizsgálásában: királyi utasításra minden grófságban kötelező volt kiválasztani négy halottkémeket, akiknek a feladata a halálesetek okainak kivizsgálása volt; a holttest vizsgálata után, ha indokoltnak látták, jogukban állt eljárást kezdeményezni, amely során, a tanúk – rokonok, barátok és falubeliek – vallottak az elhunyt életkörülményeiről, kapcsolatairól és tevékenységeiről.³¹

Az öngyilkossági esetekben, ahogyan az egyéb bírósági ügyekben is, a bizonyítékok mérlegelése az esküdtek feladata volt, és bárkit, akinek információja lehetett az elhunyról, tanúként idéztek be. Ahogyan már korábban is utaltam rá, Angliában a „halál drámája” közügy volt, így a közösség feladata volt eldönteni azt is, hogy egy-egy gyanús halálesetet vagy öngyilkossági esetet milyen interpretációban kell értelmezni és ennek megfelelően milyen büntetést érdemel.³² Az esküdteknek az öngyilkossági esetek értelmezésében kettős feladata volt: egyrészt, a tanúvallomások alapján azt kellett eldönteniük, hogy öngyilkossági esetről

²⁹ A kérdéshez részletesen lásd: BEAM, S. 2011. Les canards criminels et les limites de la violence dans la France de la première modernité: Histoire économie & société, 2011/2. 15–28.

³⁰ „The inquiry of such felony belongeth to the Coroner: And yet if Felo de se, be cast into the sea, or secretly buried, that the Coroner cannot have the sight of his body, and so cannot enquire thereof, then the Justices of peace, or any other having authority to enquire of Felonies, may inquire thereof.” DALTON, Cap. 93. Felonie, „Felo de se”.

³¹ HANAWALT, B. 1986. *The Ties That Bound. Peasant Families in Medieval England.* Oxford University Press, Oxford. 11–12.

³² MACDONALD, M. 1988. „Suicide and the Rise of Popular Press in England”: *Representations*, 22. sz. 37–38.

van-e szó, illetve hogy öngyilkosság esetén a két szóba jöhető értelmezés közül – *felo de se* (*felon of himself*), azaz önmaga gyilkosa, illetve *non compos mentis*, azaz nem beszámítható – melyik tekinthető indokoltnak.³³

A gyanús halálesetek, így az öngyilkosságok kivizsgálásának folyamata több szempontból is kérdéseket vehet fel. Fontos elem a család és a környezet szerepe a vizsgálat folyamatában. Bár a 16. században megélné a különböző deviáns viselkedési mintázatok iránt, és a bolond, a melankolikus vagy az öngyilkos alakjai ismert irodalmi típusokká váltak és a figyelem középpontjába kerültek, az elmebetegségről való gondoskodás elsődleges színtere még mindig a mikroközösség, így elsősorban a család lehetett.³⁴ Bár, ahogyan a korábbiakban felvázoltam, történtek kísérletek a deviáns normaszegők elzárására, szisztematikus terápiás gyakorlatot megvalósító intézmények egészen a 18–19. századfordulóig nem jöttek létre. Ebből következően a vizsgálat során a család tudott elsősorban információkat szolgáltatni az elhunyt elmeállapotáról és hangulatáról, ami a korabeli öngyilkosság-értelmezések szempontjából döntő jelentőségű volt.

Mivel a 16–17. században mind a bűnüldözés, mind a bűnesetek felderítésének szervei fejletlenek voltak, egy-egy bírósági ügy kimenetele erőteljesen függött a mikroközösség tagjainak vallomásaitól és e vallomások interpretációitól. A gyanús halálesetek kapcsán négyféle ítélet születhetett a korszakban: baleset, gyilkosság, öngyilkosság vagy „Isten akarata” (ezt az értelmezést főleg gyors lefolyású betegségek esetén alkalmazták). Gyakran fordult elő az, hogy egy-egy halálesetet, ami akár baleset is lehetett (a fulladásos halál például tipikusan ilyen volt), az esküdtek öngyilkossággként értelmeztek.³⁵ Ez a négyes felosztás tovább differenciálható az öngyilkossági esetek kétféle jogi interpretációja, a *non compos mentis*-ítéletek és a *felo de se*-ítéletek mentén. Pontosán ezért az öngyilkosságra vonatkozó statisztikai adatok a legritkább esetben megbízhatóak, részben a be nem jelentett esetek, részben pedig a rosszul interpretált gyanús halálesetek ismeretlen aránya miatt.

A Királyi Ítélszék (*King's Bench*) elé kerülő öngyilkossági esetek száma látványos növekedést mutatott az 1550 és 1610 közötti évtizedekben,³⁶ ez azonban elsősorban nem arra utal, hogy valóban ugrásszerű növekedés volt tapasztalható az öngyilkosságok számában, sokkal inkább jelentheti azt, hogy az öngyilkossággként értelmezett esetek száma mutatott jelentős növekedést. Ezt a meglátást erősítheti az is, hogy az ún. *non compos mentis*-ítéletek, amelyek még 1660-ban is csak az összes ítélet 8.4%-át tették ki, a restauráció (1660) után folyamatosan teret nyertek és az 1710-es évekre már az összes ítélet 42.5%-át tették ki.³⁷

Az öngyilkossági esetekkel kapcsolatos eljárásoknak kétféle kimenetele lehetett. Egészen a 18. század első évtizedeiig meghatározó volt a *felo de se*, azaz „önmaga gyilkosa” típusú ítéletek nagy aránya, amelyek 1660-ban még az ítéletek 91,6%-át tették ki. Ennek értelmében az öngyilkosságot elkövető személy tudatában volt tettei következményének, előre eltervezte azt, ezért mind az uralkodó törvényeinek értelmében, mind pedig Isten szemében bűnt követett el. Az öngyilkosság előre eltervezettsége, amely egyértelműen utal arra, hogy a tett nem pillanatnyi vagy tartós elmezavar eredménye, súlyos bűnnek számított, és ennek megfelelően szankcionálták azt a javak és földek elkobzásával. Ráadásul a *felo de se*-ítélet esetén az elhunytat

³³ MACDONALD 1988, 38.

³⁴ MACDONALD, M. 1981. *Mystical Bedlam. Madness, Anxiety and Healing in Seventeenth-Century England*. Cambridge University Press, Cambridge. 2. (A továbbiakban: MACDONALD 1981.)

³⁵ ZELL, M. 1986. „Suicide in Preindustrial England”: *Social History*, 11. évf., 3. sz. 306–307.

³⁶ MACDONALD 1988, 73.

³⁷ MACDONALD, M. 1989. „The Medicalization of Suicide in England: Laymen, Physicians, and Cultural Change, 1500–1870”: *The Milbank Quarterly*, 67. sz. Supplement 1. Framing Disease: The Creation and Negotiation of Explanatory Schemes. 75.

nem temethették szentelt földbe, erre a kérdésre az öngyilkosság vallási értelmezéseinél még részletesen kitérek. A ritkán alkalmazott *non compos mentis*-típusú ítéletek ezzel szemben elismerték azt, hogy az elhunyt a halála idején nem volt beszámítható vagy tartós vagy pedig pillanatnyi elmezavara miatt, ezért rá nem vonatkoztak a *felo de se*-ítélet esetén alkalmazott szankciók: vagyonát és földjeit családja birtokában hagyták, illetve részesülhetett keresztény temetésben.³⁸

A *felo de se*-típusú ítéletek kirívóan nagy aránya azonban jól mutatja azt, hogy az öngyilkossági esetek kapcsán indokolt az öngyilkosság egyik „használatáról” beszélni. A korona, illetve a kisebb helyi joghatóságok gazdasági érdekei ugyanis nagymértékben befolyásolhatták az öngyilkossági esetekkel kapcsolatos eljárások kimenetelét. Ugyanezt támaszthatja alá az is, hogy a vizsgált jogi kézikönyvekben, elsősorban Michael Dalton munkájában az öngyilkossági esetekkel kapcsolatos részletes szabályozásban megfigyelhető a törekvés arra, hogy a gyanús balesetek és halálos kimenetelű konfliktusok esetén is rá tudják bizonyítani az elhunytra a *felo de se* szándékát.

Dalton útmutatójának öngyilkossággal kapcsolatos passzusa egyszerű szerkezetben, pontokba szedve foglalja össze egyrészt az öngyilkos tettének azonosítására, másrészt büntetésére vonatkozó ismereteket; megadva a legegyszerűbb fogalmi magyarázatot („*öngyilkos, aki akasztással, mérgezéssel, fulladással vagy más egyéb módon pusztítja el önmagát*”³⁹) és részletezve azokat az eseteket, amikor felmerülhet az öngyilkosság gyanúja. Dalton kézikönyve mindössze két olyan esetet mutat be, amikor indokolt lehet a *non compos mentis*-ítélet, ezek esetében is alkalmaz azonban megszorításokat: ha egy elmebeteg roham közben öli meg magát, tehát nincsen beszámítható állapotban, alkalmazható a *non compos mentis*-ítélet, ha azonban „saját örületén kívül” (*out of his lunacy*), tehát nem roham közben követ el öngyilkosságot, a *felo de se*-típusú esetekben alkalmazott büntetésben kell részesülnie. Kitér arra a lehetőségre is, amikor az elmebeteg rohama közben nem hal bele azonnal a sérülésbe, csak később, már beszámítható állapotban.⁴⁰ Ebben az esetben a *non compos mentis*-ítéletet kellett érvényesíteni.

Mind Dalton, mind pedig Lambarde útmutatói alapján kirajzolódik az a gyakorlat, amely rávilágít arra, hogy az öngyilkosság a legtöbb esetben csak „ürügy” volt arra, hogy hatóságok birtokba vehessék egy személy javait és birtokait. Jó példa erre az a Dalton által felhozott eset, amikor valaki megsebesíti önmagát (akár szándékosan, akár véletlenül), és ebbe a sérülésbe egy éven és egy napon belül belehal. Ebben az esetben mind a baleset napján birtokolt, mind pedig az ezt követően szerzett javak az uralkodót illetik meg.⁴¹

Ugyanerre a szándéokra világítanak rá a hipotetikus „öngyilkossági” eseteket tárgyaló szabályozások is. A bemutatott esetek mindegyike egy konfliktusból indul ki, és egy halálesettel végződik; a haláleset értelmezése pedig csak interpretáció kérdése: „*Ha A a földre löki B-t és*

³⁸ „And yet the Civill law maketh a difference of such offender and of their punishment, according to the quality of their minds, whereby they were moved to kill themselves; for if they kill themselves through grief or impatience of some infirmity, no punishments followeth such their fact (by the Civill law) but they are left to the tribunall of the Almighty Judge of the quick and the dead, but if they ill themselves upon any other cause, their goods are confiscated.” DALTON, Cap. 93. Felonie, „Felo de se”.

³⁹ „Felo de se, who destroyeth himself by hanging, poisoning, drowning or otherwise.” DALTON, Cap. 93., Felonie, „Felo de se”.

⁴⁰ „If one being Non sane memoria, or a lunatick, giveth himself a mortall wound, and after he becometh of sound memory, and then dieth of the same wound, in this case, although he dieth of own proper stroke, yet for that the original cause was committed when he was de non sana memoria, he shall not be accounted Felo de se, neither shall he forfeit any thing, for that the death hath relation to the originall act, the which was the stroke or wound given when he was de non sane memoria.” DALTON, Cap. 93., Felonie, „Felo de se”.

⁴¹ „If a man doe give himself a deadly wound, and dieth thereof within a yeare and a day after, all his goods, &c. which he had at the time of the blow given, or any time after, shall be forfeited to the king.” DALTON, Cap. 93., Felonie, „Felo de se”.

előveszi a kését, hogy megölje B-t, és erre B is előveszi a kését, hogy megvédje magát, de A olyannyira igyekszik megölni B-t, hogy beleesik B késébe és meghal, A halála öngyilkosság.⁴² Szinte ugyanezt a példát hozza Lambarde is Walter Stanford története kapcsán, 80 évvel korábban kiadott munkájában.⁴³ Dalton kézikönyvének 1661-es kiadásában három hasonló, balesetnek tűnő, de öngyilkosságként is értelmezhető eset merül fel, és ugyanezek a részek az 1742-es kiadásnak is a részét képezték. És bár a jogi szabályozásból – az újra kiadott, rendkívül népszerű kézikönyvek esetében legalábbis – a 18. században sem tűnt el az öngyilkosság két típusa közötti markáns különbségtétel, csökkenést mutat a *felo de se*-típusú ítéletek száma, erre mutatnak rá a Királyi Ítélszék elé kerülő esetek 1660 és 1800 között.⁴⁴ Ez egyrészt mutathatja azt, hogy a hatalom érdeklődése – mind gazdasági haszonszerzés, mind a deviáns viselkedés kriminalizációja szempontjából – csökkent az öngyilkosság irányában, másrészt pedig azt is, hogy más folyamatokkal, például a teológiai értelmezéssel párhuzamosan, folyamatosan megindult az öngyilkosság okainak és motivációinak átértelmezése.

A vallási értelmezés

„Ezért bűnösök azok, akik mások vérét ontják, de Isten szemében még *nagyobb bünt követnek el azok, akik saját vérüket ontják*”⁴⁵ – így vezeti fel Thomas Beard *The Theater of Gods Judgement* című, először 1612-ben kiadott, a korszak egyik legátfogóbb és legrészletesebb puritán teológiai értekezését.⁴⁶ Beard értekezésében a tízparancsolatból kiindulva vezeti le saját öngyilkosság-értelmezését, támaszkodva egyrészt – a puritán szövegekre jellemzően – bibliai idézetek és példák sokaságára, illetve sokat idézett ókori példákra, amelyek szemben a keresztény öngyilkosság-értelmezéssel a nemes, becsületes és elkerülhetetlen halált jelképezték. Dolgozatomban elsősorban Beard szövegére támaszkodom, azonban nem példáinak részletes elemzése a célom, sokkal inkább annak a diskurzusnak a kontextusában szeretném elhelyezni a puritánok interpretációit az öngyilkossággal kapcsolatban, amelynek központjában a bűn legkülönfélébb formáinak hangsúlyozása állt. A puritánok társadalomkritikájában, bár nem játszott központi szerepet az öngyilkosság, közvetett vagy közvetlen módon megjelent azonban az általuk ostromozott „erkölcstelen” és „bűnös” tettek és tevékenységek között, így beleilleszhető abba a tematikába, amely műveik alappilléret képezte. Kritikájuk keresztitűzében gyakran álltak a szórakozás különböző formái (tánc, színház, zene), illetve az öltözködés, a káromkodás, a szexuális kihágások és bűncselekmények és az erőszak kérdései (a gyilkosság legkülönfélébb formái: anyagyilkosság, testvérgyilkosság, a házastárs meggyilkolása és az öngyilkosság).⁴⁷

A 16–17. századi Angliában az öngyilkosságot, mind az egyházi, mind a népi megközelítésben elsősorban a „Sátántól eredő” bűnként és a hitetlenség kifejeződéséként

⁴² „If A. doe strike B. to the ground, and then draweth his knife to kill B. and B. lying upon the ground, draweth his knife to defend himself, and A. is so hasty to kill B. that he falleth upon B. his knife, and so A. is slain, here A. in a manner is *Felo de se*” DALTON, Cap. 93., Felonie, „*Felo de se*”.

⁴³ „And so it was accounted of him, that in a furious hate striketh another to the ground and withall draweth his dagger to kill him, but while the other that lieth on the ground draweth his weapon, and holdeth it before him, he is in hast to kill the other, falleth upon the weapon and is slaine himselfe.” LAMBARDE, *Eirenarcha: Or of the Office of the Justices of Peace*, 1581. Cap. 7. The 2. Booke, Felonies, „*Felo de se*”.

⁴⁴ Lásd a dolgozat mellékletét.

⁴⁵ „Therefore if they be guilty of murder that spill the blood of others, much more guilty are they before God that shed their own blood.” THOMAS BEARD. *The Theater of Gods Judgements*, 1648. Chap. XII., „Of Such as have murdered themselves” 214–215.

⁴⁶ Dolgozatomban az 1648-as kiadásra hivatkozom.

⁴⁷ A puritánok társadalom- és erkölcscritikájának reprezentatív példája Philip Stubbes (1555–1610) kétkötetes munkája, amelynek mindkét darabja 1583-ban jelent meg *Anatomie of Abuses* (I.), illetve *Display of Corruptions* (II.) címmel.

értelmezték, okait és motivációit egyértelműen a természetfelettihez kötötték. Az egyház ugyanúgy, ahogyan a jogi megközelítés esetén is láttuk az öngyilkosság tematikájának „használatát”, a természetfelettihez és hitetlenséghez kötődő értelmezés kapcsán saját céljaira tudta fordítani, „ki tudta használni” az öngyilkosság kérdéskörét. A 16. századi Anglia egyházszervezetének protestáns átalakítása, majd a rövid ideig tartó katolikus visszarendeződésre tett kísérlet után I. Erzsébet reformátorainak nagy kihívást jelentett a katolikus hívek, akiknek vallási nézeteiben egyszerre voltak jelen a pogány rítusok, a mágia és a katolicizmus eszméi, áttérítése a protestantizmusra. Az öngyilkosságot nem a katolicizmus eszméi ellenében használták fel (az öngyilkosság mind a katolikus, mind a protestáns értelmezésben bűnnek számított), sokkal inkább annak hangsúlyozására, hogy az államegyházhoz – tehát az anglikán egyházhoz – való tartozás tud védelmet nyújtani a természetfeletti szemben.

Pontosan ezért az öngyilkosság kérdése jól „felhasználható” volt az áttérítésben: a protestáns prédikátorok, építve a középkori előzményekre, az öngyilkosok tettét elsősorban az ördögi megszállással és a Sátán közbenjárásával magyarázva hangsúlyozták a tett egyházellenes voltát, amit szemükben csak a hitetlenség magyarázhatott.⁴⁸ Ebből következően, ha valaki szerette volna elkerülni a hit „antitéziseként” interpretált öngyilkosságot, az egyház védelmére szorult.⁴⁹ Az öngyilkosság a hit antitézisévé válhat azzal, hogy a bűnt elkövető Isten akarata ellen vét, ebben az értelemben saját hitét árulja el: „*a lelkünk Isten akaratából egy a testünkkel, és senki nem veheti a bátorságot arra, hogy elválassa azt, amit Isten eggyé tett, és az életünket bizalom árán kaptuk, és nem adhatjuk vissza vagy dobhatjuk el azt.*”⁵⁰ Hasonló – egyébként a korszakban bevett – gondolatot tükröz John Sym 1637-ban *Lifes Preservative Against Self-Killing* címmel megjelent munkája is, amely az első átfogó értekezés a Stuart-kori Anglia öngyilkossággal kapcsolatos vélekedéseiről: az Isten képére formált ember „*aki elpusztítja a saját testét, nem csak meggyalázza, de ezzel együtt el is pusztítja azt, aki benne lakozik: magát Istent.*”⁵¹ Sym értekezésének elsődleges célja az volt, hogy az öngyilkosságot, mint „kegyetlen bűnt” prezentálja. Maga a cél összhangban volt a korszak puritán teológusainak elképzeléseivel; a munka originalitását elsősorban az az átfogó ismeretanyag és sok szempontúság adja, amelynek mentén Sym érvrendszerét felvázolta: maga a munka a 17. századi eleji teológiai, orvosi és a korai „pszichológiai” öngyilkosság-interpretációkat ötvözte.⁵²

Az egyház e retorika erősítésével párhuzamosan szállt szembe a humanista tradícióval is, amelynek nyomán feléledt az ókori görög és római öngyilkosság-értelmezés is, amely sokkal megengedőbb volt, időnként dicsőítve is az öngyilkos tettét. Erre a tradícióra az irodalmi interpretációknál még részletesebben kitérek.

Az ördögi megszállás egyik jeleként értelmezett, az öngyilkossággal kapcsolatos gondolatok felmerülése az egyén hite szempontjából volt fenyegető, maga a tett ezzel szemben az egész közösséget érintette.⁵³ A közösség beszennyezése és a halott visszajáró szelleme által kiváltott félelem hatására jöttek létre azok a rituálék a középkorban, részben a pogány örökség nyomán,

⁴⁸ ZELL 1986, 315.

⁴⁹ MACDONALD 1989, 70–71.

⁵⁰ „...our soule is married to the body by the appointment of God, none must presume to put asunder those whom God hath coupled: and our life is committed to us as a thing in trust, we must not redeliver it, nor part with it...” BEARD, Chap. XII. 215.

⁵¹ „A man, in killing his owne body, not only dishonours, but also, in a sort, doth what in him lieth, to kill God himselfe.” SYM, John. 1637. *Lifes Preservative Against Self-Killing*. Szerk.: Michael MACDONALD. London: Routledge, 1988. 82.

⁵² MACDONALD, M. 1988. „Introduction”: SYM, John: *Lifes Preservative Against Self-Killing*. Szerk. Michael MACDONALD. Routledge, London. IX–X.

⁵³ MACDONALD 1988, 39.

amelyek egyrészt tiltották az öngyilkos szentelt földbe való temetését, másrészt szimbolikus tereket jelöltek ki a profán temetés számára. A temetés helyszínéül általában olyan tereket választottak, amelyek vagy a tett szégyentelenségét hangsúlyozták (a vesztőhelyen, az akasztófa alatt) vagy pedig bizonyos szempontból átmenetiséget szimbolizáltak, illetve határt jelöltek (mező, keresztút, folyópart). A temetést általában éjszaka, titokban hajtották végre, és a 16. századtól gyakran egy karót szúrtak keresztül az elhunyt fején vagy szívéen, megakadályozva ezzel azt, hogy visszatérjen a szelleme.⁵⁴ Ez a szimbolikus gyakorlat is, amit nem csupán öngyilkosok, de vámpírok és boszorkányok esetében is alkalmaztak, rávilágít az öngyilkosság és a természetfelettitől való félelem összefonódására a népi kultúrában, ezt a félelmet pedig ki tudták aknázni a reformerek és a puritánok saját öngyilkosság-értelmezéseikben.

Beard szövegében, részben az idézett jellegzetes bibliai példák kapcsán, részben pedig az ördögi megszállás és a „sátáni sugallat” tematikája mentén lehet megragadni azt a módszert, ahogyan a puritánok az öngyilkosságot felhasználták a hit terjesztésének és a lelkiismereti szembenézés előremozdításának céljából. A Bibliában előforduló nyolc öngyilkossági esetből Beard azt az öt esetet (az Ószövetségből Abimelech, Saul, Zimri, Achitofel és az Újszövetségből Júdás) idézi, amelyek valamilyen módon egy bűnös öngyilkosságával végződtek. Míg azonban a Bibliában nem fejeződik ki explicit módon értékítélet az öngyilkossági esetekkel kapcsolatban (jelzésértékű azonban az, hogy az öngyilkosságok többsége bűnt elkövetőkhöz kapcsolódik),⁵⁵ Beard retorikája mögött ítélet is meghúzódik az idézett esetekkel kapcsolatban. Saulról azt írja, hogy *„kegyetlenül gyilkolta meg magát a saját kezeivel”*,⁵⁶ Júdás és Pilátus kapcsán, akik *„mindketten gonosz tettet hajtottak végre Krisztus élete ellen”*,⁵⁷ pedig így nyilatkozik: *„és nem különböztek abban, hogy mindketten erőszakkal fordultak a saját életük ellen.”*⁵⁸

A Beard munkájában kifejeződő értékítélet kapcsán érdemes kitérni a szöveg sajátos retorikájára is, amely illeszkedik a puritán gondolkodók erkölcs- és társadalomkritikájának megszokott nyelvezetéhez. Az öngyilkosságot tárgyaló teljes fejezeten végighúzó szóhasználat alkalmas a figyelemkeltésre és meggyőzésre, amely e munkák elsődleges célja volt. A következő, kiragadott szövegrészek jól megvilágítják azt az egyoldalú és elítélő vélekedést, amely a puritánok bűnelkövetéssel, így az öngyilkossággal kapcsolatos szöveghelyeit is jellemezte: *„természetellenes cselekedet”, „erőszakos és véres kezét emel önmagára”, „szörnyű és kegyetlen bűn”, „bűn, amely további büntetést érdemel, akár örök kárhozatot is a pokol tüzében.”*⁵⁹

A puritánok szövegeinek másik jellegzetes eleme mind a bűnelkövetés, mind pedig az erkölcstelennek bélyegzett szokások (pl. tánc, káromkodás) kapcsán az ördögi megszállás és „sátáni sugallat” kérdése, amely egyrészt, a puritánok szempontjából, jól kiaknázható volt erkölcs- és társadalomkritika, illetve a meggyőzés céljaira, másrészt pedig beágyazható volt a korszak általános vélekedésének kontextusába az öngyilkossággal kapcsolatban. Beard a következő „bizonyítékokkal” érvel az öngyilkosság természetfelettsége mellett:

„De itt meg kell jegyeznünk, hogy sokak, akik megölik magukat, úgy tűnik, hogy az ördög és nem saját kezük által gyilkoltatnak meg. Mert másképp nem lehetne lehetséges az, hogy ily furcsa módokon lelik halálukat: amikor valaki úgy van felakasztva, hogy

⁵⁴ MURRAY, A. 2000. Suicide in the Middle Ages. The Curse of Self-Murder. Volume 2. Oxford University Press, Oxford. 42–51.

⁵⁵ MURRAY 2000, 91–97.

⁵⁶ „Cruelly murdered himselfe with his own hands.” BEARD, Chap. XII. 216.

⁵⁷ „So they both agreed in one malicious practice against the life of Christ.” BEARD, Chap. XII. 217.

⁵⁸ „So they disagreed not in offering violence to their own lives.” BEARD, Chap. XII. 217.

⁵⁹ „unnatural act”, „to lay violent and bloody hands upon himselfe”, „horrible and hainous crime”, „a crime deserving a further judgement, even eternal damnation in hell fire” BEARD, Chap. XII. 215–216.

térde majdnem a földet súrolja, mások egy vékony ágra, amely ahhoz sem elég erős, hogy testsúlyuk egytizedét elbírja, mások pedig egy pocsolóba fulladnak bele, ami világosan mutatja, hogy az ördög vagy elsődleges vagy segítő szerepet játszik, ő segíti [ön]gyilkosságukat, nem pedig minden esetben ők maguk.”⁶⁰

Beard az ördögi megszállást azonban nem az öngyilkosságra való magyarázatként – ahogyan ez például az orvosi magyarázatokból kibontakozik – kezeli, hanem elsősorban isteni büntetésként, így az öngyilkosság-értelmezést a bűn és bűnhődés kontextusában elhelyezve: „Az istentelen életet élők az Úr időnként megbünteti önmaguk önkéntes és szándékos gyilkosságával.”⁶¹ Ez rímel a Beard által idézett bibliai szöveghelyekre is, amelyek esetében a választás fő szempontja a bűnösség kérdése volt

Ezzel szemben az orvosi magyarázatok az öngyilkosság egy sokkal humánusabb megközelítését fogalmazták meg; nem törekedtek a természetfeletti magyarázatok megcáfolására, megkísérelték a már meglévő hiedelemrendszerbe és vallási diskurzusba beágyazni saját magyarázataikat.⁶² Az orvosi munkák az öngyilkosságot nem a bűnértelmezés és erkölcskritika szempontjából közelítették meg, sokkal inkább az egyes betegségképzetek és tünetegyüttesek magyarázata felől; elsősorban az Erzsébet- és Jakab-korban divatos⁶³ melankólia értelmezésére törekedtek. A melankólia természetével kapcsolatos értekezésekben⁶⁴ gyakran felmerült az öngyilkosság, mint a betegség lehetséges kimenetele: „Ráadásul kívánják a halált, és gyakran szándékukban áll és elhatározzák, hogy megölik magukat.”⁶⁵

E magyarázatokban is gyakran merült fel az ördögi megszállás kérdése, ennek értelmében a Sátán „kihasználta” az egyének melankolikus beállítódását, illetve természetes szomorúságukat és „öngyilkos kétségbeeséssé” nagyította azt.⁶⁶ A korszak meghatározó alapszövege a melankólia természetét illetően Robert Burton (1557–1640) *Anatomy of Melancholy* (1621) címmel megjelent tudományfilozófiai értekezése, amely a korabeli ismeretek szintézisét adta a lélek betegségeinek vonatkozásában. Burton a melankólia természetével kapcsolatos vizsgálódásait elsősorban a hippokratészi-galénoszi medicina nedvtanára építette, amelynek értelmében a betegségek a négy nedv (vér, nyálka, sárga epe és fekete epe) egyensúlyának felborulására vezethetők vissza. Burton a melankóliáért felelős fekete epére *Balneum Diaboliként* hivatkozik, amelyet az ördög „kihasználva” elkeseredésbe és örületbe kergeti a betegeket.⁶⁷ Burton szövege, amellet, hogy az orvosi megközelítés értelmében, a szélsőséges vallási értelmezésektől eltérően

⁶⁰ „But here is to be observed, that many which seeme to make away themselves, are murdered and made away by the Divell, and not by themselves: for otherwise it were not possible that they should perish so strangely as they doe: as when some have bene hanged with their knees almost touching the ground, others upon a weake twigge, not strong enough to beare the weight of the tenth part of their body; others bene drowned in a puddle of water: which plainely sheweth, that the Divell, either as the principall actor, or at least as a helper, was the procurer of their murders, and not alwayes themselves.” BEARD, Chap. XII. 215.

⁶¹ „The Lord punisheth oftentimes in men an ungodly life with voluntary and wilfull murder of themselves” BEARD, Chap. XII. 216.

⁶² MACDONALD 1989, 72.

⁶³ MACDONALD 1981, 150.

⁶⁴ A melankólia természetével foglalkozó értekezések reprezentatív példái: Timothie Bright. *A Treatise of Melancholie* (1586); Philip Barrough. *Method of Phisicke, containing the Causes, Signs, and Cures of Inward Diseases in Man's Body from Head to Foot* (1590); Robert Burton. *The Anatomy of Melancholy* (1621).

⁶⁵ „Moreover they desire death, and do very often behight and determine to kill themselues.” BARROUGH, Liber I., Chap. XXVIII. „Of Melancholy”, 45.

⁶⁶ MACDONALD 1989, 72.

⁶⁷ „This humour of Melancholy is called Balneum Diaboli, the Devil's Bath; the devil spying his opportunity of such humours drives them many times to despair, fury, rage, &c., mingling himself among these humours.” BURTON, Part I., Sec. I., „Digression of Spirits”, 126.

a melankólia és az öngyilkosság természetének sokkal humánusabb magyarázatát adja, jelzi azt is, hogy a Tudor- és korai Stuart-kori Angliában a szekularizáció és medikalizáció folyamatait megelőzően a vallási értelmezés és orvosi megközelítés nem feltétlenül zárták ki egymást.

Az öngyilkosság irodalmi „használatai”

A 16–17. század fordulóján Angliában elsősorban a dráma mint legnépszerűbb irodalmi önkifejezési és szórakoztatási forma tudta „kihasználni” az öngyilkosság különféle interpretációit. Emellett az öngyilkosság kérdése bár az egyéb erőszakos bűncselekményekhez képest kisebb számban, de megjelent az utcaballadákban (*broadside ballads*), a röplap formájában terjesztett, könnyen hozzáférhető, olcsó kiadványokban is, amelyeknek gyakori témái voltak a kegyetlen, véres és tragikus események. A továbbiakban e két műfaj fókuszba állításával vizsgálom az öngyilkosság tematikájának használatait.

A korábban vázolt tendenciáknak megfelelően – az erőszak szerepének és különféle reprezentációinak egyre gyakoribbá válásával – az Erzsébet-kori színházban is egyre nagyobb szerepet kapott az erőszak reprezentációja. Mindez megmutatkozott az erőszak színpadi megjelenítésének átformálódásában is: a reneszánsz korszakában a legnagyobb hangsúly még mindig a hagyományos, poétikus színházon volt, ahol a legfontosabb nem maga a környezet, hanem a kimondott szavak ereje volt, azonban az állandó közsínházak már rendelkeztek bizonyos fokú technikai felszereltséggel, ami lehetővé tette a színpadon zajló események minél látványosabb bemutatását.⁶⁸ Az erőszak szerepének felértékelődése megmutatkozik például a szerzői utasítások szintjén (gyakoriak voltak például a *stabs him* vagy *kills him* kifejezések) és bár kevés bizonyíték van arra, hogy a szerzői utasításokat vizualizációs technikákkal végre is hajtották a rendezők, a szakirodalomban általánosan elfogadott az, hogy az Erzsébet-kori színházban nem csak verbális szinten volt jelen az agresszió és az erőszak a színpadon.⁶⁹

Az erőszak reprezentációjának sokszínűvé válásával párhuzamosan jelentek meg a színpadon az öngyilkosság különféle, korszakban bevett interpretációinak megjelenítései is. A drámák szerzői kettős értelmezés és cél mentén „használhatták” ki az öngyilkosság problematikáját a korszakban: a drámák öngyilkosság-reprezentációi mögött állhatott – és ez esetben kulturálisan reprezentatívnak tekinthető az ábrázolás – a szórakoztatás, nevelés és elrettentés szándéka. Ezzel párhuzamosan törekedhettek arra is, hogy – például az öngyilkosság-értelmezések antik hagyományainak felélesztésével – mind retorikában, mind pedig esztétikai minőség tekintetében „távolságot tartsanak” a 16–17. század fordulójának korábban már bemutatott értelmezéseitől (bűn az isteni és a királyi törvények értelmében, az ördögi megszállás eredménye, stb.).⁷⁰

Az Erzsébet- és Jakab-kori drámák öngyilkossággal kapcsolatos reflexióiban sajátos kettősség figyelhető meg: a reneszánsz korszakában, azzal párhuzamosan, hogy feléledt az antik hagyományok tisztelete, a színpadi reprezentációkban részben átértelmeződtek az öngyilkossággal kapcsolatos vélekedések,⁷¹ részben pedig, a korábbiakban felvázolt tendenciák mentén, továbbéltek a középkorban gyökerező és a 16–17. század folyamán egyre erősödő, öngyilkosságot elítélő vélekedések is.⁷²

⁶⁸ ORGEL, S. 1975. *The Illusion of Power: Political Theater in the English Renaissance*. University of California Press, Berkeley. 17.

⁶⁹ DESSEN, A. C. 1986. *Elizabethan Stage Conventions and Modern Interpreters*. Cambridge University Press, Cambridge. 105.

⁷⁰ CLARE, J. 2013. „Buried in the Open Fields: Early Modern Suicide and the Case of Ofelia”: *Journal of Early Modern Studies*, 2. sz. 241–442.

⁷¹ A kétféle interpretációhoz lásd William Shakespeare: *Julius Caesar* (1599); *Antoniuss és Cleopatra* (1607), illetve *Rómeó és Júlia* (1597); *Hamlet* (1603).

⁷² WYMER, R. 1986. *Suicide and Despair in the Jacobean Drama*. Palgrave Macmillan, London. 1–2.

Ez az ellentét leegyszerűsítve lefordítható a „méltóság” és a „kétségbeesés” szembenállására. Az ókori római hagyományok értelmében az öngyilkosság nemes, méltóságteljes és bizonyos esetekben elkerülhetetlen cselekedet volt, „szép halálként” értelmezték.⁷³ Ezzel szemben a korábbiakban felvázolt középkori és kora újkori megközelítések értelmében az öngyilkosság erőszakos bűncselekményként, kegyetlen büntettként és az ördög által kihasznált „öngyilkos kétségbeesésként” értelmezhető. A drámaírók mindkét hagyományt – az erőszak, a halál és a tragikum fókuszba állításával – kiaknázták: a „szép római halál” méltóságteljessége és tudatossága magában hordozta a teatralitás minden elemét. Ezzel szemben a 16–17. század fordulójának bevett értelmezései „drámai kifejezőerőt” kölcsönöztek az előadásoknak.⁷⁴ A két tradíció azonban nem minden esetben különült el teljesen, Rowland Wymer megközelítése szerint e két értelmezés – a kétségbeesés és a méltóságteljesség – ötvözete adta meg igazán a dráma „tragikumát”; az ilyen típusú értelmezések legismertebb és legreprezentatívabb példája Ophelia öngyilkossága.⁷⁵

Shakespeare *Hamletjének* különböző szövegkiadásáiban az öngyilkosság-értelmezések eltérő reprezentációi jelennek meg. Az 1603-ban megjelent első *quarto* (Q1, „rossz *quarto*”), majd 1605-ben megjelent második *quarto* (Q2) szövegét követte az 1623-as első folio kiadás (F1). A három kiadás közül az első *quarto* szövege állhat legközelebb a színpadon is játszott verzióhoz: szövege tartalmaz egy jelenetet, amely a későbbi kiadások szövegéből kimaradt, nyelvhasználata a többi szövegváltozathoz képest egyszerűbb; a szövegben megjelenő öngyilkosság-értelmezések pedig valószínűleg közelebb állhatnak a korszak népi és vallásos megközelítéseihez, mint a kimunkáltabb, Ophelia halálát sokkal „ceremoniálisabb” formában bemutató változatok. A *quarto*-kiadások megbízhatóbb forrásai egy-egy dráma eredeti szövegének, általában emlékezetből lejegyzett szövegek (például jó memóriájú színészek által), sok tekintetben azonban jobb forrásai annak, amit egy átlagos színházlátogató valóban láthatott, mint a kidolgozottabb, megformáltabb irodalmi szövegek,⁷⁶ azonban pontosan ezért a „rossz *quarto*” szövegének tükrében válik rekonstruálhatóvá az öngyilkosság egyik „használata” a reneszánsz-kori színpadon.

Az 1603-as *quarto* szövegében két jelenet mutat rá a korabeli öngyilkosság-értelmezések bizonytalanságára, illetve arra, hogy a különböző társadalmi rétegek között milyen különbségek mutatkozhattak mind jogi, mind pedig vallási értelemben az „Isten ellen való bűn” interpretációi kapcsán. A halálhírt közlő királyné szövege az öngyilkossági esetek elhallgatásának, tabusításának problematikájára vet fényt:

„Ó Uram, a fiatal Ophelia

Virágfűzért készítve magának különböző virágokból

Egy fűzfára ült egy patak partján

Az irigy gally eltört, és beleesett a patakba

És egy időre ruhái szétterültek [...]

Addig, míg a víz súlyossá nem tette őket,

⁷³ Lásd. HELMS, L. 1992. „The High Roman Fashion: Sacrifice, Suicide, and the Shakespearean Stage”: PMLA, 107. évf., 3. sz. 554–565.

⁷⁴ WYMER 1986, 3–6.

⁷⁵ WYMER 1986, 25–36.; CLARE 2013, 246–246.

⁷⁶ CLARE 2013, 246.

A halálba húzva szegény szerencsétlent.⁷⁷

A királyné egyértelműen balesetként láttatja Ophelia halálát: ez egyrészt összefüggésben lehet a gyanús balesetek (és elsősorban a fulladásos halál) gyakori félreinterpretálásának gyakorlatával, másrészt pedig – ahogyan a sírásók párbeszéde rá is világít – elsősorban, mind jogi, mind vallási értelemben, a büntetéstől való félelem motiválhatta az öngyilkosság elhallgatásának szándékát. A két sírásó (az eredeti, 1603-ban megjelent szövegben *clowne*) vitájának központi kérdése, hogy eltemethetik-e keresztény szertartás szerint a vízbe fulladt Opheliát.

2. sírásó: „De nem ő fojtotta bele magát.”⁷⁸

1. sírásó: „Nem, ez biztos, a víz fojtotta meg őt.”⁷⁹

2. sírásó: „Igen, de akarata ellenére.”⁸⁰

1. sírásó: „Nem, ezt tagadom, mert nézze uram, itt állok,

Ha a víz jön hozzám, nem én ölöm bele magam:

de ha én megyek a vízhez és ott megfulladok,

a saját halálomért én felelek [...]”⁸¹

2. sírásó: „De úgy tudom, keresztény temetése lesz,

Mert nemesi származású.”⁸²

1. sírásó: „[...] nagy kár, hogy a nemeseknek

több joguk van felakasztani vagy megfojtani

saját magukat, mint más embereknek.”⁸³

A gyanús öngyilkossági esetek kétféle kimenetelét (a *felo de se*- és a *non compos mentis*-ítéletet) a korszakban az is erőteljesen befolyásolhatta, hogy az elhunyt milyen társadalmi rétegből származott. Ophelia ez esetben nem „közönséges bolondnak” számított, előkelő származása miatt öngyilkosságának szankcionálása is enyhébb lehetett, mint egy alsóbb rétegből származóé: az 1543 és 1639 között a Királyi Ítélszék elé kerülő 73, nemesek körében (férfiak és nők egyaránt) elkövetett öngyilkosság esetében 7 alkalommal *non compos mentis*-ítélet született. 1560 és 1640 között, az összes öngyilkossági esetet tekintve a *non compos mentis*-ítéletek aránya alig érte el a 2%-ot, így a nemesi származásúak esetén meghozott *non compos mentis*-ítéletek aránya, az összes Királyi Ítélszék elé kerülő esetet tekintve ötször magasabb volt.⁸⁴ Ennek tükrében a dráma szövegében – a sírásók párbeszédén keresztül – megjelenő

⁷⁷ „O my Lord, the yong Ofelia/Hauing made a garland of sundry sortes of floures, Sitting vpon a willow by a brooke,/The enuious sprig broke, into the brooke she fell,/And for a while her clothes spread wide abroad, [...] Till that her clothes, being heauy with their drinke,/Dragg'd the sweete wretch to death.” SHAKESPEARE, Hamlet, 1603. (Q1)

⁷⁸ „But she did not drowne her selfe.”

⁷⁹ „No, that's certaine, the water drown'd her.”

⁸⁰ „Yea but it was against her will.”

⁸¹ „No, I deny that, for looke you sir, I stand here,/If the water come to me, I drowne not my selfe:/But if I goe to the water, and am there drown'd,/Ergo I am guiltie of my owne death: [...]”

⁸² „I but see, she hath christian buriall,/Because she is a great woman.”

⁸³ „[...] more's the pitty, that great folke/Should haue more authoritie to hang or drowne/Themselues, more than other people” Shakespeare: Hamlet, 1603. (Q1)

⁸⁴ MACDONALD, M. 1986. „Ophelia's Maimèd Rites”: Shakespeare Quarterly, 37. évf., 3. sz. 312–313.

öngyilkosság-értelmezés tekinthető társadalomkritikának, így az öngyilkosság-tematika egyik „használatának” is.

A dráma mellett a korszak népszerű, sokak által ismert szórakoztató műfajok körébe sorolhatóak a ponyvairodalom különböző válfajai is. A deviáns ellenkultúra képeit felvonultató irodalomban rendkívül népszerűek voltak a szűkebb témánk szempontjából is jelentős erőszakos haláleseteket, baleseteket, kivégzéseket és kisebb számban öngyilkossági eseteket részletező röplapok, amelyek könnyen elérhető és hozzáférhető formában dolgoztak fel különféle „hidegvérrel” és „különös kegyetlenséggel” elkövetett vérfagyasztó történeteket. E szövegekben keveredett a valóság (vagy valóság-hűségre való törekvés), a fikció, a szórakoztatás, az elrettentés és a nevelés szándéka.

A kegyetlen bűnöket szenzációhajhász stílusban részletező röplapok kiadásának a szerzők által is bevallott motivációja az elrettentés és nevelés volt, ugyanúgy, ahogyan a nyilvános kivégzések esetében is, ahol a büntetési rituálé látványa jelentette ugyanezt. Egy sajátos műfajt, az utcaballadákat (*broadside ballads*) vizsgáltam meg, amelyekben, hasonlóan az egyéb erőszakos bűncselekményekhez, az öngyilkosság tematikája is megjelenik, összekapcsolva az elrettentés és figyelmeztetés, illetve a szórakoztatás szándékával.

Ezek a szándékok elsősorban a balladák néhány soros címeiben vizsgálhatóak leginkább, amelyek a teljes szöveg összefoglalásainak tekinthetők. A címek egyrészt felhívják a figyelmet a szöveg kiadásának céljára, gyakran használva a „figyelmeztetés” (*warning*) kifejezést,⁸⁵ másrészt pedig kihangsúlyozzák a történet természetellenességét is: „*Borzasztó hírek St. Martinból, vagyis példátlan gyilkosság és mérgezés*”.⁸⁶ A címekben gyakori az események „valóságosságára” való utalás is. A szövegekben keveredett a fikció és a valóság: az olvasóközönség előnyben részesítette a kitalációval szemben a valóságos vagy sok esetben csak valóságosnak tűnő történeteket.⁸⁷ Ezt illusztrálja egy 1680-ban kiadott ballada is, amely Jane Lawson öngyilkosságának „igaz történetét” („*being a true relation of*”) beszéli el, aki: „*férjével összeeszeve, arra indítva, hogy megüsse őt, nem sokkal később, ugyanazon az éjszakán, 1680. szeptember 1-jén saját magát és két gyermekét egy kútba ölte*”.⁸⁸ A balladák címei egyúttal előrevetítik a teljes szövegben nyomon követhető sajátos szóhasználatot, gyakran használva olyan kifejezéseket, mint a „rettenet” (*terror*), „borzalmas” (*horrid*) és „természetellenes” (*unnatural*).

Érdeemes megjegyezni azt, hogy bár korábban többször utaltam arra, hogy a restauráció után megindult az öngyilkosság fokozatos szekularizációja és medikalizációja, az öngyilkosság 1660 után is, bár eltérő okok mentén, de fontos téma maradt mind a népszerű irodalmi műfajokban, mind pedig a később egyre nagyobb számban nyomtatott és népszerűvé váló sajtóban.⁸⁹

A hangsúlyeltolódást jól dokumentálják azok az 1680-as évektől kiadott röplapok, amelyekben az öngyilkosság sokkal „hétköznapiabb” eseteivel találkozunk, az öngyilkosságok ezekben a történetekben – bár az elrettentés és példamutatás szándékával együtt – „szenzációértékük”, illetve valóságos vagy valóságosnak álcázott történeteik miatt válnak lényegessé, illetve könnyen értelmezhetővé. A hétköznapi esetekhez sorolhatóak például a balesetek, amelyek esetében – ahogyan a jogi megközelítésnél utaltam rá – csak a rendelkezésre álló információk és bizonyítékok interpretációján múlt, hogy egy-egy esetet öngyilkossággént vagy balesetként

⁸⁵ Lásd például: „A warning for all desperate Women. By the example of Alice Davis who for killing of her husband was burned in Smithfield to the terror of all the beholders...” London: Printed for F. Coules, 1628.

⁸⁶ „Horrid News From St. Martin’s, or, Unheard-of Murder and Poison” London, Printed for M.D., 1677.

⁸⁷ LEWIS, C.S. 1959. *English Literature in the Sixteenth Century, Excluding Drama*. Clarendon Press, Oxford. 394.

⁸⁸ „Who quarreling with her Husband, urged him to strike her, and thereupon the same night, being the first of Sept. 1680. Drowned her self and two poor Babes in a Well.” *The Unnatural Mother*, London, 1680.

⁸⁹ Lásd: MACDONALD, 1988.

értelmeztek. A balladákban – ezt illusztrálja a halastóba fulladt Madam Gwin esete is⁹⁰ – valószínűleg a figyelemfelkeltés céljából és a „szenzációérték” kihasználása miatt, a gyanús halálesetek megjelenhettek öngyilkosságként is.

A balladaformában kiadott történetek jelentős részének centrális problémája azonban a szerelem volt. A szövegekben sokszor ismétlődő motívumok és toposzok merültek fel: a reménytelenség és a boldogtalanság képei, illetve a tiltott szerelem problémája.⁹¹ Ezt illusztrálja például egy szerencsétlenül járt, magányos szabó 1699-ben kiadott története: „*Míg a kétségbeesés és a gyász/Meg nem erősödtek benne [...] Végül egy vékony kötélrel/Múlt vasárnap reggel/Minden reménytől megfosztva/Sietve felakasztotta magát.*”⁹²

A szabó történetében is felmerülő szavak és kifejezések általánosak voltak az öngyilkossággal végződő reménytelen szerelmet bemutató balladákban: a „kétségbeesés” (*despair/dispair*) és a „gyász” (*grief*) mellett gyakran használt kifejezések voltak a „szerencsétlen” (*unfortunate*), „siralmas” vagy „sajnálatra méltó” (*lamentable*), „szomorúság” (*woe*) és „bánat” (*sorrow*). A szóhasználatban megmutatkozik a figyelemkeltésre utaló szándék, amely gyakran összekapcsolódott a nevelésre és elrettentésre való törekvéssel. A két fiatal, egymástól elválasztott szerelmes történetében egyértelműen megmutatkozik ez a szándék. Az ismeretlen szerző megszólítja a fiatal szerelmesek szüleit, akiknek a „tanmesét” szánja: „*Hogy a szerető szülők megtudják/A példán keresztül, amit nekik szánok/A gyerekek útját a szerelemben ne keresztezzék/Mert ez romlásukhoz vezethet.*”⁹³ Ezt követően pedig erőteljes, figyelemfelkeltő szavak használatával részletezi, hogy mit is jelent a „romlás” és hogyan vezethet öngyilkossághoz:

„Amikor az igaz szerelmet nem élvezhetik/Hány fiatal lány megy tönkre? [...] Néhányan forró lázba esnek/És néhányan, hogy megszabaduljanak a bánattól/Véres dárdát döfnek keresztül/Elgyengült, szerelemtől sújtott szívükön/Mások méreggel vetnek véget életüknek/A szerelmes tehát sok utat talál/Hogy enyhítsen szerelmi bánatán/Mikor vágyai nem teljesülhetnek be.”⁹⁴

A tanító-nevelő szándék, bár az öngyilkosságot tárgyaló szövegek jelentős része eköré szerveződik, nem csupán a szerelmi bánat kapcsán jelenik meg a balladákban. Egy 1657-ben kiadott történetben, amely „minden kvéker figyelmeztetésére” (*A Sad caveat to all Quakers*) szolgált és az öngyilkossági esetek egy komplex értelmezését nyújtotta, a vallási értelmezésekkel szoros összefüggésben jelenik meg a nevelés és elrettentés szándéka. A szöveg lelkiismereti szembenézésre és alázatra szólítja fel az olvasóit, hangsúlyozva, hogy nem elég szavakban dicsőíteni Istent, neki tetsző életet kell élni. A saját elmélyült vallásosságukkal kérkedők

⁹⁰ A True Account of the Late, Most Doleful, and Lamentable Tragedy of Old Maddam Gwinn, Mother to Maddam Elenor Gwinn; Who Was Unfortunately Drowned, in a Fish-Pond, at Her Own Mansion-House, Near the Neat-Houses. London, 1679.

⁹¹ Lásd: The unfortunate lady; or, The young lovers fatal tragedy: who lately hang'd her self for the love of a young gentleman, whom her parents would not suffer her to have. London, Printed for J. Blare, at the Looking-glass on London Bridge, 1682.; An Answer to The Unfortunate Lady, who Hang'd her self in Dispair. London: Printed for P. Brooksby, J. Deacon, J. Blare, and J. Back. 1682.; A lamentable ballad of the ladies fall. Declaring how a gentlewoman through her too much trust came to her end, and how her Lover slew himself. London: Printed for F. Coles, T. Vere, I. Wright, and I. Clarke, 1674.

⁹² „Until at last despair and grief/united to their power/ [...] For having got a slender Roap/on Sunday-morning last/As one being void of future hope/he hang'd himself in hast.” The Unhappy Tayler, or Loves Fatal Farwel, being a Tragical Relation of one James Orde a Tayler. London, Printed for John Alkin, 1699.

⁹³ „Let loving parents now attend/Unto this lesson which I send;/Cross not your children dear in Love,/For fear it should their ruine prove.” The Unfortunate Lady, London, 1682.

⁹⁴ „When True Love cannot be enjoy'd,/How many Damsels are destroy'd? [...] Some has by burning fevers fell,/And some their Sorrows to expell,/Have sent a fatal bloody Dart/Into their fainting Heart./Others by Poyson end their days; And thus the Lover many ways/Can find, to ease their Love-Sick Pain,/When they their Wishes can't obtain.” The Unfortunate Lady, London, 1682.

figyelmeztetésére egy öngyilkossági esetet hoz fel példaként a szerző: a dicsekvő William Pool „egy ismert, Worcester mellett élő kvéker, aki pénteken, február 20-án [...] ördögi csábításra és sugallatra a folyóba ölte magát. A halottkém és az esküdtek együttes döntésével bűnösnek találták saját haláláért.”⁹⁵

A balladákban foglalt rövid tanító-nevelő célzatú, gyakran hasonló motívumokra építő történetek éppen hétköznapiságuk miatt válhattak „működőképessé”: mivel a rölapok kiadói az elrettentés, nevelés és szórakozás mentén fogalmazták meg a céljaikat, a mindennapokból kölcsönzött példák és élethelyzetek segítségével, leegyszerűsítve tudták értelmezhetővé és befogadhatóvá tenni az öngyilkosság kérdésével és értelmezéseivel kapcsolatos bonyolult üzeneteket.

Összegzés

Pontosan az öngyilkosság-interpretációk mögött meghúzódó bonyolult üzenetek és az értelmezések sokfélesége miatt nehéz egyszerű választ adni arra, hogy milyen volt az öngyilkosság megítélése Angliában a 16–17. század fordulóján. Bár a dolgozatban nem törekedtem e rendkívül bonyolult és sokszínű problémakör teljes feldolgozására, az egyes értelmezések és interpretációk felvázolásához kiválasztott, reprezentatívnek tekintett források és az ezekben megjelenő „használatokon” keresztül megragadhatóak azok az attitűdök és felvázolható az az értelmezési keret, amelyben az öngyilkosság problémakörét elhelyezték a kortársak. Az öngyilkosság egy nehezen megfogható kérdés a korszak forrásainak tükrében, hiszen interpretációi és reprezentációi sokfélék, bizonytalanok, nyitottak és egymástól nagyon nehezen elválaszthatóak, sok tekintetben összefonódik ugyanis a jogi, a vallási, a népi és az orvosi értelmezés, ám pontosan e sokszínűség miatt vált lehetővé a korszakban a sokféle használat. A jogi kézikönyvek – amelyek nem a gyakorlatot, hanem elsősorban a szándékot tükrözik – esetében megmutatkozik az a korona vagy kisebb helyi joghatóságok által a korszakban ideálisnak tekintett eljárás, amely arra irányult, hogy az öngyilkossági esetekkel kapcsolatos eljárásokban minél nagyobb arányban kerüljön megállapításra az elkövető bűnössége. A puritán szövegekben, így a vallási megközelítésben, illetve a különböző irodalmi forrásokban, a drámákban és a balladákban pedig az öngyilkosság elsősorban mint a társadalomkritika eszköze jelenik meg, kihasználva ezt a komplex társadalmi, vallási és jogi kérdést az elrettentés és a nevelés céljaira. Ez utóbbi szándék pedig segít elhelyezni a kérdést a korszak szélesebb – erőszakkal és a különféle bünelkövetési formákkal és ezek szankcionálásával kapcsolatos – diskurzusában, amely egyre hangsúlyosabban irányult az egyes deviáns viselkedési mintázatok, így az öngyilkosság mint az „Isten és az uralkodó ellen való bűn” kriminalizálására.

⁹⁵ „A known Quaker neer Worcester, who on Friday, in last Febr. the 20 [...] did on that evening by the temptation and impulsion of the devil drown himself in the river. Together with the judgement of the coroner and jury, who found him guilty of self-murder.” A Sad Caveat to all Quakers. London: Printed for W. Gilbertson in Giltspur street without Newgate, 1657.

Bibliográfia**Források**

- An Answer to The Unfortunate Lady, who Hang'd her self in Dispair. London: Printed for P. Brooksby, J. Deacon, J. Blare, and J. Back. 1682.
- A lamentable ballad of the ladies fall. Declaring how a gentlewoman through her too much trust came to her end, and how her Lover slew himself. London: Printed for F. Coles, T. Vere, I. Wright, and I. Clarke, 1674.
- A True Account of the Late, Most Doleful, and Lamentable Tragedy of Old Maddam Gwinn, Mother to Maddam Elenor Gwinn; Who Was Unfortunately Drowned, in a Fish-Pond, at Her Own Mansion-House, Near the Neat-Houses. London, 1679.
- A Sad Caveat to all Quakers. London: Printed for W. Gilbertson in Giltspur street without Newgate, 1657.
- A warning for all desperate Women. By the example of Alice Davis who for killing of her husband was burned in Smithfield to the terror of all the beholders. London: Printed for F. Coules, 1628.
- Horrid News From St. Martin's, or, Unheard-of Murder and Poison. London: Printed for M.D., 1677.
- The Unnatural Mother. London: Printed for F. Coles, T. Vere, J. Wright, I. Clarke, W. Thackeray, / and T. Passinger, 1680.
- The unfortunate lady; or, The young lover's fatal tragedy: who lately hang'd her self for the love of a young gentleman, whom her parents would not suffer her to have. London, Printed for J. Blare, at the Looking-glass on London Bridge, 1682.
- The Unhappy Tayler, or Loves Fatal Farwel, being a Tragical Relation of one James Orde a Tayler. London, Printed for John Alkin, 1699.
- BEARD, T. 1648. The Theater of Gods Judgements. Printed by S.I.& M. H. and are to be sold by Thomas Whitaker, London.
- BARROUGH, P. 1590. Method of Phisicke, containing the Causes, Signs, and Cures of Inward Diseases in Man's Body from head to foot. Imprinted by Richard Field, dwelling in great Woodstreete, London.
- BURTON, R. 1621. The Anatomy of Melancholy. Ed. Democritus Junior, Philadelphia, 1857.
- DALTON, R. 1661. The Countrey Justice. Printed for the Company of Stationers, London.
- LAMBARDE, W. 1581. Eirenarcha: Or of the Office of the Justices of Peace. Printed by Ralph Newberry, London.
- SHAKESPEARE, W. 1603. The Tragicall Historie of Hamlet, the Prince of Denmarke. London.
- STOW, J. 1603. A Survey of London. Whittaker & Co., London, 1842.
- SYM, J. 1637. Lifes Preservative Against Self-Killing. Szerk. Michael MACDONALD. Routledge, London, 1988.

Szakirodalom

- BEIER A. L. 1978. „Social Problems in Elizabethan England”: *Journal of Interdisciplinary History*, 9. évf. 2. sz. 203–221.
- BEAM, S. 2011. „Les canards criminels et les limites de la violence dans la France de la première modernité”: *Histoire économie & société*, 2. sz. 15–28.
- BURKE, P. 2005. „Perceiving a Counter-Culture”: *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*. Cambridge University Press, Cambridge. 63–76.
- CLARE, J. 2013. „Buried in the Open Fields: Early Modern Suicide and the Case of Ofelia”: *Journal of Early Modern Studies*, 2. sz. 241–252.
- COHEN, K. 1973. *Metamorphosis of a Death Symbol. The transi tomb in the late Middle Ages and the Renaissance*. University of California Press, Berkeley.
- DANIELL, C. 1997. *Death and Burial in Medieval England, 1066–1550*. Routledge, London.
- DESSEN, A. C. 1986. *Elizabethan Stage Conventions and Modern Interpreters*. Cambridge University Press, Cambridge.
- DURKHEIM, É. 1982. *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- DÜLMEN, R. 1990. *A rettenet színháza: ítélkezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Századvég, Budapest
- GURR, T. R. 1981. „Historical Trends in Violent Crime: A Critical Review of the Evidence”: *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, III. 295–353.
- HANAWALT, B. 1986. *The Ties That Bound. Peasant Families in Medieval England*. Oxford University Press, Oxford.
- HEALY, R. 2006. „Suicide in Early Modern Europe”: *The Historical Journal*, 49. évf. 3. sz. 903–919.
- HECHT, J. M. 2013. *Stay. A History of Suicide and Philosophies Against It*. Yale University Press, New Haven.
- HELMS, L. 1992. „The High Roman Fashion: Sacrifice, Suicide, and the Shakespearean Stage”: *PMLA*, 107. évf., 3. sz. 554–565.
- KAEUPER, R. W. 1988. *War, Justice and Public Order: England and France in the Later Middle Ages*. Clarendon Press, Oxford.
- LEWIS, C.S. 1959. *English Literature in the Sixteenth Century, Excluding Drama*. Clarendon Press, Oxford.
- MACDONALD, M. 1981. *Mystical Bedlam. Madness, Anxiety and Healing in Seventeenth-Century England*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MACDONALD, M. 1986. „Ophelia’s Maimèd Rites”: *Shakespeare Quarterly*, 37. évf., 3. sz. 309–317.
- MACDONALD, M. 1988. „Suicide and the Rise of Popular Press in England”: *Representations*, 22. sz. 36–55.

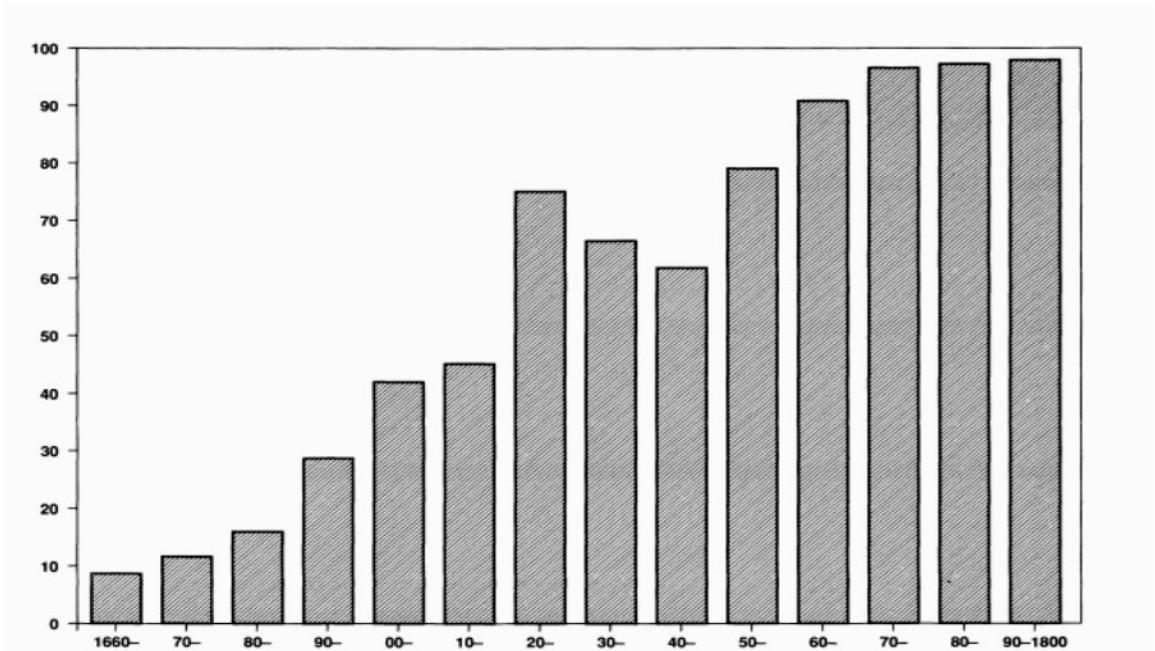
- MACDONALD, M. 1988. „Introduction”: SYM, John. *Lifes Preservative Against Self-Killing*. Szerk. Michael MACDONALD. Routledge, London. 1988. 9–28.
- MACDONALD, M. 1989. „The Medicalization of Suicide in England: Laymen, Physicians and Cultural Change, 1500–1870”: *The Milbank Quarterly*, 67. sz. Supplement 1. Framing Disease: The Creation and Negotiation of Explanatory Schemes. 69–91.
- MACDONALD, Michael – MURPHY, T. R. 1990. *Sleepless Souls: Suicide in Early Modern England*. Clarendon Press, Oxford.
- MACFARLANE, A. 1981. *The Justice and the Mare’s Ale: Law and Disorder in Seventeenth-Century England*. Oxford University Press, Oxford.
- MCMAHON, V. 2005. *Gyilkosság Shakespeare Angliájában*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- MUCHEMBLED, R. 2011. *A History of Violence: From the End of the Middle Ages to the Present*. Polity Press, London.
- MURRAY, A. 1988. *Suicide in the Middle Ages. The Violent Against Themselves. Volume 1*. Oxford University Press, Oxford.
- MURRAY, A. 2000. *Suicide in the Middle Ages. The Curse of Self-Murder. Volume 2*. Oxford University Press, Oxford.
- NOVÁK V. 2015. „Halál Párizsban – Elmúlás és erőszak a 15–16. századi francia krónikákban” In. GÁLFFY László – SÁRINGER János. *Fehér lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szeged. 162–175.
- ORGEL, S. 1975. *The Illusion of Power: Political Theater in the English Renaissance*. University of California Press, Berkeley.
- REXROTH, F. 2007. *Deviance and Power in Late Medieval London*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SHARPE, J. A. 1985. „Last Dying Speeches: Religion, Ideology and Public Execution in Seventeenth-Century England”: *Past & Present*, 107. sz. 144–167.
- SHARPE, J. A. 1997. *Early Modern England: A Social History, 1550–1760*. Bloomsbury, London.
- STONE, L. 1965. *The Crisis of Aristocracy, 1558–1641*. Oxford University Press, Oxford.
- STONE, L. 1983. „Interpersonal Violence in English Society, 1300–1980”: *Past & Present*, 101. sz. 22–33.
- SZABÓ P. 1989. *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Magvető, Budapest.
- VELICH, A. 2002. „Szegénykérdés a 16. századi Londonban”: ERDŐDY GÁBOR – HERMANN Róbert (Szerk.) *Magyarhontól az Újvilágig: Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*. Argumentum, Budapest. 11–31.
- WYMER, R. 1986. *Suicide and Despair in the Jacobean Drama*. Palgrave Macmillan, London.
- ZELL, M. „Suicide in Preindustrial England”: *Social History*, 11. évf. 3. sz. 303–317.

Melléklet

A *non compos mentis*-ítéletek arányának növekedése Királyi Ítélszék (*King's Bench*) elé került öngyilkossági esetekben 1660 és 1800 között

(Forrás: MACDONALD 1989, 76.)

SÁNDOR ANDRÁS

Háborús traumák az első világháborúban I.

A „nagy háború”

Békéből háborúba

A háborúk történetének legutolsó, „a háborúknak véget vető háború” – ahogyan széles körben nevezni kezdték az események után – kezdődött meg 1918. július 28-án.¹ Szűk húsz évvel korábban Európa a boldog békeidőket élte. Fejlődése töretlennek látszott. Bár voltak intő jelek arra, hogy az európai erők egyensúlyán alapuló hatalmi rend felborulni látszik. Az 1871-ben egységesült Németország olyan gyors gazdasági növekedést ért el, hogy a világkereskedelemben és az ipari termelésben vezető brit világbirodalom gazdasági előnye aggasztóan csökkent, sőt 1907-re a britek jelentős hátrányba is kerültek a dinamikusabb növekedést produkáló Német Császársággal szemben. A fejlődés egyenlőtlensége miatt a német–brit összecsapás elkerülhetetlennek látszott, s egyenesen a német egység pusztja tényéből következett. Így az után a Brit Birodalom egymás után kötötte meg azokat a diplomáciai, később katonai–védelmi szövetségeket, amelyek Németország elszigetelését és bekerítését célozták meg. Kibékült Oroszországgal, sőt gyarmati érdekellentéteit is hajlandó volt elsimítani, s szívélyesen kiegyezett Franciaországgal. Persze Németország sem tett másképp: fő szövetségeseül fogadta az Osztrák–magyar Monarchiát.² A mind nyilvánvalóbbá váló fegyverkezési verseny bár félelemmel töltötte el az összes európai nagyhatalmat, a Balkánon sorra jelentkező konfliktusoknak egyikük sem szabott gátat. Hosszú távon a németellenes brit törekvések is kudarcot vallottak, a britek dominanciáját a német hegemonia kezdte felváltani, s Németország expanziós törekvései mind fenyegetőbben hatottak Európára. A kérdés már csak az volt Ferenc Ferdinánd trónörökös főherceg és feleségének, Chotek Zsófiának meggyilkolása után, hogy a konfliktus elszigetelt marad, megmarad-e helyi atrocitásnak vagy kiterjed a kontinensre. A történelem persze tovább „történt,” és döntött: a pár hetesre tervezett balkáni büntetőhadjáratból világméretű katasztrófa, négy évig tartó vérontás nőtt ki.³

Egy új típusú háború

Az első világháború már kezdeti szakaszában jelezte, hogy menetében és minőségében is új típusú konfliktusról van szó. Ez volt a világtörténelem első modern, új és félelmetes haditechnológiával, motorizált járművekkel és gépfegyverekkel vívott háborúja. A hadviselés új foka, a haditechnikai eszközök, fegyverek és gépek fejlődése – tüzérség, aknavetők, harckocsik, páncélgépkocsik, páncélvonatok, repülőgépek, búvárhajók, lángszórók, kézigránatok, gázlövedékek – pedig az elesettek számát addig soha nem látott mértékben gyarapította. Mivel a korabeli hadviselő államok többségében tömeghadsereg működött, – vagyis a katonák legnagyobb részét jól-rosszul kiképzett civilek adták – a nagy tömegek pusztulása is velejárója volt e háborúnak. Vagyis a 20. század „öskatasztrófája” – ahogyan azt George F. Kennan meghatározta – a benne

¹ KEEGAN 2010, 13.

² SCHMIDT 2014, 11–12.

³ Uo. 12–13, ORMOS 2003, 219–226, 500.; KEEGAN 2010, 13–26.

részt vevő országok teljes katonai élő ereje mellett a modern harci eszközök miatt is tovább fokozta a hatalmasra duzzadt emberi és anyagi veszteségeket.⁴

Az idegek háborúja

A fronton harcoló katonák olyan kihívásokkal, kényszerekkel, fenyegetésekkel és veszélyekkel is szembesültek, melyekkel békeidőben soha sem találkoztak.⁵ A katonák által átélt borzalmak és szörnyűségek, az ember életének elértéktelenedése, elvételének relativizálódása mindenekelőtt volt jellemző az első világháborúra.⁶ Eric Maria Remarque – aki maga is a tanárképző padjából került a világháború poklába, szereplőjéhez hasonlóan oly fiatalon és védtelenül, nagy sikerű háborús regényében, a *Nyugaton a helyzet változatlan*-ban írja:

„Akarattalanul és mégis örülten, vadul és dühöngve, ölni akarunk, mert azok ott most a mi halálos ellenségeink. Puskáik és gránátjaik ellenünk irányulnak. Ha mi nem semmisítjük meg őket, ők semmisítenek meg bennünket. [...] Veszedelmes állatokká váltunk. Nem harcolunk. Védekezünk a megsemmisülés ellen. Nem emberekre hajigáljuk a gránátokat, nem tudunk mi erről ebben a pillanatban. Ott túl a halál hajszol bennünket, kezek és sisakok alakjában. Három napja először védekezhetünk ellene. Örjögő düh fog el bennünket. nem heverünk már tehetetlenül várakozva a vérpadon. Pusztíthatunk és ölhetünk, hogy megmeneküljünk és bosszút állhassunk magunkért. Meghúzódnak minden zugban, minden drótsövénytakaró mögött, és kötegszámra dobáljuk a közeledők lába elé a robbanóanyagot, mielőtt továbbsurrannánk. A kézigránátok ropogása erősen belenyilall karunkba, lábunkba, lesunyt fejjel szaladunk, mint a macska, eláraszt a hullám, mely hordoz bennünket, amely kegyetlenné tesz, útonállóvá, gyilkossá, akár ördöggé is – ez a hullám, amely félelemmel, dühvel, élni vágyással sokszorozza meg az erőnket, miközben keressük és kiharcoljuk a megmenekülést. Ha az apád jönne feléd azokkal odaát, habozás nélkül hajítanád felé a kézigránátot!”⁷

A dehumanizáló hatás, az erőszak, a terror, a brutalitás, valamint a kiszolgáltatottság kumuláló tapasztalata súlyos stresszállapotokat, lelki megbetegedéseket, traumákat okozhatott még azoknál a katonáknál is, akik bár közvetlenül nem kerültek életveszélybe, de tanúi voltak bajtársaik vagy ellenfeleik szenvedésének, halálának.⁸ A „parancsvégrehajtó géppé redukált” katonák életben maradása is többnyire pusztán a véletlen, s nem a bátorságon vagy a leleményen múlt:⁹

„A front kalitka, ahol az embernek idegesen kell várnia arra, ami történni fog. A gránátok röppályájának rácsa alatt fekszünk, s a bizonytalanság feszültségében élünk. Fölöttünk a véletlen lebeg. Ha egy lövedék jön, lebújhatok, ennyi az egész; hogy hova csap be, azt nem tudhatom pontosan, és nem is változtathatok rajta semmit. Ez a véletlen az, ami közönyössé tesz bennünket. [...] Éppoly véletlenül, mint ahogy eltalálnak, életben is maradhatok. A gránátbiztos fedezékben raptyává téphetnek, s a szabad mezőn sértetlenül állhatok tíz óra hosszat pergőtűzben. Minden katonát csak

⁴ NÉMETH 2014 (2), 90–95.; POLLMANN 2015, 18–19.

⁵ ERŐS é. n. 2. Uő. 2015, 80.

⁶ BÖDÖK 2014, 101.

⁷ REMARQUE 1972, 66, 74.

⁸ ERŐS é. n. 2.

⁹ ERŐS 2015, 80.

ezer véletlen tarthat életben. És minden katona hisz és bízik a véletlenben.”¹⁰

Az emberek a fronton elállatiasodtak, a kegyetlen bánásmód és a brutalitás a társadalmat is mind gyakrabban hatotta át. E háború pszichés következményei a civil lakosság tömegeit sem kímélték, ugyanúgy szétzúzta az otthonmaradottak emberi viszonyait, mint a katonák lelkét. Utólag valóban nehéz választ találni arra, hogy miért kellett fiatal és bátor emberek millióinak a flandriai mezőknek a Somme völgyétől egészen a svájci határig terjedő sártengerben nyomorultul elpusztulnia. Utólag nehéz megmondani, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése miért kényszerített százezer számra bátor hazafiakat arra, hogy Galíciában vagy az olasz hegyek közt haljanak rút halált. A korábban otthon tevékenykedő civileknek különösen nagy nehézséget jelentett a békéből hirtelen háborús üzemmódba kapcsolni. Persze királyukért és hazájukért megtették (King and Country, Kaiser und Reich, Président et patrie, Donaumonarch und Kaisertum Österreich), s hogy családtagjaik büszkéek legyenek rájuk, mikor majd visszatérnek a frontról. De nem tértek vissza, s egy egész nemzedék ritkult meg a szörnyű pusztításban. Nemcsak a halál aratott hullahegyeket hagyva maga után, nemcsak emberek egész tömegei váltak egész életükre nyomorékká, hanem egy olyan új jelenség is felütötte a fejét, mely korábban nem volt tapasztalható, s amely ellen a morált fenntartani igyekvő, katonáik harci potenciálját mindenáron fenntartani akaró őrjöngő tábornokok is tehetetlenek voltak. Tömegével olyan háborús traumák keletkeztek, melyekkel a sérülteket ellátó egészségügyi személyzet sem tudott jó ideig mit kezdeni.¹¹ Az értelmetlen áldozatok, a tömegmészárlás, a sebesültek és a megcsonkítottak rettenetes látványa ugyanis egyszerűen kikészítették a katonák idegeit. Az anyagcsata tehát csak az egyik oldala volt az első világháborúnak. Az idegháborút azok voltak képesek megnyerni, akik a pszichiátria tömeges alkalmazásában sikeresebbek tudtak lenni. Nem hiába írja Epstein László elmeorvos 1915-ben: „*a most duló rémes háborúból győztesen az a hadviselő fél fog kikerülni, a melyiknek jobbak az idegei.*”¹²

Új hangsúlyok

A világháborúról szóló szakmunkák kezdetben döntően hadtörténeti kérdésekre fókuszáltak. Ennek megfelelően a háború politika- és eseménytörténeti részletei hamar a kutatás középpontjába kerültek. A kutatók érdeklődése csak később fordult a háború gazdaság- és társadalomtörténete felé. Mára e had-, gazdaság- és diplomáciatörténetről szóló szakmunkák is könyvtárakat töltenek meg. Újabban a kulturális, civilizációs és szociológiai perspektívák kerültek előtérbe.¹³ Ugyanakkor jóval kevesebb figyelemben részesült eddig az a kérdés, hogy egyrészt miként dolgozták fel az európaiak a nagy háború élményét, másrészt, hogy a fronton harcoló és életben maradt katonák hogyan bírkóztak meg a mérhetetlen terror, erőszak és brutalitás okozta lelki traumákkal. Holott a háború pszichológiai vonatkozásai, és tágabban az úgynevezett „pszi”-tudományok – pszichiátria, pszichoanalízis, pszichoterápia, társadalomlélektan, pszichotechnika, kriminológia, pedagógia – alkalmazása, felhasználása maga is fontos részét alkotja a háború történetének.¹⁴ A „pszi”-tudományok közül a pszichiátria volt az, amely legközvetlenebbül kapcsolódott a harci cselekményekhez. Ez volt az első háború, ahol a pszichiátria tömeges alkalmazására került sor. Az első világháború (1914–1918) kitörésének centenáriuma így kivételes lehetőségekkel kecsegtet a történettudomány számára.

¹⁰ REMARQUE, 66.

¹¹ SCULL 2013, 118–120.

¹² EPSTEIN 1915, 40.

¹³ BÖDŐK 2014, 100; GYÁNI 2015, 58.

¹⁴ ERŐS 2015, 79.

Esélyt ad nem csak arra, hogy a történészek újra átfogóan tisztázzák, értelmezzék az eseményt, de egészen újszerű, eddig a történettudomány számára szinte érdektelen kutatási területek is hozzájárulhatnak a „nagy háború” jobb megértéséhez. A háború történeti és politikai elemzése mellett annak pszichológiai vonatkozásai, különösen az alkalmazott pszichiátriai gyakorlat vizsgálata bár háttérbe szorult, az utóbbi években több helyütt fontos kutatási témává vált. Ugyanakkor a hazai történetírás eddig viszonylag keveset szentelt annak, hogy a háború mélyebb pszichiátriai–szociálpszichológiai következményével, a különböző lelki megbetegedésekkel, a fronton szolgálatot teljesítő elmeorvosok tapasztalataival és a hátszág egészségügyi intézményeinek pszichiátriai osztályaival, azok ellátottságával bővebben foglalkozzék. Pedig a háború mindenekelőtt állandó életveszélyt jelentett, elviselhetetlen stresszhelyzetet, kontrollálhatatlan halálfélelmet, melyek nem maradtak lelki következmények nélkül:¹⁵

„Az ember megy, és nem gondol semmire – egyszerre csak ott hever egy földmélyedésben, és szilánkok röpködnek fölötte; de nem tud visszaemlékezni, hogy hallotta volna a gránát közeledését, hogy eszébe jutott volna földre vetni magát. Ha az eszében bizakodik, már rég egy csomó szétszórt húsdarab lenne. A másik volt az, a bennünk élő titokzatos, éles szimat, ami lerántott és megmentett, anélkül, hogy tudnók, hogyan. Ha ez nem volna, akkor Flandriától a Vogézekig régen nem élne már ember.”¹⁶

Többek között a fronton szolgálatot teljesítő katonáorvosok tapasztalatainak, a legkülönfélébb sebesüléseknek, megbetegedéseknek, valamint a hátszág és benne az egészségügyi intézmények szerepének a vizsgálata lenne fontos kutatási téma. E vészterhes évek orvosi problémái ugyanis éppen a katonák által átélt szenvedésekre és a hátszág egészségügyi helyzetére egyszerre hívják fel a figyelmet.

Hosszú árnyék

Az első világháború óriási szenvedést zúdított a szemben álló felek lakosságára, s óriási veszteségeket okozott mind emberéletben, mind pedig fizikai javakban. E hosszú árnyék még évtizedekig kihatott nem csak a kontinensre, de az emberek mindennapi életére is.¹⁷ Az undorító vérontás nyolcmillió hullahegyet és húszmillió rokkantat hagyott maga után, megrázkódtatta a civilizált világ egy részét, és lerombolta az emberek reménybe vetett hitét, hogy az államok érdekellentétei megoldhatóak békés eszközökkel is. E pusztító tűzvész Európát kivérezte és tönkretette, csak halottakat, nyomorékokat, súlyos sebesülteket, romokat, kiürült állami kasszákat, leromlott gazdaságokat, adósságot és inflációt hagyott maga után.¹⁸ Még azok is, akik ép bőrrel úszták meg a frontszolgálatot vagy soha nem is szolgáltak a fronton, egész életükre szóló traumát, lelki sérülést szereztek. E pusztító világégés így amellet, hogy felperzselte a kontinenst, a hatalmas fizikai és anyagi terhek mellett irtalmatlan lelki terhet is rótt a résztvevő államok polgáira. Nem hiába írja Ferenczi Sándor magyar pszichoanalitikus *Veszedelemek jégkorszaka* címmel a Nyugatban: „a háború egy rántással letépte [...] a maszkot és elénk állította az embert a maga bensőbb, igazibb mivoltában, megmutatta az emberben a gyermeket, a vadat és az ősembert. [...] A háború csak visszavetett minket a jégkorszakba, jobban mondvá: feltárta azokat a mély nyomokat, melyeket e kor hagyott vissza az emberiség lelki világában.”¹⁹

¹⁵ POLLMANN 2014, 87.

¹⁶ REMARQUE 1972, 39.

¹⁷ POGÁNY 2015, 91.

¹⁸ NÉMETH 2014, 28; ORMOS 2003, 218, 249.

¹⁹ FERENCZI 1914, 268, idézi ERŐS é. n. I.

S ami még tragikusabb, a háború – bárhol lett légyen, a fronton vagy odahaza, a hátorszáiban az ember – egy egész nemzedéknek vált élete legmeghatározóbb élményévé.²⁰ E frontra harcolni küldött nemzedék megritkulva tért haza. Tagjai semmi egyebet nem láttak a világból, csak az iskolát és a frontot. Az iskolát, ahol szinte tömték a fejükbe a tudományt, elképzeléseket és reményeket tápláltak beléjük, és a frontot, ahol a harctéri pokol álmaikat mind szétfoszlatta. Szenvedéseiket és kiábrándultságukat szívszorító őszinteséggel adja egyik szereplőjének szájába Remarque:

„[...] – a háború alkalmatlanná tett bennünket mindenre. [...] Mi már nem vagyunk ifjúság. Nem akarjuk többé megostromolni a világot. Menekülők vagyunk. Menekülünk önmagunk elől. Az életünk elől. Tizennyolc esztendősek voltunk, s kezdtük szeretni a világot és az életet; és lövöldöznünk kellett rá. Az első becsapódó gránátok a szívünket találta. El vagyunk zárva a tevékenységtől, a törekvéstől, a haladástól. Nem hiszünk többé benne; csak a háborúban hiszünk.”²¹

A fedezékek mögött elhelyezett gépfegyverek, a harci gáz, a lövészárók és az áthatolhatatlan zögesdrót-akadályok a küzdő feleket valósággal felmorzsolták. Az antantországok összesen több mint ötmillió embert vesztek a négy évig tartó hadviselés során. Közülük Franciaország gyarmataival együtt 1, 4 millió embert veszett, teljes lakosságának 3, 4 százalékát. S ez még annál is súlyosabb, mert a legnagyobb vérvesztések éppen a legfiatalabb évfázatok szenvedték el. 27 és 30 százalék közötti volt azok halálozásának aránya, akik 1912-1915-ben váltak sorkötelessé, ekkoron tehát 18–20 esztendősek voltak. A központi hatalmak közül Németország több mint 2 millió embert veszett, teljes lakosságának 3 százalékát, s a német háborús nemzedék is hasonló szenvedéseket élt át, mint francia társaik. Az 1892–1895-ös évfázatoknak 35–37 százalékkal csökkent a létszámuk. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1, 1 millió katonája esett áldozatul a világháborúnak, benne a magyar háborús veszteség 531 ezer halott volt.²²

A háború kirobbantásáért elsősorban a korabeli nagyhatalmi politikai elit elégtelen felkészültsége és a külvilágról alkotott elégtelen ismeretei okolhatóak. A döntéshozók nem értették meg a glóbuszméretűvé szélesedő politikai hatalmi rendszert, s nem is számoltak a lehetséges következményekkel. Elmondható, hogy a kellő előrelátás nélkül kötött nemzetközi szerződések, kölcsönös segítségnyújtási- és katonai-védelmi szövetségek rendszere is felelős az első világháború kitöréséért, mivel automatikus segítségnyújtásra kötelezte a partnereket. A háborúban részt vevő államok ráadásul nem is tették egyértelművé háborús céljaikat, s habár kisebb-nagyobb területi gyarapodásban persze reménykedtek, az ellenfél totális szétzúzását, megalázását mindennél fontosabbnak tartották.²³ Mélyen igaza van tehát a kiváló hadtörténésznek, John Keegannek, aki úgy fogalmaz: az első világháború, amellet, hogy tízmillió ember életét vette el, gyötrelmek áradatát zúdította további milliók érzelmi életére, elpusztította az európai kontinens jóindulatú és optimista kultúráját, és amikor végül négy évvel később elhallgattak az ágyúk, a politikai gyűlölködés és a fajgyűlölet mélyreható örökségét hagyta maga után.²⁴ Hiába figyelmeztettek oly sokan e pusztítás után, – „Íme, valójában ez a háború, vigyázzatok, nehogy újra belekeverjenek benneteket!” – közvetlenül az első világháborúból kinövő és hatalomra jutó szélsőséges ideológiák és mozgalmak (a bolsevizmus, a fasizmus és a

²⁰ BÖDŐK 2014, 100.

²¹ REMARQUE 1972, 59.

²² KEEGAN 2010, 8–9; BÖDŐK 2014, 110; POGÁNY 2015, 91–92.

²³ NÉMETH 2014, 27; ORMOS 2003, 219.

²⁴ KEEGAN 2010, 5.

nemzetiszocializmus) a világtörténelem egy még nagyobb, ötvenöt milliós emberáldozattal járó újabb világégésébe sodorták a kontinenst. Európa csillaga pedig újra lehányatlott.²⁵

Pszichiátriátörténet

A pszichiátria helyzete a világháború előestéjén

Mint tudjuk, a pszichiátria, azaz elmebajok, kóros lelki jelenségek és kedélybetegségek széles körével foglalkozó ága. Az elfogadott, alkalmazott és modern pszichiátria kezdetei a 19. század második felében kezdődtek. E folyamatban, a korban a francia mellett úgyszintén domináns német pszichiátriai iskola járt az élen. Már a kórképek klasszikus leírása és a betegségsztyalizás alapjainak lerakása kapcsán is két ellentétes vélemény látszott kibontakozni.²⁶ Az elmeegógyászatában így két irányzat képviselői, a „pszichisták” és a „szomatisták” álltak szemben egymással. Míg az ún. szomatikus fordulattal az idegrendszer, s ezen belül is az agy vált az érdeklődés és a magyarázatok középpontjává, addig a pszichológiai megközelítés inkább a beteg lelkét és az azt megjelenítő viselkedést vizsgálta.²⁷ Az elmebetegségek természetéről és okairól szóló vitában végül a szomaticizmus dominanciája érvényesült, a pszichiátria szövetkezett a neurológiával, melynek eredményeként létrejött a neurológiailag megalapozott ideg- és elmeegógyászat.²⁸ A szomatikus pszichiátria tehát az elmebetegség alapjául szolgáló rendellenességet mindenekelőtt az idegrendszer középpontjában, az agyban lokalizálható okokra vezette vissza, s megállapította, hogy a baj túlzott agyi ingerléssel kezdődik, később krónikussá válik és meg nem fordítható agyi degenerációhoz vezet, sőt általában az ego leépülésben történő szétesésével végződik.²⁹ Griesinger egyenesen úgy fogalmazott, hogy „az elmebaj csupán különböző abnormális agyvelőbeli állapotok tünetkomplexuma.”³⁰ Ezek szerint a diffúz agybetegségek váltanak ki elmezavart úgy, hogy különböző ingerek az agyban ingerületi állapotot hoznak létre, mely értelmi, de főleg érzelmi működési zavarokat idéz elő. Az agypatológiai irányzat legjelesebb képviselői, mint Broca vagy Wernicke úgyszintén elismerik a pszichés okok fontosságát is, de hangsúlyozzák, hogy még ezek is közvetve vagy közvetlenül, de valamelyik szerven – általában pedig az agyon – át hatnak.³¹ A neurológia és a pszichiátria (amely ebben az időben tehát még nem vált ketté) a 19. század második felében ezen túl is hatalmas fejlődésen ment keresztül. Az újabb neuroanatómiai és neurofiziológiai felfedezések az elmebetegségekről való gondolkodás paradigmáinak radikális átalakulását hozták magukkal.³² Ekkor alakulnak ki a nagy pszichiátriai, pszichopatológiai elméleti konstrukciók és Európa–szerte nagy, akkor modernnek számító állami, valamint magán ideg- és elmeegógyintézetek létesülnek (például a bécsi Am Steinfhof, a budapesti Lipótmező vagy a Sczwartzer–féle „magántérbolyda”). Ekkor szerveződik meg a kutatásra koncentráló egyetemi klinikákon a speciális neurológiai képzés.³³ Az elmebajok fejlődése egyszersmind óriási klasszifikációs kedvet is hozott magával. A kórképek besorolása

²⁵ NÉMETH 2014, 27; ORMOS 2003, 218.

²⁶ PORTER 2002, 138–146.

²⁷ Uo.

²⁸ KÖVÉR 2005, 69, Uő, 2011, 139.

²⁹ PORTER 2002, 157.

³⁰ Idézi BÖSZÖRMÉNYI 1968, 57.

³¹ Uo.

³² ERŐS é. n. 5, Uő, 2015, 81.

³³ Uo. LAFFERTON 2004, 33; PORTER 2002, 11.

kezdetben még a hagyományos felosztással vette kezdetét (melancholia, vagyis búskomorság, mania, vagyis dühösség, idiotizmus, dementia, vagyis butaság),³⁴ de az új betegségkategóriák kialakításával, az egyes kórformák fejlődési szakaszainak leírásával (pszichiátriai noszográfia) és a tünetcsoportok átrendezésével (szimptomatológia) végül eljutott a 20. század elejéig, amikor is megszilárdult a pszichiátria kórképeinek rendszere.³⁵ A legnagyobb hatású, az elmebetegségek osztályozásának diagnosztikai rendszerére és kategóriáira vonatkozó elmélet Emil Kräpelinnek, a tünetcsoportok kombinációja révén a betegség lényegét vizsgáló szimptomatológiai rendszere volt, amely majd egy évszázadon át – az amerikai osztályozási rendszer (DSM) elterjedéséig – világszerte mérvadónak számított.³⁶

A pszichiátria fehér foltja

Bármennyire is gyarapodtak, fejlődtek az elmebetegségekkel kapcsolatos ismeretek, a pszichiátriának mégis volt egy hatalmas kiterjedésű fehér foltja, „szürke zónája,” ha úgy tetszik, ahová olyan megnyilvánulások kerültek, amelyeket nem lehetett egyértelműen besorolni egyetlen diagnosztikus kategóriába sem. Ide tartoztak a „normálistól” eltérő, úgynevezett abnormális viselkedés, a deviánsnak minősülő lelki és viselkedésbeli megnyilvánulások, a szexualitás „perverznek” vagy „aberránsnak” tekintett formái, és az antiszociális viselkedés, a kriminalitás is. És mindenekelőtt a legkülönfélébb, fizikai okokra közvetlenül nem visszavezethető testi reakciók, állapotok és tünetek.³⁷

A hisztéria

Charcot

Ezen abnormális megnyilvánulások közül is a legfontosabb és legvitatottabb a hisztéria volt. A betegség története az ókorig, a galénoszi és a hippokratészi orvoslásig megy vissza, s amint régi magyar neve, a méhszenv is mutatja, kifejezetten női betegségnek számított.³⁸ Az a vélekedés, hogy a női szaporítószervek állnak a hisztéria mögött, s hogy a méh hasüregben belüli vándorlása, valamint a női testnedvek rendjének felborulása okozza a zavarokat, arab közvetítéssel került a nyugati világba.³⁹ A legkülönfélébb testi tünetekhez – bémulás, légzési zavar, beszédképtelenség, vakság – a középkorban a boszorkánysággal és a megrontással kapcsolatos babonák, hiedelmek és mítoszok társultak. Hosszú évszázadokon keresztül a hisztéria ördögi, démoni jelenségeket, megszállottságot jelentett. Később a női szexualitás titokzatos megnyilvánulásának tekintették.⁴⁰ Medikalizálása, tudományos igényű megközelítése úgyszintén a 19. század második felében kezdődött meg, elsősorban Jean–Martin Charcot, párizsi neurológus–professzor munkásságának köszönhetően.⁴¹ Már elődei, mint például az angol Thomas Willis vagy az olasz Giovanni Battista Morgagni is rámutatattak arra, hogy a hisztériásokat nem az ördög szállta meg, hogy az ókori görögök által feltételezett vándorló méh anatómiai lehetetlenség, s hogy a hisztériát az ahhoz hasonló zavarokat létrehozó kórfolyamatokat az agyban és az idegi állományban

³⁴ KÖVÉR 2005, 69; PORTER 2002, 144.

³⁵ KÖVÉR 2011, 139.

³⁶ ERŐS é. n. 6, Uő. 2015, 81.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo, KÖVÉR 2005, 70.

³⁹ SCULL 2013, 14–15.

⁴⁰ Uo. 17–21; ERŐS 2015, 81.

⁴¹ SCULL 2013, 103; ERŐS 2015, 81.

kell keresni, vagyis elsősorban idegrendszeri probléma.⁴² Charcotnak ezt az elméletet kellett még eggyel tovább gondolnia. A hisztériát elsősorban biológiai eredetű, örökletes betegségnek vélte, amely az agyat támadja meg.⁴³ Neurológiai vizsgálómódszerekkel rámutatott arra, hogy az esetek többsége mögött valamilyen degeneratív idegrendszeri elváltozás állhat. A „nagy neurózis” – ahogyan a hisztériát nevezte – tünete között írta le a kiugró, fokozott érzelmesség mellett az olyan neurológiai károsodásokra emlékeztető tüneteket, mint a motoros bénulás, a fuldoklás vagy az amnézia.⁴⁴ Tagadta a hisztéria szexuális eredetét, de kiállt amellett, hogy bizonyos érzelmi ráhatások, traumák is kiválthatnak ilyen tüneteket.⁴⁵ Mindezt 1880-ra demonstrálta is: különféle hisztérikus tüneteket – például a végtagok bénulása – tisztán lelki alapon, pszichológiai ráhatással (hipnózissal) váltott ki pácienseinél. Rámutatott, hogy ezek a tünetek az erre érzékenyeknél verbális vagy szomatikus szuggesztiókkal (például testi érintéssel, nyomással) egyszersmind meg is szüntethetők. A hipnózis és a hisztéria kapcsolatára alapozva tehát a betegséget olyan tünetegyüttesként fogta fel, amely mögött fizikai okok is húzódnak, hogy aztán ezek az elviselhetetlen külső megrázkódtatások a hipnózishoz hasonló lelkiállapotokat, disszociatív tüneteket idézzenek elő.⁴⁶ Szerinte az öröklött hisztériás hajlammal rendelkezőknél szinte bármilyen ok kiválthat hisztériás rohamot. Az erősebb ráhatások között említi az alkoholt, a 19. századra szaporodó ipari baleseteket, vasúti szerencsétlenségeket vagy bármilyen más traumatikus élményt.⁴⁷ Bár elsősorban női betegségnek tekintette, nem tagadta, hogy a hisztéria a férfiaknál is kimutatható, diagnosztizálható szimptóma. A felfogás ugyanis, mely szerint a hisztéria csak a nőkre jellemző, fokozott érzékenységgel párosuló betegség, a 19. századi bányabalesetek, háborús események miatt megdőlt.⁴⁸ Az előzőleg a hisztéria szomatikus eredete fölött pácát törő Charcot némiképp módosítani látszott álláspontját, amikor ideges és hisztériás, fájdalomtól és szenvedéseiktől szabadulni vágyó férfiak is ostromolni kezdték a párizsi Salpêtriére elmeegógyintézetet. Mind nagyobb számban érkeztek olyanok, akiknek szomatikus tünetei voltak, de testi sérülést nem szenvedtek. Így bevonta elméletébe a pszichés faktort is. Úgy vélte, a hisztériás tüneteket valamiképpen a beteg fejében rögzült elképzelések, hiedelmek okozzák. De megmaradt azon az állásponton, hogy a hisztéria veleszületett ideggyengeség, amely az azt kiváltó traumatikus eseményig rejtve marad.⁴⁹

A korabeli pszichiátria egyik nagy törésvonala azon kérdés mentén húzódott, hogy a hisztéria organikus, szervi vagy pszichés eredetű betegség. Charcotnak is voltak kritikussai, akik nem fogadták el tisztán örökletes, szomatikus magyarázatát. Közülük is kiemelkedik az a szegény családból származó, de ambiciózus, szakállas fiatalember, aki Bécsben tanulta az orvoslást, s jó ideig a „neurózisok Napóleonjának” kezei alatt tanult.⁵⁰ A Charcot-tanítvány Sigmund Freud alapvetően más elméletet dolgozott ki a hisztériára.

A freudi hisztéria

Charcot nézeteinek rohamos terjedése miatt Freud sokat gondolkodott azon, hogy érdemes-e továbbra is a hisztériával, s ezen belül egy másfajta terápiás eljárás kidolgozásával foglalkoznia.

⁴² SCULL 2013, 25–26.

⁴³ FEHÉR 2009, 27.

⁴⁴ SZENDI 2004, 6; HERMAN 2011, 24; SCULL 2013, 87–91.

⁴⁵ BÉKÉS 2008, 30.

⁴⁶ SZENDI 2004, 8; HERMAN 2011, 24; ERŐS 2015, 81.

⁴⁷ SCULL 2013, 97.

⁴⁸ Uo. 79–100.

⁴⁹ SZENDI 2004, 8.

⁵⁰ SCULL 2013, 101–103.

A Monarchiába haza térve végül magánrendelőjébe fogadta a hisztériásokat – mindez szép jövedelemkiegészítést biztosított számára –, akik Párizs és London után Bécsbe is elárasztották. Önálló terápia híján egyelőre az ebben az időben elterjedt és elfogadott eszköztárral (masszázs, hidroterápia, villanyozás, pihenőkúra) kezelte betegeit. Nehéz helyzetében azonban egy nála jó pár évvel idősebb kollégájára, Joseph Breuerre számíthatott.⁵¹ Mindketten úgy gondolták, hogy a hisztéria olyan állapot, melyet pszichés trauma okoz. Ellentmondva mestere elméletének, felfogását Breuer-rel közösen *Tanulmányok a hisztériáról* címmel 1895-ben publikálta is. Ebben kifejti, hogy a hisztériások „elsősorban emlékeiktől szenvednek,” olyan emlékektől, melyek hosszú ideig elfojtott formában a tudattalanjukban lebegnek, s csak évek múlva kerülnek tüneteik köpönyegébe bújva a felszínre.⁵² A traumatikus eseményekre adott elviselhetetlen érzelmi reakciók azután olyan módosult tudatállapotot hoznak létre, amely hisztériás tüneteket vált ki.⁵³ Azt is felfedezte, hogy a tüneteket enyhíti, ha a beteggel közösen feltárják és kimondatják a traumatikus emlékeket, valamint az emlékek által keltett intenzív érzéseket. Ez a kezelési módszer lett a modern pszichoterápia alapja. Az eljárást a híres hisztériás beteg, Anna „beszélgetőkúrának,” Freud pedig pszichoanalízisnek nevezte. A pszichoanalitikus iskola atyja és megteremtője rövidesen elhidegült Breuertől. Úgy vélte, hogy a mögöttes traumák bonyolultabb megközelítésére van szükség, nem elég megragadni a hisztéria pszichés eredetének kimondásával. Életének utolsó éveiben már Charcot sem tudott kitérni a betegség kialakulásában játszott pszichológiai tényezők tudomásulvétele elől, – ezért igyekezett a hisztéria szomatikus, azaz fizikai sérülésre visszavezethető, szervi oldalának túlhangsúlyozásával szépíteni – Freud azonban még tovább vitte a gondolatot. 1896-ban három cikket is publikál, majd megjelenteti *A hisztéria etiológiája* című munkáját. Ebben kijelenti, hogy a hisztériás tünetek nagyrészt a páciens gyermekkorában átélt szexuális jellegű traumás élményeivel kapcsolatosak.⁵⁴ Magyarán, hogy a lelki megbetegedés a gyermekkorban elszenvedett szexuális trauma (Ödipusz-komplexus, zaklatás, erőszak stb.): „Következésképp azt a tézist terjesztem elő, mely szerint minden hisztériás eset mélyén egy vagy több idő előtti szexuális élmény rejtőzik [...]”.⁵⁵ Eszerint a hisztéria az elfojtott emlékezet egy igen sajátos formájára vezethető vissza, a gyermekkori szexuális csábításra. Azt a nézetét, hogy a betegség gyökere mindig és minden esetben valamilyen szexuális traumában keresendő, később módosította. Hosszú távon ezt a polgári, és tisztességet árasztó Bécsben nem merte vállalni. Teljesen elszigetelte volna magát éppen akkor, amikor a gyerekipőben járó pszichoanalízis még amúgy sem törte át a vele szembeni ellenállás vaskos falát. Álláspontját úgy módosította, hogy a szexuális visszaélés feltehetően csak a gyermek fantáziájában történt.⁵⁶

Freud szerint a hisztéria a neurózis egyik válfaja, s a tüneteinek mögött meghúzódó masszív elfojtás, a fantázia, a gyermekkori szexuális trauma és az abúzus tudattalan lecsapódásának alapvetően két tüneti formáját különböztette meg. A konverziós hisztéria a tipikusan látványos testi tünetekben – rángógörcsök, bénulás, látásvesztés, beszédképtelenség – megnyilvánuló neurózis. Lényege, hogy a beteg a tiltott érzelmi megnyilvánulásokat a tudattalanba fojtja, de ezek testi tünetekké alakulva mégis a felszínre törnek.⁵⁷ A lelki konfliktusnak a legváltozatosabb testi tünetekben kifejeződő konverziós hisztériáján kívül megkülönböztetünk még szorongásos

⁵¹ Uo. 104.

⁵² Uo. 106.

⁵³ HERMAN 2011, 25.

⁵⁴ SCULL 2013, 108–111; BÉKÉS 2008, 30; FEHÉR 2009, 27; SZENDI 2004, 8–18.

⁵⁵ HERMAN 2011, 27.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ LAPLANCHE–PONTALIS 1988, 219, 305–306 (hisztéria és konverziós hisztéria címszó); SILLAMY 1992, 120.

hisztériát is. Itt a konverziós testi tünetek hiányoznak, de a fóbiás tünetek és a szorongás dominálnak. Vagyis a szorongás valamilyen küldő tárgyhoz (például fóbiához) kapcsolódik.⁵⁸ Létezik még a traumás hisztéria, amely traumás esemény után keletkezik. A traumatikus hisztériát már Charcot is leírta. Úgy vélte, ez olyan fizikai trauma (például vonatszerencsétlenség) következményeként alakul ki, amely elég súlyos ahhoz, hogy a beteg személyében az életveszély érzését keltse. A probléma csak az volt, hogy mechanikus sérülések híján neurológiai szempontból nem lehetett magyarázni a szomatikus tüneteket, különösen a bénulást. Ezért végzett Charcot olyan hipnózisokat, ahol ugyanilyen típusú bénulásokat reprodukált. Ezzel bizonyította, hogy a szóban forgó tüneteket nem a fizikai sokk idézte elő, hanem a hozzá kötődő különleges lelkiállapot, főként az ijedtség és a félelem.⁵⁹ Mindezt Freud is leírta: „Ma már senki sem kételkedik abban, hogy a traumatikus hisztéria nagy mechanikus traumájánál sem a mechanikus tényező játszik elsősorban közre, hanem az ijedtség érzése, a lelki trauma.”⁶⁰

A trauma

A 19. század végére általánosan elfogadottá vált, hogy a hisztériás tünetek mögött valamilyen korábban elszennvedett vagy aktuális trauma áll, noha a tünetek minősítésében korántsem volt egyetértés.⁶¹ A görög trauma („seb”, „sérülés”) kifejezést a 17. század óta alkalmazták az orvosi szakirodalomban, főképp a baleseti sebészetben. Elsődleges jelentése a konkrét, szemmel látható, vagy különféle diagnosztikai eszközökkel kimutatható fizikai sérülésekre vonatkozik. A pszichés trauma modern fogalma ezt a jelentést a testi szférából a lelki megnyilvánulásokra helyezte át. A pszichés trauma tudományos vizsgálata pedig éppen a hisztériakutatással állt szoros kapcsolatban. Két nagy forrása a szerencsétlenségek, harci cselekmények, háborúk túlélőinek lelkiállapota, és a családon belüli, főként szexuális erőszak áldozatainak mutatkozó lelki következmények voltak. S mindez összefüggésben volt a kor modernizáló társadalmában lezajlott változásokkal, mint az urbanizáció, a közlekedés fejlődése, az indusztrializáció, és a modern gépek, harci eszközök megjelenése.⁶² A pszichés trauma problémájának kulcsszerepe volt a modern pszichiátria és klinikai pszichológia, valamint a pszichoanalízis fejlődésében. Ugyanis az egyre nagyobb számban előforduló ipari és közlekedési balesetek, szerencsétlenségek megmutatták, hogy súlyos megrázkódtatások nagy számban okozhatnak olyan testi tüneteket, amelyeket szomatikus sérülések nem indokolnak. Charcot és Freud kutatásai ellenére – melyek rámutattak arra, hogy a hisztériás tünetek mögött tisztán pszichés folyamatok is állhatnak – a kor orvostudománya nehezen értette meg, hogy egy betegség esetében nem mindig kell szervi elváltozást vagy más organikus sérülést keresni. Vagyis Heller Ágnes megfogalmazása szerint „a traumát sokan olyan puskalövéshez hasonlítják, mely halálos sebet ejt a pszichén. Ezért aztán a trauma sebei sosem gyógyulnak be. Lehet a sebet kötözni. De még ha be is zárul a seb, a heg soha el nem tűnik.”⁶³

A traumatikus neurózis

A vasúti közlekedés gyors fejlődését korántsem fogta fel mindenki a „repülés” csodálatos érzéseként. Sokak számára az erőszak egy újfajta megnyilvánulását és a lappangó rombolást

⁵⁸ ERŐS 2015, 81; LAPLANCHE–PONTALIS 1988, 219, 416 (szorongásos hisztéria címszó); SILLAMY 1992, 120.

⁵⁹ LAPLANCHE–PONTALIS 1988, 490–491 (traumatikus hisztéria címszó), SILLAMY 1992, 120.

⁶⁰ LAPLANCHE–PONTALIS 1988, 491.

⁶¹ ERŐS 2015, 81.

⁶² UO. 81–82, UŐ é. n. 7–8, UŐ 2007, 15.

⁶³ HELLER 2006, 14. Idézi ERŐS 2007, 21.

jelentette. Az egyre nagyobb sebességgel haladó szerelvények rejtett félelmet, veszélyt, fenyegetettséget és szorongást váltottak ki az utasokból: „bármikor bekövetkezhet egy baleset, anélkül hogy az utasok bármiféle hatással lehetnének a kocsik haladására.”⁶⁴ Műszaki baleset, például a mozdony tengelyének eltörése vagy a szerkezet hirtelen összeroppanása, szerelvények összeütközése ugyanúgy megrázó vasúti szerencsétlenséghez vezethetett. Az orvostudomány csak akkor kezdett el foglalkozni ezekkel az esetekkel, amikor már törvény rögzítette a vasúttársaságok utasokkal szembeni felelősségét. Mindez nem orvosi, hanem szociálpolitikai és biztosítási kérdés volt elsősorban, ugyanis az életben maradtok kártérítési igénnyel élhettek. Az 1880–1890-es években aztán a brit, az amerikai, a német és a magyar bíróságok elé is számos vasúti balesetben megsérült panaszos ügye került. S a nyilvánvaló fizikai károsodást szenvedettek mellett szép számmal akadtak olyanok is, akiknek szemmel látható szomatikus sérülésük nem volt. Kártérítés viszont csak az utas materiális értelemben, azaz orvosilag bizonyítható sérülése esetén járt.⁶⁵ A kártérítési perekben az orvos szakértőknek az volt a feladatuk, hogy eldöntsék, a panaszos csak színlel, hogy így jusson kártérítéshez, vagy pedig valóban beteg. Kezdetben a patológiás magyarázatok dominanciája érvényesült. Az orvosok azt feltételezték, hogy – mivel minden betegség patológiás eredetű – a baleset okozta mechanikai megrázkódtatás miatt megsérült a gerincvelő. Eric Erichsen angol orvos ezért az ilyen rendellenességben szenvedőkre a „vasúti gerinc” (railway spine) megnevezést használta.⁶⁶ Megkülönböztet bár testi sérülteket és testi sérülés nélküli tüneteket, de ezeket újra egyesíti abban a diagnózisban, mely szerint mindig a gerincvelő rázkódásáról van szó, amelyet a baleset hirtelen és heves mechanikai rázkódása okoz. A vonatszerencsétlenségek túlélőire jellemző e sajátos testi és lelki zavarok tünetegyüttesének már volt kártérítési alapja, hiszen a testi sérülést – még ha az belsőleg, a gerincvelőn volt is tapasztalható – sikerült bizonyítani.⁶⁷ A bíróságok épületeit azonban továbbra is csak ostromolták a megzavarodottak, főként miután például Németországban a társadalombiztosítás hatályát kiterjesztették a munkahelyi balesetekre is. A szakértők két táborra szakadtak szét, és ádáz vita bontakozott ki közöttük arról, hogy a Hermann Oppenheim által megalkotott új elnevezés, a „traumatikus neurózis” igazi, fizikai trauma következménye-e, vagy pedig – mivel a háttérben működő sérüléseket a rendelkezésre álló eszközökkel lehetetlen volt kimutatni – olyan hisztériás szimulánsokról van szó, akik jogosulatlanul követelnek kártérítést.⁶⁸ A vita egyik pólusát maga a híres német neurológus és pszichiáter, Oppenheim képviselte. Ugyanúgy vélte, mint Erichsen, hogy a traumatikus neurózisok kóroktanában a szomatikus elváltozásoknak van döntő szerepe. Ő azonban úgy gondolta, hogy a megrázkódtatás az idegrendszer központját, az agyat terhelte meg oly mértékben a betegnél, hogy az a hisztériához hasonló tüneteket produkál. Eszerint a traumatikus neurózis lényegét „nem anatómiai vagy mikroszkopikusan megfigyelhető elváltozások jelentik, hanem agyi funkcionális sérülések, amelyek valószínűleg a nagyagy kérgén keletkeznek, és az akaratlan izommozgás, az érzékelés és érzékenység központjait érintik.”⁶⁹ Tehát ő sem tudta kikapcsolni kutatásaiból a pszichológiai tényezők szerepét, de megmaradt azon az állásponton, hogy a traumatikus neurózis valódi testi betegség, még ha annak folyamata az ember számára láthatatlanul, az agyban játszódik is le. Mások úgy vélték, hogy a páciensek zöme csupán valamilyen kárpótlás, járadék vagy nyugdíj reményében produkálja a tüneteket, hogy rokkantnak nyilvánítva mentesüljenek

⁶⁴ SCHIVELBUSCH 2008, 146.

⁶⁵ Uo. 151.

⁶⁶ Uo. 152, SCULL 2013, 123; ERŐS 2015, 82.

⁶⁷ SCHIVELBUSCH 2008, 152.

⁶⁸ SCULL 2013, 123.

⁶⁹ Idézi SCHIVELBUSCH 2008, 163.

a munkavégzés kötelezettség alól. Ezért nevezték e járványt „járadékneurózisnak”, vagy „nyereségvágy–neurózisnak.”⁷⁰ A betegek szimulálásának okát pedig az orvosok túlzott mértékű együttérzésével, valamint az anyagi kompenzáció reményével magyarázták.⁷¹ Hosszabb távon a német orvosok nagy része nem osztotta Oppenheim felfogását, ami egyszersmind jól mutatja a hisztériások és a traumatikus neurotikusok megítélésében akkor uralkodó két, merőben eltérő felfogást. Erichsen és Oppenheim szerint a tüneteket vagy valamilyen organikus – látható – , esetleg genetikai – ha nem is látható, de kimutatható – elváltozás okozza, és ebben az esetben valódi, az organikus testi betegségekkel egyenértékű betegségekkel van dolgunk. A másik oldal szerint, mivel a betegség nem közvetlen módon észlelhető, ezért nem beszélhetünk igazi betegségről, hanem csak tettetésről, szimulációról.⁷²

Azok a betegek, akik pusztán valamely érzelmi megrázkódtatás hatására (sokk) produkáltak látványos hisztérikus tüneteket, még nem érték el az orvosok érdeklődésének ingerküszöbét. Freud felismerése pedig, hogy a hisztériás vagy a traumatikus neurotikus emberek saját emlékeiktől, élettörténetüktől, belső, tudattalan konfliktusaiktól szenvednek – tehát sem külső fizikai, sem agyi elváltozás nincs náluk – még nem talált sok helyütt meghallgatásra. A háború első pszichiátriai áldozataival való találkozás viszont a patológiai magyarázattal szemben a pszichopatológia szerepét növelte. A traumatikus neurózis kialakulása így olyan helyzethez kapcsolódott, amelyben az ember életveszélyben van.⁷³ A traumatikus neurózis tisztán pszichológiai eredete szerint a baleset vagy háború okozta megrázkódás nem mechanikailag hat a gerincvelő szövetére, vagy a nagyagy kéregállományára, hanem pszichésen, az áldozat képzetén keresztül. Vagyis a betegség kiváltó oka a baleset, a háború okozta rémület, az életveszély és a halálfélelem érzése. A railway spine fogalmát tehát a traumatikus neurózis, majd a háborús neurózis váltotta fel az orvosi diskurzusban. A kutatás végülis Freud máig ható traumafogalmába torkollott, mely véget vetett a patológiás magyarázat egyeduralmának, s a baleset vagy háborúk okozta traumák pszichológiai magyarázatát is általános érvényűvé emelte.

A szenvedések közvetlen előjátéka

A ferencjózsefi boldog békeidők egén már korán megjelentek sötét árnyak. Nem csak az első világháborúnak, de a benne zajló, s végső soron 1914 és 1918 között kiteljesedő lelki szenvedéseknek is meg volt a maga előjátéka. A *Honvédorvos* több számában közöl számadatokat a világháborút megelőző fegyveres összecsapásokban elme- és idegbetegség miatt harcképtelenné vált katonákra. A német egyesítés folyamatát betetőző francia–porosz háborúban például a sebesültek 0, 52 %-a, míg a nagy meglepetést keltő orosz–japán háborúban már az összes sérült 2 %-a tartozott a pszichiátriai esetek közé. A gyarmati küzdelmek sorában szomorú mérlegű búr háborúban pedig a brit expedíciós seregek sérült katonáinak több mint 2– 5 %-a esett ebbe a besorolásba.⁷⁴ Látható, hogy a katonák lelkiállapotára vonatkozó zavarok, s egyéb traumák, lelki sebesülések, különösen a háborús neurózis előzménye már a századforduló környékén, sőt előtte is ismert volt. A modern gépek és harci eszközök háborús alkalmazása aztán magával hozta a poklot. A 19. század háborús eseményei, a krími háború, sőt Amerika nagy vérfürdője, a hatszázezer áldozatot követelő amerikai polgárháború, a francia–porosz háború, az angol–búr háború és az 1912–13-as balkáni háborúk is ontották magukból a megzavarodottakat. Sokan keresték fel a csaták végeztével a neurológusok rendelőit olyan testi tünetekkel, amelyeket

⁷⁰ ERŐS 2015, 82.

⁷¹ SCULL 2013, 123.

⁷² ERŐS 2015, 82.

⁷³ LAPLANCHE–PONTALIS 1988, 491. (traumatikus neurózis címszó)

⁷⁴ Honvédorvos 1912, 31, Uo. 1913, 79.

szomatikus sérülések nem indokoltak, vagy legalábbis az orvostudomány akkori eszközeivel okaik nem voltak kimutathatóak. Az ilyen állapotokban szenvedőkre alkalmazta egy amerikai orvos, George Bernard Beard a neuraszténia, azaz ideggyöngeség terminust, vagy a már ismert traumatikus neurózist.⁷⁵

Az első világháború (1914–1918)

A gránátok

A tömegszerencsétlenségek és munkahelyi balesetek okozta traumás neurózis esetei már jól ismertek voltak az 1860-as, illetve 1880-as évektől. Sőt a századforduló környékének háborús eseményeiben is diagnosztizálták a betegséget. Az első világháború azonban addig soha nem látott mértékben „termelte” a lelki sérülteket.⁷⁶ Az 1914–1915-ös évekre oly hatalmas mértékben léptek fel a hisztériás tüneteket produkáló lelki korcsok az ellátóintézményekben, hogy többé nem lehetett a hadvezetésnek sem nem tudomást venni róluk.⁷⁷ Az ilyen háború okozta lelki sérülések leggyakoribb, legjellegzetesebb tünetei is igen szerteágazóak voltak: megállíthatatlan remegés, járászavar, görcsök, gyomor- és bélpanaszok, testrészek bénulása vagy érzéketlensége, huzamos depresszió, üveges, üres tekintet, olykor a beszédképesség elvesztése, tompultság, sőt a halló- és látóképeség időleges elvesztése.⁷⁸ A tünetcsoportot egységes kórképként elsőként a katonarvos és cambridge-i pszichiáter, Charles Samuel Myers írta le részletesen, és gránátokknak („shell shock”) nevezte el. Ezt az elnevezést azután a német orvosok is átvették. Az elhíresült kifejezés mögött meghúzódó ideges nyavalya okát 1915-ös orvosi cikkében abban látta, hogy a senki földjén vagy a lövészárkokba záporozó nagy robbanóerejű lövedékek lökeshullámai fizikailag traumatizálják a katonákat. Úgy tartotta, hogy a fegyverek arzenáljában újdonságnak számító robbanógránátok becsapódását kísérő lökések idegrendszeri károsodásokat okoznak (például megszakad a gerincvelő, vagy észrevehetetlen bevérzések és hegek keletkeznek az agyban).⁷⁹ S ezek a láthatatlan sérülések a robbanásnak kitettek testén még akkor is léteznek, ha nem látszik rajtuk külsérelmi nyom. Magyarán a tünetek mögött valós, de nem látható testi sérüléseket feltételezett.⁸⁰ Myers elméletét továbbgondoló német orvosok még azt is feltételezték, hogy a gránátrobbanás keltette légnyomás mellett a gépfegyverekből kilőtt lövedékek is okozhatják a panaszokat. A gránátok szó szerint le is képezte azt a megmerevedett, görcsös testhelyzetet, amelybe az ebben az állapotban szenvedő emberek a robbanások okozta megrázkódtatás pillanatában kerültek. Különösen súlyosan jelentkeztek a tünetek azoknál a katonáknál, akik heteket-hónapokat töltöttek a lövészárkokban, ahol hosszú ideig nem történt semmi, említésre méltó esemény, s ahol a gránátok becsapódása és robbanása teljesen váratlanul, meglepetésszerűen érte őket.⁸¹ Angol adatok szerint a háború első hónapjaiban a tisztek között 7–10, az alacsonyabb rangú katonák között 3–4 százalék volt a gránátokkban szenvedők aránya azoknál, akik megsebesültek a fronton.⁸² A zavarok fizikai magyarázatának egyébként mélyreható előzménye volt (például Charcot degenerációs értelmezései), s így a gránátok,

⁷⁵ SCULL 2013, 118; ERŐS é. n. 7–8, ERŐS 2015, 82. A neuraszténia elnevezés ugyanis a férfiak számára elfogadhatóbbnak tűnt, mint az oly megalázó, nőkre jellemző hisztéria (SCULL 2013, 11.).

⁷⁶ ERŐS 2015, 82.

⁷⁷ SCULL 2013, 118.

⁷⁸ ERŐS 2015, 82.

⁷⁹ MYERS 1915 (1.), 316–317, Uő. 1915 (2.), 609–612.

⁸⁰ SCULL 2013, 121.

⁸¹ ERŐS é. n. 9.

⁸² Uő.

úgy kifejezésében, mint a betegség eredetében látszólag elfogadható magyarázatot nyújtott a tömeges összeroppanásokra.

Kezdetben a sorokat villámgyorsan feltöltötték hazafias önkéntesek légióival, s a háborús gépezet megállás nélkül örömlhetett tovább. De a gránátsokk mind gyorsulóbb ütemben terjedő járványa miatt a katonák állóképessége és harckészsége egyaránt súlyos veszélybe került. Egyre többen voltak azok, akik egy robbanás után se nem hallottak, se nem láttak, s nem jött ki egy hang sem a torkukon. Sokan dadogtak, vagy szinte kifacsarodva, mint a citrom görcsbe merevedtek, természetellenes és bizarr testhelyzetekben jártak. Voltak közöttük, kik csillapíthatatlanul zokogtak, sikoltoztak, vagy elveszítették a kontrollt érzelmeik felett. Voltak, akik nem bírták mozgatni végtagjaikat és nem emlékeztek semmire, ami velük történt. Vagy ha mégis emlékeztek, akkor az eszméletvesztésig kínozták őket a rájuk törő elviselhetetlen rémálmok.⁸³ A katonai vezetés számára mindez azt jelentette, hogy a katonák bármelyik pillanatban olyan állapotba kerülhetnek, hogy lehetetlen csatába küldeni őket. A döntéshozók természetesen azon pszichiáter-orvosok táborát erősítették, akik úgy gondolták, mivel a betegek nem látható szomatikus sérülés, nem beszélhetünk valódi betegségről, csupán tettetésről, szimulálásról. Vagyis olyan férfiatlan gyávák és szimulánsokról hordáiról van szó, akik ki akarnak bújni a hazafias kötelezettségeik teljesítése alól (mint a traumás neurózis esetében azok, akik csak munkaképtelenné kívánták magukat nyilvánítani, vagy egyszerűen csak anyagi kárpótlásukért színlelték tüneteiket). Nekik két választásuk volt: vagy megemberelik magukat és felhagynak az olcsó és szálnalmas, „megjátszott” próbálkozásaikkal, vagy pedig golyót kapnak a fejükbe. Sajnos jó néhányan az utóbbi sorsra jutottak. Egy idő után azonban már a tábornokok sem tudták elfogadni – a háttérben az eseményeket követő civilekről nem is beszélve –, hogy nem néhány tucat parancsmegtagadót állítanak kivégzőosztag elé, hanem katonák ezreit, tízezreit. A katonaság pszichiátriai ellátórendszerére pedig nagy nyomás nehezedett. Kettős feladatuk az volt, hogy megállapítsák, mi a hozzájuk forduló baja és – ami fontosabb – gondoskodjanak arról, hogy a lehető legrövidebb időn belül a gránátsokkos katonák olyan állapotba kerüljenek, hogy csatlakozni tudjanak a harci gépezethez. Mert immár második és harmadik éve tombolt a háború, s ölni vagy éppen céltábla módjára golyófogóként meghalni minden hazafinak kötelessége.⁸⁴

A katonáorvosok a gránátsokkot a robbanás lökéshulláma által keltett légnyomáson túl pusztán kimerültséggel is magyarázták, s úgy gondolták, hogy néhány napi pihenés enyhítheti a tüneteket. A háború előrehaladásával azonban e „pihentető kúrákkal” egyre kevésbé tudtak megbirkózni a hozzájuk forduló harctéri sokkban, idegsokkban vagy másképp hisztériában, neuraszténiában és traumás neurózisban szenvedő katonák problémáival. Éppen ezért az orvosi-egészségügyi hatóságok Ausztria–Magyarországban, Németországban, Angliában és Franciaországban is arra kényszerültek, hogy kiemelt kérdésként foglalkozzanak a háborús lelki sérültek témájával.⁸⁵

A háborús neurózis

Myers és követői alapvetően úgy gondolták, hogy a páciensek megváltozott viselkedése és pszichés tünetei a fizikai sokk, a gránátok robbanásának egyenes következményei (mint a traumás neurózisban szenvedők esetében a vonatok összeütközése keltette megrázkódtatás). Mindezt a 19. század utolsó harmadának divatos elméletei is megerősíteni látszottak. Azt Myersék sem tagadták, hogy a jelenségnél pszichológiai összetevők is kimutathatóak, – melyek

⁸³ SCULL 2013, 120.

⁸⁴ SCULL 2013, 121.

⁸⁵ ERŐS 2015, 83.

a lövészárkok kegyetlenségeinek és feszültségeiknek tudhatók be – de alapvetően megmaradtak azon a nézetten, hogy a gránátok robbanása a baj igazi forrása. Hamar kiderült azonban, hogy számos olyan beteg is akad, akit nem ért semmilyen fizikai trauma, nem robbant a közelében gránát, sőt még csak nem is szolgált a fronton. A somme-i offenzíva iparosított mészárlása – ahol csupán az első napon húszezer brit katona maradt a harcmezőn holtan, miközben oly kitartóan meneteltek a német ágyúk és géppuskák ellen – és a verduni vérszivattyú megmutatták, hogy nem csupán a gránátok robbanása, de az elviselhetetlen feszültség, a félelem, az undor, a gyász és a rettegés is felszínre hozhatnak hisztérikus tüneteket. Számos elbeszélésből kitűnik, hogy már a bajtársak iránt érzett mélységes fájdalom és tehetetlenség is alkalmas volt arra, hogy a katonákat az örületbe kergesse:

„Végigtántorogtunk előre az úton, körülöttünk robbantak a gránátok. Hirtelen pontosan előttem megállt egy katona, én megingerülten rákáromkodtam, és megtaszítottam a térdemmel. Ő nagyon szelíden azt mondta: „Megvakultam, uram”, és felém fordult, hogy mutassa, mindkét szemét és az orrát is leszakította egy gránátrepesz. „Jaj, Istenem! Sajnálom, édes fiam! – mondtam. – Haladj mindig a kemény részen!”, és otthagytam, támoltyogjon vissza a sötétben [...]. Más gránáttölcsérekből a sötétségben minden irányból sebesültek nyögése és jajgatása hallatszott, a haláltusa erőtlen, elnyújtott, zokogó nyögései és a reménytelenség sikolyai. Túlságosan is nyilvánvaló volt a borzalmas valóság, hogy minden bizonnyal több tucat súlyos sebesült mászott be fedezéket keresve friss gránáttölcsérekbe, most pedig emelkedik körülöttük a víz, és mert nincs erejük a mozgáshoz, éppen lassan belefulladásnak. Iszonyatos látomások merültek fel bennem azoktól a sikolyoktól, odakinn megcsonkítva heverő emberekről, akik remélték, hogy cimboráik rájuk találnak, most pedig rettenetes halált halnak, magányosan a holtak között a koromfekete sötétségben. És mi semmit sem tehattünk a megsegítésükre. Dunham csendesen sírt mellettem, és az összes katonát feldúlták a szájalomra méltó kiáltások (Edwin Vaughan az egyik rettenetes éjszakáról).⁸⁶

A sebesültek egy része így szörnyű kínok között, magukra hagyva pusztult el a rákövetkező napokban, mert nem volt, aki értük menjen. Ez volt az idegeket felőrölő állóháború valósága a nagy robbanóerejű gránátokkal, a hússzagató golyókkal és bajonettekkel, a mérges gázok rettenetével és a gránáttölcsérekben való nyomorúságos megfulladással.

Az ilyen és ehhez hasonló tapasztalatok mindinkább cáfolni látszottak a gránátsokk szomatikus eredetére vonatkozó nézetet. Ellentmondás alakult ki, mert míg a fronttól több kilométernyire állomásozó katonák között jócskán akadtak gránátsokkosok, addig a sérüléseik miatt kórházban ápolt vagy amputált katonákat meglepő módon elkerülték a tünetek.⁸⁷ Így a probléma forrását többen már nem a fizikai sokkban, hanem az átélt stressz-szel és a betegek érzékenységeivel magyarázható pszichikai sokkban vélték megtalálni. Közéjük tartozott Oppenheim, akinek háborús pszichiátriai tapasztalatai megerősíteni látszottak a traumatikus neuroziszról korábban alkotott nézeteit.⁸⁸ Ahogy akkor, úgy most sem fogadták el véleményét. Neurológus és pszichiáter kollégái továbbra is úgy vélték, mint az 1880-as és '90-es években lezajlott, a kárpótlásra való jogosultság témakörében zajlott vitában. Úgy gondolták, a háborús neurotikusok döntő többsége – szándékosan vagy öntudatlanul – azért produkál ilyen tüneteket, hogy kibújhasson a kötelezettségei alól, átmeneti vagy végleges felmentést kaphasson a katonai szolgálat alól, s jogot formáljon valamilyen kompenzációra, rokkantnyugdíjra. Vagyis e katonák gyengék, akik reszketnek a félelemtől, gyávák és gyámoltalanok, akik nem teljesítik

⁸⁶ Idézi KEEGAN 2010, 591, 594–595.

⁸⁷ SCULL 2013, 121.

⁸⁸ ERŐS 2015, 83.

esküjüket a haza és a király iránt, ezért pedig inkább szigorú bánásmódra van szükségük, semmint együttérzésre és ellátásra. E férfiak férfiatlan, feminin jellemvonásokkal rendelkeznek, erkölcsi és akaratbeli fogyatékosok, hazafiatlanok és árulók e nézet képviselői szerint. Az ilyen „háborús hisztériások” pedig a hadsereg söpredékei, bűnbakok, akiknek a kiszűrésére már a sorozáskor figyelmet kell fordítani.⁸⁹ S ha a betegséget szuggesztió okozza, akkor pszichológiai eszközökkel rá is lehet venni a katonákat tüneteik visszafordítására is.

1916 szeptemberében aztán Münchenben megrendezésre került a német pszichiátriai társaság háborús neurózisokkal foglalkozó konferenciája, amelyen 241 orvos, köztük Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia vezető pszichiátriai szaktekintélyei vettek részt. A konferencián – ahogyan már korábban is – Oppenheim és hívei kisebbségbe szorultak. A jelenlévők többsége ugyanis a háborús neurózist rövid úton „férfihisztériának” minősítette, s ennek megfelelő kezelési stratégiát dolgozott ki. A „Schreckneurosenak”, vagyis „félelmi neurózisnak” nevezett betegséget a leghumánusabb orvosok megpróbálták hipnózissal kezelni. A legtöbben azonban gyógyszeres kezelésekkkel, izolációval, sötétkamrába tartással, és különféle aktív terápiás fizikai módszerekkel – elektromos áramütéssel, forró és hideg vizes kúrákkal – próbálkoztak, amelyek egyértelműen büntető, megalázó és fájdalmas tortúrák voltak.⁹⁰ Az elektromos kezelés legismertebb alkalmazója Németországban Fritz Kaufmann doktor volt, aki találóan „meglepetéskúrának” nevezte eljárását, tekintve, hogy rövid ideig nagy fájdalmat okozó faradikus áramot vezettek a páciens testébe. Az elektromos kezelés különböző válfajai a Monarchiában is elterjedtek. Sőt, miután a brit és francia orvosok is meggyőződtek arról, hogy csupán a férfihisztéria járványáról van szó, előszeretettel alkalmazták ők is ezt a kezelési módszert. Az áramütések közvetlen fizikai hatása az lett, hogy a háborús neurotikusok többségénél a tünetek – legalábbis látszólag – elmúltak. De ennyi bőven elég is volt a hadvezetésnek, mert a kezelésen átesett páciensek újra alkalmasak voltak ágyúötletékként meghalni, s a harcmezőre való visszakergetésük az államkasszát is megkímélte az esetleges járadékfizetési kötelezettségtől.⁹¹

A gránátokk megítélése a hazai orvosi folyóiratokban

A háborús neurotikusok problémájára Magyarország frontra kirendelt elmeorvosai hamar felfigyeltek. Idehaza is felélénkült a vita, hogy vajon az ebben a betegségben szenvedők örültek voltak, vagy egyszerűen szimulánsok; valódi betegek, vagy csak gyávák, akik ki akarnak bújni kötelezettségük teljesítése alól. Döntő fontosságú volt annak a kérdésnek az eldöntése, hogy vajon a háborús neurózisban szenvedő katona az elme- s idegbetegségek kategóriájába tartozik-e, vagy pedig éppen ő a normális, aki a lehető legemberibb módon reagál az abnormális és irracionális helyzetekre.⁹² A vizsgált orvosi szakfolyóiratok 1915-ben számos eredeti közleményt és még több külföldi (döntően német) referátum fordítását közlik. Az év elején Sarbó Artúr – aki maga Oppenheimet támogatva részt vett a müncheni konferencián – közöl *A gránát- és shrapnell-robbanás okozta ú. n. „idegchoc”-ról* címmel tanulmányt az Orvosi Hetilapban.⁹³ Ebben lényegében fenntartja, korábban a traumás neurózisok kapcsán kifejtett álláspontját – alatta tehát fizikai vagy pszichikai traumát, vagy mindkettőt értve, mely funkcionális idegrendszeri megbetegedést létesít –, ugyanakkor itt a „mindennemű psychés sokk hiánya” miatt a betegség kialakulásának okát a gránát- vagy shrapnell-robbanás okozta

⁸⁹ UO, SCULL 2013, 122.

⁹⁰ ERŐS é. n. 11–12.

⁹¹ UŐ. 2015, 84.

⁹² SCULL 2013, 118; ERŐS 2007, 23–24.

⁹³ SARBÓ 1915, 45–48.

idegrendszeri megrázkódtatásban látta.⁹⁴ Mint írja: „a koponya tartalmára ható rázkódás miatt a vér és liquor, de maga az agyállomány is eltolódást szenved el. [...] a vénák és a hajszálerek összenyomatása nem történik egyenletesen, az agy legkülönbözőbb területein legapróbb vérzések keletkeznek.”⁹⁵ Ezen apró zúzódások és vérzések elnevezésére – a molekuláris, szemmel nem látható és az organikus, az idegrendszer szövetének durva, szemmel látható szerkezeti változások közti köztes állapotként – bevezeti a „mikroorganikus sérülés” fogalmát. A kórállapotból a gránát robbanásának hirtelensége, s a beteg eszméletvesztése miatt eleve kizár mindennemű pszichés vagy emotív eredetet. Vagyis véleménye szerint a traumás neurozistól eltérően a kórereditben csakis fizikai sokkról lehet szó, amely a robbanás okozta légnyomás, a felszakadó óriási mennyiségű föld katonára zúdulása miatt áll be. Sarbó a betegség tüneteinek írja le az erős főfájást, szédülést és az izzadást, az epilepsziás rohamokat, s a fokozott érzékenységet. hangsúlyozza, hogy még a legellenállóbbak idegrendszere is egy ilyen gránátsokk után rendkívül labilis lesz, s bármely apró izgalom, melyet azelőtt a beteg könnyen elbírt, immár súlyosan megterhelhetik idegrendszerét.⁹⁶

Hamar rádöbbenek idehaza is arra, hogy számos páciens nem ért a gránát robbanásához hasonló külső behatás, s mégis hisztériás tüneteket produkál. Ez persze nem zárta ki Sarbó szakvéleményét sem, aki azonban még akkor is elszántan kitartott amellett, hogy a problémák valódi testi trauma tünete, amikor újra és újra szembesült a háború pszichiátriai áldozataival.

Háborús neurotikus esetek Magyarországon 1915-ben

A már említett Epstein László arra világított rá szintén 1915-ben, hogy egyszerűen a soha nem látott méreteket öltő vérontás, a lövészárkok mélységes brutalitása, a katonák életét folyamatosan fenyegető veszedelmek és a bármelyik pillanatban bekövetkező fizikai megsemmisülés veszélye azok az erőpróbák, melyek olyannyira megterhelik az emberi pszichét, hogy az inkább a „betegsége menekül.” Mint írja: „Alig képzelhető [...] a körülményeknek másféle oly szerencsétlen alakulása [...], a melyek [...] az ember idegzetét megrongálják, kedélyét felzaklassák, és esetleg elméjét is megzavarják, mint a háború, és különösen ez a mostani háború, a mely az egész emberiségnek több mint fele részét vonja be érdekkörébe és a melyet egy német író nem ok nélkül az agyvelők és idegek háborújának nevezett.”⁹⁷ Epstein szerint a háború olyan kimondhatatlan szenvedésekkel jár, s az idegeket felőrlő és az elmét károsító tényezők itt oly mértékben vannak jelen, hogy az mindennél jobban alkalmas az ideg- és elmebajok kifejlődésére.

Donáth Gyula az Orvosi Hetilapban *Adatok az idegrendszer hadsérülései megbetegedéseihöz* címmel közöl tanulmányt a mind égetőbbé váló problémáról és annak kezeléséről.⁹⁸ Ebben kifejti, hogy „ez a világháború [...], annak több száz kilométerre terjedő harcvezetési vonalaival, egyhangú, piszkos és nedves lövészárkaival, csodálatos módon tökéletesített rémes öldöklő eszközeivel, vizen, szárazon, a tenger alatt és a levegőben lefolyó és hetekig tartó csatáival” a legalkalmasabb az idegek megrázkódására, az elmebetegségek kialakulására. Donáth látszólag nem képvisel elkötelezetten és határozottan egy korábban kialakított elméletet sem. Beszél idegrendszerbeli funkcionális zavarokról, azok tüneteiről és kezeléséről, beszámol számos olyan esetről, ahol a pszichés tünetek előidézésben nem szerepelnek sem srappell-lövedéktől, sem gránátszilánktól vagy a robbanás okozta légnyomás miatt kialakult fizikai sérülések, de ismer fizikai trauma által

⁹⁴ Uo. 47.

⁹⁵ SARBÓ 1915, 45.

⁹⁶ Uo. 48.

⁹⁷ EPSTEIN 1915, 40.

⁹⁸ DONÁTH 1915, 311–313, 326–328.

megzavarodott páciens is.⁹⁹ Az elmeorvos külön kategóriába helyezi a háborús neurotikusokat, mégpedig „ezek többnyire neurasthénias, hystériás, vagy valamely más idegbántalom [...] által ellenállóképességükben károsult egyének.” Ezek szerint a betegség csak olyan katonánál alakulhat ki, akik már az előtt betegek voltak, de tüneteik az események által fokozódtak, „s melynek szunnyadozó csírája felébresztetett.”¹⁰⁰ E neurotikusok éjszakánként nem tudnak aludni, mert rémes háborújelenetek, s az ezekre vonatkozó rémes álmok képek játszódnak le előttük. Testileg és szellemileg is kifáradtak, csökkent emlékezőtehetségük, sírógörcseik vannak, reszketnek. Sikeres kezelésükhöz nyugalomra, langyos fürdőre, fejburogatásra és pszichoterápiára van szükség.¹⁰¹ A pszichoanalitikus eljárás sikerességének felismerése fontos mérföldkő volt nem csak a háború menetében, de a pszichológia történetében is. Habár 1915-ben még kevésbé volt elterjedt, Nyugaton és Magyarországon is átütő irányzattá fog válni, sajnálatos, csak a világháború végére. A tendencia azonban változatlan maradt: a háború első évének végére egy német kutató szerint a sebesültek több mint 7 %-a mutatott egyértelmű pszichiátriai problémákat.¹⁰² Összehasonlításképp az 1870–1871. évi porosz–francia háborúban a németek részéről mindössze 316 ilyen eset volt ismert, a teljes hadi létszám 0,05 %-a.¹⁰³ Oppenheim ugyanakkor 1915 elejére már közel 50 ezer esetet látott és kezelte.

Középpontban a pszichiátriai ellátás

Nem azért vált kiemelt kérdéssé a háborús neurotikusok ügye már a háború kezdetén, mert mind nagyobb szükség volt az emberi erőforrások maximális kihasználására (s ezt az 1916-ban elszenvedett nagy vérvesztések mindkét oldalon csak fokozták), hanem elsősorban azért, mert e probléma a korabeli ismeretek szerint megoldhatatlannak látszott. Így a hadviselő államok kénytelen–kellemetlen mód, de kiemelt kérdésként kellett, hogy foglalkozzanak a háború lelki sérültekkel. A test sérüléseinek és megbetegedéseinek gyógyítására a világháború kitörésekor majd minden hadviselő fél fel volt készülve. Németországban, az Osztrák–Magyar Monarchiában, de Franciaországban és Nagy–Britanniában is viszonylag fejlett és jól szervezett, felszerelt egészségügyi infrastruktúra állt rendelkezésre. Az egészségügyi intézmények általában távol a harctértől, nyugodt és kellemes környezetben alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a betegek idővel felépüljenek, ha nem is biztos, hogy újra alkalmasak lesznek katonai szolgálatra. Vagyis a kórházi ellátás gyorsan mobilizálható volt a háborús célokra, s – jegyezzük meg – az államok hamar mobilizálták is a fronton szolgáló és a közvetlen ellátást végző katonáorvosoktól a sebesültszállítmányt kísérő osztagokon, kórházvonalakon, ideiglenes tábori kórházakon, barakk–kórházakon, helyőrségi és hadikórházakon át a specializáltabb kórházakig, egyetemi klinikákig, és utókezelő intézményekig, szanatóriumokig.¹⁰⁴ Ugyanakkor a hadsérüléssel lelt megbetegedésekkel a szomatikus medicina képtelen volt foglalkozni. Erre sem kapacitása, sem megfelelő előismerete, kezelési kultúrája nem volt. A lelki, idegrendszeri betegségekkel való foglalkozás hiába tartozott ugyancsak a katonai egészségügyi szolgálatok feladatai közé, kifejezetten neurológiai vagy pszichiátriai ellátásra csak néhány magasabb szintű kórház ideg- és elmeosztálya, illetve fennálló idegklinikája volt képes. Ezért 1916-tól kifejezetten a kezelési

⁹⁹ Uo. 312.

¹⁰⁰ Uo. 311.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² BONHOEFFER 1915. Közülük is 53,6 % szenvedett valamilyen pszichopátiás zavarban, 16 %-uk alkoholista lett, 10 %-uk egyértelmű elmebeteg, a társadalmi együttélésre nem képes skizofrén, 9,3 %-uk epilepsziás. A referátumot magyar fordításban a Gyógyászat 1915. száma közli.

¹⁰³ KATZENSTEIN 1915 (A referátumot magyar fordításban a Gyógyászat 1915. száma közli), EPSTEIN 1915, 40.

¹⁰⁴ ERŐS é. n, 10.

módszerek gyorsaságának és hatékonyságának céljából a Monarchia területén is számos speciális intézet, idegosztály, úgynevezett „idegállomások” létesültek. A K. u. K. hadügyminisztérium 1916. július 10-i utasításában elrendelte, hogy az idegbetegségben szenvedő katonai személyeket kizárólag speciális ideggyógyintézetekben, vagy olyan más gyógyintézetekben kell kezelni, ahol tapasztalt és képzett ideg szakorvosok állnak rendelkezésre. A rendelet továbbá felszólította a Monarchia területén lévő területi parancsnokságokat, hogy jelöljék meg azokat az intézményeket, amelyek a feltételeknek eleget tesznek. A rendelet előírja azt is, hogy szigorítani kell az idegosztályok és ideggyógyintézetek belső rendjét, korlátozni kell a páciensek személyes szabadságát és szabad akaratát, felül kell vizsgálni a már kiadott felmentéseket, a visszaesőket pedig ugyanabba az intézménybe kell visszavinni, ahol eredetileg kezelték őket, biztosítva ez által a kezelés folytonosságát. A budapesti katonai parancsnokság 1916. augusztus 29-én azt jelentette, hogy Budapesten egyelőre nincs külön ideggyógyintézet a háborús neurotikusok kezelésére, a fennálló egészségügyi intézmények pedig nem alkalmasak további idegbetegek befogadására. Ezért a minisztérium engedélyt kérte, hogy megnyithassák a tervezett újpesti speciális gyógyintézetet, amely lehetővé teszi a „modern elektromos kezelést” is. Az intézmény vezetésével Jendrassik Ernő professzort bíznák meg. A K. u. K. hadügyminisztérium 1916. október 3-i leiratában jóváhagyta az újpesti intézet felállításának tervét. Az intézet, egy akkori viszonyok között korszerűen berendezett idegosztály, a Mező utca (ma: Erkel Gyula utca) 26. szám alatt, a Főiskolai Szociálpolitikai Intézet épületében nyílt meg. A minisztériumi rendelet egyben az akkori Magyarország területén az alábbi intézményekben koncentrálja az idegbeteg hadi sérültek ellátását: a budapesti katonai parancsnokság területén az újpesti intézmény, a pozsonyi parancsnokság területén a nagyszombati tartalékkórház és a pozsonyi állami kórház, a kassai parancsnokság területén a Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal rózsahegygyógyintézete, a temesvári parancsnokság területén a kolozsvári egyetemi klinika működik Lechner Károly professzor vezetésével.¹⁰⁵

A rendelet kétség kívül nagy eredménynek számított – állami szinten emelte be ugyanis a háborús neurotikusokat a gyógyítandók közé –, mégsem váltotta be teljes körűen a hozzá fűzött reményeket. Számos ideggyógyász és elmeorvos szakmai képességeinek legjavát adta hozzá az új tudományos ismeretekhez, de az idegosztályok száma és felszereltsége kevésnek, a háborús neurozisosban szenvedő szerencsétlenek száma pedig túl soknak bizonyult. Ezért 1918. október 12-én a Monarchia hadügyminisztere újra kiadvánnyal fordult az egészségügyi ellátórendszerhez: „A jelenlegi háborúban a hadineurozisos terén szerzett tapasztalatok igazolják, hogy megfelelő, céltudatos, szakszerű kezeléssel a hadi neurozisos legnagyobb része meggyógyítható [...]”¹⁰⁶ A rendelet kifejti továbbá a bevált kezelési módszereket (ezekről később), az orvos és a páciens kapcsolatának mozgatóit és azt, hogy a továbbiakban idegállomást kell létesíteni „a przemysli, a lemergi, a sarajevoi és a mostari katonai parancsnokságok körzetében is.”¹⁰⁷ A történelem, s benne a háború persze nagy fordulatot vett a Monarchia szemszögéből nézvést, s e rendelet soha nem került, nem is kerülhetett ténylegesen hatályba.

A pszichoanalízis felé

1916 nyarára, s közelebről a somme-i offenzíva vérfürdője és Verdun ostroma után nyilvánvalóvá vált, hogy a háborús traumát átélt katonák némasága, hisztériás vaksága, a szünni nem akaró reszketés, a bénulás, a testtartás és az alvás zavarai, a tájékozódási képesség összeomlása és a „katonaszívnek” nevezett szívritmuszavarok mind szomatikus megnyilvánulások, de azok

¹⁰⁵ Uo. 13–14; Uő. 2015, 84.

¹⁰⁶ ERŐS–KAPÁS–KISS 1988, 144.

¹⁰⁷ Uo. 146.

kialakulásában erős pszichés hatások játsszák a döntő szerepet. Nem lehetett már nem észrevenni, hogy a pszichoszomatikus tünetek mögött meghúzódó, a járványos „férfihisztériát” kiváltó pszichológiai mechanizmusok nagyszerűen értelmezhetőek a hisztéria és a neurózis Freud és követői által kidolgozott elméletének keretében.¹⁰⁸ Így a traumatikus élmények jelenléte, az elfojtásukra való törekvés, a mentális konfliktusok testi tünetekbe való átfordulása és az álmok szerepe egyaránt arra utaltak, hogy miként a hisztéria, úgy a traumás neurózis és a háborús neurózis is a tisztán pszichológiai folyamatokon és fogalmakon keresztül is megközelíthető és magyarázható, sőt mi több, kezelhető. Vagyis a pszichoanalízis kialakult fogalomrendszere és magyarázatai, s lényegében a freudi elméletek magját képező elemek remekül beilleszthetők a gránátsokk és a háborús pszichózis értelmezésébe, bizonyos fokig terápiájába is.¹⁰⁹ Az eredeti freudi téziseket persze – miszerint a hisztéria keletkezésében a gyermekkor és a szexualitás kitüntetett szerepet játszik – alaposan át kellett dolgozni, mivel a gránátsokk esetében mindkét tényezőről azonnal látszott, hogy irreleváns. Ez nem okozott különösebb gondot, hiszen a nélkül is nagy volt az ellenállás Freud mindent a gyermekkori szexuális élményekre visszavezető egyoldalú teóriájával szemben, s a kutatók többsége az átélt borzalmak felé fordult. A háború eszkalálódásával azután az orvosok az álmokat, a traumákat és a mentális konfliktusok előtérbe helyező elméletek iránt kezdtek érdeklődni. John T. MacCurdy angol pszichiáter például beszámol olyan fiatal brit hadnagyokról, akik szinte a háború kezdetétől fogva hősiiesen harcoltak a fronton, mígnem:

„mind gyakrabban megjelenő rémálmai és álmatlansága következtében egyszer csak idegösszeroppanást kapott. Álmaiban minden éjjel a somme-i fronton találta magát szűnni nem akaró ágyútűzben, a becsapódó lövedékek egyre csak közeledtek hozzá, mígnem az egyik telibe találta. Minden ilyen alkalommal borzalmas ordítással ébredt.”¹¹⁰

A cambridge-i W. H. R. Rivers beszámolt olyan tisztról is, akit:

„[...] egy mellette becsapódó gránátból keletkező légnyomás odébb hajított, és betemetett törmelékkel. A tiszt valamilyen csoda folytán életben maradt, kiásta magát és tovább harcolt. Amikor tiszttársa keresésére indult, már csak annak darabokra tépett testére talált rá, a fej és a végtagok a törzstől leszakítva szanaszéjjel heverték [...]. Onnantól kezdve minden éjszaka kísértette halott és megcsonkított bajtársának látványa. Ha elaludt, rémálmok gyötörték, s barátja vagy darabokra szaggatott állapotban jelent meg előtte, vagy ami még riasztóbb volt, leprásan, arca és végtagjai megcsonkítva, megfeketedve. A mezőn darabokban szétszóródott vagy leprás álombeli tiszt egyre közelebb és közelebb jött hozzá, míg a beteg hirtelen fel nem riadt, hideg verítékben úszva, réműlettől dermedten.”¹¹¹

Olyanok is szép számmal akadtak, akiknek nem irreális, eltorzított formában jelentek meg az átélt borzalmak, hanem pontosan ugyanúgy, mint a valóságban, kíméletlenül és szakadatlanul újrajátszva:

„A fiatal katonát egy mellette felrobbanó gránát úgy vágta a földhöz, hogy arccal lefele, egy már több napja halott német hasára zuhant, akinek felpuffedt teste az ütéstől felhasadt. Mielőtt elveszítette volna eszméletét, még fel tudta mérni, hogy mi történt vele, és hogy az az elviselhetetlen büzt árasztó, undorító anyag, ami a szájába került,

¹⁰⁸ SCULL 2013, 124.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo. 125.

¹¹¹ Uo. 125–126.

valójában egy ellenséges katona rothadó belső szerveinek szétfolyó masszája. Nem kellett magyarázni, hogy a beteg miért hányja ki azonnal az ételt minden étkezés után.”¹¹²

Rivers egyértelműen a liberálisabb orvosok közé tartozott, akik azt vallották, hogy embertelen körülmények között a legkiválóbb katona is megtörhet, és a harctéri neurózis állapotába kerülhet. Rivers módszere a segítő beszélgetés volt: megszégyenítés helyett méltósággal és tisztelettel bánt a páciensekkel, és arra biztatta őket, hogy beszéljenek és írjanak az átélt borzalmakról.¹¹³ Rivers a skóciai Craiglockhartban kezelte betegeit, s úttörő jelentőségű tanulmányában fel is vázolja a modern hadviselés következtében létrejövő újfajta neurózis származását, kezelését.¹¹⁴ Rivers a háborús neurózis kialakulásában azzal érvel, hogy a rövid időn belül és hiányosan kiképzett katonáknak olyan borzalmakkal kell szembesülniük, melyek korábban soha nem voltak ismertek az emberiség történetében. Maguk a tünetek valamilyen külső vagy belső trauma hatására válnak nyilvánvalóvá, melyek az elfojtás, „elnyomás” folytán bár elfedik a fájdalmas emlékeket és gondolatokat, mégis valamilyen kellemetlen érzelmi állapot, reakció alakul ki a betegknél.¹¹⁵ Elnomásnak nevezi tehát Rivers azt az állapotot, amikor egy személy igyekszik távol tartani magától a számára problematikus elemeket tartalmazó érzéseket – mindezt tudattalanul. Ez a felismerés pedig lényegében azonos Freud elméletével. Nem is önmagában az elnyomás a káros, hanem bizonyos körülmények között (amikor nem tud az egyén környezetében alkalmazkodni, például a lövészárók-háborúban) azzá válhat. A kezelő orvos célja, hogy a beteggel közösen száműzzék a bántó, lesújtó emlékeket, a hadviselés során szerzett fájdalmas érzelmi állapotot, amelyek a háborús élmény eredményeként jöttek létre.¹¹⁶ Elsőként a betegnek el kell fogadnia a háborús élményt. Hiába gyötrik őket rémálmok, tudatosítani kell bennük, hogy nincsenek teljesen egyedül, családtagjai, bajtársaik és orvosai is mellettük állnak. Ezután rá kell venni őket az orvos utasításainak betartására, s csak ezután következhet a kezelés lényege, vagyis a mélyen a tudatalattiban elfojtott érzések és gondolatok felszínre hozása, elfogadása, végül a rossz háborús gondolatok eltávolítása a páciens fejéből.¹¹⁷ Rivers munkássága óriási lépést jelentett abban, hogy az orvostudomány, s ezen belül a pszichiátria egyre kevésbé lépjen fel a shell shock lelki eredetű, pszichológiai koncepciója ellen. Ráadásul a katonák legtöbbje is felépült, s még a legpacifistábbak is visszamentek harcolni a frontra.

Az amerikai pszichiáter, Thomas Salmon is egyértelmű megfelelést talált a betegek hisztériás tünetei és az átélt háborús élmények között, így aztán a valóság és a tünetek többségének egyértelmű megfeleltetése az átélt szörnyűségekkel, vagyis a gránátsokk – most már pontosabban a háborús neurózis – tisztán pszichogén eredete túl nyilvánvaló volt ahhoz, hogy továbbra is el lehessen tagadni. A pszichoterápiás gyakorlat a hagyományos, rá jellemző kezelést alkalmazta többségében sikerrel, ha nem is oly gyorsan és látványosan, mint a katonai vezetés szerette volna: együttérző figyelmet, beszélgetőterápiát és hipnózist.¹¹⁸

Hiába jutott el azonban a tudomány a betegség pszichológiai eredetének felismeréséig, hiába hasonlott meg a szimptóma egyszerűen testi, fizikai traumára való visszavezetését célzó elmélet, s hiába nem lett igaza – vagy nem teljesen – Oppenheimnek és Sarbónak (nincs ugyanis kimutatható elváltozás az agyállományban a pszichikai sokk hatására sem), e felismerésből, pláne a vezetés szemében „kedves” terápiás hozzáállásából a katonák számára semmi jó nem

¹¹² Uo. 127.

¹¹³ FEHÉR 2008, 28.

¹¹⁴ RIVERS 1917, 1–20.

¹¹⁵ Uo. 2–3.

¹¹⁶ Uo. 6.

¹¹⁷ Uo. 8–10.

¹¹⁸ SCULL 2013, 129.

származott. De akárhonnán is nézzük az emberéletek százezreit követelő csaták okozta traumákat, a háborús neurózissal kapcsolatos új ismeretek mintegy csak igazolták a fájdalmas, szadisztikus gyógymódokat. S nincs ebben semmi meglepő, ha arra gondolunk, hogy a szinte lelkiismeret nélküli és az alárendeltjeiket a terepasztalon, vakon tologató tábornokoknak csakis az jutott eszébe, hogy csalásról és akaratgyengeségről van szó. Az a nagy jelentőségű és korszakalkotó freudi felismerés tehát, hogy a tünetek gyökere a tudattalan működésében keresendő, vagyis hogy a betegség az elmében keletkezik, a korabeli katonai és politikai elit számára egy darabig még elfogadhatatlan volt. Ugyanis a hisztériás bénulásoknak éppúgy nem volt valódi fiziológiai alapja, mint a szimulánsok tettetett bénulásának, s mindkettő akaratgyengeséget tükrözött.¹¹⁹ Sajnálatos, hogy még a háború utolsó két évében is a szimulánsoknak és dezertőröknek tekintett háborús neurotikusok egyre gyakrabban kerültek hadbíróság elé, és sok esetben elrettentő példaként halálos ítélettel sújtották az ilyen katonákat, nemcsak az osztrák–magyar és a német, de a francia és a brit hadseregben is. Az orvosokra is óriási nyomás nehezedett, hogy a lehető legtöbb beteget küldjék vissza a frontra, mondván, ha harcolni nem is képesek, de a lövedékeket így is felfoghatják társaik elől, s büszke hazafiakként halhatnak meg. A német pszichiátriai társaság mindezt hivatalosan is deklarálta: „Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy nekünk, orvosoknak egyetlen küldetés szolgálatába kell állítanunk munkánkat, a hadsereg és a haza szolgálatába.” Ugyanerről Erwin Stransky, a bécsi pszichiátriai társaság elnöke így ír: „ezekben a nehéz időkben fő szempontunk a szoros kötelékben harcoló seregeink üdve, nem pedig az egyén jóléte kell, hogy legyen.”¹²⁰ A problémákat pedig – mint már láthattuk – az elmeorvosok többsége autokratikus, időnként kifejezetten brutális kezelési módszerekkel kívánta orvosolni. S mivel az ágyúötlékek hosszútávú pszichológiai állapota vajmi kevésbé érdekelte a döntéshozókat, ezért a legelterjedtebb a Kaufmann–kúra maradt, persze ki–ki saját módszerével egyesítve.¹²¹

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ ERŐS é. n. 13.

¹²¹ Voltak, akik kipeckelték a betegek száját, s arra mértek erős áramütést. Mások a férfiak heréire csatlakoztatták az elektródákat, s úgy ütötték meg őket az erős galvános árammal, miközben a többi gránátsokkos katonának végig kellett nézni társuk szenvedését (SCULL 2013, 130.).

Bibliográfia**Folyóiratok**

Honvédorvos 1912

Honvédorvos 1913

Gyógyászat

Orvosi hetilap (OH)

Budapesti Orvosi Újság

Orvosképzés

A hivatkozott irodalom

- BÉKÉS, V. 2008. A trauma reprezentációjának változásai holokauszt-narratívákban, Pécs. (doktori disszertáció)
- BORSZÉKY, K. 1916. „A háborús idegsérülések sebészeti kezelése és ennek eredménye OH (60. évfolyam), 16. szám, 195–198, 218–222.
- BÖDÖK, G. 2014. „Erőszak, terror, brutalitás. Az első világháború hatása és a terror jelensége Rubicon 4–5. szám, 98–111.
- BÖSZÖRMÉNYI, Z. 1968. „A pszichiatriai nosologia fejlődése a XIX. század második felében BÖSZÖRMÉNYI, Z. (szerk): Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve. Bp., 55–65.
- CAMILLO, R. 1816. „A háború szerepe az elmebajok kóroktanában Gyógyászat, 553–557, 540–543.
- COMER, R. J. 2000. A lélek betegségei. Pszichopatológia. Osiris, Budapest.
- COMER, R. J. 2005. A lélek betegségei. Pszichopatológia. Osiris, Budapest.
- CSIKY, J. 1916. „A traumás neurosistról OH (60. évfolyam), 19. szám, 243–245.
- CSUHAI, Cs. K. 2003. „Trauma és ismétlés. A poszttraumás stresszbetegség pszichoanalitikus szemmel Pszichoterápia (12. évfolyam), 1. szám.
- DONÁTH, Gy. 1890. „A traumaticus neurózisról Gyógyászat (30.), 43. szám, 445–448.
- DONÁTH, Gy. 1915. „Adatok az idegrendszer hadsérüléssel megbetegedéseiről OH (59. évfolyam), 23. szám, 311–313, 326–328.
- DONÁTH, Gy. 1916. „Agyrázkódás után fellépő hystériás siketnémaság katatonias tünetekkel (Commotiós neurosis) Gyógyászat, 156–158.
- DONÁTH, Gy. 1916. „Hadi észleletek részleges idegsérültekről OH (60. évfolyam), 18. szám, 229–231.
- EPSTEIN, L. 1915. „Háború és elmebaj Gyógyászat, 4. szám, 40–43.
- ERŐS, F. [é.n.] Pszichiátria és pszichoanalízis az első világháborúban.
- ERŐS, F. 2007. Trauma és történelem, Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok, Budapest, József Műhely, (különösen: Trauma és történelem [13–26.] és Lélekgyógyászat

- a háború szolgálatában. Freud, Ferenczi és a „háborús neurózisok” [103–120.]
- ERŐS, F. 2015. „Trauma és erőszak – szociálpszichológiai megközelítésben Rubicon 1. szám, 78–89.
- ERŐS, Ferenc – KAPÁS, István – KISS, György 1988. „Pszichoanalízis a hadseregben 1914-1918 Hadtörténeti közlemények, 1, 142–149.
- ERŐS, Ferenc–KAPÁS, István–KISS, György: „Pszichoanalízis a hadseregben 1914-1918 Hadtörténeti közlemények, 1988, 1, 142–149.
- FEHÉR, B. 2009. Hajléktalan emberek traumás élményei és azok feldolgozása narratív eszközökkel, Budapest (doktori disszertáció)
- FERENCZI, S. 1914. „Veszedelmek jégkorszaka Nyugat, (7) 268.
- FERENCZI, S. 1915. „Agysérüléses katonák utókezelése Gyógyászat (55. évfolyam), 43. szám, 511–512.
- FERENCZI, S. 1916. „Előzetes megjegyzések a háborús neurosis néhány típusáról Gyógyászat, 11. szám, 124–125, 160–161, 210–211.
- FERENCZI, S. 1919. „A háborús neurózisok pszichoanalízise (Újraközlés) FERENCZI, S. 1982. Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor műveiből. Válogatta és ajtó alá rendezte: LINCZÉNYI, Adorján, Magvető, Budapest.
- FERENCZI, S., „A háborús neurózisok pszichoanalízise lelki problémák a pszichoanalízis tükrében, Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból, (S. a. r. Linczényi Adorján), Bp., 1982.
- G. HAJDÚ, L. 1953. „A poszttraumás pszichozisok OH, 13. szám, 344–347.
- GONDA, V. „A háború okozta „traumás neurosis tüneteinek gyors gyógyítása OH., 1916, 33., 445–446.
- GONDA, V. 1916. „A háború okozta »traumás neurosis« tüneteinek gyors gyógyítása OH, 33. szám, 445–446.
- GONDA, V. 1918. „A háború okozta traumás neurosis gyógyítása Orvosi Hetilap (62. évfolyam), 24. szám, 316–319, 345–347, 356–359.
- GYÁNI, G. 2015. „Az első világháború emlékezete Rubicon 1. szám, 58–63.
- HELLER, Á. 2006. „Trauma Múlt és Jövő, Budapest.
- HENSZELMAN, A. 1918. „A háborús neurosisok elektropsychés kezeléséről OH, 1. szám, 6–8.
- HENSZELMAN, A. 1918. „Újabb adatok a háborús neurosis kezeléséhez OH (62. évfolyam), 37. szám, 85–86.
- HERMAN, J. 2003. Trauma és gyógyulás, Budapest, Kávé-NANE Egyesület.
- HOFER, Hans-Georg 2004. Nervenschwäche und Krieg. Modernitätskritik und Krisenbewältigung in der österreichischen Psychiatrie, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar.
- JENDRASSIK, E. 1916. „Néhány megjegyzés a háborús neurosis tanához OH (60. évfolyam), 33. szám, 439–441.

- JENDRASSIK, E. 1918. „A háborús neurosis tanához. A hysteria és neurasthenia theoriája OH (62. évfolyam), 30. szám, 399–401.
- JUNG, C. G. 2003. Bevezetés a tudattalan pszichológiájába, Európa Kiadó, Budapest.
- KEEGAN, J. 2010. Az első világháború, Európa kiadó, Budapest.
- KÖVÉR, Gy. 2005. Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete. Korall 21-22, 68–97.
- KÖVÉR, Gy. 2011. Hős – zavarban. Lovassy László megőrülése és szabadulása”: História mezején: a 19. század emlékezete: tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére. Szerk. DEÁK Ágnes – VÖLGYESI Orsolya, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 127–140.
- LAFFERTON, E. 2004. „A magántébolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlatja európai kontextusban, 1850-1908. BÉKÉS, Vera (szerk.) A kreativitásmintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában. Budapest, 34–73.
- LAPLANCHE, J. – PONTALIS, J. B. 1988. A pszichoanalízis szótára, Akadémiai kiadó, Budapest
- LEESE, P. 2014. Shell Shock. Traumatic Neurosis and the British Soldiers of the First World War, Palgrave Macmillan.
- LERNER, P. 2003. Hysterical Men: War, Psychiatry, and the Politics of Trauma in Germany, 1890–1930, Cornell University Press, Ithaca – London.
- LÜKŐ, B. 1915. „A központi idegrendszer sérüléseiről Budapesti Orvosi Újság.
- MORAVCSIK, E. 1916. „A háború psychosisairól Orvosképzés, 1–2. szám, 12–31.
- MORAVCSIK, E. E. 1922. Elmekór- és gyógytan, Universitas, Budapest.
- MYERS, C.S. 1915. „A contribution to the study of shell shock Lancet, 316–320, 608–613.
- NÉMETH, I. 2014. „A 20. század őskatasztrófája. Az első világháború. Rubicon 4–5. szám, 26–37.
- NÉMETH, I. 2014. „Lövészárkok, kézigránát, gázálarc. Az állóháború új harci eszközei. Rubicon 4–5. szám, 90–95.
- NÉMETH, I. 2014. „Út a háborúhoz. Dokumentum-összeállítás Rubicon 4–5. szám, 76–81.
- OLÁH, A. 1915. „A gericzvelővérésekről, mint a háborús traumás behatások távolhatásairól Gyógyászat, 656–657, 673–675.
- OLÁH, G. 1916. „Elmeorvosi háborús megfigyelések Gyógyászat, 232–235.
- ORMOS, M. 2003. „Szarajevótól a Csendes-óceánig 1914–1945 ORMOS, Mária – MAJOROS, István: Európa a nemzetközi küzdőtéren, Osiris, Budapest, 215–496. (különösen: 215–285.)
- PATAKY, Á. 1909. „A traumás eredetű neurosis simulálása Gyógyászat, 30. szám, 503–504.
- PISZTORA, F. 1985. „Az első világháború neurózisai OH (126. évfolyam), 14. szám, 855–861.
- POGÁNY, Á. 2015. „A nagy háború hosszú árnyéka. Az első világháború gazdasági következményei Rubicon 1. szám, 90–96.
- POLLMANN, F. 2014. „Pánik. Extrém stressz a harctereken Rubicon 4–5. szám 87–89.

- POLLMANN, F. 2015. „Haditechnika, stratégia, propaganda. A hadviselés átalakulása az első világháborúban Rubicon 1. szám, 16–21.
- PORTER, R. 2002. A téboly. A boszorkányperektől a pszichoterápiáig. Magyar Világ, Budapest.
- REMARQUE, E. M. 1972. Nyugaton a helyzet változatlan, Európa kiadó, Budapest.
- REMARQUE, E. M. 2014. „Nyugaton a helyzet változatlan Rubicon 4–5. szám, 96–97. (forrásközlés)
- RÉVÉSZ, B. 1918. „Hysteria és traumás neurosis OH (62. évfolyam), 27. szám, 365–367.
- RIVERS, W. H. R. 1917. „The Repression of War Experience”: a Királyi Orvostudományi Iskola Pszichiátriai szekcióján elhangzott előadás.
- SARBÓ, A. 1915. „A gránát- és shrapnell-robbanás okozta ú. n. »idegchoc«-ról OH (59. évfolyam), 4. szám, 45–48.
- SARBÓ, A. 1916. „A gránát- és shrapnellrobbanás okozta siketnémaság és kóroktana”: OH (60. évfolyam), 15. szám, 181–184, 198–201.
- SARBÓ, A. 1916. „Gránát- és shrapnellrobbanás által okozott állapotokról”: Budapesti Orvosi Újság, 47. szám, 369–372.
- SARBÓ, A. 1917. „A háborús idegbajokról”: Budapesti Orvosi Újság, 1–3, 7–8, 11.
- SCHAFFER, K. 1927. Elme- és idegkórtan, Novák Rudolf és Társa, Budapest.
- SCHIVELBUSCH, W. 2008. A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században, Napvilág, Budapest.
- SCHMIDT, M. 2014. „Európai testvérháború”: Uő. szerk. Európai testvérháború 1914 – 1918, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 11–17.
- SCULL, A. 2013. A hisztéria felkavaró története. Holnap Kiadó, Budapest
- SELIG, Á. 1916. „A háború elmebetegéi”: Gyógyászat, 319–320.
- SHEPHARD, B. 2001. A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists, 1914–1994. London, Jonathan Cape.
- SILLAMY, N. 1992. Pszichológiai lexikon, Corvina, Budapest.
- SZEDLÁK, Ö. 1916. „Idegbetegségek szinlelése és aggravalása katonai szolgálat alatt”: Budapesti Orvosi Újság, 169–171.
- SZEDLÁK, Ö. 1916. „Megfigyelések a kifáradásról és háborús neurosisról”: Budapesti Orvosi Újság, 42. szám, 329–331.
- SZEGVÁRI, Gy. 1918. „A háborús neurosisban megbetegedettek visszaesési hajlamáról és szolgálati használhatóságáról”: OH (62. évfolyam), 12. szám, 155–157.
- SZENDI, G. 2004. A konverziós hisztéria fogalmának rövid története és neurobiológiai modellje”: Psychiatria Hungarica, 19. (4.), 276–309.
- VÉRTES, L. 1916. A háborús idegbetegségekről”: Gyógyászat, 584–587.
- WEISZ, Á. 1918. „A traumás neurosisról”: OH (62. évfolyam), 10. szám, 23–26.

- ZSAKÓ, I. 1916. „Adatok a traumás eredetű psychosisisok és psychoneurosisok ismeretéhez”: Gyógyászat, 136–138.
- ZSAKÓ, I. 1916. „Psychiatriai megfigyelések a fronton”: Budapesti Orvosi Újság, 1. szám, 1–4, 9–11.
- ZSAKÓ, I. 1917. „A háború psychoneurosisai”: Budapesti Orvosi Újság, 1–4.
- ZSAKÓ, I. 1956. „Az egykori országos tébolyda keletkezésének története”: Orvostörténeti Közlemények, 4. 84–105.

SASVÁRI PÉTER

A „fekete legenda” és a Monroe-elv árnyékában: a mexikói események sajtóvisszhangja a New York Timesban, 1851–1867

Bevezetés

Mexikó-, és nemzetközi kapcsolatainak története Magyarországon kevésbé kutatott terület. Jelen kutatásunknak magyar előzményét nem találtunk, de témánk külföldi viszonylatban is újdonságot jelent. Témánk a mexikói bel-, és külpolitikai események sajtóvisszhangja a New York Times című, jelentős (észak-) amerikai lapban, leginkább a Monroe-elv és a mexikói, valamint latin népekkel kapcsolatos előítéletek, a „fekete legenda” tükrében. Választásunk legfőbb oka az volt, hogy a mexikói belpolitikával már korábban is foglalkoztunk, így adva volt a lehetőség, hogy kitekintést végezzünk, nemzetközi nézőpontból. A kutatás eredeti területének - korábbi témánkhoz igazodva - a mexikói konzervatív politika általánosabb észak-amerikai sajtóvisszhangját terveztük. Ám később mindkét kört szűkítettük. A megvizsgált lapok számát egyre korlátoztuk, mert a New York Times is bőségesen elég anyagot szolgáltatott. Emellett miután elkezdtük a lap cikkeinek vizsgálatát, arra a következtetésre jutottunk, hogy célszerűbb és érdekesebb téma a konzervativizmus helyett a Monroe-doktrínára és az előítéletekre koncentrálnunk. A New York Times ugyanis - ahogyan majd látni fogjuk - Mexikóhoz való viszonyát és az országról alkotott véleményét igen jelentős részben eme két tényező alapján határozza meg.

A jobb megértés érdekében szükséges röviden meghatározni a Monroe-elv és a *fekete legenda* fogalmát.

A *fekete legenda* eredetileg a spanyolok kegyetlenségének és erkölcstelenségének mítosza, amely Bartolomeo de las Casas atya, a spanyol hódítást bemutató műve nyomán alakult ki.¹ A „legenda” köre később kitágult. Napirendre kerültek Spanyolország európai viselt dolgai és állítólagos nemzetkaraktere is. Így állt össze a kép, miszerint a spanyol egy kapzsi, hitszegő, kegyetlen, bigott, műveletlen, és lusta nép.² A legenda ezekért a tulajdonságokért nem egyedül a spanyol nemzetkaraktert teszi felelőssé, hanem bűnbakká kiáltja ki a katolikus vallást is. A spanyolok ellen irányuló előítéleteket kutató egyik szakértőt, Julián Juderíast tartják a kifejezés megalkotójának.³ Amikor az 1800-as évek elején kirobbant a latin-amerikai függetlenségi harc, a forradalmárok felhasználták a legendát saját céljaikra: ez tartották elnyomásuk okozójának, sőt ezt hibáztatták elmaradottságukért is.⁴ Ám ez kétélű fegyvernek bizonyult: később ugyanis bizonyos országok közvéleménye a *fekete legendát* alkalmazta a függetlenné váló köztársaságokra is. Ebben természetesen az USA járt élen, ahol többek között ezzel akarták alátámasztani a beavatkozást a latin-amerikai térségben. Ebben a változatban azonban, ha nem is tűnik el teljesen, de háttérbe szorul a volt spanyol gyarmatok lakóinak barbár, kegyetlen, és zsarnoki volta. A latin-amerikaikkal kapcsolatban inkább a babonás hit, a műveletlenség és a lustaság kerül előtérbe. Az USA és Latin-Amerika viszonyában természetesen fontos szerepet kap a

¹ FARKAS 2013, 33.

² FARKAS 2013, 34.

³ FARKAS 2013, 35.

⁴ FARKAS 2013, 45.

katolikus-protestáns különbség is, utóbbi javára. Ez nem is lehet kérdéses, hiszen az USA egyes ideológusai nyíltan hirdetik: a protestantizmus hivatott a világban a vezető szerepet betölteni.⁵

A Monroe-doktrína, vagy más néven Monroe-elv az USA 19. századi külpolitikájának fontos alapelve volt, ami James Monroe amerikai elnöknek a törvényhozáshoz 1823 decemberében küldött üzenetéhez kötődik. A doktrínát a Szent Szövetség amerikai beavatkozási tervei ihlették, arra adott válasznak is tekinthető. Lényegében azt mondja ki, hogy az USA tartózkodik a foglalás, vagy gyarmatosítás politikájától, tiszteletben fogja tartani az európai államok belügeit (azok gyarmatain is!), ellenben minden az amerikai kontinensre irányuló (főleg európai) beavatkozással szemben fel fog lépni.⁶ Elnevezése természetesen az elnök nevéből származik, egy mondatban pedig ezzel a szállóigével lehetne összefoglalni: „Amerika az amerikaiaké!”. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az USA fellépett az európai befolyással szemben, de ő maga beavatkozott más amerikai államok ügyeibe, akár fegyveresen is. 1845-ben Polk elnök, a Kongresszusnak küldött éves beszédében megerősítette a Monroe-elvet. Arról beszélt, hogy egyes európai hatalmak az USA gyengítésére törekcsenek, és befolyást kívánnak szerezni az amerikai kontinensen, amit az USA-nak meg kell akadályoznia.⁷

Kutatásom elsődleges forrásanyagát értelemszerűen a New York Times lapszámái adták, melyeket a lap internetes archívuma segítségével értem el.⁸ Emellett több tudományos tanulmányt, tanulmánykötetet, vagy közismereti művet is felhasználtam. Elsősorban a történeti háttér bemutatását, és jobb megértését, valamint az eseménytörténeti váz kialakítását segítették a most felsorolandó művek. Az általános áttekintésben segített Anderle Ádám Latin-Amerika története című műve, valamint a Semselyi Viktória szerkesztésében megjelent Latin Amerika, 1750-1840 című összefoglaló munka. A Mexikó rövid története című könyv, és Lynn V. Foster műve (Mexikó története) a konkrét mexikói eseménytörténet ismertetését mozdította előre. A mexikói politikai ideológiák megismerésében segített Horváth Gyula két tanulmánya, valamint Valentín Gómez Farías és Will Fawler 1996-os értekezése. Brian Hamnett és Robert Duncan egy-egy tanulmánya pedig a Habsburg Miksa-kori történések jobb megértését szolgálták. Farkas Pálma Adél tanulmánya a *fekete legenda* és a latin-amerikai nemzetekkel kapcsolatos előítéletek világában segített eligazodnunk. Megnéztünk még különböző forrásgyűjteményekből több, az amerikai külpolitika irányvonalára vonatkozó korabeli forrást, többek között magát a Monroe-elv alapját adó elnöki üzenetet. Ezek mellett természetesen még több művet is felhasználtunk, amelyek mind segítették a korszak jobb megértésében.

Mindezek után fontosnak tartjuk a kutatás alapját adó lap bemutatását. A New York Timesra sokan tekintenek úgy, mint az egyik leghitelesebb amerikai hírforrásra. Az újságot 1851 szeptember 18-án alapították. Eredeti címe New-York Daily volt, mai elnevezését 1857-ben kapta. Az újság alapítója Henry Jarvis Jaymond republikánus politikus volt, nem csoda tehát, hogy - legalábbis a kutatásunkat érintő, kezdeti szakaszban - a lap irányvonala konzervatív volt, a választásokon pedig a Republikánus Párt jelöltjeit támogatta. A lap stílusa is konzervatívnak mondható. A komoly, higgadt megjelenése és stílusa miatt „Szürke Hölgynek” is nevezik ezt a sajtóterméket. A lapnak számos rovata van, köztük külpolitikai. Értelemszerűen ez a rész foglalkozik Mexikóval is.

Az áttekintett lapszámok 16 esztendő t ölelnek fel, de az érdemi anyaggyűjtés csak 14 évfolyamban valósulhatott meg. Eredeti terveink szerint 1851-től, tehát a lap alapításától

⁵ FARKAS 2013, 55.

⁶ URBÁN 1992, 93.

⁷ URBÁN 1992, 127.

⁸ Letöltés dátuma: 2013 október-2014 április

kezdtek volna az elemzést, de az első, témánk szempontjából figyelemreméltó cikket 1853-ból találtuk. Az időkeret záró évszáma pedig 1867 nyara, Habsburg Miksa mexikói császár bukása. Érdekesség, hogy az első és utolsó esemény is, melyről mexikói viszonylatban tudósít a lap Antonio Lopez de Santa Annához a többször is hatalomra került, majd újra letaszított diktátorhoz kötődik, így Mexikó 19. századi viharos történelmének emblematikus alakjaként adja meg a dolgozat jelképes keretét.

A Monroe-elv árnyékában: idegen intervenció és államformák Mexikóban

Dolgozatunk törzsanyagának első fele a New York Times azon cikkeit vizsgálta, melyek közvetlenül, vagy közvetve összefüggésbe hozhatóak a Monroe-elvvel. Első alfejezetünk azokat az írásokat veszi sorra, melyek általánosságban szólnak a Mexikóban bekövetkező - vélt vagy valós - európai intervencióról, és az erre a Monroe-doktrína értelmében adandó észak-amerikai válaszról. Emellett azokat az írásokat is elemezzük, amelyek egy az USA befolyási övezetébe tartozó, ám független Mexikó mellett teszik le a voksukat. A második alrész Mexikónak az USA általi bekebelezése mellett kardoskodó írásokat veszi számba. A harmadik alfejezet pedig az annexió elvét Miksa idején feladó „kijózanodást” tárgyalja.

„ How to tranquilize Mexico „: Az idegen intervenció és a függetlenség kérdése

A New York Times első figyelemreméltó Mexikóval foglalkozó cikkei 1853-ból valók. 1853 tavaszán ugyanis Santa Anna tábornokot a liberális kormány ellen fellázadt konzervatívok megtették Mexikó elnökévé, ráadásul teljhatalmú diktátorra nevezték ki a *caudillot*.⁹ A tábornok ígéretet tett a Katolikus Egyház és a hadsereg megerősítésére, valamint a föderatív államrendszer megszüntetésére.¹⁰ 1853 és 1855 között Mexikó Santa Anna diktatúráját élte.¹¹ A liberálisból konzervatív vá váló politikus saját kezében összpontosította a kormányt és centralista parlamentet hozott létre.¹² 1853-ban a tábornok örökös diktátorra nevezte ki magát.¹³ Innentől kezdve teljesen önkényúrként viselkedett. Továbbra is növelte az állam hatalmát és bevételeit, de ez gyakran még inkább személyes hatalmának növelése, valamint a nagyizolás és a harácsolás érdekében történt (pl. adót vetett ki szinte mindenre, ugyanakkor fényűző estélyeket adott európai hercegeknek¹⁴). Az USA-val folytatott előnyös földügyletek ellenére a New York Times bizalmatlan a hadúrral szemben. A Times helyesen látja, hogy az elnök-tábornok jóformán minden támogatóját elvesztette. A konzervatívok ugyanis felháborodtak azon, hogy az USA elleni háború miatt pénzsűkében levő elnök egyházi földeket akart elárverezni.¹⁵ A liberálisok pedig elvből elleneztek Santa Anna ezen, botránykőnek számító hadseregfejlesztési tervét. Szerintük ugyanis a fejlődés fő gátjai a hadsereg befolyása, az egyházi nagybirtok léte és a helyi milíciák működése volt. Mivel a lap szerint se a nép, se az Egyház (vagy a Konzervatív Párt) nem igazán támogatja már Santa Annát, így a diktátor külső segítséget kér, amit a spanyoloktól kap meg. Az angol-amerikaiaktól való félelem hajszolja az elnököt a spanyol szövetség („vagy

⁹ HORVÁTH 1996, 11.

¹⁰ HORVÁTH 1996, 12.

¹¹ FARÍAS 1996, 13.

¹² KÖKÉNY 2007, 71.

¹³ NOLL 1906, 4.

¹⁴ VILLEGAS 2002, 82.

¹⁵ FARÍAS 1996, 12.

valami több”) felé, vélekedik a lap. Mindezek után, és mindezekből a NYT levonja az erősen eltúlzott konklúziót: Spanyol intervenció veszélye is fennáll, és a spanyol uralom visszaállása fenyeget a kontinensen.¹⁶ Mindezekből pedig a cikk szerint az következik, hogy az USA-nak-a Monroe-elv értelmében be kellene avatkoznia Mexikóban. A Monroe-doktrína motívuma tehát itt jelenik meg először a lapban, ám innentől meghatározóvá válik Mexikóval kapcsolatban.

Egy 1858-as cikk Mexikó elleni idegen intervenciót jelez előre. Az írásban a független államiság végét jósolják: az ország össze fog omlani, és ezt csak az idegen beavatkozás tudja megátolni.¹⁷ A legjobb megoldásnak természetesen az USA közbelépését tartaná a cikk. A szerző szerint az ország helyzete annyira kétségbeejtő, hogy csak egy USA-protectorátus létrehozása lehet a reményük. Érdekes módon az európai intervenció lehetősége sem csak teljesen negatív felhanggal kerül szóba: az írás szerint ez is megoldás lehet Mexikó problémájára, természetesen, csak, ha az Egyesült Államok nem hajlandó lépni.¹⁸ Fontos azonban megjegyezni, hogy - minden előítéletessége ellenére - az írás lényegi része pontosan megjósolja a londoni egyezmény (a Mexikó elleni büntetőexpedíciót elhatározó európai államok: Franciaország, Nagy-Britannia, és Spanyolország) országainak mexikói expedícióját, annak bekövetkezése előtt három évvel! Az idegen beavatkozás valódi időpontjáig ugyanis 1858 telén pontosan ennyi idő volt hátra. Annak ellenére, hogy az intervenció ekkor még váratott magára, a New York Times továbbra is - ahogy látni fogjuk nem teljesen alaptalanul! - fenntartotta az európai nagyhatalmak Mexikó elleni összeesküvésének gondolatát.

A függetlenség és idegen beavatkozás kérdését boncolgatja egy másik 1858-as cikk is. Mexikóban ugyanis a helyzet ekkor vált igencsak válságossá. Az éppen hatalmon levő liberális kormánnyal szemben fennálló elégedetlenség hatására megindult a konzervatív szervezkedés. Polgárháború kezdődött, az ország kettészakadt. A liberális kormány feje ekkor már a nagyformátumú Benito Juárez volt.¹⁹ A történetírás ezt az 1857 és 1861 között dúló harcot nevezi reformháborúnak. A konfliktus azzal indult, hogy 1857-ben konzervatív tábornokok, köztük az indián származású Tomás Mejía, Miksa későbbi hadvezére, kiadták a *jalpani tervet*, amely Santa Anna visszahívását, rendszerének visszaállítását és a hadsereg, valamint az egyház privilégiumainak visszaállítását (az egyháznak minden területen nagy befolyása volt, mely még a gyarmati időkben is származott²⁰) tartalmazta.²¹ A harc váltakozó sikerrel folyt. 1858 januárjában azonban fordulat állt be: Félix Zuloaga konzervatív (a NYT igen jellemző kommentárja szerint: „spanyol klerikális”²²) tábornok csapatai bevonultak a fővárosba.²³ Juárez elnöknek menekülnie kellett az országból. Egy ebben az időszakban íródott NYT-cikk azt rója fel az USA kormányának, hogy nem hajlandó Mexikóban közbelépni, pedig a „barbárság és sötétség korába” visszalépő országban amerikai diplomatákat börtönöznek be!²⁴ A szerző ezt undorítósnak találja, a két mexikói pártot pedig „ugyanolyannak” titulálja.²⁵ A konzervatívokkal

¹⁶ Europe and Mexico 1853. május 16.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9801E2D91438E334BC4E52DFB3668388649FDE>

¹⁷ Important from Mexico 1858. január 15.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9801E0DE143CEE34BC4A52DFB7668383649FDE>

¹⁸ Important from Mexico 1858. január 15.

¹⁹ HORVÁTH 1996, 14.

²⁰ SEMSEY 2013, 323.

²¹ M. HAMNETT 2001, 6.

²² Interesting from Mexico 1858. november 22.:

<http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9F0CE2DD1639E733A25751C2A9679D946992D7CF>

²³ HORVÁTH 2002, 365.

²⁴ Interesting from Mexico 1858. november 22.

²⁵ Interesting from Mexico 1858. november 22.

viszont külön problémája, hogy azok szerinte angolszászellenesek. A polgárháború a lap szerint veszélyezteteti az USA kereskedelmi érdekeit, ezért is közbe kell lépni.²⁶ Érdekes az is, amit a Times ezen cikke a mexikói köztársaság válságáról ír. Szerintük Mexikóhoz nem illenek a köztársaság és a szabad intézmények. Hiszen a mexikóiak az angolszászokkal ellentétben sosem voltak szabadok, a parancsuralomhoz vannak szokva.²⁷ A cikk egyenesen hibának titulálja, hogy Mexikóban demokratikus intézményeket hoztak létre. Erre megoldásként azt kínálja az írás, hogy az USA „vegye kézbe” Mexikót. Az annexiót azonban elutasítja a lap, mert ez a Dél (a későbbi Konföderáció) különválásához vezetne. Ellenben- szerinte - fontos lenne, hogy a mexikóiakat fokozatosan „civilizálják”.²⁸ A cikk véleménye, hogy egyelőre bármilyen kormányforma megfelelő lenne Mexikóban, ami képes a rendet fenntartani. Érdekes módon az idegen intervenció is pozitív („rendcsináló”) színben tűnik fel.²⁹ A lapban egyébként többször is megjelenik az a vélekedés, miszerint a mexikói helyzet már annyira kétségbeejtő, hogy annál az európai befolyás is jobb lenne. Ám ennek ellenére amikor a lap az európai intervenciónak akár a legkisebb jelét is érzékeli, rögtön megkongatja a vészharangot. 1858 decemberében például a NYT a mexikói partok felé közeledő spanyol és francia hadihajókról ír. A lap információi szerint a franciák háborút készülnék kirobbantani Mexikó ellen a britek, a spanyolok és a mexikói klérus támogatásával.³⁰ A Times fájlatja, hogy az USA nem tesz semmit, holott a lépés teljesen a Monroe-doktrína ellenében valósul meg. Hiába érkeznek idegen csapatok Amerikába, az USA kormánya tétlenkedik!-szörnyülködik a szerző. Holott az újság szerint a lépéssel (vagy inkább nem-lépéssel) a „gyengekezű kormányzat” már-már a „*Manifest Destiny*” beteljesülését veszélyezteti.³¹ A Monroe-elv pedig-ismétli önmagát azí rás-”túl szent” ahhoz, hogy azt csak így a sárba tiporják.³² A *Manifest Destiny*, vagyis a „nyilvánvaló elrendelés” azon USA-beli eszme, amely a protestáns teológia egyik tanát kreatívan alkalmazva úgy véli, hogy az amerikai kontinens északi része feletti angolszász hegemonia előre elrendelt, isteni akarat. A NYT publicistái tehát ebbe - legalábbis ekkor még - a Mexikó feletti uralmat is beleértették.³³

Intervenció 1859-ben nem következett be, ám a „reform háború” folyt tovább. A konfliktus első szakaszát a konzervatívok nyerték: Osollo, Márquez, Miramón és Mejía, a konzervatív seregek vezetői mindannyian hivatásos katonák voltak, akik könnyűszerrel arattak győzelmet a liberálisok botcsinálta generálisai felett.³⁴ A New York Times korabeli újságíróit a helyzet aggodalommal tölti el. A konzervatívok által hatalomra segített Miramón elnököt alkalmatlannak bélyegzi a lap. Legfőképpen azt rója fel neki, hogy képtelen rendet tenni s így megvédeni az amerikai állampolgárok javait.³⁵ Mivel a konzervatív államfő nem tesz rendet -folytatja eszmefuttatást egy 1859-es cikk a Timesból - ez az európai hatalmakra marad. Ezzel pedig az USA ellenfeleinek befolyása növekszik Mexikóban, a Monroe-doktrínát pedig - ami „a modern demokrácia pillére”³⁶ - ismét semmibe veszik. Éppen ezért a lap a liberális erők támogatását

²⁶ Interesting from Mexico 1858. november 22.

²⁷ Interesting from Mexico 1858. november 22.

²⁸ Interesting from Mexico 1858. november 22.

²⁹ Interesting from Mexico 1858. november 22.

³⁰ Important from Mexico 1858. augusztus 16.

³¹ Important from Mexico 1858. augusztus 16.

³² Important from Mexico 1858. augusztus 16.

³³ Important from Mexico 1858. augusztus 16.

³⁴ VILLEGAS 2002, 83.

³⁵ Interesting from Wahington 1859 február 23.: <http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9E00E2DA1E31EE34BC4B51DFB4668382649FDE>

³⁶ Interesting from Wahington 1859 február 23.

javasolja. Ebben a cikkben is megmutatkozik a New York Times azon jellemzője, hogy válságos helyzetekben nem törődik az ideológiákkal, hanem a mexikói pártok megítélésének egyetlen mércéjévé az amerikaiak és amerikai vállalatok biztonságát teszi meg (tágabb értelemben pedig az amerikai érdekek képviselését!).

Az 1859-es év februárjában a lap ismét európai intervencióval riogat.³⁷ Ennek -legalábbis jelen kutatásunk alapján - reális alapja nem volt, arra a lapot valószínűleg az USA polgárainak biztonságáért való tettetett, vagy valós aggodalom, és egyes rémhírek sarkallhatták. Az is motiválhatta a lapot, hogy ilyen hírek elterjesztésével a nekik ellenszenves mexikói konzervatívokat idegen erőknek (például „spanyoloknak”) állíthatták be, és ellenük ezzel még inkább hangulatot kelthettek. A cikk arról értekezik, hogy az USA-nak kötelessége belföldön megvédenie minden polgárát, de semmilyen törvény nem tiltja azt sem, hogy határain kívül is saját állampolgárainak védelmére keljen. Erre már több példa is volt, most majd kiderül, hogy Mexikó ügyében is lesz-e az USA-nak elég bátorsága-így a NYT. Mivel ebben az időszakban lett az intervenció „teljes” az újság szerint, így az USA-nak végre döntenie kell, hogy alkalmazza-e az újfent a „demokrácia pillérének” nevezett Monroe-elvet (holott a valóságban európai intervenció még be sem következett). Az írás szerzője szerint persze a helyes döntés nem lehet kétséges: azonnal cselekedni kell, és támogatni kell a mexikói liberálisokat a konzervatív csoport ellenében. A fentebb említett motívumot, tehát a polgárokért érzett aggodalmat több okból is csak ürügynek érezhetjük. Egyrészt általános tapasztalat, hogy egy agresszorként fellépő hatalom gyakran próbál meg „állampolgárai biztonságára” hivatkozni. Másrészt ez a toposz sematikus módon, általában konkrétumok nélkül visszatérő elem a Times hasábjain. A konklúzió pedig mindig ugyanaz: az USA-nak be kell avatkoznia Mexikóban, és a liberálisokat tevékenyen kell támogatnia.³⁸ A lap egyébként hangsúlyozza, hogy „Mexikó ügye” fontos a liberális elveknek az amerikai kontinensen való elterjedésének szempontjából.³⁹ A NYT szerint egyesek az ország véres történelméből azt a következtetést vonták le, hogy annak lakói képtelenek a liberális elvek szerint élni. Viszont a Times véleménye, hogy adott időszakban valóban túl gyöngék egy alkotmányos kormány létrehozásához, ám mindennél jobban vágnak arra. A lap szerint az USA mindig együtt érez a „rég világ” elnyomott népeivel, de a NYT felteszi a kérdést: mit tesz értük? Szerintük be kell vallani, hogy azok az akciók, amelyek nem pusztán érdekből, hanem kötelességből történtek, nem voltak túl sikeresek. Eddig passzív szemlélő volt az USA, és igazából nem avatkozott bele Latin-Amerika ügyeibe. A lap szerint ennek véget kell vetni: az Egyesült Államoknak be kell avatkoznia és ennek „nemes alapon” kell állnia. Tehát ne legyen annexió, mert az amerikai hatalomnál fontosabb, hogy az USA megkapja a nemzetek között az őt megillető helyet (valószínűleg erkölcsi értelemben gondolja ezt a szerző). A New York Times szerint ennek most van itt az ideje, mert Mexikóban - hoz megint egy rémhírt - már az angolok is beavatkoznak. Tehát Amerika nem várhat, vagy különben az a szégyen esik meg, hogy európai intervenció, sőt akár idegen protektorátus is létrejön egy amerikai köztársaságban. Támogatni kell tehát a lap szerint Juárez kormányát. A kérdés csupán az, hogy mit kellene tenni. A Times megdöbbentő feltevése szerint a legtöbb mexikói „szorong” az alkotmányos kormánnyal kapcsolatban, és annak létrehozását az USA hadseregétől várja.⁴⁰ Nyilván jó lenne - így a lap - , ha ezt a mexikóiak maguk is létre tudnák hozni, de már bebizonyosodott, hogy

³⁷ The news from Mexico 1859 március 19.), <http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9E04E0D91E31EE34BC4C52DFB5668382649FDE>

³⁸ Our duty to Mexico 1859 június 3.:

<http://query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9D04EFDD1F31EE34BC4B53DFB0668382649FDE>

³⁹ How to tranquilize Mexico 1859 augusztus 6.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9B03E2D91F31EE34BC4E53DFBE668382649FDE>

⁴⁰ How to tranquilize Mexico 1859 augusztus 6.

erre képtelenek, ezért az USA katonai intervenciója szükséges.⁴¹ A NYT ebben a cikkben meggy legtovább abban a tekintetben, hogy nyíltan a katonai beavatkozás mellett teszi le a voksát. Ám ebben az írásában nem kívánja Mexikó bekebelezését, csupán azt, hogy annak az „amerikai értékekhez” idomuló kormányzata legyen, sőt váljon egy „kis USA”-vá. Majd látni fogjuk, hogy alig egy év múlva már teljesen más véleményen lesz a lap, de a konklúzió akkor is és most is ugyanaz: az USA-nak fegyveresen kell Mexikó ügyeibe avatkoznia, és annak politikáját saját értékei és érdekei szerint alakítania.

Egy 1859 nyári cikk érdekes színfolt, mert ebben a lap kivételesen nemcsak az annexió, de az USA területi gyarapodása ellen is állást foglal.⁴² Pletykának minősít ugyanis egy olyan cikket miszerint az USA és Mexikó kormánya Sonorát és Tamaupalist érintő földügyletről tárgyalna. A cikk írója reméli, hogy a földvételek korának vége. Szerinte az ilyen ügyletek, vagy akár csak az ezekről szóló híresztelések is ártanak Juárez-teknélyének, ami az USA-nak sem érdeke. A Mexikó felé folytatott politikának „teljesen békésnek és nagylelkűnek” („*eminently pacific and generous*”⁴³) kell lennie, ezt kívánja az Egyesült Államok érdeke. A cikk motivációja valószínűleg az lehet, amit maga az írás is kifejt: a NYT tudta, hogy a földügyletek sok mexikói szemét szúrták. Láthatták ahogyan Santa Anna nem is olyan régen pont egy ilyen üzletbe bukott bele! Logikus tehát, hogy féltették Juárez tekintélyét egy hasonló akciótól. Márpedig a lap világosan látta, hogy csak a liberális Juárez-kormány képes Mexikót az USA érdekei és értékei szerint kormányozni, tehát nekik minden erővel a mexikói elnök tekintélyének és népszerűségének fennmaradása mellett kellett állniuk. A NYT szerint nyilván Washington hosszú távon többet nyer így, mintha belemenne egy kisebb földügyletbe, ami alááshatja a számukra szimpatikus mexikói államfő tekintélyét.

1860-ból az első említésre méltó cikk kifejezetten a nemzetközi diplomáciával foglalkozik. Az írás szerint a teljes európai diplomácia „a zsarnokság és a papi fondorlat” („*priestcraft and tyranny*”) szolgálatába lépett.⁴⁴ A francia követ többször is parancsot adott az alkotmányos kormány székhelye, Veracruz bombázására. Ezen információ valójában nem támasztható alá tényekkel, így valószínűleg rémhíreken alapul. Az írás szerint a franciák és spanyolok a monarchistákat támogatják. Az angolok pedig szintén egy követ fújnak velük, és ebből az elnyomásából ők is nyerni akarnak. A szerző az angolok támogatását tartja a legfurcsábbnak. Szerinte az, hogy a spanyolok a „reakció” mellé állnak viszont nem meglepő, és még a franciák álláspontja sem teljesen érthetetlen. Hiszen mindkét hatalom a Katolikus Egyházhoz „kötötte magát”, és annak tekintélyét akarja megőrizni.⁴⁵ Ebből a megfogalmazásból is látszik a lapnak a katolikusellenességhez és a *fekete legendához* köthető előítéletessége. A katolikus hatalmak viselkedésén nem lepődik meg, csupán a protestáns és angolszász Nagy-Britanniáén, hiszen nekik a szabadság védelmeződőinek kellene lenniük, persze csak a birodalmi logikát figyelmen kívül hagyó újságíró gondolkodása szerint. Mivel azonban a britek nem „rendeltetészerűen” viselkednek, így a szerző leszögezi, hogy a három nagyhatalom célja egyértelmű: az USA mexikói befolyásának megszüntetése. Éppen ezért az Egyesült Államoknak fel kellene lépnie a (vélt) európai fenyegetéssel szemben. Ez azonban a törvényhozás, főleg a Republikánus Párt passzivitásán elbukott.⁴⁶ Ezt máskor is felvetik. Visszatérő véleménye a lapnak, hogy az USA

⁴¹ How to tranquilize Mexico 1859 augusztus 6.

⁴² The rumored purchase of Northern Mexico 1859 június 23.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=FA071EFC3D5D12738DDDA0A94DE405B8989F0D3>

⁴³ The rumored purchase of Northern Mexico 1859 június 23.

⁴⁴ Foreign diplomacy in Mexico 1860 április 24.:

<http://www.nytimes.com/1860/04/24/news/foreign-diplomacy-in-mexico.html>

⁴⁵ Foreign diplomacy in Mexico 1860 április 24.

⁴⁶ Foreign diplomacy in Mexico 1860 április 24.

annyira el van foglalva saját belügyeivel, hogy nem támogatja eléggé a mexikói liberálisok ügyét.⁴⁷ Pedig írja egy helyen a NYT-Spanyolország „ugrásra”, tehát amerikaellenes akciókra kész.⁴⁸ A konzervatív tábornok, Miramón csapatait szerinte spanyolok is segítik. Tehát, ha az USA nem avatkozik közbe, akkor a spanyolok fognak. Mi más segíthetné jobban a mexikói liberalizmus ügyét, mint egy USA-intervenció?⁴⁹ teszi fel a (számukra) költői kérdést az egyik cikk. Máskor már egyenesen olyan híreket közöl az újság, melyek szerint 20000 spanyol katona indult volna el Veracrúz felé, fegyveres beavatkozás céljából.⁵⁰ A spanyolok tehát kihasználják azt a tényezőt, hogy az USA-t lekötik belügyei. Márpedig a spanyoloknak arra minimum megvan az erejük, hogy az USA-val szimpatizáló liberális pártot szétzúzzák.⁵¹ A lap tehát nem csupán a mexikói liberalizmust félti az európai nagyhatalmaktól, hanem az azzal egybekötött amerikai befolyást is. Az európai intervenció motorjának pedig a katolicizmust tekinti.

Mint láthattuk a korabeli New York Times szinte megalakulása óta folyamatosan az európai fegyveres beavatkozástól retteg. Teszi ezt a Monroe-elv és az USA latin-amerikai befolyása iránt érzett aggodalma miatt. Egészen 1861-ig azonban ezek többnyire rémhíreknek bizonyulnak. Ekkor azonban fordulat következett be. A Juárez-kormány ugyanis a gazdasági nehézségek miatt felfüggesztette Mexikó külföldi adósságainak törlesztését (kivéve a túlságosan közeli és túlságosan Juárez-barát USA-t). Ebből az okból kifolyólag Spanyolország, Franciaország és Nagy-Britannia megszakította a diplomáciai kapcsolatot Mexikóval, majd meg is támadták azt. A lap érthető felháborodással tudósít az eseményről, hiszen az korábbi aggodalmainak beigazolódását jelenti!⁵² A NYT egyik feszült hangvételű cikke ismerteti, hogy az európai hatalmak beavatkozásuk indokaként a törlesztés megtagadását jelölik meg. A lap szerint ellenben ez csak ürügy az európai államoknak a beavatkozásra. Ők ugyanis eddig mindig csak az „egyházi pártot”, tehát a konzervatívokat ismerték el. Most, hogy kénytelenek Juárezt elismerni Mexikó elnökének, előhozakodnak az adósság ügyével. Hiába könyörögtek időért a mexikóiak, amíg feláll a kormány, és hiába hivatkoztak a polgárháborúra, ezek a külföldi „zsoldosok” azonnali fizetést követeltek.⁵³ A káoszt kihasználva pedig a külföldről támogatott konzervatívok újra tudják magukat szervezni. A lapnak tulajdonképpen tehát igaza lett abban, hogy az európai nagyhatalmak előbb-utóbb beavatkoztak Mexikóban.

Az angolok és spanyolok már 1862-ben kivonultak, ezt ugyanis egy szerződéssel (soledadi egyezmény) sikerült elérnie Mexikónak.⁵⁴ Az európai koalícióban bekövetkező szakadást a kortárs sajtó (a New York Times, pontosabban a Manchester Guardian, amelytől a cikket átvette) is érzékelte. A szakadás oka a kortárs szemlélők szerint az volt, hogy az angolok és a franciák nem akarják a spanyolokat vezető szerephez engedni.⁵⁵ Emellett - emel ki a cikk egy

⁴⁷ The sick man of America 1860 augusztus 22.:

<http://www.nytimes.com/1860/08/22/news/the-sick-man-of-america.html>

⁴⁸ The sick man of America 1860 augusztus 22.

⁴⁹ The sick man of America 1860 augusztus 22.

⁵⁰ Important from Cuba: Expedition of twenty thousand mens fitting out for Mexico 1860 szeptember 26.:

<http://www.nytimes.com/1860/09/26/news/important-from-cuba-expedition-of-twenty-thousand-mens-fitting-out-for-mexico.html>

⁵¹ Important from Cuba: Expedition of twenty thousand mens fitting out for Mexico 1860 szeptember 26.)

⁵² Affairs in Mexico 1861. július 18.:

<http://www.nytimes.com/1861/07/18/news/affairs-in-mexico.html>

⁵³ Affairs in Mexico 1861. július 18.

⁵⁴ VILLEGAS 2002, 85. p.

⁵⁵ The affairs of Mexico: England seconds the idea of a Mexican Empire. The Spanish position defined why France is in the lead. 1862 február 16.:

<http://www.nytimes.com/1862/02/16/news/affairs-mexico-england-seconds-idea-mexican-empire-spanish-position-defined-why.html>

nagyon fontos momentumot - se a britek se spanyolok nem támogatnák a franciák tervét egy monarchikus berendezkedés létrehozására.⁵⁶ III. Napóleon ugyanis lehetőséget látott arra, hogy Mexikóból vazallus-államot hozzon létre, és ezzel egyfajta monarchista és katolikus védőfalat húzzon a liberálisnak és eltérő kultúrájúnak tekintett USA terjeszkedésével szemben. Ezért - hiába léptek ki szövetségesei - Franciaország folytatta a háborút és a konzervatívok támogatásával 1864-ben trónra segítette Habsburg Miksát, mint mexikói császárt. A császárság megteremtése természetesen nem történt meg azonnal. A színpalak mögött azonban már elindult az egyezkedés. Erre világít rá a New York Times egyik, 1862-es cikke. A cikk azt firtatja, hogy vajon van-e köze Velence osztrák részről való feladásának Habsburg Miksa leendő mexikói kalandjához.⁵⁷ Bár együtt merül fel a két dolog az olasz rendezést célzó nemzetközi konferenciákon, Bécs mégis tagad. A lap - pontosabban az általa idézett Independence Belge - szerint Bécs és Párizs már megegyezett: Miksa Mexikó császára lesz. De vajon köze van-e egymáshoz a két dolognak, ez lehet-e Velence feladásáért a kompenzáció?-teszi fel a kérdést a lap. A NYT párizsi forrásai szerint erről van szó. Szerintük ez így logikus: ugyan mi másért kapta volna meg Mexikót Miksa, miért érdeke akár a franciáknak, akár az angoloknak, vagy a spanyoloknak egy osztrák herceg uralma Mexikóban?⁵⁸ A NYT-t valamiért nagyon foglalkoztatja ez a kérdés, tehát Miksa és Velence összefüggése. Március 5.-i cikkük (pontosabban a brit lap szerint, melytől átvették) szerint már valószínű, hogy osztrák főherceget fognak hívni a trónra.⁵⁹ Ez lehet az ára szerintük annak, hogy Ausztria elismerje Velence elvesztését. Egyes pletykák alapján viszont spanyol herceg lesz a mexikói császár. A cikk ezután leírja Augustín de Iturbide történetét, mint első monarchikus kísérletet (Iturbide I. Augustín néven volt a függetlenné váló Mexikó császára⁶⁰), semleges, sőt kicsit rokonszenves hangvétellel.⁶¹ Az újság mindenestre nagyon aggódik az események miatt, hiszen számukra minden európai térnyerés az Újvilágban katasztrófával ér fel. A lap szerint amikor a britek támogatták az inváziót Mexikóban úgy tűnt: csak riváisaikat, tehát az USA-t és a franciákat akarják összeugrasztani.⁶² Ám most már az a veszély fenyeget az invázió kapcsán, hogy, amennyiben a franciák sikeresen el tudják foglalni Mexikót, úgy Európa vezető hatalmává válnak, ez pedig Angliának sem érdeke. A NYT tehát ismét az ellenérdekelt angolszász államba helyezi bizalmát. Ugyanis szerinte a britek ezt egészen biztosan nem fogják engedni.⁶³ A lap szerint egyébként Mexikónak van Latin-Amerikában a legjobb hadserege, a helyiek többsége ellenségesen viseltetik az idegen beavatkozással szemben, a latin-amerikai államok többsége úgyszintén-veszi számba a mexikóiak mellett szóló további tényezőket a lap. De vajon - teszik fel a jogos kérdést - Mexikó hadserege ellen tud-e állni a jól képzett és nagyszámú francia seregnek?⁶⁴ A NYT szerint Mexikó francia meghódításának terve „annyira szörnyű, annyira az emberi ügyeknek Isten és a természet által kijelölt rendje

⁵⁶ The affairs of Mexico: England seconds the idea of a Mexican Empire. The Spanish position defined why France is in the lead. 1862 február 16.

⁵⁷ Archduke Maximilian and the Throne of Mexico 1862. március 1.: <http://www.nytimes.com/1862/03/01/news/archduke-maximilian-and-the-throne-of-mexico.html>

⁵⁸ Archduke Maximilian and the Throne of Mexico 1862. március 1.

⁵⁹ Intervention in Mexico: collections apropos to a monarchy. The error of the british cabinet 1862. március 5.: <http://www.nytimes.com/1862/03/05/news/intervention-mexico-collections-apropos-monarchy-error-british-cabinet.html>

⁶⁰ SEMSEY 2013, 46.

⁶¹ Intervention in Mexico: collections apropos to a monarchy. The error of the britihs cabinet 1862. március 5.

⁶² The French in Mexico 1862. november 2.: <http://www.nytimes.com/1862/11/02/news/the-french-in-mexico.html>

⁶³ The French in Mexico 1862. november 2.

⁶⁴ The French in Mexico 1862. november 2.

ellen való” („*is so monstrous, so against the regular order of human affairs as marked out by the God of Nature*”⁶⁵), hogy annak végeredménye csak katasztrófa lehet, akkora, ami még a franciáknak is kárára lesz.⁶⁶ A lap egy írásában azt is megállapítja, hogy az európai hatalmak a mexikói „alkotmányos kormány” ellenségei (ahogyan a NYT szerint lényegében Juárezen kívül mindenki az, még a mérsékelt, „*moderados*” liberálisok is!⁶⁷). Intervenciójukat pedig az USA gyengesége tette lehetővé. Éppen ezért Mexikó csak az USA-tól várhat segítséget, az Egyesült Államoknak pedig meg is kell akadályoznia, hogy az európai hatalmak megvessék a lábukat Mexikóban.⁶⁸

A NYT találgatása bejött: Mexikóban francia védnökség alatt álló császárság alakult. Amikor a franciák 1863 júniusában bevették Mexikóvárost⁶⁹, 35 fős ideiglenes kormány alakult konzervatívokból, akik triumvirátust választottak, köztük Juan Nepomuceno Almonte tábornokkal.⁷⁰ Ezután kijelöltek egy 215 fős „Előkelők Tanácsát” is. A Tanács előkelőkből és főpapokból (tehát a New York Times szerint „mexikói árulókból és rablóvezérek”⁷¹), vagy „mexikói jezsuiták és árulók”-ból⁷²) állt. Ezzel felállt az ország konzervatív kormányzata. Ezután kezdték el kialakítani a monarchikus berendezkedést. Létrejött tehát a Második Mexikói Császárság és 1863 július 11-én a triumvirátus régenstanácscsá alakult. Juan Almonte tábornok lett a régens, aki egyébként legszívesebben magát koronáztatta volna császárrá. Triesztbe indult egy mexikói küldöttség amely felajánlotta a koronát Miksának.⁷³ Ő azonban ekkor még visszautasította az ajánlatot, mert úgy érezte, hogy uralmának nem lenne legitimitása. Miksa úgy gondolta, hogy amennyiben egy uralkodó nem rendelkezik isteni joggal (*jus divinum*), amely a hagyományos dinasztiák legitimitását adta, úgy az ő legitimitását csak a nép beleegyezése adhatja.⁷⁴ Mexikóban tehát népszavazást kellett rendezni. A referendumot meg is tartották, de a franciák elcsalták azt. Több helyen is direkt megbízható monarchisták tettek meg a terület delegáltjának, vagy éppen egy-egy tartomány fővárosának eredményét úgy állították be, mintha az az egész területé lenne.⁷⁵ Fontos hozzátenni azt is, hogy csak a franciák által megszállt részen volt szavazás. A végeredmény: a népesség négyötöde és a tartományok háromnegyede a monarchiára szavazott, legalábbis a francia jelentés szerint.⁷⁶ Más források szerint 6445564 „igen” szavazat érkezett a császárságra, ellene pedig nem szavazott senki, tehát a monarchikus berendezkedésnek a választók 100%-a bizalmat szavazott volna.⁷⁷ Miksa komolyan elhitte,

⁶⁵ The French in Mexico 1862. november 2.

⁶⁶ The French in Mexico 1862. november 2.

⁶⁷ Highly important from Mexico 1861. augusztus 22.:

<http://www.nytimes.com/1861/08/22/news/highly-important-mexico-suspension-diplomatic-relations-france-england-ulterior.html>

⁶⁸ Highly important from Mexico 1861. augusztus 22.

⁶⁹ FOSTER 1999, 120.

⁷⁰ DUNCAN 1996, 5.

⁷¹ The Mexican Empire New Developments of French Policy 1863. július 28.:

<http://www.nytimes.com/1863/07/28/news/the-mexican-empire-new-developments-of-french-policy.html>

⁷² Maximilian's Acceptance of the Mexican Crown 1863 szeptember 2.:

<http://www.nytimes.com/1863/09/02/news/maximilian-s-acceptance-of-the-mexican-crown.html>

⁷³ DUNCAN 1996, 5.

⁷⁴ DUNCAN 1996, 5.

⁷⁵ DUNCAN 1996., 6.

⁷⁶ DUNCAN 1996, 6. p.

⁷⁷ A statisztikai adatot a Direct Democracy oldaláról vettük: <http://www.sudd.ch/event.php?lang=en&id=mx011863> (letöltés dátuma: 2013 április 7.

hogya a mexikói nép őt választotta, így 1864 április 7-én miramari kastélyában egy küldöttségtől elfogadta a koronát. Pár hét múlva egy hajóval Veracruzba érkezett.

A New York Times jól látta, hogy Miksa rendszere kezdetben kizárólag „francia szuronyokon” nyugodott, és csak a fővárosra, valamint néhány más, a franciák által megszállt területre terjedt ki.⁷⁸ Egy cikk egyenesen odáig megy, hogy a császárságot III. Napóleon alapította a „Habsburgoknak”, és ugyanolyan tiszavirág-életű lesz, mint Iturbide uralma.⁷⁹ A lap igazolva látja korábbi tézisé, miszerint a franciák az amerikai kontinens minden alkotmányos köztársaságának ellenségei.⁸⁰ Szerinte a egyetlen céljuk Miksa trónra segítése volt, „machiavelliánus ármány” segítségével.⁸¹ Emellett felveti - bár bővebben nem fejti ki - a Konföderáció szerepét is a Mexikói Császárság létrejöttében.⁸² Az egyik cikk zárómondatai az alsó kategóriás amerikai akciófilmek stílusában sajnálatják és magasztalják a minden gonosszal egyedül szembeálló USA-t, aki a külső ellenség és „belső árulók” (Konföderáció) egyesült erőit is le fogja gyűrni.⁸³ Egy másik írás ennél is továbbmegy és megfenyegeti Miksát: tudnia kell, hogy a mexikói nép többsége „köztársasági érzelmű”, ezért számolnia kell a belső, sőt külső támadásokkal is.⁸⁴ A sokat sejtető „külső támadás” kifejezés használatának továbbfűzése lehet a következő mondat: „Azt is tudnia kell (ti. Miksának), hogy a Monroe-doktrína az Egyesült Államok stabil politikája, és, hogy a Köztársaság sosem fogja elismerni a hatalmát, és, hogy egészen biztosan - előbb, vagy utóbb - fel fogja ellene vonultatni gigantikus erejét.”⁸⁵ A lap tehát nyíltan amerikai beavatkozással fenyeget, ami természetesen a belföldi olvasók számára azt jelenti, hogy abszolút támogatna egy ilyen lépést. Egy másik része a cikknek éppen ezért már nem is a fenyegetés megisméltése, hanem egy igen érdekes hasonlat miatt fontos. A lap ugyanis a mexikói eseményeket a római forradalomhoz hasonlíttja (III. Napóleon bevonult a Pápai Államba és megdöntötte a forradalmárok Római Köztársaságát). A hasonlat szerint azonban ez a forгатókönyv Mexikóban már nem fog bejönni Napóleonnak. És az indoklás az igazán érdekes: a mexikói nép ugyanis a lap szerint erősebb a rómainál, és az USA is erősebb hatalom, mint az „itáliai nemzet”.⁸⁶ A NYT szerint tehát Mexikó úgy viszonyul az USA-hoz, ahogyan Róma Itáliához. Róma, pedig - ez elég egyértelmű - Itália része.

1864-ből származó első cikkében a lap beismeri, hogy a Monroe-doktrína szép jelszó, de valójában csak egy ködkép, amivel a gyakorlatban senkit sem tudnak megrettenteni. Az USA pedig a polgárháború miatt nem is tehet semmit a megfigyelésen kívül.⁸⁷ A cikk szerint az Egyesült Államok kormánya nagyon bölcsen mindig kinyilatkoztatja, hogy az amerikai kontinensen nem szabad monarchiákat létrehozni, és ezt Mexikó esetében is megtette. Miksát fenyegetni viszont nem lett volna bölcs lépés, hiszen a cikk szerint ez a Texas feletti amerikai fennhatóságot veszélyeztette volna.⁸⁸ A NYT-nak tehát Mexikó államformájánál azért mégis

⁷⁸ The Mexican Empire New Developments of French Policy 1863. július 28.

⁷⁹ The Second Empire in Mexico 1865. február 19.:

<http://www.nytimes.com/1865/02/19/news/the-second-empire-in-mexico.html>

⁸⁰ The Mexican Empire New Developments of French Policy 1863. július 28.

⁸¹ Maximilian's Acceptance of the Mexican Crown 1863 szeptember 2.

⁸² The Mexican Empire New Developments of French Policy 1863. július 28.

⁸³ The Mexican Empire New Developments of French Policy 1863. július 28.

⁸⁴ Maximilian's Acceptance of the Mexican Crown 1863 szeptember 2.

⁸⁵ Maximilian's Acceptance of the Mexican Crown 1863 szeptember 2.

⁸⁶ Maximilian's Acceptance of the Mexican Crown 1863 szeptember 2.

⁸⁷ Mexico and the Monroe doctrine 1864. január 28.:

<http://www.nytimes.com/1864/01/28/news/mexico-and-the-monroe-doctrine.html>

⁸⁸ Mexico and the Monroe doctrine 1864. január 28.

fontosabb kérdés az, hogy Texas az USA-hoz tartozzon. Most is láthatjuk tehát, hogy az USA érdekei sosem rendelkeznek alá a lapban a harcias intervenció-ellenességnek.

Egy másik cikk 1864-ből a Mexikó feletti francia protektorátus kérdésével foglalkozik. A cikk írója szerint a franciák már nem is akarják tagadni, hogy Mexikó Franciaországtól függő területté vált.⁸⁹ Ennek bizonyítására egy M. Dalloz nevű francia képviselő felszólalását hozza a cikk, amiben a képviselő azt ecseteli, hogy milyen pozitív kereskedelmi hatásai lesznek Európára nézve annak, hogy Mexikó francia befolyási területté vált. Amikor a francia kormány-így a cikk- az európai kereskedelmi érdekek védelméről beszél, akkor az azt jelenti, hogy a mexikói „reakciós” kormány a franciákkal fog kereskedni. Amikor Dalloz a lázadók elleni harcról beszél, akkor csak a francia seregekkel számol, nem is veszi számításba a „pszeudo-császár”⁹⁰ hadseregét. A cikk tehát ezek alapján megállapítja, hogy Mexikó francia protektorátussá vált. Sőt odáig megy, hogy kijelenti: a franciák Mexikót egy „francia alkirályság” szerepébe akarják kényszeríteni. Ezt a következtetést abból a tényből vonja le, hogy szerinte az említett francia képviselő beszéde Mexikót gyarmatként kezeli, Miksát egy spanyol kapitány, vagy francia alkirály szerepében láttatja.⁹¹ Ahogyan arra is figyelmeztet, hasonlóan egy 1865-ös olvasói levélhez (jellemző aláírása: „A True American”⁹²), hogy amennyiben az USA elismeri Miksa „úgynevezett császárságát”, azzal elismerni „testvérköztársasága megsemmisítését” is.⁹³ A cikk helyesen mutat rá arra, hogy a francia intervenció precedenst teremthet és felbátoríthat más európai államokat is a beavatkozásra. Emellett viszont feltűnő változás az a józan hang, amely a francia expanzió ellen, a Monroe-elv értelmében való fellépés és tiltakozás mellett óva int a franciák és Miksa elleni háborútól. Azt azért megjegyzi, hogy az USA gyáva volt, amikor nem tett semmit az európai támadás ellen annak kezdetén, 1861-ben.⁹⁴ A kérdés a cikk szerint az, hogy az USA hagyja-e, hogy európai hatalmak szabják meg egy amerikai ország államformáját. „Mi mindig békén hagytuk Európát, és eltökéltük(...), hogy Európának is békén kell hagynia Amerikát!”⁹⁵-visszhangozza a cikk a Monroe-elvet, szinte szóról szóra. A levél a már szokásosnak mondható riogatással zár: ha az USA elismerné a Mexikói Császárságot, Miksa azonnal területeket adna át a franciáknak.⁹⁶ Ugyanez bukkan fel egy másik cikkben is: Miksa észak-mexikói területeket adott át a franciáknak!⁹⁷ A cikk szerint ezzel a francia megszállók eredeti „programját” hajtja végre! Mert III. Napóleon az írás szerint nem eszméért cselekszik, de még csak nem is kalandvágyból: mindig van önös érdeke. A cikk érdekes módon azt mondja, hogy a franciák rendet tettek Mexikóban, sőt visszaadták nekik a civilizációt (!), de ezért cserébe kérnek most területeket.

„Shall we have Mexico!”: Az annexió pártján

⁸⁹ Mexico as Dependency 1864. május 26.:

<http://www.nytimes.com/1864/05/26/news/mexico-as-a-dependency.html>

⁹⁰ Mexico as Dependency 1864. május 26.

⁹¹ Mexico as Dependency 1864. május 26.

⁹² Mexico-Maximilian 1865. január 22.:

<http://www.nytimes.com/1865/02/02/news/mexico-maximilian.html>

⁹³ Mexico-Maximilian 1865. január 22.

⁹⁴ Mexico-Maximilian 1865. január 22.

⁹⁵ Mexico-Maximilian 1865. január 22.

⁹⁶ Mexico-Maximilian 1865. január 22.

⁹⁷ The Spoilition of Mexico by the French Emperor 1865. január 28.:

<http://www.nytimes.com/1865/01/28/news/the-spoliation-of-mexico-by-the-french-emperor.html>

Az idegen beavatkozásra általánosságban reagáló, vagy egy független Mexikót támogató cikkek után térjünk rá azokra, amelyek Mexikó észak-amerikai bekebelezését támogatták.

A lapra általánosságban jellemző, hogy helyt ad olvasói leveleknek, így az ellentétes vélemények ütköztetésének is. Ez csak később válik gyakorlattá, az 1850-es évek hiszterizált hangulatában azonban inkább a szerkesztőségi (többségi) véleményt tükröző olvasói leveleket közölnek. Egy levél például despotizmusnak nevezi a Santa Anna-rendszert, és háborog, amiért egy amerikai lovaspostást elfogtak a mexikóiak. Azt javasolja, hogy az USA tegyen lépéseket a polgárai megvédésére, vagy egyenesen kebelezze is be Mexikót.⁹⁸

Amikor valódi vélemények ütköznek, sokszor az ellenvélemény is csak bizonyos célkitűzések győzelemre vitelének módját kérdőjelezi meg. Erre példa egy 1854 áprilisi cikk. Jól alátámasztja a fenti megállapítást a vélemények egysíkúságáról, hogy a Mexikó iránt keltett hisztériában ez a vélemény is osztozik, és egyetért az annexióval is. Különvéleményt csupán a kivitelész módjának kapcsán fogalmaz meg. Az írás szerint az észak-amerikaiak úgy kezelik Mexikót, mintha (máris!) saját államuk lenne, és az annexiót előbbre tartják egyes politikusok, mint a mexikói kultúra megismerését⁹⁹. Az írás szerint ez azért hiba, mert az amerikaiaknak tudniuk kellene, hogy mit, milyen kultúrát fognak kiszorítani.¹⁰⁰

Az egyik fent említette cikkben tesz a NYT egy érdekes megjegyzést. Szerintük ugyanis a spanyol intervenció teljesen hiábavaló, hiszen a sors akarata, hogy Mexikó felett végül az USA zászlaja lobogjon.¹⁰¹ Ez a megjegyzés azért fontos, mert nyíltan mondja ki a már sokszor sejtetett célt: Mexikó teljes annexióját. A lap álláspontja tehát ekkor az, hogy az USA - sőt Mexikó! - érdeke is a latin-amerikai állam teljes bekebelezése.

Az annexió-párti álláspontnak legrészletesebb és legnyíltabb kifejeződése egy 1860-as cikkben található.¹⁰² A cikk-melynek címét alfejezetünk címéül is választottunk-szerint egyre több republikánus politikus támogatná Mexikó annexióját a déli kereskedelem elvesztése és a rabszolgaságpárti propaganda ellensúlyozására. Hiszen fennáll a veszélye annak, hogy Mexikó a délen szerveződő rabszolgatartó államok kezére kerül. A lap szerint a mexikóiaknak ez nem lenne ellenükre, hiszen „tudatlanságukban és elmaradottságukban”¹⁰³ egy őket rabszolgaságra szánó intézményt is támogatnának. A déliek térnyerését megelőzendő kell tehát Mexikót az Uniónak bekebeleznie. A NYT egy ideig protektorátust tartana szükségesnek Mexikóban. Jellemző, hogy fontosnak tartják megjegyezni: ebben az időszakban szükséges a szabad kereskedelem az USA-val, sőt északi betelepülés, és szabad földvárás is. Aztán - így az újság - , ha a mexikói államok már „elsajátították” az amerikai civilizációt és politikai intézményeket, akkor be kell kebelezni őket az Unió egyenlő tagjaként. A lap szerint - ahogyan említettük - az átmeneti időszakban a szabad kereskedelem szükséges Mexikó és az USA között. Eddig a kereskedelem egy anarchikus időszakban ment végbe, így nem fogható ahhoz, amilyen üzleteket később lehet majd bonyolítani. Akkor, amikor már az „angolszász energia, intelligencia és szabadság rendet hoz a káoszba”, valamint ugyanez a szellem a Mexikó-szerte portyázó banditákból „szorgalmas munkásokat” nevel.¹⁰⁴ A lap szerint a spanyolokhoz tartozás az értéketeken függés

⁹⁸ A mexican outrage 1853 augusztus 23.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9F0DE2DE1131E13BBC4F52DFB6678388649FDE>

⁹⁹ The Gadsen Treaty and Our Relations with Mexico 1854. április 14.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9901E5D9153DE034BC4C52DFB266838F649FDE>

¹⁰⁰ The Gadsen Treaty and Our Relations with Mexico 1854. április 14.

¹⁰¹ Important from Cuba: Expedition of twenty thousand mens fitting out for Mexico 1860 szeptember 26.

¹⁰² Shall we have Mexico! 1860 december 26.:

<http://www.nytimes.com/1860/12/26/news/shall-we-have-mexico.html>

¹⁰³ Shall we have Mexico! 1860 december 26.

¹⁰⁴ Shall we have Mexico! 1860 december 26.

három évszázada volt Mexikó számára, amikor mesés vagyont vettek el tőlük a gyarmatosítók. Mára kimerült ez a gazdagság, de az északiak ezt vissza tudnák hozni. Ezt vitatni egyenlő annak vitatásával - zárja cikkét a lap - , hogy „az amerikai szabadság erői felsőbbrendűek a spanyol despotizmushoz”.¹⁰⁵ A lap tehát ismét megmutatja sajátos, USA-centrikus álláspontját. Ez elsőre tűnhet küldetéstudattól fűtött és elvakított „jenki demokráciaexportnak”, vagy az önző amerikai gazdasági érdekek palástolásának is, de valójában a kettő sajátos keveréke. A lap valóban úgy gondolja, hogy, mivel a mexikóiakat butává, elmaradottá, lustává tette a „hasonszörű” spanyolok 300 éves uralma, így erre csak az USA jótékony hatása lehet gyógyír. Úgy gondolják, hogy az ide érkező északi telepések és vállalatok mintegy „beleoltanak” a mexikóiakba a protestáns munkaetika szellemiségét. Így szolgál egyszerre érdeket és ideológiát ez a nézőpont. Szerintük az USA mexikói terjeszkedése az USA és Mexikó érdeke is, mert a kettő egy és ugyanaz: az USA expanziója a mexikóiaknak is jó lenne!

Can Mexico be Americanized?: a kijózanodás hangjai

Miksa hatalmának tetőpontján, 1865-ben a NYT álláspontja gyökeresen megváltozik Mexikó kérdésében. Bár véleményével szinte egyedül áll, nyitánynak tekinthető egy 1865 júniusi cikk, amely egy helyi tudósítótól származik. Miksa felé eddig példátlan módon együttérzően fordul a szerző: sajnálja, hogy elvállalt egy ilyen feladatot, és (mellesleg helyesen) látja, hogy ő a saját elképzeléseit szeretné megvalósítani, nem pedig III. Napóleonét.¹⁰⁶ Sokan mondják a tudósító szerint, hogy Miksa csak Napóleon eszköze, de szerinte ez nem igaz. A szerző igen jól és elfogulatlanul látja Miksa szerepét, ennek ellenére kora előítéleteitől nem tud megszabadulni. Az osztrákokat például „lassúnak” nevezi. A mexikóiakról pedig az a véleménye, hogy a franciák civilizálni akarják a mexikói népet, de ez a szerző szerint nem lehetséges, és erre lassan ők is rá fognak jönni. Ugyanis - szól az írás egy igen pejoratív értelmű és leegyszerűsítő mondata - : „A mexikói faj olyannyira degenerált, hogy nem vezethető rá arra, hogy szükségét érezze (...) a jó kormányzásnak” („*Mexican race is so degenerated that it cannot be brought to feel the necessity of (...) a good government*”).¹⁰⁷ Nincs kétsége a cikk szerzőjének afelől, hogy egész Mexikóban az fog történni, ami Kaliforniában történt: A „mexikói faj” átadja majd helyét egy „szorgalmasabb és becsületesebb népnek”.¹⁰⁸ Nem kétséges kikre gondol! A cikk ezek után még a franciákat is dicséri, amiért lehetővé tették, hogy Mexikó népe, történelmében először, „igazságos és pártatlan” kormány alatt élhessen. Ennek ellenére - kárhóztatja Mexikó népét a cikk - a mexikóiak nemigen támogatják ezt a kormányformát, és nem is akarnak beleszólni ennek kialakításába. („Tudják, hogy a törvény és rend csapásaira hajtották őket, és az nem érdeklí őköt, ki tartja a korbácsot.”)¹⁰⁹ A cikknek a NYT irányvonalától teljesen elütő a konklúziója. Ebben ugyanis a cikk kerek-perec kijelenti: Miksa császársága szükséges Mexikó számára!¹¹⁰ Viszont a franciáknak mielőbb távozniuk kell. Ám az írás óva int egy mexikói háborútól: helyesen mutat rá ugyanis, hogy amennyiben az USA fegyverrel avatkozna a kérdésbe, akkor a háború

¹⁰⁵ Shall we have Mexico! 1860 december 26.

¹⁰⁶ From Mexico 1865. június 12.:

<http://www.nytimes.com/1865/06/12/news/mexico-imperial-army-suffers-severe-reverse-capture-tacambaro-with-its-entire.html>

¹⁰⁷ From Mexico 1865. június 12.

¹⁰⁸ From Mexico 1865. június 12.

¹⁰⁹ From Mexico 1865. június 12.

¹¹⁰ From Mexico 1865. június 12.

Franciaországban jelenleg népszerűtlen ügye rögtön népszerű ügyé válna. Az USA érdeke nem más, mint egy erős mexikói kormány, Miksa pedig ebből a szempontból ígéretesnek tűnik.¹¹¹

Mindezek ellenére a francia intervenció elítélését, és az erre adandó észak-amerikai válasz sürgetését nem adja fel a lap. Egy következő cikk már arról szól, hogy mivel a független Mexikót megszállták a franciák, így a Monroe-elv Mexikóra is vonatkozik.¹¹² Éppen ezért sértené ezt az elvet, ha az USA nem avatkozna közbe. Nem hagyhatja a saját és Mexikó érdekében sem, hogy egy osztrák herceg uralkodjon, francia bajonettek segítségével!¹¹³ A rémhírekkel való riogatás sem kopott ki a NYT repertoárjából. Egy cikk például úgy tudja, hogy a Konföderáció, tehát a „déliek” kolóniákat kívánnak létrehozni: Miksa értékes területeket ad el déli telepéseknek.¹¹⁴ Az USA persze nem lép közbe, nem érvényesíti elég szigorúan a Monroe-doktrínát, így a liberálisok hamarosan vereséget fognak szenvedni.¹¹⁵ Mivel a NYT egyik fő motivációja az USA mexikói térszerzésének segítése, és védelmezése, így nem csoda, hogy a földügyletek témája gyakran előtérbe kerül. Ahogyan láthattuk: hol franciáknak, hol a délieknek ígér Miksa területeket, legalábbis a lap hasábjain.

A „*Can Mexico be Americanized?*” című írást tehetjük meg alfejezetünk törzsének. Az 1865 június 16-i cikk ugyanis teljesen szembefordult a lap által hangoztatott korábbi, annexiós állásponttal, amely a „*Shall we have Mexico?*” című írásban történt legvilágosabban kifejtésre. Arról ír a cikk, hogy bár a cél továbbra is az, hogy Mexikót az USA megóvja az európai beavatkozástól. Ám a szerző a cikkében arra a következtetésre jut, hogy Mexikó nem lehet az USA része. Ennek oka az írás szerint a Mexikóban élő nagyszámú „korcs (!) népség: a legrosszabb módon semmirekellő, tudatlan, vakbuzgó és babonás” („*mongrel population -- in the worst degree indolent, ignorant, bigoted and superstitious*”).¹¹⁶ A gazdagabb mexikói területek a cikk szerint a déli részek, de az éghajlat ott fehér ember számára elviselhetetlen. Az „angolszász fajról” azt gondolják általában a cikk szerint, hogy az egy alapvetően „gyarmatosító nép, amelyben mindig is megvolt a kaland, erő és kitartás szellemisége”.¹¹⁷ Az írás szerint ebben van igazság, de azt is számba kell venni, hogy az angolszászok sosem tudtak tartósan berendezkedni trópusi területeken. Az angolszász „faj” az írás szerint „északi faj”, amely így sosem észak-déli irányban terjeszkedett. Ez abból is látszik, hogy Amerikából is Észak-Amerikát tudta elfoglalni. Mexikóban tehát a legfőbb ellenség a klíma. Ezért nem tudná az USA megtartani Mexikót. Elfoglalni talán el tudná, de amerikanizálni - adja meg a választ a cikk a címben feltett kérdésben - Mexikót nem lehet.¹¹⁸

Fontos megemlíteni egy, a lapban megjelentetett levelet, melyet Juárez kormányának főkonzulja írt. A levél azt sérelmezi, hogy az USA állítólag be kíván fektetni a Mexikói Expressz Társaságba, csak hogy ezen vállalkozás mögött nem Juárez, hanem Miksa kormánya áll.¹¹⁹ A főkonzul szerint ezzel a lépéssel erkölcsi támogatást adna az USA a császárnak. Az írás lényegében megismétli a Miksával és a franciákkal szemben a NYT által már korábban felsorolt vádak: a Habsburg uralkodó kormánya „hamis”, amelyet csak a vérontás és a

¹¹¹ From Mexico 1865. június 12.

¹¹² Mexico and the Monroe Doctrine 1865. július 17.

¹¹³ Mexico and the Monroe Doctrine 1865. július 17.

¹¹⁴ The confederate colony in Mexico 1865. november 12.:

<http://www.nytimes.com/1865/11/12/news/the-confederate-colony-in-mexico-we.html>

¹¹⁵ The confederate colony in Mexico 1865. november 12.

¹¹⁶ Can Mexico be Americanized? 1865. június 16.:

<http://www.nytimes.com/1865/06/16/news/can-mexico-be-americanized.html>

¹¹⁷ Can Mexico be Americanized? 1865. június 16.

¹¹⁸ Can Mexico be Americanized? 1865. június 16.

¹¹⁹ The Mexican Express Company 1865. október 28.

francia szuronyok tartanak fenn. (A lapnál ezek állandó toposzok; kedvelt fordulata még az újságnak „so called emperornak”¹²⁰, tehát „ügynevezett császárnak”¹²¹ nevezni Miksát. Ezt több helyen is használja. Máskor pedig éppenséggel azzal riogat, hogy a császár a trónt át fogja adni egy Bonaparte-hercegnek.¹²²) . Az USA befektetése a vasúttársaságba pedig Miksa háborúját segítené, amit a „mexikói nép ellen” indított.¹²³ Az európaiak egy osztrák herceget kényszerítettek rá Mexikóra, és ennek érdekében gyilkoltak, „pusztították a lakosságot”, és „pusztulást hoztak a vidékre”.¹²⁴ Az írás zárásként felteszi a költői kérdést: a „világtörténelem legnemesebb küzdelméből kiemelkedett”, „nagy és szabad köztársaság”, tehát az USA kívánja-e támogatni ezt a folyamatot?¹²⁵

A mexikói polgárháború 1866-ra már egyértelműen a köztársaságiak javára dőlt el. Nem hagyta ezt figyelmen kívül a NYT sem. Egyik cikke arról tudósít, hogy a franciák már elhagyni készülnek Mexikót, így Sarolta, a császárné európai követségben jár a császárságnak nyújtandó segítség érdekében.¹²⁶ Erre azonban senki sem hajlandó, mert bárki, aki Miksát támogatná, háborút kockáztatna az USA-val, jegyzi meg nyilván nem minden rosszindulat nélkül a cikk.¹²⁷ Mexikóban teljes népfelkelés van az írás szerint Miksa ellen, akit egyébként a cikk - magyarra szinte lefordíthatatlan kifejezéssel - „Mexican Emperor by French Emperor”¹²⁸-nak nevez.

A témában az 1866-os évben utoljára megjelent cikk is az USA Mexikó-politikájával foglalkozik. Az írásban már nincsen szó se Miksa gyalázásáról, se az annexióról, vagy éppen a Császárság elismerésének fontolgatásáról. Az írás teljesen hétköznapi és józan hangvétellel ír a mexikói polgárháború végéről, és veszi számba a romok eltakarításához szükséges lépéseket, természetesen amerikai nézőpontból. A cikk szerint az USA-t vádolták már sok mindennel, pl., hogy III. Napóleont támogatná, vagy lepaktált volna Miksával, területekért cserébe.¹²⁹ A lap azonban bízik abban, hogy a hamarosan nyilvánosságra kerülő diplomáciai iratok tisztázní fogják a kérdést. Szerintük ugyanis bár III. Napóleon nagyon keményen ragaszkodott mexikói hódításához, az USA is legalább olyan határozottan állt vele szemben. Hiába akart az Egyesült Államokkal megegyezni, az észak-amerikai állam ebbe nem ment bele, amíg garanciát nem kapott minden francia katona kivonására Mexikóból. Erre most békés úton került sor, tehát minden amerikai állampolgár büszke lehet erre az eredményre. Az USA feladata most segíteni a mexikói átmenetet „idegen dominanciából alkotmányos köztársaságba”.¹³⁰ Nemigen tehetnek mást a köztársasági hatóságokért, melyeket mindig is elismerték. Az USA a NYT szerint tett valamit „a szabadság és rend ügyéért testvérköztársaságunkban”.¹³¹

Ahogy a konfliktus Mexikóban a végéhez közeledik a NYT egyre inkább a békére és a rendezésre gondol. Egy cikkük - a témába vágó utolsó - például szégyenletesnek nevezi,

¹²⁰ Mexico: Rumoured Abdiction of Maximilian 1866. szeptember 8.

¹²¹ Mexico 1866. július 9.)

¹²² Mexico: Rumoured Abdiction of Maximilian 1866. szeptember 8.

¹²³ The Mexican Express Company 1865. október 25.:

<http://www.nytimes.com/1865/10/28/news/the-mexican-express-company.html>

¹²⁴ The Mexican Express Company 1865. október 25.

¹²⁵ The Mexican Express Company 1865. október 25.

¹²⁶ Mexico: Mexican liberals defeated 1866. október 16.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9802EEDF103DE53BBC4E52DFB667838D679FDE>

¹²⁷ Mexico: Mexican liberals defeated 1866. október 16.

¹²⁸ Mexico: Mexican liberals defeated 1866. október 16.

¹²⁹ The United States, France, and Mexico 1866. december 8.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9B05E4D8153DE63ABC4053DFB467838D679FDE>

¹³⁰ The United States, France, and Mexico 1866. december 8.

¹³¹ The United States, France, and Mexico 1866. december 8.

hogyan foglalkozik a Kongresszus azzal a lehetőséggel, hogy USA lehetne a mexikói polgárháborús felek közötti közvetítő.¹³² Pedig már sikerült békésen kiűzni a franciákat és az intervenciót letörni, most pedig lehetőség nyílna arra, hogy Egyesült Államok szabja meg Mexikó sorsát, és megvédje Mexikó érdekeit, valamint a köztársaság intézményét. Sokat tettek eddig is a köztársaságért, de a lap szerint pont a legrosszabbkor álltak meg. Elpusztítottak egy államformát (ti. Miksa rendszerét), de nem tettek semmit a helyébe, felkavarták a vizet és nem segítenek lenyugtatni. Nem kétséges a lap szerint, hogy az idegenek távozása után is maradtak még feladatok. Miután Miksát távozásra, de minimum megbékélésre szólították fel, vannak pozitív kötelességei is az USA-nak Juárezzel és a mexikói köztársasággal szemben. Fontos, hogy támogassák a rendszer újjáépítését. Ha az idegenek romokat hagytak maguk mögött, az USA-nak segítenie kell építkezni!¹³³ A lap szerint, ha erkölcsi erejük az egyik frakció és az intervenció ellen segített, akkor építeni is lehet vele. Nem lehet kétséges, hogy Mexikó - legalábbis a lap szerint - az USA segítségével nélkül olyan marad, mint amilyen a múlt században volt. Miksa távozása még nem garancia a pártharcok végére és az alkotmányosság győzelmére. Az „idegen bitorló” (tehát Miksa) helyett - mutat rá a lap helyesen - lesz majd sokkal több mexikói apsirás a főhatalomra.¹³⁴ A lap ezután rátér a konklúzióra, mely szokásos álláspontját visszhangozza. Az USA „segítségé” ugyanis itt sem csupán valódi segítséget jelent, hanem északi beavatkozást! Mexikó ugyanis a lap szerint önmaga nem tudja megszilárdítani a köztársasági rendet, de „egy erős barát segítségével” Mexikót meg lehet menteni! A franciák nem ezt tették, hanem megszüntették a köztársaságot, ezért ez a NYT szerint egy ellenséges beavatkozás volt! Ám egy valóban „erős és nagylelkű köztársaság” Mexikónak nyújtott segítsége a másik köztársaságnak mindkettőt felemeli és megdicsőíti.¹³⁵ Nem kétséges kit ért az „erős barát” alatt a szerző! Az indoklásból az előítéletek sem maradhatnak ki. A lap ugyanis ilyen elemekkel indokolja, hogy miért nem lehetetlen vállalkozás Mexikó „rendbe szedése”. A többség ugyanis indián, tehát „békés karakterű”, akit könnyen rendben lehet tartani. Ám a „kereskedők osztálya” mindig vizályt szít, mi sem mutatja ezt jobban: még Miksát és az ő „ellenszenves politikáját” is támogatták.¹³⁶

A témánkba vágó utolsó cikk érdekes módon arról szól, amiről a munkánkban vizsgált legelső cikk is. A mexikói politika állandónak mondható kalandorfigurája ismét feltűnik. A cikk szerint ugyanis Santa Anna, a volt diktátor felajánlotta szolgálatait Miksának, miután a köztársaságiak elutasították őt.¹³⁷ Santa-Anával zárjuk tehát e fejezetet, és - mivel időben ez az utolsó írás - dolgozatunk időrendi sorát is.

Ebben a fejezetben láthattuk, ahogyan a New York Times álláspontja eljutott az annexió gondolatáig, mint a mexikói gondokra adható egyetlen gyógyír. Ezután láthattuk azt is, ahogyan a lap fokozatosan feladta ezt az elképzelést, és egyetlen céljának egy Amerika-barát, az USA berendezkedését elsajátító köztársaság létrehozását tette meg. A részleges, vagy teljes amerikanizálás tehát a kulcsmotívum, melyet a lap teljesen sosem adott fel. De miért volt erre szükség? Miért kellett volna a mexikóiaknak a lap szerint északi szomszédjukat lemásolniuk? Miért nem voltak a lapnak a mexikóiak jók úgy, ahogy voltak? Már korábban is érintettük a

¹³² The Proposition for American Meditation in Mexico 1867 szeptember 20.

¹³³ The Proposition for American Meditation in Mexico 1867 szeptember 20.

¹³⁴ The Proposition for American Meditation in Mexico 1867 szeptember 20.

¹³⁵ The Proposition for American Meditation in Mexico 1867 szeptember 20.

¹³⁶ The Proposition for American Meditation in Mexico 1867 szeptember 20.

¹³⁷ Important from Mexico 1867. június 17.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9D05EEDE173BE63BBC4850DFB066838C679FDE>

mexikói néppel és a katolikus európai hatalmakkal szembeni előítéletek kérdését. A következő fejezet ezt a kérdést fogja részletesebben tárgyalni.

A „fekete legenda”: katolikus ármány és semmirekellő mexikóiak

Első, általunk vizsgált és a témába vágó cikkükben¹³⁸ - melyet már említettünk - arról ad hírt a lap, hogy Santa Anna a spanyolokkal tárgyal az amerikai agresszió elleni védelemről. Az első főfejezetben ennek a cikknek a vélt spanyol agresszióval foglalkozó részét emeltük ki. Most azonban egy másik fontos elemére világítunk rá. Hiszen a lap tudni véli, hogy Santa Anna és kormánya tájékozódnak arról is, hogyan állítsanak fel egy „spanyol mintájú rendszert” Mexikóban. Ezt a cikk csupán annyival tudja alátámasztani, hogy kijelenti a nyilvánvaló igazságot: az abszolutizmus visszaállt Mexikóban. Nyilván a *fekete legenda* büvkörében élő „jenkiknek” az abszolutizmus egyet jelentett Spanyolországgal. Természetesen a NYT-nak több problémája is van a kalandor-diktátorral, amelyeknek későbbi cikkeikben hangot is adnak. Az 1853-as év őszén a lap már azzal riogat, hogy „Mexikó úgy tűnik egyetért benne, hogy Santa Anát császári rangra kell emelni”.¹³⁹ A hivatkozott cikk a továbbiakban az elnök hadseregfejlesztési terveiről ír. Ezeket igen jellemző módon nagyzolási hóbortnak tudja be, mivel - úgymond - I. Napóleont akarják utánózni a kontinens önkényurait, hiszen a néhai francia császár igen nagy hatással van „a spanyol fajra”.¹⁴⁰ Beszédében Santa Anna a hadseregnek új harcokat ígér, amit a lap szerint csak az USA elleni fenyegetésképpen lehet értékelni. Emellett előkerül az írásban egy olyan motívum is, ami a későbbiekben majd többször is meg fog jelenni. A Times ugyanis azt fájlalja hogy Mexikó feje nem kíván az északi befektetőknek területeket átadni vasútfejlesztési céllal, tehát nem ad területet a „nagyzerű angolszász fajnak”. Az újság szerint ez igazán érthetetlen, hiszen ezek értéktelen földek. Éppen ezért - így a NYT - nem marad más, mint, erővel elvenni őket a déli szomszédától. Már az előző főfejezetben is előkerült az észak-amerikaiak mexikói földszerzésének kérdése. Ám most rá szeretnénk térni arra, ahogyan a lap a mexikóiakkal szembeni előítéletekből táplálkozva indokolja ezt a törekvést. A mexikói földek megszerzésének jogossága a lap szerint abban áll, hogy az észak-amerikai protestáns angolszászok szorgalmasabbak, értelmesebbek, tehát a termőföldet jobban felhasználni képesek a kevertfajú, katolikus mexikóiaknál. Ez az elmélet a pozitívizmusból származik, lényege, hogy a föld mindig azt a népet, és tulajdonost illeti, aki abból több hasznot tud kinyerni.¹⁴¹ A NYT szemléletét pedig ez határozza meg, és így teljesen magától értetődőnek tartja, hogy az USA-nak joga van területeket szereznie Mexikóban. Jellemzően a motívum akkor is előkerül, amikor a lap az észak-amerikaiaknak a mexikói kultúrával szembeni közönyüket rója fel.¹⁴² A mexikói kultúra megismerésére való buzdítást a szerző azzal indokolja, hogy az amerikaiaknak tudniuk kellene, hogy mit fognak kiszorítani. Hiszen afelől a szerzőnek nincsen kétsége, hogy Mexikó területét hamarosan egy a mexikóinál sokkal „energikusabb és vállalkozószelleműbb faj” („*more vigorous and enterprising race*”¹⁴³) fogja elfoglalni. Nem lehet kérdéses, kikre gondol. A lap szerint Santa Anna azzal, hogy vonakodik földet adni az amerikaiaknak, csak saját bukását

¹³⁸ Europe and Mexico 1853. május 16.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9801E2D91438E334BC4E52DFB3668388649FDE>

¹³⁹ General Pierce, and Mexico: From the London Examiner 1853. november 12.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=F10D16F63E5A147A8EDDAB0994D9415B8389F0D3>

¹⁴⁰ General Pierce, and Mexico: From the London Examiner 1853. november 12.:

¹⁴¹ HORVÁTH 1996, 16.

¹⁴² The Gadsen Treaty and Our Relations with Mexico 1854. április 14.

¹⁴³ The Gadsen Treaty and Our Relations with Mexico 1854. április 14.

siettet. Ez az újság szerint azonban nem is baj, hiszen így helyét egy olyan elnök veheti át, akivel az USA kedvezőbb feltételek mellett tud majd tárgyalni.

Santa Anna végül valóban megbukott, bukásához azonban nem északi intervenció vezetett. A diktátor bukását és az utána következő események tárgyalását kihagytuk az előző fejezetben. Az időrend felrúgását az indokolja, hogy az *ayutlai* program lázadása és a *reforma* időszakához kötődő események NYT-beli tárgyalása ebbe a fejezetbe illenek, tartalmuk alapján. Tehát a „jenki” aggodalmak ellenére a „tampicói győző” - hogy hadseregfejlesztési tervének költségeit fedezni tudja - végül megkötötte a Gadsen-vétel néven elhíresült földadásvételi szerződést az USA-val. Az angolszász szomszéd tehát előnyös földüzletet kötött a diktátorral, annak eltávolítása helyett. Végül bukásában annyi szerep jutott az USA-nak, hogy a nemzeti büszkeséget sértő ügylet miatt, az *ayutlai* program alapján (a program tartalmazta a későbbi Juárez-reformok fő célkitűzéseit) felkelést indítottak a liberális erők.¹⁴⁴ Juan Alvarez vezetésével liberális értelmiségiek és katonatisztek, valamint a tömegbázist adó mesztic középbirtokosok mozdultak meg. 1855-ben Santa Anna elmenekült, és Ignacio Comonfort lett az elnök (rövid átmeneti időszak után). Ezzel megkezdődött a liberális reformtörvények és reformtörekvések korszaka: a *reforma*.¹⁴⁵ A törvények - melyeknek eszmei szerzője a későbbi radikális liberális elnök Benito Juárez volt - leváltották a hadsereg konzervatívabb vezetőit, korlátozták az egyházi tulajdont és bevezették a vélemény szabadságot.¹⁴⁶ Terveikben szerepelt ezeken kívül az infrastruktúra fejlesztése, iparfejlesztés, az egyház és a hadsereg előjogainak eltörlése, világi oktatás, az egyházi javak teljes államosítása és az egyházi befolyás csökkentése, hadseregreform, a bevándorlás ösztönzése, a polgári szabadságjogok kiterjesztése, adóreform, az államapparátus csökkentése, és egy Nemzeti Gárda életre hívása is.¹⁴⁷

A liberális *reforma*-periódus idején született első témánkba vágó tudósítás megállapítása szerint Mexikóban igen zavaros a helyzet.¹⁴⁸ Pedig Comonfort elnök liberális programja „a szorgalmas emberek” számára reményt kelt a cikk szerint. Például az elnök azon intézkedésére gondolnak, amely ösztönözte a bevándorlást, főleg az európai bevándorlást, enyhítendő a szakképzett munkaerő hiányát. Ám „néhány forrófejű katonatiszt” most felkelt az „intelligens államférfi” politikája ellen, utal a cikk a reformtörekvések elleni konzervatív mozgolódásra. Az egyik konzervatív vezért a cikk „banditának” nevezi.¹⁴⁹ Az írás egyértelműen a liberális elnök mellett tette le a voksát. Ennek oka - amelyre már az eddigiek is utaltak - világosan lelepleződik az írás befejező részében. Itt ugyanis Comonfort intézkedéseit a szerző gyakorlatilag aszerint nevezi „értelmesnek” és „liberálisnak”, hogy azok az USA érdekeit szolgálják, vagy nem. Kiemeli és dicséri például a kaliforniai vámok csökkentését, vagy az (északkal kapcsolatos) útlevél-ellenőrzés eltörlését. Az angolszász terjeszkedést indokoló *fekete legenda* sztereotipizálása sem hiányozhat az okfejtésből. A cikk ugyanis Mexikó sikertelenségét nagyrészt azzal indokolja, hogy Mexikóból hiányzik a „jenki nemzet vállalkozói kedve”.¹⁵⁰ Ám szerinte pont ezen segíthet az elnök egyik méltatott terve: a külföldiek bevándoroltatása.

A forrongó Mexikó gondjait azonban sem a liberális reformok, sem a „jenkik” bevándorlása nem tudta megoldani. Éppen emiatt tört ki - ahogyan már említettük - 1858-ban a

¹⁴⁴ HORVÁTH 1996, 12.

¹⁴⁵ HORVÁTH 1996, 12.

¹⁴⁶ HORVÁTH 1996, 12.

¹⁴⁷ ANDERLE 1998, 103.

¹⁴⁸ Affairs in Mexico 1856. május 3.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9804E6DA133DE034BC4B53DFB366838D649FDE>

¹⁴⁹ Affairs in Mexico 1856. május 3.

¹⁵⁰ Affairs in Mexico 1856. május 3.

reformháború. Az eseményeket a NYT sem hagyta kommentár nélkül. Már érintettük, miket írtak az idegen intervenció és az USA viszonyával kapcsolatban ezekben az években. Most vizsgáljuk meg, hogyan hatott a *fekete legenda* ezekre a cikkekre! A lap információi szerint a franciák háborút készülnek kirobbantani Mexikó ellen a britek, a spanyolok és a mexikói klérus támogatásával.¹⁵¹ A szokásos recept szerint a cikk érvelését a *fekete legendából* merített sztereotípiával színezi, amikor az irigységet a mexikói nép „természetes tulajdonságának” nevezi.¹⁵² Fontos azonban megjegyezni, hogy - minden előítéletessége ellenére - az írás lényegi része pontosan megjósolja a londoni egyezmény országainak mexikói intervencióját, annak bekövetkezése előtt három évvel! A kolonialista törekvések mögött azonban nem csupán nagyhatalmi érdekeket sejtet, de külön kiemeli a franciák és spanyolok katolikus, tehát a lap szerint abszolutizmusra, maradiságra hajló karakterét. Az újság ezt ahol lehet, hangsúlyozza. Jó alkalom erre a spanyol gyarmatbirodalomról egy francia lap által megírt cikk is, amely pozitívan szól a hispán államról, és annak gyarmati igazgatásáról. A New York Times szerint a gazdasági fellendülés nem érv a spanyol uralom mellett, hiszen az nem ellensúlyozza a szabadság hiányát.¹⁵³ Összességében - a lap szerint - a monarchia és a gyarmati uralom jobban illik „Párizs militarista légköréhez, mint az angol-szász faj elveihez, amit szabadságnak nevezünk”¹⁵⁴. A cikk szerint lehet azzal érvelni - ahogyan a francia eredeti írás teszi - , hogy a spanyol uralom alatt maradt területek most esetleg gazdagabbak, mint Mexikó. Azt is lehet mondani, hogy mivel az európaiak általában idegenkednek a köztársasági kormányformától, ez igaz lehet Mexikóra is. Mindezek ellenére azonban esélyt kellene adni a latin-amerikai államnak is, hogy kipróbáljon egy USA-hoz hasonló államformát.¹⁵⁵ Ha pedig nem akarja kipróbálni, akkor ki kell vele próbáltatni azt, sőt lehetőleg be is kell az Egyesült Államokba olvasztani, tehetjük hozzá mi, a lap és az amerikai politika egyes képviselőinek itt ki nem mondott véleményét.

A NYT - ahogyan azt már láthattuk - szeretett az európai intervenció rémével riogatni, már jóval annak bekövetkezése előtt is. Amikor az európai nagyhatalmak valóban támadást indítottak Mexikóval szemben, azt a lap természetesen nem hagyta kommentár nélkül. 1861-ben foglalkozik az eseménnyel, először egy augusztusi cikkben.¹⁵⁶ A lap jól látja, hogy ezek az intervenciók erőket a konzervatív tábor támogatják. Ezt azonban kicsit túldimenzionálják a lap írói, és fűszerezték a *fekete legendával*: már évekkal az intervenció valós kezdete előtt katonai beavatkozást emlegetnek. Ezen kívül a konzervatívokat igyekeznek úgy beállítani, hogy nem csupán érdekszövetségben állnak az európai hatalmakkal (ahogyan a liberálisok az USA-val!), hanem azok ügynökei, képviselői. Az egyik cikk egyenesen odáig megy, hogy kijelenti: a konzervatívok által elnökké kikiáltott Zuloaga erőit spanyol tisztek képezték, sőt spanyol zászló alatt vonulnak.¹⁵⁷ Ugyanígy a túlzások és a propaganda tárgykörébe tartozik az, amikor arról írnak, hogy a konzervatívok célja a spanyol abszolutizmus és monarchia, tehát Új-Spanyolország visszaállítása lenne.¹⁵⁸ A konzervatívok valóban monarchikus kormányformát fognak létrehozni,

¹⁵¹ Important from Mexico 1858. augusztus 16.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9F0DE4D61331EE34BC4E52DFBE668383649FDE>

¹⁵² Important from Mexico 1858. augusztus 16.

¹⁵³ French patronage of Mexico 1859 január 7.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=F00D1EFC3D5D12738DDDAE0894D9405B8989F0D3>

¹⁵⁴ French patronage of Mexico 1859 január 7.

¹⁵⁵ French patronage of Mexico 1859 január 7.

¹⁵⁶ Affairs in Mexico 1861. július 18.:

<http://www.nytimes.com/1861/07/18/news/affairs-in-mexico.html>

¹⁵⁷ Events in Mexico 1861. október 31.:

<http://www.nytimes.com/1861/10/31/news/events-in-mexico.html>

¹⁵⁸ Events in Mexico 1861. október 31.

és valóban európai támogatással fogják ezt tenni, de ez korántsem lesz abszolút monarchia, és még kevésbé lesz spanyol gyarmat. A lap, összhangban a *fekete legendával*, a spanyolok 1861-es intervencióban való részvétele mögött a Katolikus Egyház mesterkedéseit látja. Szerintük a spanyolok célja saját uralmuk és az abszolutizmus visszaállítása, de ez valójában az Egyház érdeke. A franciák aktivizálódásának okai a cikk szerint „bizonytalanok” (láttuk, hogy ez mekkora tévedés!), ezért a NYT ezt is Franciaország katolikus voltához kapcsolja.¹⁵⁹ (Jellemző azonban, hogy az angolok jelenlétének okát a brit állampolgárokon esett sérelmekben keresi, részben legitimizálva ezzel az angolszász állam lépéseit!¹⁶⁰)

A NYT jól látja, hogy koalíció formálódik az USA ellen (is). Azonban a lap rá jellemző módon ismét szimpátiával fordul a britek felé, és felteszi a kérdést: vajon ők is részt vennének-e ebben a szövetségben, amikor nekik egészen biztosan nem érdekük egy „katolikus birodalom” újjáéléde?¹⁶¹ Mindig fontos rámutatni, hogy a lap a britek pozícióját nem nagyhatalmi, hanem ideológiai, sőt vallási alapon elemzi. Több alkalommal is csodálkozik a katonai intervencióban való angol részvételén. Nem veszi figyelembe annak nagyhatalmi érdekeit, amikor pedig helyesen mutat rá, hogy a briteknek nem érdekük a spanyolok, vagy a franciák erősödése, akkor ezt nem a valódi, geopolitikai okokkal magyarázza, hanem azzal, hogy a britek protestánsok, a másik két hatalom pedig katolikus. Annyit azért megjegyez, hogy a briteknek akár érdekük is lehet Mexikó francia megszállása, hiszen ez a riválisukat, az USA-t gyengíti, de még így is furcsa, hogy „minden becsületüket” sutba dobva beállnak a „birodalmi összeesküvés” mögé.¹⁶² A katolikus birodalmak „cselszövésén” nem lepődik meg, sőt szerinte a franciák már régóta főkolomposok az USA belügyeibe (!) való beleszólásban.¹⁶³ Ezt a mondatot fontos kiemelni, hiszen ez a kiszólás legalábbis utal arra: Mexikót, az USA „hátsó udvarát”, a NYT belügynek tekinti! A spanyolok részvétele sem különös neki, hiszen katolikus uralkodóként, a spanyol királynő (Izabella) természetes, hogy támogatja a „klerikális pártot” és a katolikus vallás erősödését.¹⁶⁴ Az egyik cikk felveti annak a lehetőségét is, hogy a spanyolok az intervenciótól és Miksa hatalomra kerülésétől várnák saját gyarmati uralmuk visszaállítását Mexikóban.¹⁶⁵ Egy másik cikk is előhúzza a „katolikus-kártytát”: hiszen szerinte az idegen támadást a katolikus hatalmak támogatták, leginkább a spanyolok. Ennek motivációja a „latin faj” újbóli hatalomra jutása volt Mexikóban.¹⁶⁶ Ám a cikk szerint az amerikai nép nem fogja engedni egy szomszédos ország „megrontását”! Ilyen gazdag területek elvétele egy amerikai köztársaságtól fel fogja háborítani őket. A polgárháború a cikk szerint nem ölte még ki az amerikai érzést az egész népből, így a déliek is fel lesznek háborodva, ha majd újra az Unió részei lesznek! Érdekes elszólás, hogy a cikk itt a legnagyobb sérelemnek az „értékes földek” elvételét tekinti, hiszen - ahogyan ezt már több cikk esetében is kimutattuk - az amerikaiaknak is fáj a foga ezekre a területekre. Ennek az írásnak a zárása nyíltan rávilágít erre. Elejt egy olyan megjegyzést, miszerint Miksa amerikai telepeseket akar hívni Mexikóba. A cikk úgy véli: ezzel a Császárság saját bukását sietteti, valamint egy „amerikai köztársaság” létrejöttét Mexikóban!¹⁶⁷

¹⁵⁹ Events in Mexico 1861. október 31.

¹⁶⁰ The European Expedition against Mexico The Claims if France and England 1861. december 4.: <http://www.nytimes.com/1861/12/04/news/the-european-expedition-against-mexico-the-claims-of-france-and-england.html>

¹⁶¹ The Mexican Empire New Developments of French Policy 1863. július 28.

¹⁶² Maximilian's Acceptance of the Mexican Crown 1863 szeptember 2.

¹⁶³ The Mexican Empire New Developments of French Policy 1863. július 28.

¹⁶⁴ Maximilian's Acceptance of the Mexican Crown 1863 szeptember 2.

¹⁶⁵ Maximilian's Acceptance of the Mexican Crown 1863 szeptember 2.

¹⁶⁶ The Spoiliation of Mexico by the French Emperor 1865. január 28.

¹⁶⁷ The Spoiliation of Mexico by the French Emperor 1865. január 28.

Ellenpontként ide kíváncsozik egy igen érdekes írás, amely lényegében a lapban eddig kifejtett nézetekre reagál.¹⁶⁸ A cikk írója nem csodálkozik azon, hogy az USA-beli újságírók pontatlanok a mexikói hírek közlésében, abból kiindulva ahogyan általában írnak Mexikóról. Azt azonban mégis elképesztőnek tartja, hogy egy mexikóvárosi tudósító hamisan tájékoztatja a NYT-t. Egy, a latin-amerikai országban működő bank nép általi megostromlásáról ír a lap. A hír pedig a most elemzett cikk szerint hamis. Jó lenne tehát, ha nem pletykákra építene a lap, véli az írás szerzője.¹⁶⁹ Rontják ugyanis a mexikói pénzrendszer jó hírét az ilyen cikkek. Valamint hihetetlen brutalitással támadják „a legkülönbözőbb magánérdeket” is, amikor az állítólagos ostrom alatti sérülésekről írnak. Jelen írás a NYT szemére veti, hogy Mexikó ismerete nélkül akar az országról írni.¹⁷⁰ A lapban - tehetjük hozzá - szinte ez az egyetlen cikk, amely Mexikóról a *fekete legenda* és a Monroe-elv vezérelte, vagy egyéb előítéletek nélkül ír...kár, hogy ez csupán átvétel egy mexikói lapból!

Konklúzió

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a New York Times véleménye Mexikó kérdésében sokat változott, de mindent egybevetve a vizsgált 16 év egésze alatt egységes képet mutat. Az koherenciát abban véljük felfedezni, hogy a lap mindvégig az USA-beli, tehát „amerikai” értékek és érdekek mentén tekint déli szomszédjára. Így az elsődleges szempont mindig az USA erősödése, és állampolgárainak védelme. Utóbbit azonban sokszor használja egyszerű ürügyként, eszközként arra, hogy az USA beavatkozását sürgesse Mexikóban. A NYT mindvégig az Egyesült Államok belügyeként kezeli Mexikót, és minden feszült helyzetben beavatkozásra szólítja fel az „északi kolosszust”. A mexikói politikai élet szereplőit az alapján ítéli meg, hogy azok mennyire az USA érdekei és értékvilága alapján kormányoznak. Mindezek miatt a liberálisokkal, leginkább Juárez elnökkel szimpatizál, ám válságos helyzetekben hajlamos a mexikói pártokat egyformának, de legalábbis egyformán rossznak ítélni. A *fekete legenda* alapján a mexikói népre mindvégig hasznavethetetlen, lusta, és önmaguk kormányzására képtelen emberekként tekint. Éppen emiatt tartja szükségesnek a Mexikó feletti északi gyámkodást. Észre kell venni, hogy az USA érdekeinek és értékeinek képviselője nem mond ellent egymásnak, hanem ezek egyazon éremnek két oldalát jelentik. A lap őszintén hiszi, hogy Mexikót nyugati típusú demokráciává kell alakítani. Őszintén hiszi viszont azt is, hogy ennek egyetlen módja, ha az USA egyfajta atyáskodó ellenőrzést gyakorol a latin-amerikai állam felett. Természetesen amerikaiként a Times képviseli az USA érdekeit. Tehát a Mexikó feletti gyámkodás által az USA-nak jutó gazdasági előnyöket igenli, ám ezeket mintegy járulékos dolognak tartja. A „tehetséges” és „jóságos” angolszász amerikai irányít, az „együgyű” mexikói pedig engedelmeskedik, és dolgozik. A munka gyümölcseit pedig mindenki élvezheti, egészen addig amíg a mexikói el nem tanulja az északi életmódot. Így foglalható össze a Times vélekedése. Ebbe az „idilli” képbe csak az európai hatalmak rondíthatnak bele, akiknek minden beavatkozási kísérletét el kel hártani a lap által dogmának megtett Monroe-elv értelmében. A nagyhatalmak pedig nem, vagy nem csak érdekeik képviselőiként, hanem a civilizációs harc szereplőiként, a „kiválasztott” angolszász, észak-amerikai mentalitás ellenpólusaként jelennek meg. A franciák és spanyolok is a *fekete legenda* megtestesítői, ám ők közel sem olyan jámborak, mint a mexikóiak. Ezek az államok hatalomvágyóak, erőszakosak, és a „latin fajra” jellemző katolikus abszolutizmusba

¹⁶⁸ Mexico: and error corrected 1866. szeptember 10.:

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9F02E1D7133DE53BBC4852DFBF66838D679FDE>

¹⁶⁹ Mexico: and error corrected 1866. szeptember 10.

¹⁷⁰ Mexico: and error corrected 1866. szeptember 10.

akarják visszarántani Mexikót. A britek pedig kulturális karakterük ellenére, érthetetlen módon kollaborálnak velük.

Fontos azonban rámutatni arra is, miben változott a lap véleménye. A NYT kezdetben csupán az európai intervenció elleni és az amerikai érdekek melletti beavatkozást pártolta Mexikóban, az ország státuszával nem foglalkozott behatóan. Később az annexió pártjára állt. Úgy gondolta, hogy a fentebb vázolt idilli képet úgy lehet a legjobban megvalósítani, ha Mexikó az USA részévé válik. Ez a felfogás a „Shall we have Mexico!” című írásban csúcspontot ér el. Később azonban ez az álláspont ismét megváltozott. Az előbbi cikk ellenpontjaként jelenik meg a „Can Mexico be Americanized?” címet viselő írás, amelyben a lap hivatalosan is feladja az annexió elvét. A NYT ugyanis ekkor már úgy látta, hogy Mexikó forró klímája és a mexikói nemzet karaktere miatt alkalmatlan az „amerikanizálására”. Innentől csupán a demokratikus, alkotmányos köztársaság, mint államforma fenntartását tartja céljának a lap Mexikó esetében. Emellett fontosnak tartja az európai befolyás megszüntetését, annak észak-amerikai befolyással való helyettesítését is. Végül a lap tehát eljutott a Henry Cabot Lodge által a 19. század végén meghatározott republikánus politikai alapvetéshez. Eszerint elhibázott a Demokrata Párt nyakló nélküli annexiós politikája. Ehelyett az USA-nak konszolidálnia kell eddig megszerzett, vagy befolyása alá vont területeit, illetve csak józan határokon belül kell terjeszkednie („De a Rio Grandétól a Jeges-tengerig csak egy zászló legyen, és egy ország.”¹⁷¹). Ehelyett Amerikában és a csendes-óceáni térségben ki kell terjesztenie gazdasági befolyását (pl. nicaraguai csatorna), és így kell nagyobb hatalomhoz jutnia.¹⁷²

A lap ekkor sem adja fel azt a gondolatot, hogy az USA-nak befolyást kell gyakorolnia Mexikó felett, és, hogy ez mindkét félnek előnyös. A New York Times végig fenntartja tehát tételét, amit így lehetne összefoglalni: Ami jó Amerikának, az jó mindenkinek!

Mindezekre azért volt fontos rámutatni, mert ez az eszme az amerikai gondolkodásból a mai napig nem vészett ki, sőt egyre erősebb. Az amerikai érdekek és értékek összjátékának a lapban bemutatott ideológiája a mai napig meghatározó külpolitikai vezérfonal az USA-ban. Kis túlzással, de amiket a New York Times akkor leírt Mexikóról, a Világ bármely államáról leírhatná akár ma is. A kifejezések, a csomagolás változott, de a tartalom ugyanaz maradt. Az USA ma is gyakorolja a „demokráciaexportot”, és aggasztó módon próbálja a világ minden országára ráerőltetni saját politikai és társadalmi rendszerét. Nincs úja a nap alatt, de nem ártana, ha egyes amerikaiak fel mernék maguknak tenni a kérdést világviszonylatban, melyet a New York Times fel mert magának tenni Mexikó viszonylatában: Can the World be Americanized?

¹⁷¹ BÖDY 2001, 257.

¹⁷² BÖDY 2001, 257.

Bibliográfia

- ANDERLE, Á. 1998. Latin-Amerika története. Pannonica Kiadó.
- BÓDY, Pál – URBÁN, A. 2001. Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- DUNCAN, R. 1996. „Political Legitimation and Maximilian’s Second Empire in Mexico, 1864–1867”: Mexican Studies/Estudios Mexicanos, Vol. 12, No. 1 (1996, tél), 27–66.
- FARÍAS, V. G. – FAWLER, W. 1996. „Perceptions of Radicalism in Independent Mexico, 1821–1847”: Bulletin of Latin American Research, Vol. 15, No. 1, Special Issue: Mexican Politics in the Nineteenth Century (1996), 39–62.
- FARKAS, P. A. 2013. A „fekete legenda” árnyékában, Spanyolország és az Egyesült Államok kapcsolata (1923–1930). Doktori Értekezés. SZTE Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Modernkori Történeti Program, PhD Értekezések, Szeged.
- FOSTER, L. V. 1999. Mexikó története. Pannonica Holding Rt.
- HAMNETT, B. 2001. „Mexican Conservatives, Clericals, and Soldiers: The ‚Traitor’ Tomás Mejía through Reform and Empire, 1855–1867”: Bulletin of Latin American Research, Vol. 20, No. 2 (2001, április), 187–209.
- HORVÁTH, Gy. 2002. „A konzervativizmus Latin-Amerikában”: Múltunk 3.–4, 338–379.
- HORVÁTH, Gy. 1996. A populizmus kialakulása Mexikóban. Kaposi Kiskönyvtár 9, Kaposvár.
- KÖKÉNY, A. 2007. Angol Amerikaiak Texasban 1821–1845 (doktori értekezés). Szeged.
- NOLL, A. H. 1906. „Porfirio Diaz”: The Sewanee Review, Vol. 14, No. 4 (1906 október), 436–448.
- SEMSEY, V. (szerk.) 2013. Latin-Amerika, 1750–1840, a gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig. Károli Gáspár Egyetem-L’Harmattan Kiadó, Budapest.
- URBÁN, A. 1992. Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez (1774–1918), Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- VADÁSZ, S. (szerk.) 2011. 19. századi egyetemes történelem, Európa és az Európán kívüli országok. Osiris Kiadó, Budapest.
- VILLEGAS, Daniel Cosío – BERNAL, Ignacio – TOSCANO, Alejandra Moreno – GONZÁLES, Luis – BLANQUEL, Eduardo – MEYER, Lorenzo 2002. Mexikó rövid története. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Internetes források

<http://www.sudd.ch/event.php?lang=en&id=mx011863>:

Direct Democracy (letöltés dátuma: 2013. április 8.)

New York Times: 1851–1867 (<http://www.nytimes.com/>), letöltés dátuma: 2013 október-2014 április.

Ez a lap üres.

NYELVTUDOMÁNY

Ez a lap üres.

CZÉGÁNY SZANDRA

Soráthajlások szerepe a Lovasi András-dalszövegekben (különös tekintettel a *Ha én lennék* című zeneszám szövegére)

A dolgozat célja, a vizsgálat tárgya

Jelen dolgozat elsődleges célja, hogy az enjambement működési jelenségét vizsgálja, különböző típusaira adjon példákat és értelmezési lehetőségeket (esetenként az értelmezés meglepően sokszínű voltát, más helyzetekben annak korlátozott voltát mutassa be). A soráthajlás jelentősége, funkciója abban áll, hogy (az enjambement első részében) időlegesen megképződő struktúrák íródnak át a következő sor feltűnésekor.

A jelentés, az értelmi egység egy pillanatra (vagy akár több másodpercre, ez több tényezőtől függ: attól, hogy az adott szöveg olvasott vagy hallgatott formában kerül feldolgozásra, ha énekelt verzióban, akkor a szünet kitöltődik-e zenével) felfüggesztődik, a metrikus struktúrák között azonban kötés jön létre¹. Az átmenetileg létrejövő szemantikai egységeket az utánuk levő szavak, tagmondatok nagymértékben módosítják, hiszen a jelentés nem előre adott jelenség, hanem „nyelvi szimbólumok interszubjektív értelmezésének aktusa”². Jelen vizsgálat korpuszaként Lovasi-alkotásokat választottam, ugyanakkor nem felejtethjük el, hogy a modern dalszövegek előzményei is évezredekre nyúlnak vissza, már az ókorban született énekeknek fontos eszköze volt a soráthajlás.

A vizsgálat korpusza

Az elemzés választott korpusza a Kiscsillag és a Kispál és a Borz nevű együttesek dalszövegei, leginkább a Kiscsillag nevű együttes *Ha én lennék* című dala, amely szoros, sorról sorra történő elemzésre fog kerülni. Az értelmezés középpontjában a soráthajlások szerepe fog állni, tehát az, hogy az enjambement-ok hogyan képesek átformálni a jelentést a sorok (mint intonációs egységek) között. Ezen alakzatnak működése a következőképpen zajlik: az enjambement „a mondat átlépése egyik verssorból a következőbe, úgy, hogy a sorvég nyelvtani szerkezetet szakít ketté, vagyis a mondategység és a verssor összhangjának megbomlása”³.

A *Ha én lennék* című Lovasi András-dal versszakait külön szerkezeti egységeknek tekintem. Ez azért tartom szükségesnek a vizsgálatához, mert szakaszugrás, azaz strófák között soráthajlás nem található a dalban, ellentétben például a *Country* című szám (1) részletével, tehát a nyolcsoros versszakok szorosan összetartoznak értelmileg, félbehagyott, felfüggesztett tagmondatokkal egyetlen esetben sem zárulnak.

(1) szintis

Játssza éjfél után a székely himnuszt
(Country)

A kérdést funkcionális kognitív keretben fogom vizsgálni, előtérbe helyezve azt a hipotézist (és egyben vizsgálati szemléletmódot), hogy a nyelv a megismerőtevékenység szerves része, valamint azt, hogy a stílus a belső rétegzettséggel rendelkezik, a szövegértelem koherens

¹ SZIKSZAINÉ 2007, 403.

² SIMON 2014, 13.

³ SZATHMÁRI 2008, 187.

része, illetve viszonyteremtő értelem⁴. A verssort mint a legmeghatározóbb értelmi egységet helyezem az elemzés centrumába. A szintaktikai, szemantikai és fonológiai egységek viszonyát, összjátékát, működését fogom tanulmányozni, illetve amely esetekben szükséges, más költői eszközök szerepét ezekben a nyelvi összetevőkben. Az értelmezés során a szóképek, alakzatos hatásfokát a konvencionális, begyakorlott nyelvi kifejezésektől való eltérés mértékében tartom érdemesnek megfigyelni, kerülve a szubjektív értékítéletet.

Fontos megjegyezni, hogy a soráthajlás jelenségének tanulmányozásakor nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy a szétbontott, majd újra egymás mellé kerülő mondattani egységek egyik értelmezése sem lehet kizárólagos. A következő intonációs egység ugyan „felülírhatja” az előzőt, de ettől függetlenül az időben elsőként történő feldolgozási mód szerinti értelmezés eredménye aktív marad a befogadó tudatában. Ez okozza a feszültséget a soráthajlások során (nem véletlen a dalszövegek újrashallgatásakor történő ambivalens érzés, amikor már előre tisztában van vele a hallgató, hogy a felfüggesztett értelmi egység folytatódni fog, de sajátos örömforrást okoz az az időintervallum, amíg ez valóban be nem következik a valóságban).

A vizsgálat szempontjai

A kiválasztott dalszövegek közül a nagyobb hangsúlyt kapó *Ha én lennék* esetében is a természetes ritmikai egységek (a sorok) között levő szünet szakadást okoz, ám a szintaktikai egységek (a mondatok) csak időlegesen maradnak félbe, az utánuk következő intonációs egység erős változásokat okoz előző jelentésszerkezetéhez képest. Az enjambement stílushatása „az értelmi és ritmusegységnek a megbontásából, s ennek szokatlanságából adódik”⁵. Esetenként szűkítés, máskor bővítés figyelhető meg, további szövegekben „hiteltelenítés”, azaz az korábbi gondolat ellenkezőjét állítja (vagy attól gyökeresen eltérő nyelvtani, illetve szemantikai szerkezetet hoz létre) az új intonációs egység. Vizsgálatom során különös figyelemmel fogom kísérni, hogy milyen szövegrészben melyik szerep dominanciája, „felülkerekedése” jellemző. Ezen jelentésmódosulások természetéről kívánok minél behatóbb tanulmányt elkészíteni.

Ezek a változások gyakran összekapcsolódnak szórendi variációval, valamint a személyragokkal való játék által történő ismétlésekkel. Ezek nézőpontváltozásokat tartalmaznak, amik összefüggnek a soráthajlások sajátos jelentésmódosító hatásával. A dalszövegek természetükből adódóan több teret képesek adni a soráthajlásoknak játékoság terén, mint az írott versek, hiszen nem a befogadó dönti el a szöveg haladási tempóját, hanem az énekes, illetve az instrumentális eszközök befolyásolják.

Jelen esetben a zeneszámok írott formáját fogom alapul venni az elemzéshez⁶, tekintet nélkül arra, hogy ez a megzenésítésben hogyan jelenik meg. Hogy a soráthajlások működését objektívabban tudjam megfigyelni, Lovasi András más szövegeit is tanulmányozni fogom, a Kiscsillag és a Kispál és a Borz néhány dalát (amely esetben nem jelölöm zárójelben a dalszöveg címét, az minden esetben a *Ha én lennék*-ből származó idézetet fog jelenteni). Ezt azért tartom fontosnak, hogy a kutatás során átfogóbb képet nyújthassak az áthajlás jelenségéről és jelentőségéről.

„A műfaj által a szövegekre erőszakolt formai elvárások, mint a rímkényszer vagy a sorok szótagszámának hozzávetőleges egyezése, általában a már jól bejáratott nyelvi fordulatok, naiv metaforák, rímtoposzok folyamatos újrahasznosítását idézi elő, automatizálva nemcsak

⁴ TOLCSVAI 1996, 134.

⁵ SZATHMÁRI 2004, 37.

⁶ A dalszövegek írott verziójához a dalszoveg.hu-n található szövegeket használtam fel, minden esetben megtartva azoknak helyesírási és tipográfiai sajátosságait.

a szövegek termelését, hanem azok befogadását is”⁷, állapítja meg Lackfi János. Ebből adódik, hogy a dalszöveg szerkezetére, értelmére különösképpen akkor fókuszál a hallgató, amikor a szokványostól, rutinizálttól erősen eltér, hiszen a megszokottól való eltérés fokozottabb mentális tevékenységet, aktivitást igényel.

A soráthajlás jelensége éppen azt a hagyományos, ösztönös értelmezési módot függeszti fel, amely szerint a verssor megfelel a tagmondat értelmi egységének. „Az egyszerű, sőt együgyű panelekből felépülő dalok jószerével csak azokban az esetekben szembesítik a hallgatót értelmezési problémákkal, amikor egy-egy számtalanszor elismételt fordulatban a formakényszer hatására némi változás figyelhető meg”⁸. Kétségtelen, hogy a rímkényszer nagyon fontos szerepet játszik az enjambement-ok működési mechanizmusában.

A dolgozat felépítését a soráthajlások típusai határozzák meg. Az első nagyobb egységbe azokat a szövegrészeket sorolom, amelyek enjambement-jának első sorában időlegesen grammatikailag és szemantikailag teljes struktúrák vannak, ám a következő sor „felülírja” ezeket és új nyelvtani és jelentéstani értelmezést kíván meg. A második nagyobb egységben azok a szöveghelyek fognak szerepelni, amelyek első sorában grammatikai hiány lép fel, valamelyik szintaktikai elem csak a következő intonációs egységben jelenik meg.

„Hiteltelenítő” soráthajlások

Elsőként az olyan poétikai megoldásokat fogom sorra venni, amelyek megképeznek egy olyan szemantikai egységet, amely első olvasásra teljesnek tűnik. A következő sor azonban rámutat, hogy az első sor csupán egy nagyobb értelmi egység része. A „hiteltelenítő” enjambement-ok működése összefügg az értékrendi centrum relativizálódásával (az értékelési kiindulópont megkérdőjelezése az irónia alapvető feltétele⁹, amely sok esetben kapcsolódik össze a tárgyalt alakzattal, az enjambement-nal). A következőkben a konkrét szöveghelyek értelmezésével kísérelm meg a soráthajlás mélyebb megértését.

(2) Minden máshogyan menne

Te is máshogyan mennél

Az (2) dalszövegrészlet azt az asszociációt kelti első hallásra, hogy a megszólított személy sorsa is egészen eltérő lenne a mostaniról, ha szeretné a lírai ént. Ám a rákövetkező sor kezdetén késleltetve megjelenik az *el* igekötő, tehát világossá válik a befogadó számára, hogy a *menni* igének jelen esetben, a (3) idézetben más szemantikai tartománya aktivizálódik. A konkrét haladásra vonatkozó jelentése kerül előtérbe, fókuszba, ellentétben az előző sorban szereplő absztraktabb megjelenésével (a *minden máshogyan menne* tagmondat az életvitel módjára, a körülmények és személyek alakította valóságra utal, az alanyi szerepben levő általános jelentésű névmás pedig még inkább erősíti ezt az elvont jelentéstartalmat).

(3) El tőlem mint tegnap este

Hasonló jelenséget mutatnak a következő Kispál és a Borz-szövegrészletek:

(4) De a húsunk került

Bele a moslékba
(Kispál és a Borz: Disznók tánca)

(5) Szegény Jávor Pál

⁷ PAP – S. LACZKÓ 2006, 9.

⁸ PAP – S. LACZKÓ 2006, 9.

⁹ TÁTRAI 2012, 58.

Biztos sokat smároltál
 Le ronda nőt
 (Kiscsillag: Jávor Pál)

Az igekötő ilyenén alkalmazása kiemeli a tárgy és az alany határozottságát vagy határozatlanságát¹⁰, a *Disznók tánca* esetében az előbbi tulajdonságot. Ez a „hiteltelenítő” értelem csupán az egyik a lehetséges kognitív feldolgozás közül, hiszen a *mennél el* szó szerkezet a konkrét mozgáson (séta, gyaloglás valamilyen úticéllal) és (a lírai én által dominált szférából való) fizikai kilépésen túl szexuális tartalommal is bír. A lírai én által kínált jövőkép a címzett számára testi örömeket is ígér, nem csak életvitelbeli változtatásokat (az életmódváltás elemeit a dalszöveg következő sorai írják le, ahogyan az értelmezés során látni fogjuk). A versbeszélőnek nem mellékes jellemzője, hogy ő maga is ambivalens módon viszonyul az általa nyújtott jövőképhez.

A *Jávor Pál* című dalból származó (5) részlet esetében is az igekötő perfektíváló, befejezettséget kifejező funkciója kerül előtérbe, hiszen csupán a második sorig olvasva egy általános tézisnek tűnhet a kijelentés. Eddig a pontig olvasva a lírai én csupán arra utal, hogy Pál természetes (testi) adottságai (továbbá színészi tehetségét beleértve), illetve elért sikerei lehetővé tették számára, hogy sok nő közelébe kerülhessen, bálvánná válhasson. A következő intonációs egység azonban jelentősen megváltoztatja ezen a gondolatmenet logikáját, mivel befejezté teszi a *smároltál* igét a *le* igekötővel, valamint hozzáteszi a *ronda nőt* tárgyraggal ellátott jelző szintagmát.

Az utóbbi két sort tekintve tehát lényeges jelentésbeli, szemantikai módosulás figyelhető meg, immár nem Jávor Pál természet adta képességeit dicséri a lírai én, hanem azt a tulajdonságát, attitűdjét, hogy bár a sok (általa és hírneve által meghódított) nő közül akadtak esztétikailag kevésbé hozzáillők, de a kényszer vagy a vágy kielégítésének célja miatt beleegyezett megcsókolásukba (és a szimbolikus hatalomátvételbe feleltük). Ezt a szemantikai eltolódást a következő sorok még jobban fokozzák: *Csak odarakták eléd / Fogtad a fejét / És megvult*. A lírai én hipotézise, „dicshimnusz” tehát az enjambement által erősen formálódik, a verssor okozta elválasztás (azzal párhuzamosan szemantikai egységek összekapcsolása) tehát olyan hatást okoz, amit a befogadó nem tud figyelmen kívül hagyni.

A (6) részlet soráthajlása ugyan nem az igekötő és az ige szétválasztására épül, csupán a tagmondat további mondattani elemeit (eredethatározót és helyhatározót) toldja a szemantikai struktúrához utólagosan. Az *oda* jelen esetben helyhatározószó (nem igekötő, hiszen az át szóval alkot morfológiai típusú szó szerkezetet az ige), amely a *menni* ige jelentésszerkezetében adódó hiányt (az aszemantikus határozót) pótolja.

(6) És legyek mennek át most
Tőlünk oda, a hajnali széllel
 (Kispál és a Borz: *Levesek porból*)

(7) ölelkeztek megrettenve kétfejű vadállattá össze-
bújik itt most nő és férfi annyi mindent kell túlélni

(Kispál és a Borz: *Baccál velem*)

A *Baccál velem* című Kispál-szövegrészlet (7) az igekötővel való játék további lehetőségét mutatja be, bár itt nem az ige előzi meg az igekötőt, amely sztenderd esetben egy szóba írandó (ezáltal ellentétet képez azokkal a helyzetekkel, amikor új sorba került, hiszen helyesírást tekintve azon tagmondatokban külön írandó az igétől). Ilyen módon az igekötő az ölelkeztek

¹⁰ FÁBIÁN – SZATHMÁRI – TERESTYÉNI 1974, 284.

igéalakkal is szemantikai viszonyba kerül. Megakadást okoz a szétválasztás, a függőben levő szó szerkezet hiányos elemként, ugyanakkor az igekötő elvont jelentésével képes magasabb szinten értelmeződni a *bújik* előtt található intonációs egység.

A nők és férfiak összefonódását pedig egy új lényként való megszületésként definiálja a lírai én. Immár a két különálló személy alkot egy vadállatot, tudatuk és testük is közössé válik, nem léteznek önálló entitásokként. Ezt a költői képet egészíti ki a soráthajlás, hiszen egy olyan erős nyelvtani, morfémaszerkezetbeli struktúrát tör szét, amely a grammatikai szabályoknak ellentmond, ugyanakkor újbóli egyesítésükkel AZ EMBEREK VADÁLLATOK metaforát teszi még érzékletesebbé, szóösszetételekkel való játék által, verbálisan is kifejezve.

Ugyan nem az igekötők működésével való játék miatt, de a következő idézet szintén a „hiteltelenítés” eszközével él:

(8) És rutinból az égre mered.¹¹

*Mindenki, ha e kettő egyszerre jelen van kellő
Mennyiségben és az élet kék
Vizét mások is szelik még
(Kispál és a Borz: Sültkrumpli)*

Az égre mered / Mindenki szakaszugrásra ebben az esetben csupán azért térek ki, hogy megállapítsam, hogy az alany és az állítmány szétválasztása történik meg benne, amely jelenségre (csupán sorok közötti, nem strófák közötti áthajlásra) a dolgozat később részeiben nagyszámú példát fogok bemutatni. A (8) részlet tehát két soráthajlást tartalmaz, mindkettő a jelzőt helyezi a sor végére és a főnevet a következő intonációs egység elejére. Az első a *kellő* melléknév vonatkozását bizonytalanítja el, a befogadó a „jelen levés” szükségességére gondolhat, de az *e kettő* visszautaló (anaforikus) szerkezetre is érvényesnek érezheti a jelzőt. Tehát jelen esetben két potenciális alanyhoz is tartozhat az intonációs egység utolsó szava. A teljes enjambement tudatában a *kellő* immár a *mennyiségben* bővítője, a soráthajlás során keletkező szintagma pedig az *e kettő* jelentését egészíti ki.

Ez a sor a *kék* szóval zárul, amely időlegesen megképzett struktúráként az élet főnévvel alkot tagmondatot, tehát *az élet kéké*, fogalmazódik meg. Azonban a következő sorba való átlépéskor az értelmi szerkezet jelentősen módosul, új szemantikai egység része lesz az előző sor végén szereplő három szó. Az élet kék vize lesz a tárgy, amelyet behajóznak. További feldolgozási fázis lehet az, hogy az élet kék egymás mellé helyezett kifejezéseket egy szónak érzi a befogadó, ezáltal az életképek kicsinyítő képzővel és többes szám jelével ellátott ragozott alaknak.

Ilyen szempontból egy szokatlan, infantilis nyelvhasználatba tartozó szóval szembesül(het) a hallgató. Fontos megjegyezni, hogy e két egymás mellé kerülő alak egymással nem alkot szintagmát, nem áll nyelvtani viszonyban, hiszen az élet a *vizét* szóval képez tárgyi alárendelést, a *kék* pedig ugyanazon szó (*vizét*) jelzői alárendeltje. A sorvégen álló alakok tehát rendelkeznek egy közös kapcsolódási ponttal, ám ettől függetlenül nyelvtanilag nem állnak közvetlen összeköttetésben egymással.

(9) Ősszel mindig lemennénk
*A tengerpartra szlottyos fűgét
Enni a kiégett fű közül*

A (9) szövegrészlet első sora állítmánnyal ér véget. A következő sor olyan helyhatározóval kezdődik, amely benne van az igei vonzatkeretben, tehát az előző intonációs egységen belül egyértelműen hiányként jelenik meg. A következő sor folytatja az értelmi szerkezetet, ám ez

¹¹ Jelen esetben a dalszoveg.hu-n található verzió tipográfiailag téves.

a fonológiai egység sem fedi le teljesen a tagmondathatárt, hiszen a tárgy kerül előtérbe, de az állítmány hiányzik. Érdeemes megfigyelni, hogy a *fűgét* szó (amelynek jelzője, a *szlottyos*, nyelvjárási vagy esetleg familiáris szóhasználatba illeszkedik bele) a *lemennénk* igealakkal páros rímet alkot az egyébként abcdefe rímképletet alkalmazó versszövegben, tehát megtöri az addig következetes szervezőelvet, rímtechnikát.

(10) Ígérem nem lesz sok időnk
Egyedül lenni úgy már voltunk

Az (10) idézet tartalmazta sorpáros kiváló példa arra, hogyan alakítja át teljes mértékben a jelentést az enjambement. A figyelmi jelenet megkonstruálódásakor az ígéret arra vonatkozik, hogy a lírai én és a megszólított nem tölthet együtt sok időt életük hátralevő részében (erre utal az többes szám első személyű birtokos személyjel), ám a következő sor ezt a feltételezést jelentősen átformálja. Így hangzik a teljes ígéret: a szerelmeseknek nem lesz sok ideje magányosnak lenni, ezt pedig magyarázat követi, a *hiszen* kötőszó tehető ki az úgy már voltunk tagmondat elé.

Az indoklás pedig egyszerű tekintélyérv használatával történik, a jövődöbeli élettársak túl sok ideig voltak a szingli-, illetve agglégénylét rabjai, ebből adódik a lírai kijelentése. Jelen esetben a soráthajlás érzékelteti a mindennapok végtelen voltát, nyugvópont nélkülségét, amelyben a lírai én biztos bázisként tekintene a megszólítottra (az ötödik strófa további különlegessége, hogy az első sort kivéve kijelentő módú igealakok találhatók benne, ellentétben a vers többi versszakával, ahol a feltételes mód dominál).

(11) Szeretnél mert megszoktad
Ahogy megszokásból rugdalod
Magad elé az álmokat

A (11) szövegrész első sora zárt struktúrát képez időlegesen, a megszólított megszokásból szeretné a lírai ént (ha a szerelme lenne), a következő intonációs egységben azonban folytatódik a mondat. Ebben az esetben úgy módosul a jelentés, hogy a megszokás kényelmes rutinszerűsége háttérbe szorul, inkább untató, zavaró volta kerül a figyelem előterébe.

Hiányos grammatikai és szemantikai szerkezetre épülő soráthajlások

A dolgozat második tartalmi részében hiányos struktúrákból építkező enjambement-okkal foglalkozom. Ezek példák első sorában olyan nyelvtani szerkezet található, amely egyértelműen értelmi kiegészítést igényel (például állítmány és vonzata, jelző és jelzett szó szétválasztása).

(12) És aztán nem jötté
Átgyúrtuk életté
Idő komámmal
Ez üldögélést

(Kispál és a Borz: Csillag vagy fecske)

Szemléletes példa a folyamatos mondat- és jelentésbővülésre a (12) szövegrészlet, amely második sora tartalmazza az állítmányt, de annak szemantikai keretébe tartozó tárgy csak két intonációs egység múlva később jelenik meg. A szoros mondattani kapcsolatot alkotó állítmány és tárgy közé beékelődik a társhatározó (*Idő komámmal*), amely kijelölő jelzővel rendelkezik. Minden újabb verssor addig jelen nem levő mondattani elemeket helyez az előző fonológiai egységekhez, a részlet utolsó sora pedig régies szerkesztésmóddal él, nem találunk ragot a mutató névmáson (sztenderd formában *ezt az üldögélést*, esetleg *ezen üldögélést* lenne).

Az újabb bővülések lépcsőzetes ritmust adnak a szövegnek, mintha az átgyúrás tevékenységének mozzanatait mintegy gyurmadarabokként görgetné elénk a lírai én, hogy

érzékeltesse a várakozás monotonitását, az idő formálódását. Továbbá ezen soráthajlás végtelenné nyújtható mondat érzetét kelti, hiszen újabb és újabb tagokkal gazdagodik a kép, így a figyelmi jelenet is, mintha befejezhetetlen lenne az, amit a lírai én ki szeretne fejezni a címzett számára, ezzel utalva a lelki tartalmat kifejező szavak végességére.

- (13) Nem mosol bugyit, hogy tiszta
 Legyél az Akropoliszra
 (Kispál és a Borz: Ha az életben)

Hasonló jelenség a *Ha az életben* című dal két sora (13), amely együtt alkot egy tagmondatot. A névszói-igei állítmányt vágja ketté a soráthajlás, amelynek működési mechanizmusa a következő: az enjambement feltűnése előtt a tárgyra (azaz a bugyira) vonatkoztatja a befogadó a *tiszta* jelzőt, nem pedig az alanyra (te). E szószerkezet esetén is az ige vonzatkeretével való játék éri el a költői hatást. Az olvasás során az értelmi határok itt azonban erősebbnek bizonyulnak a rímek által jelölt sorvégeknél, ám a befogadó nem kerül kényszerhelyzetbe, nem kell döntenie, hogy az alsóneműre vagy a megszólítottira vonatkoztatja a jelzőt¹², hiszen a létige ragozott alakja egyértelműen jelöli a nyelvtani viszonyokat. Ezt az értelmezési folyamatot erősíti az is, hogy a *lenni* felszólító módban jelenik meg.

A névszói-igei állítmány szétválasztására a (14) részletben is találhatunk példát (*csillagok / Vagyunk*). Az intonációs egység végekor a befogadó igehiányba ütközik, csupán két főnevet és egy személyes névmást hall/olvas az első sorban. Ez a módszer (az állítmányt alkotó tagok külön sorokba tördelése) erős feszültséget idéz elő, radikálisan befolyásolja az olvasó/hallgató tudatában történő feldolgozást. A második és harmadik sor kapcsolata eltérő jelenséget mutat, esetében az igekötős ige jelentése kerül a középpontba, a *lehozott* csupán egy *ez* mutató névmással rendelkezik cselekvő ágens gyanánt, ez meglehetősen tág teret biztosít az értelmezéshez, ám a következő intonációs egység első fele tartalmazza tárgyat (*Minket*), tehát a csillagokat, akiknek beszédét idézi a lírai én. A harmadik sor második fele pedig értelmezi az addig üres jelentéstartalommal bíró *ez* névmást (amely alanyi szerepben van), a megszólalóra, a lírai énről vonatkoztatja (*rám mutatnak*).

- (14) Mi az égről a csillagok
 Vagyunk és hát ez lehozott
 Minket Neked, és rám mutatnak
 (Kispál és a Borz: Csinálj teát)

- (15) Zárom ujjaim
 A fényes hold körül
 Lélek láboston
 A fedő megremeg

(Kispál és a Borz: Naphoz holddal)

A (15) részlet egy Kispál és a Borz-dalból származik és az enjambement működésének két egymással ellentétes formájával játszik. Az első két sorban a soráthajlás az állítmány és a tárgy után következik a helyhatározó (amely jelen esetben aszemantikus határozóként is értelmezhető, hiszem a *zárni* jelentésszerkezete tartalmazza a *valami körül* vonzatot, de nem kötelezően), míg a következő két intonációs egységben a határozó kerül előre és csak utána konkretizálódik az alany és az állítmány.

¹² PAP – S. LACZKÓ 2006, 12–13.

Ez a négy sor a mondattani és fonológiai egységeket a mentális feldolgozás szempontjából állítja fókuszba. A befogadó a lírai én ujjtevékenységének ténye után kapja meg az információt arról a páciensről, aki elszenvedi a cselekvést, míg a *léleklábos* megjelenése rögtön egy elvont jelenet elképzelésére készíti a hallgatót (az olvasót), csak azután teszi világossá magát a jelenet elsődleges figuráját, a fedőt. A két enjambement-t együtt szemlélve pedig figyelemre méltó, hogy „a fényes hold körül” záródó ujjak alakja ugyanúgy kört hív elő a fantáziában, mint a henger alakú lábos, „amelyen a fedő megremeg”, tehát hiába fejt ki más hatást a két-két sor a tudatműködést tekintve, a szavak tartalmának eredményeképpen elmében megjelenő képek valószínűleg egymáshoz hasonlóak lesznek.

A *Csillag vagy fecske* szövegében (16) jelzők sorát vágja ketté az enjambement.

(16) Múltját sem sejtő,
Kékruhás nőknek

(Kispál és a Borz: Csillag vagy fecske)

A (11) szövegrészlet a második egység részét is képezi. További lehetséges értelmezés a sorváltáskor találkozó *rugdalod* és *magad* szavak külön szemantikai egységként való értelmezése, azelőtt a pont előtt, amikor az *elé* névutó módosít az ige és a visszaható névmás viszonyán. Ilyen aspektusból a rugdalás gesztura a cselekvőre irányulna, nem pedig az álmokra. A (11) szövegrészlet második sora további két a szempontból is hangsúlyos. Az egyik fontos ismérve, hogy kilenc szótagból áll, míg az öt körülvevő sorok csak hétből, a másik pedig az, hogy a *rugdalod* igét a *megszakásból* és a *magad* szavak veszik körül, amelyek a közös alaptaghoz tartoznak, egymás mellé helyezve már nincs értelme a szélső tagoknak, másképp nem lehetnének egymás közelében, csak a középső elemnek (a sor utolsó szavának) a jelenlétével¹³. Ebben az esetben a jelentéstöbbletet a szintagma széttörése okozza¹⁴, ahogyan azt az előző versidézetek kapcsán részletesen meg is figyelhettük.

Lovasi kedvelt nyelvi megoldása, hogy hiányt teremt¹⁵, ezen sor esetében a mondat tárgya jelenik meg a késleltetve, megszakítva az olvasás automatizmusát¹⁶. A szintaktikai egység folytatódik, a teljes hasonlatot a (11) idézet második és harmadik sorának együttes jelentése fejt ki (ez a jelenség már a dolgozat második részében tárgyalt típusra példa). A rugdalás konkrét, fizikai jelentésének helyébe lép az elvontabb értelem: ahogyan az álmokat reménytelenül, beleunva, belefáradva hajszojzuk, olyan módon szerethetné a lírai ént a megszólított. Ilyen módon fokozatosan épül ki a hasonlat minden eleme, soráthajlásokkal elválasztva, újabb és újabb jelentésmódosító elemekkel bővülve.

(17) Ha én lennék a szerelmed
Biztos nevetnél néha
Persze nem többször mint most
Csak rosszabb vicceken ha én a
Szerelmed lennék

A *Ha én lennék* harmadik strófája feltételt támasztó tagmondata után következő két sor ellentétben áll egymással a *de* kötőszó megjelenése nélkül. A *néha* időhatározó-szóra reflektáló *persze* mintegy pótolja a hiányzó ellentétes jelentéstartalmú kötőszót, a harmadik sor pedig lényegesen lecsökkenti az öt megelőző fonológiai egység hitelét. A versszak negyedik és ötödik sorában megjelenő soráthajlás nagyon szorosan összefügg a rímeléssel. A negyedik sor én a

¹³ HARMATH 2013.

¹⁴ SZIKSZAINÉ 2007, 403.

¹⁵ HARMATH 2013.

¹⁶ HARMATH 2013.

szócsoportja a második sor *néhájával* áll kapcsolatban, ugyanakkor a visszatérő feltétellel is (amely itt szórendi variációval jelenik meg: *ha én a / Szerelméd lennék*).

Az én a meglehetősen ritka sorzáró szó páros, de a mivel rímhelyzetben való megjelenés mindig motivált¹⁷, jelen esetben is magyarázatot kapunk a konvencionálistól való eltérésre. A *ha én a* a két sorral előtte megjelenő *néha* szóval cseng össze. Mivel itt nagyon erős a rím, nagyobb hatású az áthajlás, a szaggatottság¹⁸, a hiány is, amelyet a következő sor tölt be. Ezen a ponton bebizonyosodik, hogy a vers „tételmondata”, feltételt tartalmazó központi tagmondata bármelyik sor közé beilleszthető, itt a megakadás teremti meg az állandó újraértelmezés lehetőségét¹⁹.

(18) [...] *Jó az úrhajó?*
Mint eszköz, ha a cél
Az, hogy magadtól minél messzebb legyél.
 (Kispál és a Borz: *Adok egy kulcsot*)

Az alany és az állítmány szétválasztására, majd enjambement általi újbóli összekötésére a (18) Kispál-részletben is felfigyelhetünk. A *Ha én lennék*hez hasonlóan itt is az alárendelő szintagma alárendelt tagja kerül a soráthajlás elejére, azaz a második sor végére (*a cél*), és az alaptaggal (*az* mutató névmással) kezdődik az új sor. Az értelmezést még sokrétűbbé teszi az eszköz-cél jelentésmezejével játszó második sor: az úrhajó (mint konkrét eszköz) felhasználása az absztrakt (önmagunktól való) távolság megteremtésére. Ez a metafora a fókuszban levő szöveg (*Ha én lennék*) első szakaszára, a (2) és (3) részletre emlékeztet, ahol az *elmenni* ige hol fizikai, hol elvont tartalma játszott szerepet a szövegértelelem megfejtésében.

(19) Nem kezdtünk nagyon bele
 Semmibe, jössz úgyis te
 (Kispál és a Borz: *Csillag vagy fecske*)

A (19) részlet szintén egy szoros szemantikai egységet választ szét, mégpedig az állítmányt és az aszemantikus határozót, késleltetve ezzel a *belekezdeni* ige konkrét vonatkozását. Önmagában az első intonációs egység meglehetősen hiányosnak érzékelhető. A hiány pótlásakor (a *semmi* névmás feltűnésekor) rögtön indoklást is kap a befogadó (magyarázatra utaló kötőszó nélkül) a „belekezdes” céltalanságára: a címzett érkezése egyértelműen semmissé teszi a lírai én és társa minden tevékenységét, hiszen ő kerül figyelmük középpontjába, fókuszába.

Az igekötő jelen esetben nem a sor elején, hanem az enjambement elején, ám még mindig hangsúlyos ponton helyezkedik el, továbbá a *nagyon* fok-mértékhatározó előzi meg, ami még inkább feltűnővé teszi. A *bele* nélkül a cselekvés kezdőpontja nem emelődhetne ki ennyire, nem hívná elő azt az asszociációt, hogy a tevékenység egy adott időpillanatra vonatkozik, mégpedig a címzetre való várakozás idejére. A *Ha én lennék*nek ezzel összefüggő (2) és (3) részletében is megfigyelhető, hogy az előző sorból adódó hiány után az első szó, amely a következő sorban megjelenik, nyugvópontot ad a befogadó számára.

Az aszemantikus határozó következő sorba csúszása más Kispál-szövegnek is kelléke, ugyan a (20) részletben levő enjambement nyelvtani szerkezetének alaptagja nem ige, hanem főnév, a jelenség ugyanúgy megakadást okoz, ebből adódóan rekonfigurációt tartalmaz.

(20) Nem volt senkinek kedve
 Semmihez itt a Földön
 (Kispál és a Borz: *Az utolsó aktus a Földön*)

¹⁷ SIMON 2014, 110.

¹⁸ VADAI 2003, 10.

¹⁹ PAP – S. LACZKÓ 2006, 11.

(21) Az ott az apám a képen, az anyám, a tesóm, én nem éltem még, a végét
Balra találsz, de mit is mondtál, hogy hol játszol? Kiscsillag
(Kiscsillag: Van-e szándék)

A (21) részlet a tárgyat helyezi az enjambement elejére, majd állítmány toldódik az új sorban az értelmi szerkezethez. Ez a törés kivételesen erős szakadást okoz, még a fentebb felsorolt idézetekhez képest is.

Az intonációs egységek aktív kölcsönhatásba lépnek a szórenddel, illetve a grammatikai formákkal²⁰, ezáltal átalakítva a szöveg mentális feldolgozását. Lovasi ezt használja ki, amikor dalszövegeinek általános jellemzőjévé teszi a soráthajlást, amelyek nem elakadást, megtörést érzékeltetnek legtöbbször, hanem inkább várakozást keltenek²¹. Kiváló példa erre a következő Kispál és a Borz-szám áthajlása a (22) szövegrészletben.

(22) Kihajolt egy férfi és mondani kezdte,
Hogy „Emese!”, de ő közbeszólt erre
(Kispál és a Borz: Emese)

Figyelemre méltó, hogy a *ha én a / Szerelmed lennék* tagmondat mind az előtte, mind az utána álló tagmondathoz hozzátartozhat szemantikailag. Ebben jelentős szerepe van az enjambement-ok miatt bekövetkező akadozásnak, töredezettségnek. Hasonló jelenség figyelhető meg az *Emese* című dalszöveg (23) részletében.

(23) Menj haza szépen,
Látszik, hogy tudod,
Hogy meg vagy bolondulva
(Kispál és a Borz: Emese)

Az ige (*tudod*) alárendeltjének az előző tagmondat (sor) tűnik, hiszen szemantikailag a kötelező hazamenetelről való konkrét tudás is releváns tárgy lenne, ám a következő sor erre erősen rációfol. A folytatás pedig: *Hogy meg vagy bolondulva*. Ebből világossá válik a hallgató (az olvasó) számára, hogy a *tudod* ige tárgyi alárendelt mellékmondata nem a hazamenetelt illető kötelezettséggel „tisztában levésre” utal vissza, hanem az örültség tényére vonatkozó tudásra, amely a főmondat igéjéhez képest késleltetve jelenik meg.

A *ha én a* sorzárlat a (17) idézetből nem csupán azért érdekes, mert szoros szemantikai egységet szakít meg, hanem azért is, mert a kötőszót az előző sorba helyezi, míg az prototipikusan a sor elejére szokott kerülni. Ez a megoldás figyelhető meg a *Tűkön táncol* című Kiscsillag-dalból (amely mű alapvetően a konfigurálódott, közösségileg begyakorlottá vált *tűkön ülés* köznyelvi metaforáját értelmezi át, helyezi új kontextusba) származó (24) részletben is.

(24) Csak a nőket sajnálom mert
Elvértve akadt rendes
(Kiscsillag: Tűkön táncol)

További példa a sorvégre helyezett kötőszóra a (25) szövegrészlet, amely az első sor magabiztos állítását bizonytalanítja el, de a megcáfolódás indoka csak az enjambement továbbgördülésével derülhet ki a befogadó számára. A dalszöveg későbbi pontján a két sor közé beékelődik az *aztán* idő-határozószó, azaz új elemmel bővül a soráthajlás, még erősebb a szemantikai egységben létrejövő felfüggesztődés az egymást követő két intonációs egység között.

(25) Biztos voltam benne, de
soha nem jött senki.

²⁰ KOZMA 1974, 13.

²¹ LACKFI 2010.

(Kiscsillag: Tudtam, hogy jönni fogsz)

Természetesen a sor elejére helyezett kötőszavakkal is találkozhatunk a versben, legerősebben a (11) szövegrészletben, ez sokkal gördülékenyebbé teszi a dal meghangosítását, míg a (25) példa esetén megakadást eredményez rekonfiguráció.

(26) Ha én lennék a szerelmed
Biztos hogy a miénk lenne
Az egyszerű igazságok boltja
És te eladó lennél benne

A negyedik strófa első felében, a (26) idézetben ábrázolt figyelmi jelenet (*egyszerű igazságok boltjának képe*) külön sorban kerül leírásra, valamint és kötőszóval konkretizálva a tagmondatok közötti logikai viszonyt. A második, harmadik és negyedik sor különlegessége, hogy először az alanyt és az állítmányt választja szét időlegesen az enjambement, majd kapcsolatos mellérendelő viszonyba állítja az negyedik sort az előző tagmondatdal. A megkonstruálódó referenciális jelenetet dolgozza ki a negyedik sor, a *vásárlás* tudáskeretébe illeszkedő *eladó* pedig többértelmű jelentéssel bír. Egyfelől a vevőt kiszolgáló alkalmazottként, másfelől viszont áruként értelmeződik a lírai én által megszólított személy. A dalszöveg további versszakai nem folytatják ezt a metaforahálózatot (megerősítve a kezdeti hipotézist és értelmezési kikötést, miszerint minden strófa külön szerkezeti egységet alkot), ezért ezen nyelvi játék értelmezése, jelentése kétséges marad a befogadó számára.

Az állítmány és annak vonzatainak szétválasztása, külön intonációs egységbe helyezése gyakori módja a soráthajlásnak a Lovasi-szövegekben.

(27) Aludtam ameddig néhány figurát
Bemutattak rajtam olyan ritkán jó
És hozzá le róluk mindent feketemosó
(Kiscsillag: Feketemosó)

A tárgy „reked” az előző sorban a (27) részletben, csak az enjambement későbbi szavaiból derül ki, hogy a figurával (a későbbi sorokból adódó értelmezés szerint inkább mozdulatsorral) mi történik. Ám az állítmány (*bemutattak*) feltűnése után a befogadó számára világossá válik, hogy valójában a lírai én a cselekvés páciense, akin előadják ezeket a beállásokat (beállításokat, esetleg beállítódásokat, de ez már nagyon jelentős tágítása lenne a szemantikai struktúrának) a telt alkatú fiatalok. Ez a soráthajlás nem okoz olyan értelmi átrendeződést, mint az előző példák, mert a tárgy nem mutat távoli jelentésbeli összefüggést sem az előző igével (*aludtam*), még akkor sem, ha néhány szó választja csak el tőle.

A következő sor logikai szempontból kapcsolatos mellérendelés, tartalmilag kevésbé tartozik az addigi tagmondatokhoz, ugyanakkor a dalszöveg központi metaforáját jeleníti meg. A BŰNÖS LÉLEK KOSZOS EDÉNY, amelyet csak a feketemosó tud a kifőzdek, éttermek konyháján újra tisztára mosni. Ez a kép természetesen összefügg A BŰNÖS LÉLEK PISZKOS RUHA metaforával (amelyre példaként lásd Arany János Ágnes asszony című balladáját), annak átírása, új kontextusba helyezése. A köznyelvivé vált metaforát Lovasi újradefiniálja, újraértelmezi, így ösztönzi aktívabb mentális tevékenységre a befogadót.

(28) Űrhajók, angyalok, Isten tortáján ragyog
Egy fekvő nyolcas, így ünnepel minden új napot
(Kispál és a Borz: WC-n sírni)

A (28) szövegrész enjambement-ja a *ragyog* és a (*fekvő*) *nyolcas* által alkotott alanyi alárendelő szintagmát helyezi külön sorokba, amely belső rímet eredményez (*csillagok-ragyog*), továbbá lehetővé teszi, hogy a *ragyog* igét az *angyalok* és az *űrhajók* főnevek (egy másnak mellérendelt

bővítmények) alaptagjának érezze a befogadó a következő sor megjelenéséig. Isten tortájának képe azonban értelmileg mindenképpen a végtelent jelképező fektetett nyolcas számhoz köti az ígét.

A WC-n sírni ezen részéhez köthető a *Zsákmányállat* alábbi három sora, hiszen a másodikban találhatóak az első sor második felétől induló tagmondat alanyai (*emberek és kövek*), a harmadikban pedig a hozzájuk tartozó (jövő időben ragozott) névszói-igei állítmány (*lesznek köret*), amelyet pedig a *mannához* főnév szakít ketté, így az idézet utolsó sorát mintegy körülveszi a legmagasabban álló mondattani elem. Az állítmány szétbontása tágabb értelmezési keretet kínál a befogadónak, hiszen a *köret* szó megjelenéséig csupán a tényéren való pusztá létezés elemét emeli ki a szöveg, de amint mentális folyamatok által feldolgozásra kerül az állítmány második (igencsak szerves) része (*köret*), a figyelmi jelenet részletezettebbé válik, az evés, étkezés gesztusa lesz a forrástartomány az idézet során. AZ ÉLET EVÉS metafora kerül kidolgozásra.

(29) Hogy a Föld tányér és hogy azon
Az emberek és a kövek
Lesznek a mannához a köret.
(Kispál és a Borz: Zsákmányállat)

Fontos megállapítani, hogy a részlet első sorában levő *azon* utalószóval kezdődik az enjambement, amely jelenségre kevés példát találunk még a Lovasi-dalszövegekben is. A három sor két mellérendelő viszonyban álló alárendelt tagmondatot tartalmaz, és mondattanilag az idézetet megelőző *tudom* ige tárgyi vonzatát fejt ki mellémondatok formájában. Az utalószó ilyen kiemelt helyzetben való szereplése jelentős megakadást, szakadást eredményez, hiszen rögtön hiányos nyelvi struktúraként észleli a hallgató, az olvasó.

Hezitálásra okot adó enjambement-ok

A Kispál és a Borz- és Kiscsillag-dalok gyakori jelensége, hogy nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a soráthajlásban összekötött szavak szemantikailag valójában egymáshoz tartozók-e, vagy csupán az „átcsúszás” jelentéstani módosulásai miatt érzi úgy a befogadó.

(30) Mindig máshogy neveznék
Termések állatok kis izék

A (30) részlet második sora felsorolást fűz az előző tagmondathoz, anélkül, hogy az első sorban ezt bármilyen elem előrevetítené. A soráthajlást követő sziktaktikai egység a *máshogy* jelentését vonatkoztatja konkrét entitásokra, kifejti, sorra veszi a lehetséges beceneveket, amelyet a lírai én a kedves megszólítására alkalmazhat. A halmozás alakzata lehetővé teszi, hogy több részletében is megjeleníthesse a közölni, ábrázolni kívánt tartalmat a szerző²².

(31) Téged megesz, engem elás
És nem csinál semmi mást
Ez a k**** nagy óriás
(Húsrágó hídverő)²³

A *Húsrágó hídverő*ből származó részlet (31) első két sora nagyon jó példa az enjambementnak annak az altípusára, amikor csupán egy egyszerű kapcsolatos mellérendeléssel gazdagodik az előző sor jelentése. Azonban a mellérendelés második tagját követő sor tartalmazza az öt megelőző intonációs egységekben levő igék cselekvő alanyát. Mivel a versszöveg során már tudatosított, fókuszban levő ágens az óriás, ezért nem okoz erős törést itt az enjambement. Ez az

²² FÁBIÁN – SZATHMÁRI – TERESTYÉNI 1974, 251.

²³ A kicsillagozott kurva szó a dalszoveg.hu-s forrásban így szerepelt.

átcsúszás inkább megerősíti az ismétlés és a vulgáris regiszterbe sorolt szó (*kurva*) használatával az elsődleges figurát (így fokozva az óriás negatív megítélését), aki mást sem képes tenni, mint embereket felfalni.

(32) Csak el kéne hinned
És úgy kellenék neked mint a levegő

Az utolsó strófa leginkább összetartozó sorai a (32) részletben találhatóak. Viszonyukban az és kötőszó kapcsolatos mellérendelést implikálna, ám jelentését tekintve a *Csak el kéne hinned* tagmondat feltételes jelentéstartalmú alárendeltje az őt követő sor első tagmondatának. A legfeltűnőbbben ezen ponton jelentkezik az a hipotézis, hogy az enjambement második tagja nem feltétlenül „írja felül” az előzőt, hiszen itt az (*csak* szót követő) implicit *ha* kötőszó fókuszáltabbá válik a befogadó tudatában, mint a strófa utolsó sorában levő és.

(33) Ha én lennék a szerelmed
Biztos sokszor bánthanálak
Hogy tudsz így szeretni?
Én soha nem tudnálak

Az utolsó versszakot tekintve megállapíthatjuk, hogy a tagmondathatárok teljes mértékben lefedik a sorhatárokat (ez leginkább az első két sorban figyelhető meg, ahol a feltételes jelentéstartalmú mellékmondat megelőzi a főmondatot). A két sor közé magyarázó mellérendelő kötőszó (*mert, hiszen*) kerülhetne beillesztésre, de e két intonációs egység összetartozása kétséges, bármennyire is meghökkentően hatnak a vers befejezéseként. Főként a lezárásnak ezen ambivalens működése eredményezi, hogy a dalszöveg igazán modern szerelmes versként tud funkcionálni, a soráthajlások pedig kellemes „stílusbájt” adnak a szövegnek. Többnyire kötőszavakkal kezdődnek az intonációs egységek, ezzel is erősítve különállásukat, autonómiájukat. Minden új sor újabb információt, kiegészítést ad az előzőhöz, ám olyan mértékű jelentésmódosulás nem figyelhető meg bennük, mint a vers többi, ezt megelőző strófájában. A leginkább összetartozó sorok a következők:

(34) Elvis a rendőr, James Dean a mentős valahol
a fejedben zakatol
(Kiscsillag: Kiscsillag)

A (34) részlet első sorában szereplő határozatlan névmás vonatkozása meglehetősen összetett. Egyfelől egy olyan fantáziakép helyszíne, amelyben a zenetörténet fontos szereplői a mindennapi foglalkozásokat töltenek be, egy elvont világ meghatározhatatlan része, másfelől *a fejedben zakatol* sorhoz is hozzákapcsolódik. Ezek a sorok zeugmát tartalmaznak, „ami olyan tagmondatok egymás mellé rendelését jelenti, melyek állítmánya (igei eleme) közös”²⁴. Az ige az összetett mondat végén helyezkedik el. Ha az enjambement második tagjához kötjük az értelmezés során a *valahol* szót, akkor azonban több logikai változtatást el kell végeznünk. Hiszen ha a *valahol / a fejedben* összetartozik, akkor még inkább hangsúlyozásra kerül a kép képzeletbelisége, illetve a megszólított mentális képzeletével való explicit játék.

Ha azonban mindez, csupán a címzett agyában létezik, akkor a jelenet nyelvtani megfogalmazásának értelmezésében is átíródásokat eredményez. Jelen esetben (a központozás problematikáját is belevéve) azt kell eldöntenie a befogadónak, hogy hány tagmondatot tartalmaz a két sor. Hiszen, ha a *rendőr* és a *mentős* melléknevet névszói állítmánynak tekintjük, akkor külön szemantikai egységnek kell vennünk a *zakatolt* és annak bővítményeit. Azonban fennáll a lehetőség, hogy a két melléknevet értelmezőknek tekintsük (*Elvis, a rendőr, James Dean, a mentős*), ebben az esetben a két sor közül csak a másodikban van állítmány,

²⁴ BENYOVSZKY 2006.

tehát az egész tekinthető egy szemantikailag egységnek. Utóbbi esetben a *valahol* sokkal inkább tekinthető az enjambement indító szavának.

(35) Ígérem nem leszel hibás
De sok múlik majd a kémian

További példa az enyhébb hatású soráthajlásra az (35) idézetben szereplő sorpáros, amely ellentétes mellérendelést vág ketté, ám kérdéses, hogy az ígérem vagy a *nem leszel hibás* tagmonddal helyezkedik el egy szinten az utóbbi sor, hiszen logikailag mindkét értelmi egységgel kapcsolatban állhat. Kérdéses, hogy az ígéret ellenére nem a lírai én döntése, hogy hibás lesz-e a megszólított, vagy esetleg biztos tény, hogy a címzett nem hibáztatható, mégis utólag hiteltelenedni fog az ígéret első fele. A hibáztatás mellett egy szilárd állítás is szerepel a szövegrészletben, mégpedig az, hogy a címzett és a lírai én közös életét a közöttük levő kémiai reakció, szexuális vonzalom fogja leginkább befolyásolni.

(36) Az meg állt szőkén a hidak alatt
S csak nézte a többi ebihalat

(Kispál és a Borz: Szőkített nő)

A *Ha* én lennékben szereplőhöz hasonló (csupán mellérendelő kötőszóval történő) sorkezdés a más Lovasi-szövegekben is megfigyelhető. A (36) részlet esetében is a két sor közötti kapcsolat laza, utólagos kiegészítést tartalmaz a második tagmondat, egy újabb mozzanatot, olyat, amely ugyanarra az alanyra, elsődleges figurára vonatkozik. Ezen elsődleges figura figyelme (tevékenysége) az ebihalakra (a másodlagos figurákra) irányul. Ugyanezen versszöveg utolsó két sorában is hasonló jelenség figyelhető meg, azonban a két tagmondat alanya is eltérő (bár meglehetősen különálló szemantikai keret része), nem csupán állítmánya, mint a (37) idézetben.

(37) Lehet, hogy jó lett volna talán
És most már elég, hogyha szól egy szomorú szám

(Kispál és a Borz: Szőkített nő)

(38) Ha villanyt oltasz a sötétnek
És halkán kicipzározod őt
És magadba rakod a régi semmit
A megszokott soha el nem jövőt

A (38) idézet első sorában az ige vonzatkerete eltér a konvencionálistól, a begyakorlottól, hiszen *-ben* rag helyett *-nek* szerepel, tehát nem a sötét ellen irányul a villanyoltó gesztus, hanem maga a sötét számára, részére. A második és a harmadik sor közti szünet a kiejtési szabályoknak megfelelően történik meg, a tárgy mögé értelmező kerül, mintegy utólagos információként, sóhajtásként jut kifejezésre a második versszak végén. Az értelmezős szintagmák esetén tompa az áthajlás²⁵.

Fontos megállapítani, hogy a *Ha* én lennék ezen szövegrészletében a versben jellemző arányhoz képest nagyobb kötőszavak száma. A dal egészére kiterjeszhető az a kijelentés, hogy kötőszó-nélküliség jelenik meg benne. Az aszindeton jelensége nagyfokú sűrítettséget okoz, idéz elő az olvasóban. Megfigyelhető, a strófa utolsó három sorából mindegyik tárgyraggal ellátott szóval (ő, *semmit*, *jövőt*) zárul, ugyanarra az entitásra vonatkozik, ugyanazt a figurát dolgozza ki, jellemzi.

(39) Örökre itt maradsz

²⁵ SZIKSZAINÉ 2007, 403.

Hogy ne zavarjalak
(Kispál és a Borz: Naphoz holddal)

A *Naphoz holddal*-dal második versszakának részlete (39) nem szószerkezetet bont ketté, hanem egy utasítást intéz a címzetthez kijelentő módban, tehát evidensnek gondolja a megszólított engedelmeskedését, egyfajta beletörődését, majd a következő tagmondat célhatározói mellékmondatokkal egészíti ki az őt megelőző tételt. A lírai én mintegy szabadkodik az előző határozott kijelentéséért, magyarázattal szolgál az engedelmességre kérésére. Ezen példa esetén a következő intonációs egység okadó jelentéssel bővíti, egészíti ki az őt megelőző sort.

A *Ha én lennék* első versszakának második felében anaforikus sorkezdetekkel találkozunk a befogadó, amely alakzatnak grammatikai kötöttsége relatív, hiszen mondat, szócsoport és szó is ismétlődhet²⁶. Jelen esetben az egyes szám második személyben ragozott ige és a határozott névelő (*Megszoknád a*) fordul elő többször egymás után. A lírai én felsorolja mindazt, amit a megszólított megszokna a közös életükben (*a hús szagát, az ólmokat, az életem*). Az ismétlésnek ezen módjával érzékelteti a megszokás rítusának monotonitását, folyamatos körforgását. A sorok vége láthatóan egybeesik a tagmondatokéval, erősen elkülönülnek egymástól az intonációs és szemantikai egységek is, ezért kevesebb mentális erőfeszítést igényel feldolgozásuk.

Az utolsó sor (*Miként a sajátodat*) azonban megszakítja az (egyébként meglepően következetes) anaforasort, mégpedig úgy, hogy az őt megelőző tagmondat jelentésén módosít, hiszen a lírai én azt a lehetőséget veti fel, hogy a jövőbeli kedvese ugyanúgy fog beleszokni az ő életébe, mint a sajátjába, tehát kényszerből, tehetetlenségből. Élete párjának megválasztása tehát nem szabad akarattól adódó döntés eredményeként fogalmazódik meg (ez a gesztus előhívhatja a kényszerházasságok, de akár a rosszul működő kapcsolatban benne rekedő párok együtt maradásának pszichológiailag is vizsgált jelenségét). A lírai én állítása szerint ahogyan önmagából nem tud kilépni a címzett, úgy a jövőbeli kedvese napi rutincselekvéseiből sem lesz képes; egyfajta fátumként értelmeződik a közös életbe való beleszokás.

Az Örökre című dal utolsó sorai az addig következetes refrénjének megváltoztatásával születnek meg, átírva az ismétlésre épülő alakzatot, ezáltal aktívabb tudatműködésre ösztönzik a befogadót, ahogyan az elvárásokkal való játék természetéből adódóan motivációt biztosít erre.

(40) Mer' én téged – nem vicc tényleg, kicsit szokni kell,
Hogy – örökre szívembe zártalak
(Kiscsillag: Örökre)

Az örökre szívembe zártalak szintagmacsoport a nyelvtanilag hozzátartozó *mer' én tégedtől* egy tagmondatnyi távolságra van. A beékelődő szövegrész enjambement-t tartalmaz, még hozzá olyan, módon, hogy *hogy* kötőszó „csúszik át” a következő sorba. Tipográfiaileg ezt a beszúrt tagmondatot gondolatjelekkel választották el, ugyanakkor a beékelés utolsó szava (*hogy*) a szemantikai struktúrák összekapcsolásán kívül más funkcióval is bír: a tételmondatot vezeti be.

Tehát az utolsó három szó két nyelvtani szerkezet része is, gondolatjelek közötti alárendelő összetett mondathoz és az előző sor kezdetéhez is hozzátartozik. Itt az enjambement más eszközzel (beékelődéssel) kombinálódik, ezért a befogadónak nagyobb mentális erőfeszítést kell tudatlanul végrehajtania. Az idézet első sorában megképződő referenciális jelenet kidolgozása félbemarad, felfüggesztődik, csupán az alany és a tárgy fejeződik ki, az állítmány és bővítményei később kapcsolódnak össze a megkezdett értelmi egységgel. Ez a poétikai megoldás a hétköznapi nyelvre jellemző hirtelen kitérőket idézi fel, erősen közelíti a dalszöveget az élőbeszédhez.

A soráthajlás mellett bizonyos szövegrész (41) esetén Lovasi a ragokkal is játékba fog, de természetesen sok más költői képet és alakzatot is felhasznál alkotásaiban, nevezetesen a *-tok*

²⁶ GÁSPÁRI 2002, 287.

(/tekl-tök) morféma (igei személyrag) és a *tok* főnév (köznév) hangalakjának egyezését (a *Minden száj nyitva áll* ezen sorainak értelmezését lásd Pap Balázs és S. Laczkó András Kispál és a Borzról szóló tanulmányában²⁷).

- (41) Abból úgyse semmi,
Amit gondol - Tokkal-vonóval
(Kispál és a Borz: Minden száj nyitva áll)

A soráthajlások aránya a *Ha az életben* című dalban és ezek összefüggése az igék számával és személyével

Az elemzés középpontjába helyezett dalszöveg ugyan nem is található annyira erős soráthajlás, mint a rockrajongó lány szerepébe bújó²⁸ Lovasi-dal (*Van-e szándék*) két sorában, amely a (21) szövegrészben bukkan fel, ahol a tárgy az előző sor utolsó szava, az állítmány pedig „átcsúszik” a következő intonációs egységbe, mégis kijelenthetjük, hogy a *Ha én lennék* című versszövegnek az egyik legmeghatározóbb, legkifejezőbb (és egyben leghatásosabb) költői eszköze az enjambement.

A *Ha én lennék* enjambement-jai alapvetően határozzák meg a versszöveg ritmusát, illetve az sorainak jelentéseit. A szintaktikai egységek időleges szétválasztása nagy teret ad a jelentésváltoztatásra, ahogyan ezt megfigyelhettük a konkrét áthajlások vizsgálata során. Érdekes kérdés, hogy az utolsó strófa utolsó két sorát egy értelmi egységnek tekintjük-e, mivel a lezáró sor mintegy hitelteleníti az egész szerelmi vallomást, a lírai én bevallja, hogy nem tudná szeretni a megszólítottat, ha olyan lenne, mint amilyen ő maga.

Az igei személyragokat megfigyelve megállapítható az elemzés középpontjában álló szövegről, hogy az enjambement-ok sűrűbben fordulnak elő akkor, ha az alany egyes szám második személyű (lásd a vers második versszakát), illetve egyes szám első személyű (példának tekinthető a harmadik strófa). A személyváltások esetén egyértelműen ritkább a soráthajlás jelensége. Ez azzal magyarázható, hogy a referenciális jelenet megkonstruálása és feldolgozása új kiindulópontból történik az alanyváltásokkor. Így szemantikailag is jobban elhatárolódik a két egymást követő sor azokhoz a sorpárosokhoz képest, ahol az alany száma és személye (illetve az állítmány ragjai) megegyeznek, ezáltal szorosabb összefüggésben állnak az egymás után helyezett tagmondatok.

Következtetések

Mindezek megállapítása mellett nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy Lovasi legerősebb és legfontosabb stílus eszköze az enjambement, főként tekintettel arra a tényre, hogy nem genetikusan, expresszív felfogás (a stílusfelfogásokról lásd Heinrich Plett tanulmányát²⁹) szerint kerültek elemzésre a dalszövegek, hiszen a szerzők stílusa közel sem homogén, illetve kognitív keretek között szituációkhoz, helyzetekhez (illetve az ezek által aktivált stílusmintákhoz³⁰) köthető, nem konkrét személyekhez, korszakokhoz vagy stílusirányzatokhoz.

Az enjambement többféle típusára találhatunk példát az elemzés során. A „hiteltelenítő” soráthajlások a radikálisabb jelentésmódosulást okozó jelenségek (nem csupán a dalszövegekben, hanem minden irodalmi műfaj esetében), hiszen előre nem sejthető (az áthajlás első sorában), hogy a szemantikai szerkezet bővül, hiszen már egy lezárt jelentéstani egységet tartalmaz az első

²⁷ PAP – S. LACZKÓ 2006, 13.

²⁸ LÉVAI 2014, 398.

²⁹ PLETT 1988, 144–149.

³⁰ TÁTRAI 2012, 56.

intonációs egység. Eltérő működéssel, de a hiányból építkező enjambement-ok is nagyfokú hatással bírnak. Utóbbi jelenség a nyelvtani szerkezet megbontásából fakadó feszültség lehetőségeit aknázza ki. Ahogy azt az elemzett részletek értelmezése során megfigyelhettük, nem csupán grammatikai és szemantikai szerkezetek széttörése történik a soráthajlásban, hanem új tagmondat megjelenése az előzőhöz társuló „kiegészítés” után.

A hezitálásra okot adó dalszövegrészek a „hiteltelenítés” technikájára emlékeztetnek, de az elemzés során szerencsésebbnek tartottam a két kategóriát különválasztani, hiszen bár a „hiteltelenítő” enjambement-ok radikális változtatást idéznek elő a jelentésben, de erősebben korlátozzák az értelmezést, nem adnak akkora teret a befogadó számára a szintaktikai elemek kapcsolatát illetően.

Természetesen mindezen értelmezési lehetőségek szorosan összefüggnek a szociokulturális tényezőkkel, amelyek lehorgonyozódnak a szövegben, integráns részét képezik a diskurzusvilágnak, illetve annak feldolgozásának (a szociokulturális változók a magatartás, a helyzet és az idő³¹). Ezért mindig figyelembe kell venni, hogy a dalok a XXI. század magyar viszonylatai között születnek meg, alternatív(-rock) zenei keretek között, reflektálva hazai (Jávor Pál) és külföldi (Elvis) közszereplőkre, fellépési helyszínekre (West-Balkán, Zöld Pardon). Ezen elemek valósággra való referenciájának felismerése lényegesen módosítja a szövegértelmet, ad lehetőséget az ironizálásra. A Jávor Pál esetében így tud megvalósulni egyszerre a tisztelet és annak megkérdőjelezése, példakép állítása, majd annak lerombolása, destrukciója. Az ambivalencia ilyenén módon való megjelenítése sajátos életszemléletet közvetít a hallgató, az olvasó számára. A lírai én egyszerre kezel mindent (dolgot, személyt, állatot, történést, létezést, cselekvést) komoly és komolytalan felfogással.

Összegzés

Lovasi András dalszövegeinek nagyon meghatározó stíluseszköze az enjambement, ahogyan ezt érzékelhettük a Kispál és a Borz- és a Kiscsillag-dalokból származó részletek esetében is. A szerző nem csupán várakozáskeltés céljából használja fel az intonációs és a szemantikai egységek összefüggésével való játékot, hanem a szövegek többértelművé válásához, ahhoz, hogy a befogadó folyamatosan újraértelmezze a dalok jelentését, elemeinek összetartozását. „Máskor elég egy sor is [...] de egy Lovasi-szöveg szinte mindig folytatódik...”³², állapítja meg Lackfi János nagyon találóan, hiszen sok esetben végtelenséget sugallnak a Kispál- és Kiscsillag-számok széttört szemantikai struktúrái. Jelen dolgozat fókuszában az állt, hogy az idézett enjambement-ok grammatikai hiányra vagy egy időlegesen megképződő szemantikai struktúra újraértelmezésre épülnek.

Végezetül fontos megemlíteni azt, hogy a soráthajlás mechanizmusa eltérő módon működik olvasás és hallgatás esetében, hiszen olvasáskor a befogadó a saját ütemében jut el a következő sorban levő értelmi egység befejezéséhez, míg hallgatáskor a zeneszámot előadó művészek határozzák meg a mondattani egységek felfüggesztésének időtartalmát. „A tagolás kérdése vezet a verssor erodációjához és rehabilitációjához: hiszen az értelmező olvasás az elkészített formát másodlagossá teszi; és [...] a formai tagolás szerinti értelmezésben többletértelmet talál, kiváltképp akkor, ha írásjelek sem segítik a biztos tájékozódást a mondaton belül”³³.

Tehát a dalokban megjelenő enjambement-ok működése alapvetően tér el az írott versekben felbukkanóktól, hiszen a hangszerek által biztosított zene jelentősen befolyásolja a sorok közötti szünetet, az értelmi egységek határait, illetve a szótagok kitartását, hosszúságát. A dolgozatot

³¹ TÁTRAI 2012, 58.

³² LACKFI 2010.

³³ PAP – S. LACZKÓ 2006, 11.

pedig Lackfi János soraival zárom abból a célból, hogy a szövegek konkrét értelmezése mellett a zenével kísért dalok alapvető működési jelenségéhez végül visszatérhessünk: „Hiszen attól zseniálisak ezek, hogy Bandi beleszámítja a zene lüktetését, arra «dolgozik rá» vagy éppen az ellen dolgozik”³⁴.

³⁴ LACKFI 2010.

Bibliográfia

- BENYOVSZKY Krisztián 2006. „Az elhallgatás alakzatai”: Kalligram, 25 (2006), <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2006/XV.-evf.-2006.-november-december/KOeLTESZET-ES-RETORIKA/Az-elhallgatás-alakzatai> [Utolsó elérés: 2015.03.25. 21:35]
- FÁBIÁN Pál – SZATHMÁRI István – TERESTYÉNI Ferenc 1974. A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó, Budapest.
- GÁSPÁRI László 2002. „A gondolatalakzatok kérdésköréről”: „Az ismétlés”: Magyar Nyelvőr, 3 (2002), 284–297.
- HARMATH Artemisz 2013. „nézzél tv-t”: „Kispál és a borz: Turisták bárhol”: Litera, <http://www.litera.hu/hirek/nezzel-tv-t> [Utolsó elérés: 2014. 11. 28. 18:59]
- KOZMA Endre 1974. „A magyar intonáció funkcionális vizsgálatának újabb lehetőségei Brizgunova elmélete alapján”: Intézeti Szemle, 3 (1974): 11–37.
- LACKFI János 2010. „ÉnKispálom”, http://enkispalom.blog.hu/2010/07/21/lackfi_janos_irta [Utolsó elérés: 2014. 11. 28. 19:25]
- LÉVAI Balázs 2014. Lovasi. Idáig tudom a történetet. Libri Kiadó, Budapest.
- PAP Balázs – S. LACZKÓ András 2006. „ma nem oldlak meg, probléma: A Kispál és a Borz dalairól”: PRAE, 27 (2014), 7–22.
- PLETT, Heinrich 1988. „Retorika és stilisztika”: KANYÓ Zoltán – SÍKLAKI István (szerk.): Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. Tankönyvkiadó, Budapest. 144–149.
- SIMON Gábor 2014. Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI István 2004. Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI István (főszerk.) 2008. Alakzatlexikon. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZIKSZAINÉ Nagy Irma 2007. Magyar stilisztika. Osiris Kiadó, Budapest.
- TÁTRAI Szilárd 2012. „Viszonyulás és viszonyítás”: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): A stílus szociokulturális tényezői. ELTE, Budapest. 51–71.
- TOLCSVAI Nagy Gábor 1996. A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- VADAI István 2003. „A félrecsúszott nyakkendő: Megjegyzések Juhász Gyula: *Anna örök* című verséről”: A Tiszatáj Diákmelléklete 89 (2003), 1–16.

Az elemzéshez felhasznált dalszövegforrások

- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1591/kispal-es-a-borz/husrago-hidvero-zeneszoveg.html>
[Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:36]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1600/kispal-es-a-borz/szokitett-no-zeneszoveg.html>
[Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:37]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1601/kispal-es-a-borz/naphoz-holddal-zeneszoveg.html>
[Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:39]

- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1617/kispal-es-a-borz/levesek-porbol-zeneszoveg.html>
[Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:41]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1618/kispal-es-a-borz/zsakmanyallat-zeneszoveg.html>
[Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:42]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1631/kispal-es-a-borz/sultkrumpli-zeneszoveg.html>
[Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:43]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1652/kispal-es-a-borz/adok-egy-kulcsot-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:44]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1661/kispal-es-a-borz/emese-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2014. 11. 28. 19:45]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1666/kispal-es-a-borz/disznok-tanca-zeneszoveg.html>
[Utolsó elérés: 2014. 11. 28. 19:45]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1666/kispal-es-a-borz/disznok-tanca-zeneszoveg.html>
[Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:46]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/1670/kispal-es-a-borz/minden-szaj-nyitva-all-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:46]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/17019/kiscsillag/javor-pal-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:47]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/17020/kiscsillag/ha-en-lennek-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2014. 11. 28. 19:48]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/17023/kiscsillag/feketemoso-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:49]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/23848/kiscsillag/kiscsillag-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:50]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/27956/kiscsillag/tukon-tancol-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:50]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/29355/kiscsillag/country-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:51]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/29659/kispal-es-a-borz/baccal-velem-zeneszoveg.html>
[Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:52]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/38942/kiscsillag/van-e-szandek-zeneszoveg.html> Utolsó elérés: 2014. 11. 28. 19:39]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/38942/kiscsillag/van-e-szandek-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:54]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/47071/kiscsillag/orokre-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:55]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/5720/kispal-es-a-borz/csillag-vagy-fecske-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:56]
- <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/6663/kispal-es-a-borz/ha-az-életben-zeneszoveg.html>

[Utolsó elérés: 2014. 11. 28. 19:57]

<http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/73867/kiscsillag/tudtam-hogy-jonni-fogsz-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:58]

<http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/7445/kispal-es-a-borz/az-utolso-aktus-a-foldon-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2014. 11. 28. 19:59]

<http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/7512/kispal-es-a-borz/wc-n-sirni-zeneszoveg.html> [Utolsó elérés: 2015. 03. 18. 17:59]

A fókuszba helyezett dalszöveg

Kiscsillag: Ha én lennék

Ha én lennék a szerelmed
Minden máshogyan menne
Te is máshogyan mennél
El tőlem, mint tegnap este
Megszoknád a hús szagát
Megszoknád az ólmokat
Megszoknád az életem
Miként a sajátodat

Ha én lennék a szerelmed
Szeretnél mert megszoktad
Ahogy megszokásból rugdalod
Magad elé az álmokat
Ha villanyt oltasz a sötétnek
És halkán kicipzározod őt
És magadba rakod a régi semmit
A megszokott soha el nem jövőt

Ha én lennék a szerelmed
Biztos nevetnél néha
Persze nem többször mint most
Csak rosszabb vicceken ha én a
Szerelmed lennék
Mindig máshogy neveznék

Termések állatok kis izék
Magamban most is beszélék

Ha én lennék a szerelmed
Biztos hogy a miénk lenne
Az egyszerű igazságok boltja
És te eladó lennél benne
Ősszel mindig lemennénk
A tengerpartra szlottyos fűgét
Enni a kiégett fű közül
Akkor ha én lennék

Ha én lennék a szerelmed
Sok szerencsét hozzám
Ígérem nem leszel hibás
De sok múlik majd a kémián
Én már elterveztem mindent
Egy életre elég a dolgunk
Ígérem nem lesz sok időnk
Egyedül lenni úgy már voltunk

Ha én lennék a szerelmed
Rám mondanád hogy ez Ő
Csak el kéne hinned
És úgy kellenék neked mint a levegő
Ha én lennék a szerelmed
Biztos sokszor bánthanálak
Hogy tudsz így szeretni?
Én soha nem tudnálak

FEHÉR RICHÁRD JÁNOS

Galicizmusok a portugál nyelvben. A véghangsúlyos francia jövevényszavak fonetikai vizsgálata

Bevezetés, a dolgozat célkitűzései

Napjaink nyelvhasználatában egyre gyakrabban jelennek meg más nyelvekből származó, idegen szavak, melyek beépülése egyre intenzívebben tapasztalható globalizálódó világunkban. Korunkban az angol nyelv tekinthető a legelterjedtebb átadó nyelvnek, lévén az informatika, a világgazdaság és az üzleti kommunikáció egyik fő nyelve (nemzetközi szavaknak számítanak olyanok, mint *wifi*, *chat*, *training*, *marketing*), viszont fontos megemlíteni a francia nyelv szerepét is, amely szintén jelentős volt a történelem folyamán, már ha csak a diplomácia és az etikett, a gasztronómia, a divat és a sport világára gondolunk. Ez utóbbi nyelv még erőteljesebben jelen volt a portugál történetében, hiszen a luzofón és frankofón kultúrát mindig is erős szálak kötötték össze. Történelmi szempontból elég csak a burgundiai felmenőkkel rendelkező, portugál államalapító királyra, Henriques Alfonzra gondolnunk, vagy a napóleoni megszállás korára, irodalmi területen pedig jelentős volt mind a provanszál befolyás a középkori galego-portugál nyelvű trubadúrköltészetben, mind a francia modernizmus és eszméinek hatása a portugál újkori irodalomban. A nyelvészet szempontjából szintén rendkívül érdekes kölcsönhatás tapasztalható, hiszen a francia (és provanszál) nyelvből már egészen a XIII. századtól kezdve épültek be szavak és kifejezések a portugál nyelvbe.

Szinkrón nyelvészeti elemzés során, eltekintve a szavak integrálódásának korától, láthatjuk, hogy a portugál által átvett, francia eredetű szavak nagy része mára teljesen simult a portugál nyelvhez, igazodva a szavak morfológiai és fonetikai felépítéséhez (port.: *cabine*, fr.: *cabine*, port.: *emoção*, fr.: *émotion*). Ugyanakkor a portugálban mai napig léteznek jellegzetesen franciás szavak (*suite*, *bombom*, *cliché*), valamint eredeti formájukban is sokszor előfordulhatnak gallicizmusok (*soirée*, *boutique*, *atelier*)¹

Mindazonáltal fontos megjegyeznünk, hogy a jövevényszavak beépülése egy igen hosszú folyamatnak tekinthető, így a nyelvfejlődés során fokozatosan születnek új fonetikai és grafikai megoldások az átvevő, jelen esetben a portugál nyelvben, a jövevényszavak sikeres adaptációjának érdekében. Jó példaként szolgálhat erre a tükörfordítás, mely a portugál esetében szintén gyakran előforduló jelenségnek tekinthető a gallicizmusok vizsgálatakor (*pequeno-almoço/petit-déjeuner*, *redator em chefe/rédacteur en chef* stb.)²

Témaként azokat a gallicizmusokat választottam, amelyeknek sajátos, az őshonos portugál szavaktól eltérő hangsúlyuk van. A portugálban a szavak (konkrétan a főnevek) túlnyomó többségben másodélesek és csekély számban fordulnak elő véghangsúlyos szavak. Az ebbe a csoportba tartozó elemek közül nagyon kevés fejlődött közvetlenül a latinból, pl. *avó*, *filhó*, nagyrészt azonban más nyelvekből (tupi, kimbundo, perzsa, arab, holland, spanyol stb.) származó jövevényszavak (Andrade és Machado alapján). Másrészt szükséges tudnunk, hogy a portugál, ezen belül az európai változat egyik jellegzetes fonetikai jelensége a magánhangzó-redukció. Így például a hangsúlytalan helyzetben lévő magánhangzók redukciója során az *o* hangból [u] válik, az *e* hangból pedig redukált [ ] változat jön létre. Mindemellett

¹ VILELA 1994. 19-20.

² BÁRDOSI 2009. 75.

kutatásomban az európai portugál nyelv mellett a brazil variánst is vizsgálom, mivel számos érdekes eredménnyel szolgálhat ez a megközelítés is.

Utóbbi szempontok figyelembevételével egyértelműen kimutatható volt az anyaggyűjtés során egy határozott kronológiai választóvonal a gallicizmusok beépülésének folyamatában, az átvett szavak hangtani rendhagyóságának, illetve besimulásának tekintetében. Célkitűzésem tehát a különböző korszakokból származó véghangsúlyos francia jövevényszavak fonetikai vizsgálata, az európai és brazil változatban való megjelenésük és kiejtésük tanulmányozása, valamint annak felderítése, hogy a fonetikai alakok milyen összefüggésben állnak az átvétel idejével.

Kutatásomat az akadémiai portugál szótárra (*Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea*) alapoztam, amiből pontos képet kaphattam a vizsgált szavak fonetikájáról, valamint portugál és/vagy brazil alakjáról. Felhasználtam továbbá az Houaiss elektronikus portugál nyelvű szótárát (*Dicionário eletrônico Houaiss da língua portuguesa*), melyben a vizsgált jövevényszavak etimológiájáról, a portugálban való első megjelenésének időpontjáról kaptam olyan információkat, melyek segítettek a szavak pontosabb tanulmányozását. Bár az Houaiss szótár a braziliai portugál nyelv szókincsét dolgozza fel, bizonyos esetekben az európai változat szavairól is nyújt adatokat, melyek alapján feltételezhettem, hogy a gallicizmusok az esetek túlnyomó többségében először Portugáliában jelentek meg. Továbbá annak érdekében, hogy teljesebb képet kapjak a vizsgált szavak előfordulásáról és használatáról, utóbbi két szótár mellett a Portugáliában kiadott Porto Editora szótár elektronikus változatát is felhasználtam munkámhoz. Mivel a szavak végződéséből indulok ki, az anyaggyűjtésben nagy segítségemre volt Ernesto d'Andrade szóvégmutato szótára (*Dicionário Inverso do Português*). A több felhasznált forrás miatt, az akadémiai szótárban nem szereplő, többi forrásból származó szavakat kiegészítő adatként értelmeztem, és ezeket minden esetben dőlten szedve jelöltem. E jelölés mellett feltüntettem a PE (*português europeu*) és PB (*português brasileiro*) rövidítéseket is, ami sok esetben jelentős segítséget adhat a könnyebb megértéshez. Dőlten szedett szavak esetében ez utóbbi jelölés elmaradása az általános használatra utal, vagyis a szó előfordul mindkét portugál változatban.

A francia szóanyagot és annak fonetikáját a Bárdosi Vilmos és Szabó Dávid által szerkesztett *Francia-magyar kéziszótárból* (2007) vettem.

Több portugál nyelvészeti mű szerzője³ beszél a gallicizmusokról és megad többé-kevésbé hosszú listákat, de részletesebb leírást vagy elemzést nem találtam a témáról. Ezért a szótárakból vett adatokat saját szempontok alapján dolgozom fel.

Nyílt és zárt *e* végződésű véghangsúlyos portugál szavak

Elsőként a nyílt és zárt *e* hangra végződő, francia eredetű szavakat vizsgálom. A csoportot két részre bontom, az első az egységesen nyílt francia *e* végződésből kapott portugál szavak csoportja, a második pedig a francia zárt *e* végű szavaké. A portugál formák oszlopa a francia eredetű szavak brazil és európai változatú megfelelőit tartalmazza, vagy esetenként az egységes, mindkét változatban használt portugál alakot. Ehhez a portugál fonetika oszlopban egyvonalban rendelttem hozzá a megfelelő fonetikai átírásokat mind a portugál, mind a francia nyelv esetében a könnyebb összehasonlítás végett. Az évszámok szintén egyvonalban szerepelnek azokkal a portugál szavakkal, melyekre vonatkoznak. A régebbi évszázadokból eredő gallicizmusok esetében is a mai francia kiejtést adom meg, ami nehézséget okozhat az elemzésben. A brazil kiejtést nem adom meg külön, mert ez kikövetkeztethető a helyesírásból, mivel ebben a nyelvváltozatban nincsen pretonikus magánhangzó-redukció.

³ (pl. Piel, 1989. Vilela, 1994. Teyssier, 1984. Coutinho, 1976.)

A francia nyílt *e* végű szavak átvétele

Portugál forma	Francia forma	Portugál fonetika	Francia fonetika	Első adat
balé <i>ballet</i> (PE)	ballet	[balɛ] [bale]	[balɛ]	1974
bidé (PE) bidê (PB)	bidet	[bidɛ]	[bidɛ]	1844 1958
<i>bilboqué</i> (PE) <i>bilboquê</i> (PB)	bilboquet	[bilbukɛ]	[bilbøkɛ]	1886
boné	bonnet	[bɔnɛ]	[bɔnɛ]	1608
brevê (PB) (brevete) (PE)	brevet	[brəvɛ'tɛ]	[brəvɛ]	1958
<i>bufê</i> (PB) (bufete)	buffet	[bufɛ'tɛ]	[byfɛ]	1886 1644
buquê <i>bouquet</i> (PE)	bouquet	[buke] [buke]	[bukɛ]	1871
cabaré <i>cabaret</i> (PE)	cabaret	[kabarɛ] [kabare]	[kabarɛ]	1936
cabriolé <i>cabriolet</i>	cabriolet	[kabriolɛ] [kabriole]	[kabrijolɛ]	1791
caché (PE) cachê (PB)	cachet	[kaʃɛ]	[kaʃɛ]	XX. sz.
carné (PE) carnê (PB)	carnet	[karnɛ]	[kaRnɛ]	XX. sz. 1975
chalé	châlet	[ʃalɛ]	[ʃalɛ]	1836
croché (PE) crochê (PB)	crochet	[krɔʃɛ]	[kRɔʃɛ]	XIX. sz. 1871
filé (filete)	filet	[filɛ] [filɛ'tɛ]	[filɛ]	1886 1553
<i>flajolé</i>	flageolet	[flaʒolɛ]	[flaʒolɛ]	
godé <i>godê</i> (PB)	godet	[gɔdɛ]	[gɔdɛ]	1881
guiché (PE) guichê (PB)	guichet	[giʃɛ]	[giʃɛ]	1886
<i>lansquenê</i> <i>lansquenê</i>	lansquenet	[lãʃkənɛ]	[lãʃkənɛ]	1517

parqué (PE) parquê (PB) (<i>parquete</i>) (PB)	parquet	[parkɛ]	[paRkɛ]	XX. sz. 1899 1899
--	---------	---------	---------	-------------------------

Jelen véghangsúlyos szavaknál a gallicizmusok átvétele a számos hasonlóság mellett, sok eltérést is mutat. A legjellemzőbb csoportot képezi az európai és a brazil változatok azon átvételi módszere, mely szerint az előbbi a francia véghangsúlyhoz hasonlóan nyílt *e*-vel [ɛ] és az utóbbi, brazil változat pedig zárttal [e] veszi át a francia jövevénszavakat:

bidé-bidé

bilboqué-bilboqué

caché-caché

carné-carné

croché-croché

godé-godé

guiché-guiché

lansquené-lansquené

parqué-parquê

A fentebbi csoport fonetikai különlegességét az átvevő, portugál nyelvre kevésbé jellemző véghangsúlyos magánhangzó alkotja. Ugyanakkor az átvétel korából kimutatható, hogy a XIX. század végéig átvett szavak jobban alkalmazkodtak a portugál nyelv fonetikai jellegéhez, abban, hogy a véghangsúly előtti pozíciókban végbement a magánhangzók bezáródása. Jó példaként szolgál erre a *lansquenélé* szó fonetikai felépítése, azonban fontos megemlíteni, hogy a *bilboqué* szó kivételt képez, hiszen 1886-ban került a portugál nyelvbe, mégis redukált *o* hanggal szerepel. Ellenben látható, hogy a csoport többi tagja, mely az 1870-es évektől van jelen a portugál nyelvben, a véghangsúly előtti pozíció egyaránt rendhagyónak számít. A *cachélé*, *carnélé*, *parquélé* gallicizmusokban látható, hogy az *a* hang minden esetben nyílt marad, ellentétben a portugál nyelv magánhangzó-redukciójának szabályaival. Hasonló rendhagyó jelenség történik az *o* magánhangzóval, mivel a francia mintájára nyílt vagy zárt *o* hang szerepel a véghangsúly előtti pozícióban: a *croché*, *godélé* szavakban nyílt, a *flajolé* szóban zárt.

Másik csoport az, amiben a két nyelvváltozat szisztematikusan nyílt *e*-vel veszi át a különböző korból származó, szintén nyílt *e*-re végződő francia szavakat. Fontos lehet megjegyezni, hogy e csoport bizonyos eseteiben a szótárak tartalmazzák az eredeti francia alakokat is, melyek kiejtése (főként a véghangsúly tekintetében) eltér a már portugálosított változatokétól. Ez azért is különös, mert bár az átvett szó alakilag teljesen megegyezik a franciával, annak kiejtése mégis az eredeti nyílt *e* végződésből zárttá változik.

balé (- ballet)

boné

cabaré (- cabaret)

cabriolé (- cabriolet)

chalé

flajolé

Ebben a csoportban is észrevehető, hogy a szavak pretonikus magánhangzói nem redukálódnak. Ez jól megmutatkozik a *balé*, *cabaré*, *chalé* szavak nyílt *a*-val való kiejtésében, valamint a *boné*, *cabriolé*, *flajolé* szavak nyílt vagy zárt *o*-val történő használatában.

Ezzel a csoporttal függnek össze még azok a szavak is, melyek bár szintén francia nyílt *e* végződésű szóból származnak, portugál végződésük nem hangúlyos magánhangzó, hanem *-ete*. Ezek a szavak mára teljes mértékben portugálosodtak, hiszen túlnyomó többségükben korábbi évszázadokban kerültek be a portugálba. Ellenben néhányuk később mégis kialakul egy véghangsúlyos változata, és a szóvégi magánhangzó nyílt vagy zárt az európai és a brazil minta szerint. A jelenségből feltételezhetjük, hogy ez a tendencia összefügg a későbbi gallicizmusok megjelenésével és az azokkal való egységesítéssel is. Két esetben viszont az *-ete* végződés csak az európai portugálban létezik, míg a brazíliaiban a szó véghangsúlyos, vagyis kevésbé adaptáltak tekinthető.

barillet (fr.) > barrilete

brevet (fr.) > brevete - brevê

buffet (fr.) > bufete - bufê

filet (fr.) > filete - filé

paquet (fr.) > paquete

parquet (fr.) > parquete

piquet (fr.) > piquete

wagonnet (fr.) > vagoneta, vagonete

A szócsoport portugál nyelvbe való bekerülésének korából következtethetünk arra is, hogy fonetikai felépítésük mára teljesen alkalmazkodott a nyelv hangtani szabályrendszeréhez. A *brevete*, *bufete*, *filete*, *paquete*, *parquete*, *piquete*, *vagoneta* szóalakok *-ete* végződéseiben egyaránt láthatjuk, hogy az eredetileg véghangsúlyos *e* minden esetben bezáródik [e] hanggá. Érdekes módon kivételt ez alól a *vagonete* változat ugyanazon *e* hangja képez, amely a mai napig megőrizte a francia kiejtéshez hasonló nyílt *e*-s alakot. A pretonikus helyzetben is láthatjuk, hogy végbement a magánhangzó-redukció, a *parquete* szó kivételével, melyben továbbra is megmaradt a nyílt *a*. Érdemes megjegyezni a *filete* szóval kapcsolatos poliszémiai jelenséget is. Ugyanis ugyanennek a szónak, melynek első dokumentációja 1553-ból ered és etimológiája szintén a francia *filet* szóra vezethető vissza (Houaiss), létezik egy nyílt *e*-vel megvalósuló változata is, amely a *vagonete* fonetikájával vág egybe [filɛtə] és amely jelentése ‘halfilé’ (ellenben másik jelentése ‘fonal’ vagy ‘szál’).

A francia zárt *e* végződésű szavak átvétele

Portugál forma	Francia forma	Portugál fonetika	Francia fonetika	Első adat
assembleia	assemblée	[ʁsɛ̃blɛiɐ]	[asɑ̃ble]	1647
ateliê <i>atelier</i>	atelier	[ʁtɛliɛ] [ʁtɛlje]	[atɛlje]	XX. sz.
balancê <i>balancê</i> (PB)	balancé	[bəlãsɛ]	[balãse]	1836

cachené cachênê	cache-nez	[kaʃənɛ]	[kaʃne]	1873
canapé	canapé	[kənɛpɛ]	[kanape]	1789
chaminé <i>cheminé</i>	cheminée	[ʃɛminɛ]	[ʃ(ə)mine]	1412
chimpanzé	chimpanzé	[ʃipãzɛ]	[ʃËpãze]	1899
cliché (PE) clichê (PB)	cliché	[kliʃɛ]	[kliʃe]	1872
cupé (PE) cupê (PB)	coupé	[kupɛʔ]	[kupɛʔ]	
dossiê <i>dossier</i>	dossier	[dɔsjɛ] [dɔsjɛ]	[dosje]	1958
fricassé (PE) fricassê (PB)	fricassée	[frikasɛ]	[fRikase]	1721
galé	galée	[gɛlɛ]	[gale]	XIII. sz.
glacé (PE) glacê (PB)	glacé	[glasɛ]	[glase]	1881
Portugál forma	Francia forma	Portugál fonetika	Francia fonetika	Első adat
libré	livrée	[librɛ]	[livRe]	XV. sz.
macramé (PE) <i>macramê</i> (PB)	macramé	[makramɛ]	[makRame]	1899
maré	marée	[mɛrɛ]	[maRe]	XV. sz.
<i>narguilé</i>	narguilé	[nargilɛ]	[naRgile]	1899
pilé	pilé	[pilɛ]	[pile]	1881
pince-nez pincenê	pince-nez	[pãs(ə)ne]	[pËsne]	XX. sz.
plaqué (PE) <i>plaquê</i> (PB)	plaqué	[plakɛ]	[plake]	1873
puré <i>purê</i> (PB)	purée	[purɛ]	[pyRe]	1860
suffê	soufflée	[sufle]	[sufle]	

Fentebbi csoportunkban láthatjuk, hogy a francia zárt *e* végződéseket a portugál nyelv, a nyílt *e* végzésekhez hasonló változatos fonetikai megoldásokkal vette át. Feltűnő különbség a két csoport között, hogy a francia zárt *e* végzések esetében, a portugál nyelv nem alakított ki *-ete* végződésű szavakat, hanem az esetek túlnyomó többségében a nyílt *e* végződés felé tendál.

Láthatjuk, hogy ez utóbbi vizsgálati csoportban is kialakult az európai és brazil portugál változatok közötti általánosnak mondható fonetikai eltérés, miszerint utóbbi zárt szóvégi *e*-vel ejti a gallicizmusokat, míg az európai változat pedig nyílt, szóvégi *e*-vel.

balancé - balancê

cliché - clichê

fricassé - fricassê

glacé - glacê

macramé - macramê

plaqué - plaquê

puré - purê

A szavak adaptálásának konkrét időpontjairól sajnos néhol a szótárak nem adtak egészen pontos információt, de feltételezhetjük a rendelkezésre álló adatokból, hogy (az *-ete* végződés mellett), az európai portugálban a nyílt *e* végződéssel való átvétel datálható a legrégebbinek, akkor is, ha a francia szó zárt *e*-re végződik. Mindez alátámasztja azt a feltételezést, hogy az európai portugálba beszivárgott gallicizmusok szisztematikus nyílt *e* végződései mellett a brazil változat jelen esetben is fokozatosan alakította ki saját fonetikai normáihoz a szavakat bezárva azok végződéseit.

Ugyanakkor számos olyan szó létezik még, amely egyetlen, nyílt *e* végződéssel került be a nyelvbe mindkét területen. Ezen egyalakúság oka visszavezethető, a rendelkezésre álló adatok alapján, a szavak adaptálásának idejére, és ebből kiindulva beépülésük fokára is, mely kimutatja, hogy a nyílt *e* végződésű szavak javarészt már jóval a XIX. század előtt kerültek be a portugál nyelvbe:

canapé

chaminé

galé

libré

maré

Mindez összefüggésbe hozható a nyílt *e* végződésű véghangsúlyos szavak első vizsgálati csoportjában szereplő gallicizmusokkal is: *boné, cabriolé*.

Észrevehető, hogy a XIX. században bevett szavak esetében legtöbbször elmarad a magánhangzó-redukció, megőrizve a francia kiejtéshez hasonlító fonetikai felépítést (*macramé, narguilé*), viszont a régebbieknek mondható szavak jobban alkalmazkodtak a portugál nyelv kiejtéséhez, elszenvedve a hangsúlytalan helyzetben lévő magánhangzók redukcióját (*maré, canapé, galé, chaminé*). További fontos megfigyelés rajzolódott ki a kutatások során a XX. században átvett szavak esetében. Kimutatható, hogy ezen legújabb neologizmusok a kétalakúság (brazil és európai) helyett már általánosan egyetlen szóalakként szerepelnek a portugál nyelvben, szigorúan alkalmazkodva a francia véghangsúlyok kiejtéséhez. Továbbá friss adaptálásuk miatt kimutatható, hogy az eredeti francia kiejtés mellett megőrződött a francia szóalak is:

ateliê - atelier

dossiê - dossier

pincenê - pince-nez

E neologizmusok esetében láthatjuk, hogy a véghangsúlyok zárt *e* hangjai megegyeznek a franciával. Kivételt képez ez alól a *dossier* (nem adaptált) portugál alakja, melyben ugyanebben a helyzetben nyílt *e* szerepel. Pretonikus helyzetben viszont az *ateliê – atelier* és *pincenê – pince-nez* esetében ment végbe a magánhangzó-redukció és a *dossiê – dossier* esetében pedig nyílt

és zárt *o* szerepel. Érdeemes megfigyelni továbbá a francia *atelier* szó [j] hangja *ateliê* – *atelier* szópárban két különböző módon kerül át. Míg a francia alakkal egyező *atelier* szóban megmarad a hiátus és a [j] félhangzó, addig a portugálosított *ateliê* alakban viszont ugyanaz a hang külön szótagba kerül, átalakulva [i] hanggá.

Ebbe a kategóriába sorolható a *sufflé* szó is, melynek bekerülési idejéről sajnos nem álltak rendelkezésre adatok, de egyalakúságából és a francia kiejtéshez igazított fonetikai felépítéséből feltételezhetjük, hogy szintén a XX. században került be a portugálba.

Említésre méltó különleges alak még az *assemblée* – *assembleia* szópár is, mely az előzőktől eltérő módon került be a portugál nyelvre. A korábbi évszázadokban az *assembleia* szóakalja *assemblea*-ként fedezhető fel és ebbe a szóalakba került egy hiátustöltő *i* hang. Az 1647-es dokumentáció mellett, láthatjuk azt is, hogy a régebbi szavakhoz hasonlóan itt is végbement a magánhangzó-redukció.

Összegzés, következtetések

Összehasonlítva a két, francia nyílt *e*-ből és francia zárt *e*-ből származó gallicizmusok vizsgálati csoportját, számos hasonlóság mutatható ki. Az európai portugál, figyelmen kívül hagyva a francia nyílt vagy zárt végződést, szinte egységesen nyílt *e*-vel építette be az ebbe a csoportba tartozó jövevényszavakat. Továbbá mindkét kategóriában látható, hogy az európai és a braziliai portugál sajátos fonetikai szabályainak köszönhetően sokszor két variáns alakult ki az adaptáció során. Feltételezhetjük, hogy ennek legfőbb oka Brazília fokozatos önállósodása nemcsak történelmi és politikai, hanem nyelvi szemszögből is. Így ez utóbbi legfőképp a XIX. századtól kezdve fokozatosan alakította ki saját, zártabb magánhangzórendszerét is (pl. kizárólagos zárt *a*, *e*, *o* a nazális hangok előtt), amely hatással volt a véghangsúlyos szavak, így a gallicizmusok fonetikájára is. Így felételezhetjük, hogy az európai portugál nyílt *e* végzödései mellett fokozatosan születtek meg a brazil zárt *e* végzödések is. Ezzel szemben kialakulhatott a nyílt *e* – zárt *e* mintájára egy brazil analógiás fejlődés, mely a régebbi európai *-ete* végzödésekhez automatikusan párosította a zárt *e* végzödések is (*bufete* PE – *bufê* PB).

A legújabb szavak esetében azért találunk két variánst, mert a portugál, főként az európai, megőrizte az eredeti francia alakokat is. Ez csupán pár kivételtől eltekintve a XX. században bekerült szavakra jellemző (*ballet*, *cabaret*, *cabriolet*, *atelier*, *dossier*, *pince-nez*). Ezen neologizmusok már jóval egységesebb tendenciát mutatnak, hiszen a szótárak tanúbizonysága szerint a megőrzött francia szóalak mellett, a két portugál változat pár kivételtől eltekintve, egységes, francia kiejtéssel egyező portugálosított szót használ. Bizonyítékként szolgálnak erre a francia nyílt és francia zárt *e* végzödéssű szavak csoportjában fellelhető *ateliê*, *dossiê* szavak.

Az egyalakú, közös szavak kategóriáján belül egy másik csoportot a régebbi (*barilete*, *paquete*, *boné*, *canapé*, *galé*, *maré* stb.) szavak képezhetnek, melyek a XVIII. század előtt kerültek be a portugál nyelvbe. Itt feltételezhetjük, hogy a korábbi, európai portugálba bekerült szavak olyan szinten beépültek már, hogy a brazil változat kikristályosodása alatt nem született meg a helyi fonetikai szabályoknak megfelelő alak.

Összegezve, mindezen nézőpontokat számbavéve, megállapítható, hogy az európai portugál szinte teljesen egységesen nyílt *e* végzödéssel építette be a megfelelő francia jövevényszavakat (nyílt és zárt *e* végzödések egyaránt), míg a brazil norma felemelkedése során jelentek meg a zárt *e* végzödések.

Az általános európai nyíltság és a brazil zártság mellett két esetben tapasztalható egyalakúság. Az első kategóriában láhattuk, hogy a régi szavaknál, a francia végzödéstől függetlenül egységesen nyílt *e*-vel adaptálódtak a szavak (pl. *boné*, *maré*), valamint a második csoportban pedig észrevehető, hogy a két portugál változat egységesen veszi át a jövevényszavakat.

A magánhangzó-redukció esetében szintén észrevehető volt, hogy a régebben átvett szavak esetében sokkal nagyobb mértékben valósul meg a jelenség (*galé, lansquenélé, maré*, valamint az említett *-ete* végződésű szavak), ugyanakkor a XIX. század felé haladva egyre inkább érzékelhető a redukció elmaradása (*fricassélé, croché, narguilé, dossier/dossiê*). Természetesen itt kivételeket is említhetünk, hiszen feltételezhető, hogy a portugál folyamatosan próbálja tudatosan igazítani saját fonetikai jellegéhez az újonnan bekerült szavakat (*ateliê/atelier, balancé, paquette*).

Nyílt és zárt *o* végződésű portugál véghangsúlyos szavak

Ebben a csoportban az előző, nyílt és zárt *e* végződéshez hasonló jelenséggel találkozhatunk. A francia egységes zárt *o* végzések két módon, nyílt vagy zárt *o*-ként adaptálódtak a portugál nyelvben. Feltűnő különbség azonban, hogy itt csupán egyetlen esetben bukkantam külön vált európai és brazil végződésre (*mantó-mantô*). Az általános egyalakúság mellett fontos megjegyezni, hogy a felhasznált szótárak említést tesznek a még létező, franciára alakilag is hasonló változatokról. Ezek az alakok viszont fonetikailag már teljes mértékben megegyeznek a portugálosított alakokkal, így ez a különbség is megszűnik a csoportban (kivéve *bibelot*). Ennek az egyszerűbb rendszernek az oka feltehetőleg az lehet, hogy nagyrészt a XIX. század végén és a XX. században kerültek be a vizsgált gallicizmusok, így a már említett tudatos adaptálási elvek miatt jóval egységesebb szavak alakultak ki.

Portugál alak	Francia alak	Portugál fonetika	Francia fonetika	Első adat
abricó (PB)	abricot	[ɐbrikɔ]	[abRiko]	1538
bandó	bandeau	[bãdɔ]	[bãdo]	1858
bibelô <i>bibelot</i>	bibelot	[bibəlo] [biblo']	[biblo]	XX. sz.
cachepô <i>cache-pot</i>	cache-pot	[kaʃɛpo]	[kaʃpo]	1900
camelô (PB) <i>camelot</i>	camelot	[kaməlo]	[kamlo]	1900
capô <i>capot</i>	capot	[kapo]	[kapo]	1975
complô <i>complot</i>	complot	[kɔplo]	[kÓplo]	XX. sz.
dominó	domino	[dɔminɔ]	[dɔmino]	1836
fricandó	fricandeu	[frikãdɔ]	[frikãdo]	1858
maiô	maillot	[majɔ]	[majɔ]	XX. sz.
<i>mantó</i> (PE) <i>mantô</i> (PB)	manteau	[mãtɔ] [mãto]	[mãto]	1708
paletó	paletot	[pɛlɛtɔ]	[paltɔ]	XIX. sz.
<i>pierrô</i> (PB, PE) <i>pierrot</i> (PE)	pierrot	[pjɛRo]	[pjɛRo]	1899

pivô <i>pivot</i>	pivot	[pivo]	[pivo]	1926
platô <i>plateau</i>	plateau	[plato]	[plato]	XX. sz.
<i>rococó</i>	rococo	[Rɔkɔkɔ]	[Rɔkɔkɔ] [Rokoko]	1877
rondó	rondeau	[Ródɔ]	[Ródo]	1858
tricô <i>tricot</i>	tricot	[triko]	[tRiko]	XX. sz.

Táblázatunkból egyértelműen kiderül, hogy az 1899 előtt, a portugál nyelv által átvett szavak fonetikai és a véghangsúly vizsgálati szempontjából külön csoportot alkotnak. Olyan szavak, mint *abricó*, *bandó*, *dominó*, *fricandó*, *paletó*, *rococó* és *rondó* egyaránt szóvégi nyílt *o*-val szerepelnek a fonetikai átírásban. E jelenség arra enged következtetni, hogy utóbbi szavak egy fokkal jobban besimultak már a portugál nyelvbe, tekintettel arra, hogy a nyelv szókinccse jóval több nyílt *o*-val végződő szót tartalmaz a különböző tupi, kimbundu és más egyéb őslakos nyelvekkel együttvéve (pl. tupi *cipó*, *igapó*, kimbundu *jiló*). Alátámasztja ezt a *Dicionário Inverso do Português*.

A csoport legújabb gallicizmusainak esetében viszont a zárt *o* végződéssel rendelkező francia szavak szinte kivétel nélkül zárt *o*-val jelentek meg mind a brazil, mind az európai portugál nyelvben. Ez utóbbi tendencia a vizsgált szavak átvételének időpontjából kiindulva, szinte egységesen a XX. századra datálható, ugyanakkor a szavak eredeti, francia formájukban is megőrződtek az európai portugál nyelvben (kivéve: *maiô*), ami arra enged következtetni, hogy az újonnan a portugálba bekerült szavak még beilleszkedésük egy korai fázisában vannak. Ezen csoport részét alkothatja még a *camelô-camelot* szó is, mely csak a brazíliai portugál nyelvben használatos (Houaiss), ugyanakkor végződésében és átvételének idejében egyaránt illeszkedik a vizsgálati kritériumokhoz. Továbbá ebbe a vizsgálati kategóriába sorolható még a XIX. századi francia *pierrot* szó, 1899-től van jelen a portugál nyelvben *pierrô* alakban, ugyanakkor az európai változatban tovább létezik az eredeti francia szóalak is (*pierrot*).

bibelô - bibelot

cachepô - cache-pot

camelô - camelot

capô - capot

complô - complot

pierrô - pierrot

pivô - pivot

tricô - tricot

Ahogy az eddigi, újonnan a portugálba került szavak esetében is láthattuk, ebben a csoportban is megmaradt a magánhangzók nyíltsága pretonikus helyzetben is (pl. *cachepô*, *camelô*). Ez alól kivétel és egyben egy további vizsgálati szempontként szolgál a *bibelô*, *cachepô*, *camelô* szavakban feltűnő érdekesség: amíg a francia nem ejti ki a hangsúlytalan *e* hangot, a portugál megőrzi azt, redukált formában, igazítva ezzel saját kiejtési szabályaihoz. Említést kíván továbbá a gallicizmusok eredeti alakjának megőrzése esetében, hogy míg a vizsgált csoport szavai között léteznek a francia szóalakkal megegyező, ám kiejtésben portugálosított

szavak, úgy a *bibelô-bibélet* szópár esetében, a *bibélet* átvett alak máig megőrizte a francia kiejtési jellegzetességét, kihagyva a hangsúlytalan *e* hangot.

Összehasonlítva a nyílt és zárt *e* hangok csoportjával, észrevehető a hasonlóság, mely szerint ebben kategóriában is a régebbi alakok nyílt végződéssel, és a legújabb korokban átvett szavak pedig már egységesen zárt *o*-val kerülnek be a portugálba. Az *e* hang esetében szintén feltételezhetjük, hogy ez a tendencia kis mértékben ugyan, de kialakulni látszik (*ateliê, dossiê, pincenê*).

A portugál *i* végződés

Az *i* végződésű portugál gallicizmusok vizsgálatakor szintén speciális megoldásokat fedezhetünk fel a portugál szavak fonetikai felépítésében. A kor, mint láthatjuk, sok esetben meghatározó szerepet fog kapni, ugyanis a régebbi, XIX. század végén bekerült szavak szóvégi [j] hanggal szerepelnek, míg a későbbi esetekben ez a hang eltűnik a kiejtésben. Ez alól egyedül az európai portugálban előforduló *chassis* szó kivétel, de láthatjuk ugyanakkor, hogy a brazil változatban már nem ejtik a szóvégi mássalhangzót. E korbéli különbség oka feltételezhetően az, hogy a korábbi évszázadokban a szavak átvételekor a francia szóalakok írása volt meghatározó a szavak átvételekor, hiszen tudható, hogy a francia nyelvből már a XIII. század óta nem ejtik a szóvégi *s*-t. (Herman, 1967: 225. o., Léonard, 1999.) Azonban a XIX. század végétől kezdve feltételezhetjük, hogy a gallicizmusok adaptációjakor már a kiejtés volt meghatározó, hiszen az átvett portugál szavak, egyetlen kivétellel ugyan, de elhagyják a szóvégi mássalhangzót a kiejtésben.

Portugál forma	Francia forma	Portugál fonetika	Francia fonetika	Első adat
anis	anis	[ɐniʃ]	[ani(s)]	1679
<i>chassis</i> (PE) <i>chassi</i> (PB)	châssis	[ʃasiʃ] [ʃasi]	[ʃasi]	XX. sz. 1933
<i>croquis</i> (PE) <i>croqui</i> (PB)	croquis	[krɔki] [krɔki]	[kRɔki]	1899 1899
gris	gris	[griʃ]	[gRi]	XIII. sz.
<i>grise</i> (PB)	gris	[grizi]	[gRi]	1619
griso	gris	[grizu]	[gRi]	
macis	macis	[mæsiʃ]	[masi]	XVI. sz.
tamis	tamis	[tæmiʃ]	[tami]	1721
verniz	verniz	[vɛrniʃ]	[vɛRni]	XIII. sz.
vis-à-vis	vis-à-vis	[vizavi]	[vizavi]	1881

A vizsgált szócsoporthoz láthatjuk, hogy a legkülönbözőbb évszázadokból kerültek be francia jövevényszavak ebből a kategóriából is. A fonetikai felépítés szempontjából itt is a XIX-XX. század fordulója volt választóvonal a szavak recepciójának folyamatában. Láthatjuk, hogy a régebbi jövevényszavak már teljes mértékig simultak a portugál magánhangzórendszer jellegzetességeihez (magánhangzó-redukció), szemben a legújabb átvételeknél tapasztalható fonetikailag rendhagyó esetekkel. A XIX. századtól kezdve láthatjuk, hogy főként a brazil nyelv megkülönböztető jelleggel vesz át fonetikailag a franciával inkább egyező szavakat, míg a portugál továbbra is az írásból indul ki. Példaként szolgálnak erre a *chassis-chassi*, valamint a *croquis-croqui* alkotta szópárok. A brazil változatban a szó másodélessé válhat, pl. *grise*. Emellett

fontos kiemelni, hogy egy francia eredetből két különböző jelentéssel bíró szó születhetett meg e módszerrel, ugyanis a *griso* a színárnyalat helyett az úgynevezett ‘szürke idő’ és a vele járó ‘rendkívüli hideg’-et jelenti. Egy másik, ugyanebből a szóból képzett megoldás a brazil nyelvben használatos *grise* szó, amely a ‘textilgyártásban használt gyapjú színét’ jelenti.

A portugál *u* végződés

Nagyon kevés *u* végződésű gallicizmust találunk a portugálban. Megállapítható volt az átvételek vizsgálatakor, hogy ez esetben a portugál a francia kiejtést követi, nem az írásmódot. A kiejtésen belül azonban szintén felfedezhetjük, hogy a brazil nyelvváltozat (ahogy az előző kategóriák legújabb jövevényszavai esetében is) bizonyos ponton jobban megőrzi az eredeti francia alakot és annak kiejtését, viszont nem zárja ki az újítás lehetőségét a jobb befogadás érdekében.

Portugál forma	Francia forma	Portugál fonetika	Francia fonetika	Első adat
biju	bijou	[biʒu]	[biʒu]	XX. sz.
cauchu cautchu (PB) caucho (PB)	caoutchouc	[kauʃu] [kautʃu]	[kautʃu]	1844
chuchu	chouchou	[ʃuʃu]	[ʃuʃu]	1877
frufru	froufrou	[frufru]	[fRufRu]	1888
grisu	grisou	[grizu]	[grizu]	1881
<i>moscou</i> (PE)	moscou	[mɔʃku]	[mɔsku]	
ragu	ragoût	[Ragu]	[Ragu]	XX. sz.

Fontos kiemelnünk, hogy szinte kivétel nélkül XIX. századi, tehát újkeletű jövevényszavakról van szó, melyek az előző csoportokhoz hasonlóan megőrzik a pretonikus magánhangzót. A két legfőbb portugál nyelvváltozat esetében csupán a *caoutchouc* szóból kialakuló gallicizmusok esete okozott eltéréseket. Látható, hogy az európai norma a *cauchu* véghangsúlyos alakot használja, míg a brazil változat (véltetően későbbi időszakban) bevezeti a *caucho* (másodélessé vált) szó használatát. Ezen kívül feltűnő, hogy a brazil változat sokkal inkább próbálja adaptálni a gallicizmust a francia kiejtés figyelembevételével, megtartva például a *cautchu* szót ‘kaucsukfa’ jelentéssel, míg a ‘kaucsuk’, mint kémiai termék jelentésre létrehozta a *caucho* szót. Az európai ezzel ellentétben egységesen a *cauchu* szót alkalmazza.

E vizsgálati csoport utolsó rendhagyóságát képezi egy speciális szó, a Porto Editora szótára és a szóvégműtató szótár által feltüntetett *moscou* szó. Fontos tudnunk, hogy az *ou* grafémakombináció a portugál nyelvben egy orális zárt *o* hangot jelöl – [o], azonban e gallicizmus esetén láthatjuk, hogy a portugál nyelv teljes mértékben igazítja a szóalakot a francia kiejtéshez. Sajnos a hiányos kronológiai adatok végett nem sikerült megtudni a szó bekerülésének pontos időpontját, azonban e rendhagyó fonetikai és grafikai megoldásból következtethetünk arra, hogy a vizsgált szó a XIX. század végén vagy a XX. században vált a portugál nyelv (kevésbé használt) részévé.

A portugál nazális *o* végződés

A nazális magánhangzóra végződő gallicizmusokról is beszélek, mivel témaként a véghangsúlyos szavakat jelöltem meg. Azonban ezek a szavak annyiban eltérnek az előzőektől, hogy ha egy portugál szó nazális magánhangzóra végződik, az mindig véghangsúlyos, vagyis ezek a szavak nem különleges fonetikájúak a hangsúlyozásuk tekintetében.

A nazális végzódések a két nyelv kölcsönhatásának egyik legspeciálisabb példáját képezik. Az újlatin nyelvek között csak a francia és a portugál nyelv rendelkezik nazális magánhangzórendszerrel, így számos esetben a gallicizmusok adaptálása rendkívül könnyen mehetett végbe ebben a csoportban.

Az átvétel során a francia nyílt nazális *o* végzódések kétféleképpen kerülhettek be a portugálba, és így szintén két csoportra oszthatjuk a gallicizmusokat. Ezenfelül szükséges megemlítenünk ebben a csoportban is, hogy a legújabb szavak esetében a szótárak szintén feltüntetik az eredeti francia szóalakokat is.

Ennek a nazális végződésnek azonban egy, a portugálra jellemző nyelvtörténeti fejlődés is lehetett a kiváltó oka. A portugál nyelvfejlődésben jellegzetes volt az intervokális *n* kiesése a latin szavakból, melynek eredményeként kialakultak először a nazális magánhangzók és bizonyos esetekben diftongusok. Jó példaként szolgálhat erre a *MANUM* > *mão*, *LANAM* > *lãa* > *lã* vagy a *CORATIONEM* > *coraçom* > *coração* szavak fejlődése, melyből látható, hogy a szinkópa után létrejövő óportugál szavakban hogyan jött létre a nazális hang a szavak végén. Ellenben fontos megjegyeznünk, hogy az *-om* végződés viszonylag ritkának mondható a mai portugál nyelvben, hiszen a kialakult *-om* [õ] végződés a XV. század során *-ão* [ãõ] végződéssé alakult (*CORATIONEM* > *coraçom* > *coração*). Másrészt a XV. század során kialakultak nazális *o* végzódések is. Bizonyos szavakban melyekben az intervokális mássalhangzó kiesett, õo hiátus jött létre, majd a magánhangzók összevonódásából született meg a tárgyalt végződés (*BONUM* > *bõo* > *bõ* > *bom*).

Portugál forma	Francia forma	Portugál fonetika	Francia fonetika	Első adat
batom <i>bâton</i> (PE)	bâton	[batõ]	[bætÓ]	1958
<i>biberon</i> (biberão)	biberon	[bibæRõ]	[bibRÓ]	1890
<i>bidon</i> (bidão)	bidon	[bidõ]	[bidÓ]	
chifom <i>chiffon</i> (PE, PB)	chiffon	[ʃifõ]	[ʃifÓ]	
creiom (PB) (craião) (PE)	crayon	[krejõ]	[kREjÓ]	1548
crepom <i>crépon</i>	crépon	[kræpõ] [kRepõ]	[kRepÓ]	1899
<i>coupon</i> cupom (PB) (cupão) (PE)	coupon	[kupõ] [kupõ]	[kupÓ]	XVIII. sz.
édredon edredom (PB) (edredão) (PE)	édredon	[edrædõ] [edredõ]	[edRædÓ]	1819 XX. sz.
<i>garçon</i> (PE) garçom (PB) (garçãõ)	garçon	[garsõ] [garsõ]	[gaRsÓ]	XX. sz. XIII. sz.

guidom (PB) (guidão) (PE)	guidon	[gidó]	[gidÓ]	1938 1922
maçom (PB) (mação) (PE)	maçon	[mɛsô]	[masÓ]	1817 1858
marrom <i>marron</i>	marron	[mɛRô] [maRô]	[maRÓ]	XX. sz.

A vizsgált nazális végződés tekintetében és a rendelkezésre álló szóanyagból megállapítható, hogy a kor már jóval kevésbé határozza meg a gallicizmusok átvételének rendszerét. Szóanyagomban egyaránt találtam *-om* végződésű szavakat a legkülönbözőbb évszázadokból, mindazonáltal kimutatható volt az is, hogy az *-ão* forma szintén gyakori végződés lett, köszönhetően az említett nyelvtörténeti fejlődésnek, mely hatással lehetett a gallicizmusok átvételére is.

Ezen felül, a felhasznált szótárak segítségével kimutatható volt, hogy a brazil portugál nyelvváltozat számos esetben építi be *-om-* [ô] végződéssel a francia jövevényszavakat, ellentétben a portugál *-ão-* [ãõ] végződésekkel. Így jelen vizsgálati csoportban is létrejött egyfajta kétalakúság, amely párhuzamba vonható az előző végződési kategóriák rendszerével. Fontos ugyanakkor megjegyeznünk, hogy az *-ão* végződés vizsgálatunkban másodlagos, hiszen ezek a szavak nem véghangsúlyosak. Ezért felsorolásomban csupán zárójelben, jelzés értékűen tüntetem fel az esetleges *-om* végződéshez tartozó *-ão* formát.

creiom (- *craião*)

cupom (- *cupão* - *coupon*)

edredom (- *edredão* - *édredon*)

garçom (- *garção* - *garçon*)

guidom (- *guidão*)

maçom (- *mação*)

Láthatjuk a fentebbi lista alapján, hogy a két alak mellett néhány esetben szintén fennmaradtak a franciával nem csak kiejtésben, hanem írásban is hasonlító alakok. Ellenben fontos megjegyeznünk, hogy az eredeti formájukban megőrzött alakok csupán pár esetben maradtak meg az általános nyelvhasználatban. Ilyenek például a *bâton*, *garçon* szavak, melyek az európai portugálban használatosak, és a *chiffon* szó, mely a szótárak tanúbizonysága szerint mindkét portugál nyelvváltozatban az általánosan használt alak a *chifom* alakkal szemben. Más esetekben csupán fennmaradt alakokról beszélhetünk, melyek használata elenyészőnek mondható.

Ezzel ellentétben kiemelendő, hogy a fennmaradt, franciával írásban is egyező szavak fonetikai felépítése a hangtani jellegzetességeket is automatikusan átvette, leszámítva a véghangsúlyban lévő *o* hangokat. Ennek oka az, hogy a portugálban csak zárt nazális *o* hang létezik és így minden egyes átvételnél a francia nyílt nazális *o* hang helyén zárt változatot láthatunk a portugál fonetikai átírásban. Mindazonáltal a véghangsúlyokon túl kimutatható, hogy ezek a grafikai hasonlóságot mutató szavak, szükség esetén, a kiejthetőség érdekében visszatöltik a francia bizonytalan *e* – [ə] hangot (*biberon*) valamint általánosan meg is tartják (*édredon*). Szintén látható hasonlóság, egyezően a többi vizsgálati kategóriával, a magánhangzó-redukció elmaradása (*marron*, *crépon*, *garçon*, *edredom* / *edredão*), mely nem csupán a francia alakokkal való grafikai hasonlóság esetében tapasztalható, hanem, egy kivételtől eltekintve, minden egyes a XIX. század végétől bekerült szó esetében. Kivételként értelmezhető a *marrom* szó, melynek

fonetikai felépítése a régebben átvett és a magánhangzó-redukción átesett szavakhoz (*maçom/mação*) hasonló.

A magánhangzó-redukció jelenségén kívül felfedezhető egy különlegesebb fonetikai jelenség is a *creiom/craião* szópáros esetében. A *creiom* esetében nagyobb hasonlóságot feltételezhetünk, hiszen a nyílt francia *e* hang egy fokkal bezártabb formáját láthatjuk a szóban, ellenben a *craião* szóalak első szótagjában felfedezhető nyílt *a* hanggal, melynél egyrészt a hangsúlyos-*ão* végződéshez való hasonulás, másrészt a francia grafikai formában megjelenő *a* is befolyásolhatta az átvétel módját.

Fontos kihangsúlyozni azt is, hogy az *-om*, *-on* végzések mellett, melyek rendelkeznek *-ão* változattal, szintén léteznek egyetlen alakú *-ão* végzések is. Ezek a mai portugálban általánosnak számító szóalakok ugyanúgy a francia nyílt nazális *o* végű szavakból fejlődtek ki, továbbá kevés kivételtől eltekintve, fonetikailag szinte teljesen beleolvadtak a portugál nyelvbe.

aviação - aviation

botão - bouton

camião - camion

eclosão - éclosion

emoção - émotion

jargão - jargon

orfão - orphéon

A portugál nazális *i* végződés

A véghangsúlyos nazális *i* szintén rendkívül ritka jelenségnek számít a portugál nyelvben. Etimológiai vizsgálataim során sok esetben jutottam el számos arab, perzsa, tamil és spanyol vagy holland eredetű, melyekből a portugál egyaránt merített. Mindemellett ebben a vizsgálati csoportban is elmondható, hogy az átvételek mellett, a latinból való fejlődés során is létrejöttek nazális *i* végződésű szavak (FINEM > fii > fim). A francia amellest, hogy gyakran közvetítő nyelvként szerepelt a portugál és az előbb felsorolt nyelvek között, számos alkalommal gazdagította a vizsgált nyelvet saját, nazális nyílt *e* végződésű szavai által (ez a francia kiejtés a XVI. századtól jelent meg, Herman 1967: 219. o.). Fontos tudnunk, hogy a portugál rendszerben nem létezik ez a fonéma, így az átvétel során a portugál egy ehhez, fonológiaiag közel álló nazális *i* hangot alkalmazott az adaptáció során. Ezt alátámasztotta a helyesírás, és az a tény is, hogy régebbi franciában a hangot még szintén nazális *i*-ként ejtették. Ellenben vizsgálataim során ebben a kategóriában is talákoztam kivételes szóalakokkal.

Portugál alak	Francia alak	Portugál fonetika	Francia fonetika	Első adat
alevim <i>alevino</i> (PB)	alevin	[ɛlɔvĩ]	[alvɛ̃]	XX. sz.
arlequim	arlequin	[ɛrlɔkĩ]	[aRlɔkɛ̃]	1666
coxim	coussin	[kuʃĩ]	[kusɛ̃]	1499
galopim	galopin	[gɔlupĩ]	[galɔpɛ̃]	1803
gradim	gradin	[grɛdĩ]	[gRadɛ̃]	1881

(<i>gridelém</i>) (PE) <i>gridelim</i> (PB)	gris de lin	[<i>gridəl̩j</i>]	[gRidl̩Ě]	1836
jasmim	jasmin	[ʒɛʒmĩ]	[ʒasmĚ]	1561
manequim	mannequin	[mənəkĩ]	[mankĚ]	1771
motim	mutin	[mutĩ]	[mytĚ]	1549
muezim	muezzin	[mʊɛzĩ]	[myedzin]	XVII. sz.
patim	patin	[pətĩ]	[patĚ]	XV. sz.
pinguim	pingouin	[pĩgʊĩ]	[pĚgʊĚ]	1841
rotim <i>ratá</i> (PB)	rotin	[Rutĩ]	[RotĚ]	XIX. sz.
savarim <i>savarin</i> (PB)	savarin	[sɛvɛrĩ] [savarĩ] [savarĚ]	[savaRĚ]	1899
sutiá	soutien(- gorge)		[sutjĚ]	XX. sz.

E vizsgálati csoportban kimutatható, hogy kétalakúság rendkívül ritkán fordul elő a két portugál nyelvváltozat között, illetve azok jelenléte esetén különleges szóalakok jöttek létre az adaptáció során.

Az egyalakú szavak esetében láthatjuk, hogy a portugál nazális *i* végződés kivétel nélkül a francia nazális nyílt E hangból eredeztethetőek. Tovább vizsgálva a szavak e csoportját, szintén felmerül a kérdés a véghangsúly előtti pozíciókról, illetve, hogy végbemegy-e a magánhangzó-redukció a szavakban. Jelen kategóriában kivétel nélkül tapasztalhattuk ezt a jelenséget a legkülönbözőbb korokból származó gallicizmusok esetében, így esetleg feltételezhetjük, hogy a véghangsúlyban lévő rendkívül zárt magánhangzónak számító *i* hang nazális változata befolyásolhatta a szavak további magánhangzóját, bezárva, illetve redukálva azokat.

A legújabb jövevényszavak esetében a brazil portugál rendhagyó módon próbálkozik saját rendszerébe fonetikailag és grafikailag beépíteni a vizsgált szavakat. Egy megoldási formája az *avelim-avelino* csoport esetében alakult ki, ahol láthatjuk, hogy az *avelino* szóban megjelenik a tematikus magánhangzó, amely által a szó véghangsúlyból másodélessé válik. A *gridelim - gridelém* szópár esetében viszont azt tapasztalhattuk, hogy a portugál *gridelém* alak mondható rendhagyónak vizsgálati témánk tekintetében, míg a brazil próbálja a szót saját rendszeréhez jobban igazítani. (A *gridelém* szóhoz hasonlóan alakult ki a francia *chagrin* szóból származó *chagrém* szó is.) Ennek oka visszavezethető arra is, hogy a brazil portugálban számos tupi és más őslakos kultúrák nyelveiből származó jövevényszó adaptálódik *-im* végződéssel (*japim, mirim* stb.) és ez által jóval nagyobb szóanyag jött létre ez utóbbi végződéssel. A *rotá* vizsgálatokor feltételezhetjük, hogy a portugálban különleges jelenségnek számító nyílt nazális E ejtése ingadozhatott az átvételkor, így palatális helyett, a veláris oldal felé is tendálhatott a kiejtés, létrehozva a nazális *i* helyén egy nazális zárt *a* hangot. Ez utóbbi később, a hangsúlyos helyzetéből adódóan hatással lehetett a szó teljes hangrendszerére, asszimilálva a nyílt francia *o* hangot egy *a* hanggá. Houaiss szótára megemlíti, hogy a *savarin* esetében pedig a brazil nyelv átvett egy franciával fonetikailag és grafikailag is teljes mértékben egyező formát, míg az európai portugál a saját *-im* végződéssel képzett szavát fonetikailag két formában is használhatja (Porto Editora). Az első változat szerint megtartja a magánhangzó-redukció nélküli, nyílt *a* hangokkal rendelkező szót, míg létezik egy fonetikailag a portugál nyelvhez jobban simuló zárt *a* hangokkal rendelkező változat is. Ez a kiejtésbeli ingadozás betudható a szó bekerülésének

késői idejének is, ahogyan a *chagrém* és *gridelém* szavak szabályostól eltérő [õj] végződésai. Ez utóbbi végződés párhuzamba állítható a *ratá* szó rendhagyó esetével is, miszerint a francia megfelelő a nazális *i* helyett inkább a veláris irányban állandósult, kialakítva a zárt *a* hangot tartalmazó nazális diftongust.

Összességében láthatjuk, hogy a fentebbi vizsgálati csoport az egyik legegységesebb fejlődési tendenciát mutatta a francia jövevényszavak befogadásakor, hiszen kivételes esetek és kétalakúság itt fordul elő a legkevésbé. Ennek oka visszavezethető arra is, hogy ezen, nazális *i* végződéssel rendelkező szavak kategóriájában számos más nyelvből származó szó található meg, melyeket feltételezhetően egységesítő tendencia alkalmazásával próbált a portugál nyelv beépíteni. Sok esetben mondhatjuk el itt, hogy a francia, mint közvetítő nyelv segítségül szolgált a portugál nyelv számára a különböző egzotikus szavak átvételében (pl.: *muezim, jasmim*).

Befejezés, a vizsgálati eredmények összegzése

A vizsgálati eredményeket összevetve kimutatható volt kutatásomból, hogy a véghangsúlyos, francia eredetű portugál szavak esetében kronológiai és területi tényezők egyaránt meghatározták a szavak fonetikai felépítését. A régebbi évszázadokban még egységes portugál nyelvről és szóalakokról beszélhettünk, ami a brazil függetlenség elérése (1822) felé haladva és a kettős portugál norma kialakulásával egyre inkább megbomlani látszott. A XIX. század végétől egyre erősebb eltérés tapasztalható a brazil és az európai portugál fonetikai nyelvi normák között, míg a legújabban beszivárgott gallicizmusok esetében egyre több esetben mutatott konvergenciát a két variáns (*dossiê*). Ez utóbbi jelenség rámutathat a portugál, mint világnyelv egységesítési kísérleteire, melyet gazdasági, politikai és kulturális tényezők egyaránt befolyásolnak, azonban fontos megjegyeznünk, hogy a már átvett szavak hasznos vizsgálati szempontokként szolgáltak a két portugál nyelvváltozat hangtani különbségeinek és azok fejlődésének vizsgálatában. Megállapíthattuk, hogy a brazil nyelv sok esetben az újítóbbr változatot képviseli ellentétben az európai normával (PB. *caucho* - PE. *cauchu*), mely sok esetben a klasszikus és régebbi gallicizmusok alakjait őrzi mind a mai napig. A XX. század vizsgálatakor szintén tapasztalhattunk az előző jelenséghez hasonló ellentétet a két változat esetében. A neologizmusokat a brazil továbbra is előszeretettel próbálja minél erőteljesebben beépíteni alakilag és hangtanilag is saját rendszerébe, míg az európai portugál sok esetben őrzi meg a francia kiejtés mellett az eredeti szóalakot is (*ballet, cabaret*). Ez természetesen betudható a földrajzi és történelmi (pl. *Missão Artística Francesa*) tényezőknek is, tehát Brazília nagy mértékű távolságát és ezzel elszigeteltségét a francia kultúráktól, azonban fontos megjegyeznünk, hogy a francia kultúra és etikett globális jellege miatt a latin-amerikai területek szintén nagy mértékben érintettek voltak nem csak irodalmi, kulturális, hanem nyelvészeti szempontokból is, amit jelen tanulmány is bizonyított.

Kutatásom ugyanakkor egy jelenleg kevésbé tanulmányozott és szakirodalommal alig rendelkező jelenséget vizsgált, amely előirányozza a téma további, szélesebb körű feltérképezését a nyelvi kölcsönhatások, az idegenszavak és neologizmusok fonetikai vetületének tekintetében. Az egyik legérdekesebb megfigyelés a portugál magánhangzó-redukció megvalósulásának vagy épp elmaradásának tanulmányozása a különböző korokban, de figyelemreméltó volt a portugálban nem létező hangok (pl. nazális nyílt *e* vagy [y]) átvételi módszereinek tanulmányozása is. Továbbá a két nyelv magánhangzórendszerének összehasonlításakor felmerült a francia bizonytalan *e* átvételeinek kérdése, amely sok esetben szolgált és szolgálhat érdekes eredményekkel a szavak, szópárok vizsgálatakor. Mindemellett szintén érdekes kutatási irányvonal lehet a két nyelv diftongusainak egybevetése, esetleges megfeleltetése hasonlóan a gallicizmusok adaptációjának vizsgálatakor, ugyanis a francia írásmód és kiejtés különbözősége,

valamint ezek portugál nyelvbe való átvétele talán ebben a témában rejtheti a legtöbb hangtani kuriózumot a további kutatások során.

Bibliográfia

- Academia das Ciências de Lisboa 2001. Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea, Lisboa, Verbo
- INFOPEDIA 2002. Dicionários Porto Editora, 2014. www.infopedia.pt
- Instituto Antônio Houaiss Dicionário eletrônico Houaiss da Língua Portuguesa versão 1.0.5. Editora Objetiva Ltd.
- ANDRADE, E. 1993. Dicionário Inverso do Português, Lisboa, Cosmos
- BÁRDOSI V. A „karavellától” a „lambadáig”, A francia nyelv portugál jövevényszavai: Szijj Ildikó (szerk.): 2009. Philologiae Amor. Tanulmányok, esszék es egyéb írások Pál Ferenc tiszteletére 60. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó 72–79.
- BÁRDOSI V. – SZABÓ D. 2007. Francia-Magyar kéziszótár, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- COUTINHO, I. L. 1976. Pontos de Gramática Histórica, Rio de Janeiro, Livro Técnico.
- HERMANN J. 1967. Précis d’histoire de la langue française, Debrecen, Tankönyvkiadó Vállalat.
- LÉONARD, M. 1999. Exercice de phonétique historique, Paris, Édition Nathan.
- MACHADO, P. 2003. Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa, Lisboa, Livros Horizonte.
- PIEL, J. – M. 1989. Estudos de Linguística Histórica Galego – Portuguesa, Lisboa, Imprensa Nacional – Casa da Moeda.
- TEYSSIER, P. 1984. História da Língua Portuguesa, Lisboa, Sá da Costa.
- VILELA, M. 1994. Estudos de Lexicologia Portuguesa, Coimbra, Almedina.

Ez a lap üres.

NÉMETH DÁNIEL

Adalékok a *gyula* méltóságnév eredetéhez és fejlődéséhez

Bevezetés

A dolgozatban a magyar *gyula* méltóság elnevezésének kialakulását és változását mutatom be. A méltóságnév és szó eredetének vizsgálata mellett kísérletet teszek rokonítására is, ehhez (teljességre nem törekvő) áttekintést nyújtok a korabeli magyarság politikai, társadalmi helyzetéről is. Ugyanakkor az elemzésben legjelentősebb szerepet a történeti nyelvészeti vizsgálatok kapják, kiegészítve a név kialakulásában szerepet játszó névadási motivációk rekonstrukciós törekvéseivel. A tanulmány utolsó részében kitekintést kívánok adni, hogy milyen nyelvi folyamatok és jelenlegi adatok szorosabb vizsgálatával lehet mélyíteni az areális hatások nyomait alaposabban tetten érni, ha az örökölt nyelvi elemek jelentésfejlődéseit is bevonjuk a vizsgálatba. A vizsgálatban a kölcsönzés vagy tükörfordítás lehetősége mellett az önálló belső kialakulás lehetőségét is megvizsgálom.

Gyula a honfoglalás körüli forrásokban

Ibn Ruszta 913 előtti – ez egy 860 körüli korábbira visszamenő munka – írásában és az ezzel párhuzamos Al-Gardēzī művében a vizsgálandó szó *dzs.l.h.*, *dsila*¹ alakokban fordul elő.² Az Ó-magyar Olvasókönyvben *džlh/ale* – Bíborbanszületett Konstantin 950 körül írta művét, a korábbi eseményekről szóló részekenél valószínűleg korábbi követjárások anyagait használta fel, nála *γυλάς*,³ *γυλάν*, *γυλάσ*⁴ alakok szerepelnek. 870 tájékán a *gyula* a magyaroknál valódi hatalommal rendelkező uralkodó, hadvezér, 948 körül már csak bírói tisztség.

Az etimológiai szótárak adatai

A *gyula* *γυλάν*, *γυλάσ* (950 táján, az [n] és [sz] végződésnek bizánci forrás görög nyelvi elemei) valószínűleg kölcsönzés egy csuvas típusú nyelvből: besenyő *ji*la törzsnév, baskír *yulay* < török *yula 'fáklya, fény' < *jula. Ez valószínűleg a kazárból ered, ahol a *gyula* a tényleges úr volt, a magyarok a IX. században ezt a rendszert másolhatták. Ma csak személynévként él a magyar nyelvben.⁵

A *gyula* szónak mint régi magyar méltóságnak (*γυλάσ* [950] és *jlb* [X. század]) jelentése és eredete bizonytalan. A *yula* 'fáklya' szóval próbálták rokonítani, ehhez feltették a nyugati *ótörök jula* < *ji*la 'fáklya, világítóeszköz' szavakat, melyekre azonban nincs adat. Ligeti kazár eredetet javasolt, de nem fordul elő a forrásokban. A középkorban a tisztség nevéből a magyarban személynév lett, majd ez is kikopott a használatból, csak később hozták vissza személynévként.⁶

¹ A mohamedán források szóvégi -h értékű jele lehet az írásrendszer sajátossága, de eredhet a magyar nyelv sajátosságából is, amennyiben feltesszük, hogy az adott szóalak pontosan rögzíthető volt az adott írásrendszerben és úgy is került rögzítésre. Ilyenformán utalhat a szóvégi magánhangzó hosszúságára, illetve a szóvégen álló ( ) vagy hang valamelyikére.

² BARTHA 1977, 93., 109.

³ BENKŐ szerk. 1980, 39.

⁴ PAIS–JAKUBOVICH 1929, 2–10.

⁵ EWUng, 501.

⁶ RÓNA–TAS–BERTA 2011, 1231.

Érdekes, hogy a TESz.⁷ még ótörök eredetű jövevényszónak tartja, addig a fent idézett két szótár már óvatosabban fogalmaz, és csak valószínűsítik a kölcsönzést.

Korábbi magyarázatok a méltóságnév eredetéhez és magyar kapcsolataihoz

A honfoglaló magyarságot két fejedelem vezette: a névleges uralkodó *künde*, és a tényleges katonai hadvezér a *gyula*,⁸ a csatlakozott kavarak vezetője a *harka* vagy *karha* volt. Bíborbanszületett Konstantinnál 950 körül járt Bulcsú és követsége, a *harka*, az ő elbeszéléseik adták a bizánci uralkodó forrásának alapját. Egyesek feltevése szerint Bulcsú a Balaton környéki, dél-dunántúli vidéken telepedett le a kazárok törzsével.⁹

Pais a következőket írja a *gyula* szóval kapcsolatban: a *jula* szojon-török nyelvben 'Fachel, Licht = fáklya, fény', az uigurban *j.la*. A törökségi nyelvekben gyakorinak teszi fel az *y - a* váltakozást, rengeteg példát hoz törökségi nyelvekből a *jal- - jul- - jyl-* kezdetű és ragyogással, fénnel, égéssel kapcsolatos jelentéssel összefüggésben. Az alapszónak *jal- - jul- - jyl- + -a* képzős igenév származék alakulatot tekint. A törökben is van *jula* méltóságnév, illetve ennek hangtani fejleményeként *džula* vagy *džula*. A *kündé*-hez hasonló 'nap' jelentést tesz fel. Ibn Rustah és Gardízi említette az ómagyar *džl[h,a,e]* alak még Bíborbanszületett Konstantinnál fordul elő *γυλάσ* (kiolvasva *jyla* vagy *d'ula*), amely *Gyila/Gyula* vagy *Jula* alakban élt a magyaroknál személynévként is. Nem látja alaki nehézségét annak, hogy a méltóságnévet a *jyla - jula* köznévvel egyeztesse.¹⁰

Ligeti megemlíti, hogy Németh Gyula a magyar *gyula* tisztséget egy bolgár-török *jula* szóból eredezteti, amelynek a köztörök *yula* szót felelteti meg – e két szó azonban nem adatolható. Egy kétségbenvonhatatlannak ítélt adat szerinte a harmadik besenyő törzs neve: *Γύλα*, teljes alakjában Konstantinosnál *χαβουζιγγυλά* – ez pedig méltóságnévi eredetű törzsnév, melynek első eleme színnév. A szókezdő mássalhangzó itt valószínűsíti a *j-*, míg a magyarban hanghelyettesítés miatt *gy-*. A mongol nyelvben általános a *jula* 'mécses, fáklya, lámpa' szó, de török átvételnek tartják.

Pais egymástól független *Gyila* és *Gyula* alakjaival Ligeti nem ért egyet, de a *gyilá*-t egy csuvasos *jila* átvételének tartja. Csupán felvetésnek tartja Pais azon ötletét is, hogy a *yula* 'fáklya' szónak van *jila* változata méltóságnév minőségben. Valószínűsíti, hogy a *gyila* és a *kündü* szó onnan került nyelvünkbe, ahonnan az uralkodói rendszer is. A méltóságok nevei viszont a kazároktól függetlenül is bekerülhettek nyelvünkbe, ennek eredetét viszont a magyarság előtt homályosnak (talán iráni, kaukázusi eredetűnek) véli. A magyar és besenyő adatok között nem lát közvetlen kapcsolatot. Végül felteszi a kérdést, hogy vajon beszéltek-e a magyarok között 948 körül bolgár-török típusú nyelvet. Kétségtelen, hogy a kazároknál csuvasos jellegű nyelvvél volt kapcsolat és a kavarak között is lehettek; továbbá az avarok között se kimutatni, se elvetni nem tudjuk a lehetőséget. További kérdés, hogy a dunai bolgárok között élt-e még a régi nyelv a X–XII. században. Ezek az elgondolások tovább árnyalják a nyelvi érintkezések kérdését.¹¹

Az átvétel kérdéséhez

A korábbi fejezetekben láttuk, hogy a magyar *gyula* szó forrásaként az e nyelvekben nem adatolható keleti ótörök *yula* és nyugati ótörök *jula* szó. Ezt pedig a **yul-*, illetve **jul-* tőalakhoz

⁷ TESz. 1. 1137b.

⁸ RÓNA-TAS 1996, 271.

⁹ PAULER 1900, 41.; GYÓNI 1938, 164.; DÜMMERTH 1977, 104.

¹⁰ PAIS 1931, 270–272.

¹¹ LIGETI 1978, 260–273.

kapcsolják. A továbbiakban azt mutatnám be, hogy milyen átvételi lehetőségek állnak fenn e négy szópár kapcsán.

a) Teljes névszói tőnek ítélt alak átvétele

2. Amennyiben a magyarba átkerült méltóságnév *yula* vagy *ǰula* volt, méghozzá a **yul-*, illetve **ǰul-* + *-a* deverbális nomenképző,¹² úgy az ősmagyarban ez a szóvégen *-á* hanggal került át hanghelyettesítéssel, ez csak később, a XII. század körül rövidült le.
3. Átkerülhetett a magyarba egyéb török származékszó is *-q*, *-k*, *-g* vagy *-ǰ* szóvégi elemmel. Ezekben az esetekben – bármelyiket is tesszük fel a négy közül – vagy hanghelyettesítés történt a magyarban, abszolút szóvégi helyzetben csak *-ǰ*-t tehetünk fel, mivel a többi hang (*-k*, *-g*, *-q*) után még tövéghangzónak kellett volna állni, viszont ezek a tövéghangzó lekopása után megmaradtak volna. Illetve megjegyezhetjük, hogy a *-q*-t pedig *-k*-val helyettesítve vettük volna át, a *-k* zöngésedhetett volna *-g*-vé. Ebben az esetben a török tőszó vagy származék szóvégi magyar megfelelője *-ǰ* szóvégi helyzetben e korban már általános lehetett, persze aztán az ómagyar kor elején vokalizálódott és diftongust alkotott az ezt megelőző magánhangzóval. A diftongus pedig később a hangok egybeolvadásával monoftongizálódott és az említett magánhangzó nyelvallásától függően *-ó* vagy *-ú*-vá változott. Az *-ó* nyelvjárási változataként *-á*-t is feltehetünk, ez később *-a*-ra rövidült.¹³

d) Csonka névszói vagy igei tő átvétele

1. Ebben az esetben a **yul-* vagy **ǰul-* igetövek átvétele tehető fel, amelyre a magyarban önállóan került olyan képzőelem, amely a feltett átvételi szóval megegyező alakot eredményez. Ez a finnugor *-k* vagy *-p* előzményre visszamenő mai folyamatos melléknévi igenévi és főnévi *-ó* képzőelem ősmagyar kori *-ǰ* vagy *-β* megfelelője, amely történetét az előző pontban részleteztem. A *gyula* szó folyamatos melléknévi igenévképzője *-ó*, *-ő* és *-a*, *-e* változatban létezik nyelvjárásainkban (pl.: *bíra - bíró, vala - való, szülő - szüle*, stb).¹⁴
2. Az ősmagyar kor végéig a magyar nyelvbe – csak török nyelvekből – kerülő igék megtartották eredeti hangszerkezetüket, így az átvételkor nem került rájuk magyar igeképző. Az ótörök jövevényigék tőalakban való átkerülését motiválta, hogy az átadó nyelvben is léteztek olyan alakokban. Ugyanakkor az ótörök jövevényigék egy része ma már fiktív tövűvé vált, képzőiket már a meghonosodás után kapták.¹⁵ Az igék mássalhangzóra végződtek, tehát a többi szófajtól eltérően a zártszótagúság jellemezte a csoportot.¹⁶ Bárczi a későbbi átvételek kapcsán a magyar igeképző hiányát négyféle okkal magyarázza, ebből az első kettőt emelném ki a későbbi felhasználhatóságuk miatt. Először is az *-l* igeképző hiányát azzal magyarázza, hogy az az egyes igéknél olyan fonetikai helyzetbe került, ami a kiesését okozta. Másodszor pedig, az átvételek között voltak olyan szóalakok, amelyek olyan mássalhangzóra végződtek, melyek a

¹² RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1130.

¹³ BÁRCZI 1950, 223.; LIGETI 1986, 19–88.

¹⁴ MELICH 1915, 116–119.; BÁRCZI 1947, 10. jegyzet; BENKŐ 1984, 102.

¹⁵ BENKŐ főszerk. 1991, 56.

¹⁶ KISS 1972, 299.

magyarban is képzőként éltek, így nem volt szükséges újabb képző.¹⁷

Az átadó nyelv és az átvevő nyelv hangtani sajátosságai

A fenti átvételi lehetőségekkel számolhatunk a mai magyar szóalak és a feltehető átvett szó végződése kapcsán. Ki kell térni még az első szótagi magánhangzó kérdésére is. A bizánci forrásokból i-s alakokat olvastak. Az első szótagban csak veláris *ɷ* lehetett, ha a magyar megőrizte, akkor *ɷ* > u változást kell feltenni az ómagyar korra. Ritka az i-vel párhuzamos u hang, de a bizánci forrásban és az arab *jlh* szósor mögött is a *ɷ* alak lehet, ez pedig a csuvasos átvétel.¹⁸ Az első szótagbeli *â* > *ï* változás csuvas és magyar esetben is elfogadható, ez később a magyar *ï* > *i* változásban végződik.¹⁹ Gombocz is feltesz egy *ɷ* > *i*, majd *i* > *o* fejlődés után zártabbá válással u-vá változást.²⁰ Bárczi is elfogadja az *ɷ* meglétét a magyar nyelvben, amely aztán i-vé, *ë*-vé, ez utóbbi aztán *ö*-vé, *ü*-vé fejlődhetett – a kérdés az, hogy mikor jelent meg és mikor tűnt el az *ɷ* a magyar hangrendszerből, valószínűleg még az ősmagyar korban *â*-val váltakozott is.²¹ Ezzel a fejlődéssel, illetve váltakozással mutat párhuzamos fejlődést a csuvas nyelv is: a nyugati ótörök előzményre visszamenő *â* > *â* ~ *ã* két irányban fejlődött tovább. Az egyik az *â* > *ã* ~ *ã* irány, a másik az *ã* > *o* > *u* ~ *o* irány.²² A bizánci források i hangja eredhet abból is, hogy Bulcsú és követsége kavár törzsből származott, és török-magyar kétnyelvűségében őrizte még tovább a korábbi veláris *ɷ*-t vagy az abból korán kialakult i-t.

A szókezdő hang is figyelmet érdemel. A keleti *y*- és a nyugati ótörök *ɷ*- szembeállítás korántsem ennyire világos, hiszen a keleti ótörök nyelvjárások között is számolhatunk *ɷ* meglétével.²³ A csuvasban aztán a *ɷ*-hang *č*-n keresztül *ś*-szé változott. Ligeti a magyar szókezdő *gy*-t ócsuvas *ɷ*-nek felelteti meg, úgy érvel, hogy az *ómagyar kor elején szó eleji helyzetben dźs*-volt, ebből fejlődött a *gy*-.²⁴ A helyzetet némiképp árnyalja, hogy találunk a magyarban olyan szavakat, amelyek csuvasos típusú átvételek, de *sz*-szel kezdődnek. A nyugati ótörök **jel* > magyar *szél*²⁵ a csuvasos *č*- fonémát mutatják és úgy kerültek át, hogy az átvett szavak hangjai beléptek az ugor kori *ś* > magyar *sz* változásba.²⁶ Ezért érdemes a két nyelv e hangokat érintő változásait megvizsgálni, melyek párhuzamosan zajlottak és konvergens fejlődést mutatnak.

A nyugati és keleti ótörök nyelvben két affrikáta volt, a keleti ótörök nyelvekben a *ɷ* hang a *č*-nek az allofónjaként létezett. A középtörök korban a *ɷ* hang a *y* helyén is állt források szerint. A *y* > *ɷ* változás a különböző török nyelvekben különböző időben zajlott le. A nyugati ótörök nyelvekben általánosan *ɷ*- volt szókezdő pozícióban a keleti *y*- helyett, de néhány keleti nyelvjárásban is lehetett *ɷ*-. Nem szókezdő helyzetben nem volt a genetikus török szavakban se a keleti, se a nyugati ótörök nyelvekben *ɷ*, csak a *č* allofónjaként lehetett zöngés hangok után (pl.: *nč* ~ *nj*).²⁷ A csuvasban a nyugati jellegű *ɷ*- *č*-n keresztül *ś*-szé változott, ugyanígy *ś* lett szintén *č*-n

¹⁷ BÁRCZI 1948, 82–87.

¹⁸ LIGETI 1978, 130.

¹⁹ LIGETI 1986, 42.

²⁰ GOMBOCZ 1920, 5.

²¹ BÁRCZI 1950, 228.; 1958, 33.

²² RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1147.

²³ RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1093.

²⁴ LIGETI 1986, 19–20.

²⁵ A permi nyelvekből is kimutatható e csuvasos szó: *šil*. Az átvétel itt is a csuvasos *č* hangra vezethető vissza, amelyből később lett *ś*. A volgai bolgár és permi népek érintkezésének első szakaszába vezet ez a hangjelenség minket, ez Kr. u. 650 és 850 között lehetett (RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1089.).

²⁶ RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1093.

²⁷ A magyarban nyelvjárási eltérések vannak: létezik n-es és anélküli alak (hangya ~ húgy). Ugyanakkor nyelvjárási

keresztül a *č* hangokból is. A *ǰ* > *č* változás korábban történt, mint a *č* > *č̣* fejlődés. Eddig nincs olyan adat, amelyik bizonyítaná, hogy a nyugati ótörök nyelvben volt szókezdő helyzetben *č̣*, így nem lehet pontosan meghatározni, hogy mikor is történt az egyesülés. Számos *č*-t találunk nem szókezdő helyzetben, viszont nincs *ǰ*- szókezdő helytől eltérő fonetikai pozícióban. Tehát a nyugati ótörök nyelvek *ǰ* és a *č* hangja egyesült a csuvasban *č̣*-ben, de viszonylag későn, majd *ś* hangban *állapodott* meg a fejlődés. A *č* kifejezetten a volgai-bolgárban (ebben erős volt a palatalizáció jelensége) és tatár dialektusokban a permi nyelvekkel való érintkezés elején lett *ś*.²⁸

A magyar fejlődés kicsit összetettebb, abból a szempontból, hogy a magyar hangrendszerében éppen a nyugati ótörök nyelvek hatására kezdődtek meg változások. Az ősmagyar kor elején legalább *két alveoláris affrikáta volt nyelvünkben: palatális č* és nem palatális *č̣*; az ősmagyar kor végére azonban a *č* depalatalizálódó tendencia következtében *č*-vé változott, de megjelent a zöngés és *palatális* változata a *ǰ*.²⁹ Nem számolhatunk tehát ugor kori örökségként a *ǰ* meglétével, ez a hang ugyanis a korai ősmagyarban jelent meg török hatásra új fonemikus elemként. Az ugor kori *č* > *č̣* változás³⁰ megindulása után lépett be a török *č* fonéma a magyar *č* > *č̣* változásba *č*-ként, majd a zöngés *ǰ* hang került át a magyar fonéma állományba. A nyugati ótörök *ǰ* > *č̣* hangok zöngétlensége és palatalizáltsága közül a palatális jelöltség volt meghatározó a hangrendszer számára, így a változás tovább hatott palatális réshang, *ś* irányba. A nyugati ótörök *č* az erős palatalizációja miatt, a *č* > *č̣* fejlődés következtében az ősmagyar *č*-ként vette át és később lett belőle *č* az ugor kori *č*-hez hasonlóan.³¹ Tehát az ugor kori örökségek: a *ś*, *č̣*, *č̣*, ezek csak az ómagyar kor elejére változnak: *sz*, *š*, és *č* hangokká. A csuvasos *č* > *č̣* és *ǰ* > *č̣* fejlődés tehát a kölcsönzési viszonyok miatt hathatott az ősmagyar hangok fejlődésére is, hiszen ezek a nyugati ótörök *változások az ősmagyar kor első felében* történtek. Tehát a palatális hangok (*ś*, *č̣*) ősmagyar kor végi, ómagyar kor eleji megmaradásában a nyugati ótörök *č̣* hang viszonylag tartós meglétének és a magyar hangrendszerre hatásának is lehet szerepe.

A nyelvváltozatok viszonyai egymáshoz

A korábbi fejezetben világos lett, hogy bár két eltérő nyelv *átadó és átvevő hangtani viszonyait vizsgáltam* meg, mégis számos konvergens fejlődést, vagy éppen hangtani és alaktani önállóság látható. Habár mindkét nyelv önálló fejleményeként is, illetve a két nyelv kontaktusba kerülésével egymást erősítő *párhuzamos fejlődésként is magyarázhatók* ezek a jellegzetességeket. Most ezeket a viszonyokat próbálnám felvázolni szerkezeti szempontból.

A világon természetes és elterjedt jelenség, hogy egy beszélő kettő- vagy több nyelvet is ismer. Szintén természetes, hogy a nyelv változataiban léteznek: területi és társadalmi szempontok szerint, egy nyelv beszélője az anyanyelvének több változatának tudását birtokolja.³² Ugyanakkor nagyon nehéz meghatározni, hogy egy változat mikor dialektus és mikor önálló nyelv. A változatok összevethetők bizonyos nyelvi elemek mentén, a nyelvi változók (a nyelv bármelyik szintjén előforduló bármilyen jelenség) mentén. Azokat a területeket, ahol egy-egy nyelvi elemet azonosan használnak, az izoglossza köti össze. Az izoglosszák földrajzilag korlátozott

különfejlődés esetében a *gy* ~ *cs* váltakozást tapasztalunk. Néhány szóalakban a *ńč* > *gy* ~ *cs* > *s* változás (pl. *mese*) is lejátszódott még az ómagyar korban. A denalizáció permi nyelvekben is kimutatható jelenség (BÁRCZI 1958, 118.), de hasonló tendencia több finnugor nyelvben is végbement (HONTI 1972, 15–16.).

²⁸ RÓNA-TAS – BERTA 2011, 1088–1150.

²⁹ KISS – PUSZTAI 2003, 116., 361.

³⁰ Bárzi szókezdő pozícióban álló finnugor alapnyelvi *č* hang *č*-vé változását is lehetőségként veszi fel (BÁRCZI 1958, 125.).

³¹ RÓNA-TAS – BERTA 2011, 1088–1150.; BÁRCZI 1958, 109–125.

³² KISS 2002, 58–59.

kiterjedésűek, azt a vonalat, ahol két különböző izoglossza találkozik, dialektushatárnak nevezzük.³³ *Földrajzi, gazdasági, politikai, társadalmi, és kulturális szempontból összetartozó népek nyelvei között hasonlóságok alakulhatnak ki a szoros kapcsolatok révén, attól függetlenül, hogy e nyelveket rokonság fűzi-e össze vagy nem.*³⁴ E szemlélet szerint az egyes nyelvek a nagyobb nyelvsvöetségek csoportjait alkotják.

Népcsoportok tartós és szoros kapcsolata során a kialakuló izoglosszák (hangtani, lexikai, morfoszintaktikai elemek) sokasága egy önálló változat létrejöttét eredményezi, egy bizonyos kontaktusváltozatot hoz létre. Aszerint, hogy ez milyen módon jön létre, különböző szinteket különböztetünk meg. A skála egyik végén az a helyzet áll fenn, hogy a két nyelv kölcsönösen ismert a beszélők számára, de csak a megfelelő közegben használják a számukra idegen nyelvet, mikor a sajátjukat nem használhatják. Kialakulhat egy kevert változat is, amely aztán önálló nyelvvé is fejlődhet. A másik véglet, hogy az egyik nyelv kiszorítja a másikat használati köréből, és annak a nyelvnek az ismeretét elveszti a beszélőközössége, tehát a nyelv kihal.³⁵

Két nyelv tartós érintkezésekor nem csak egyirányú kölcsönzésre kell gondolnunk. Tehát feltételezhető, hogy az ekkori törökségi nyelvekbe, nyelvjárásokba is kerülhettek a magyar népesség nyelvéből bizonyos elemek. *A népvándorlás idejében és az ebben érintett földrajzi terület mentén, egy idegen nyelvű, több etnikumú politikai alakulatban tartózkodó magyarságnál kár lenne tagadni, hogy a népesség körében valamilyen elterjedésű lett volna a magyaron kívül egy másik nyelv ismerete.*³⁶ A hangsúly ennek a második (vagy több) nyelvnek a használhatósági körének kiterjedésén és a vizsgált időpillanaton van.

A méltóságnév és személynév kialakulásának motivációja

A *gyuló, gyula* származékok emberi jellegzetességek, viselkedések, érzelmi hangulatok kifejezésére történő *metaforikus átvitelt igen sok eset támaszthatja alá. Ezek kialakulását a vallási élményben felduzzadó érzéki és gondolati világ között kapcsolatot kihasználó nyelvhasználatban kiteljesedő képes beszéd is segíthette a történelem bármely szintjén, a vallás tartalmától függetlenül.*³⁷ Talán az ősmagyar korban, valamilyen természeti vallás hajtásaként jelentkező és az arab forrásokban (Ibn Ruszta, Al-Gardēzi) is emlegetett valamilyen tűzimádathoz is köze lehet. Ugyanakkor egyszerűen lehet az emberi *érzelmek* univerzálisnak tűnő leírásának (az ember egy tartály) egy módja is: pozitív és negatív töltetű lelkiállapotoké egyaránt.³⁸ *Így az mondható, hogy jelentésben egy természeti jelenség metaforikus átvitele látható az emberre. Néhány példát hoznék arra, hogy milyen kiterjedt a metaforikus viszony, pozitív irányt fejez ki:*

- tüzes szerelmű;
- lángelme;
- ragyogó személyiség;
- csillog a szemében az értelem;
- sugárzik a boldogságtól;
- remény, öröm gyúlt benne;

³³ WARDHAUGH 1995, 27–122.

³⁴ BALÁZS 1983, 7.

³⁵ WARDHAUGH 1995, 56–92.

³⁶ vö. BENKŐ 1997, 165–169.

³⁷ HADROVICS 1992, 72–73.

³⁸ KÖVECSES 2005, 167–169.

- buzog a hite, a tettvágya, szorgalma;
- tűzről pattant.

Negatív érzelmekkel kapcsolatos:

- fellángolt a dühe;
- haragra gerjedt;
- fortyog benne az indulat;
- lobbanékony természetű;
- forrófejű;
- heves vérmérsékletű;
- izzik benne a gyűlölet;
- szikrázik a feszültség.

A pozitív vagy a negatív irány elsőként talán jelzői minőségben állt, tehát a névadáskor egy sajátosságot jelölt.³⁹ A jelzős szerkezet első tagja aztán önállósulva vette át az egész szerkezet jelentését, miután „foglalkozásnév”-vé vált.⁴⁰ Az is elképzelhető, hogy az igenevek kétféle alakja (-ó, -ő és -ú, -ű képzős alakok az -a, -e változatokkal szemben) hasonló megosztást mutat, mint az -at, -et és -ás, -és képzőkkel alkotott szavak egy csoportja. Az eseményt az -ás, -és képző fejezi ki, az eredményt az -at, -et; esetünkben a „gyúló ember” a *gyula*.⁴¹

Az ősmagyar kori névadásról nagyon keveset tudunk, így az ebből levonható tanulságok is bizonytalanok. A magyarságnak fejlett és sok szempontú névadási rendszere alakult ki. A születés után kapott név mellé idővel az egyén más nevet is kaphatott – erre a fiúk esetében 12–16 éves kor környékén kerülhetett sor, de általános lehetett minden korosztályban. Előfordulhatott a többnevűség is. Az újszülött vagy a férfivá avatott névadásában jelentős szerepet játszhatott az ősök, tiszteletre méltó rokonok nevének átörökítése, a névöröklés. Testvérek vagy más leszármazási ágú hozzátartozók esetén a névvonatköztetés, hasonló nevek választása. A nevek vizsgálatakor fontos, hogy milyen eredetű a közszó, amely névvé vált: már magyar közsónak tekinthető-e vagy még idegen eredetű szó.⁴² A jelzőből önállóvá vált névszói jellegű származék lett a méltóságnév is. A személynév elképzelhető, hogy egyéni attribútumot jelölő szóból, vagy a társadalmi státuszt jelölő méltóságnévből fejlődött, mely felnőttkorban névcsere után kapható, de öröklődhet maga a név egy felmenőtől is az utódokra.⁴³ Ez utóbbit erősíti, hogy a speciális jelentés miatt kilépett a *gyula* alak a vele párhuzamos *gyuló* alak mutatta váltakozásból és megrögzült a jelentésében, a jelölt fogalom eltűnése után pedig a nyelvből és névkészletből is kivészett. Az is elképzelhető, ha személynevek besorolásánál adódó nehézségeket figyelembe vesszük, hogy már a méltóságnév eltűnése után eltűnt a személynév, vagy ki sem fejlődött, hanem az Árpád-kori előfordulások valamely ismeretlen név -a, -e képzővel becézett alakjai, *ugyanis a korabeli névallományban csak nagyjából 20%-nyi a közszói eredetű személynév*.⁴⁴

³⁹ HOFFMANN 2008, 13.

⁴⁰ HADROVICS 1992, 89–90.; BENKŐ 2003, 293.; KÁROLY 1970, 299.

⁴¹ A gyúl ige e származékának jelentésfejlődésére és alakjának kialakulására később az alaki elemzésnél részletesebben is kitérek.

⁴² HAJDÚ 2003, 348–351.

⁴³ N. FODOR 2012, 42–47.; HAJDÚ 2003, 351–352.

⁴⁴ FEHÉRTÓI 1997, 73–75.

„A korai úri magyar nevek másik csoportját a magyar eredetűek, azaz a magyar közszóból keletkezettek alkotják.” Ezek közé sorolja Bárczi a személytől vagy nemzetségben belül méltóságnévként öröklődő *Gyula* nevet.⁴⁵ A másik csoport a török eredetű személy és méltóságnévek csoportja, ezek köztörök eredetűnek látszanak. Ez arra utal, hogy a korai magyarság kapcsolatban állt ilyen török népek államszövetségével, ahol az előkelő rétegeknek ilyen névdivata volt.⁴⁶

Régebben olyan neveket is a törökből magyarítottak, melyek a magyarból is megfejthetők vagy ismeretlennek tartandók. Emiatt úgy gondolták, hogy a honfoglaló magyarság kétnyelvű volt: az előkelő uralkodókat *töröknek*, a *szolgákat* pedig finnugoroknak vélték. A magyarokhoz később csatlakoztak más etnikumú népek (kavarok, besenyők, kunok), kiknek nyelve valamilyen törökségi nyelv lehetett, viszont a magyar népességben aligha lehetett *általánosan* elterjedt török nyelvek ismerete. A magyar és török vezetők között viszont elképzelhető, hogy volt *kölcsönös házassággkötés, így bizonyos mértékben a névadásnál természetes a török nevek megmutatkozása. A személynevek esetén a névadáskor a jelentés mellett előrébb kerül a divat, amely a vezető réteget követi a névadásban is.*⁴⁷

A magyarság politikai és társadalmi helyzete a Kazár Birodalomban

A magyar méltóságok *török megnevezésével kapcsolatban Kristó Gyula is felteszi a kérdést: „Annak szükségességét, hogy a magyaroknál egy kazár ’jsád-hoz, illetve kagán-béh-hez hasonló, de organikusan attól független méltóság jöjjön létre, világosan látjuk. E pillanatban sokkal kevésbé tudjuk magyaroztatni adni annak, hogy ez a méltóság miért török néven, azaz a törökben méltóságot jelölő gyula néven jelentkezik, amikor a finnugor nevű Levedi leszármazottja töltötte be e tisztet.”*⁴⁸ Az idézetből két hasznos információ nyerhető ki: a kazároknál a magyar *gyula*, tehát a hadvezér elnevezése *’jsád*; a magyarba átkerült töröknek tartott *gyula* szót méltóságnévként kezeli a török nyelvben is. Györffy szerint a magyar *gyula méltóságnak a kazárban az Ilig-bäg ’alkirály’ felelt meg.*⁴⁹

Dzsajhaninál olvasható, hogy a tényleges uralkodó a *Dzs.la*, a névleges uralkodó viszont a *K.nde*. Úgy következtették, hogy ez a fejedelmi rendszer a 870-es években alakulhatott ki, majd 880–889 körül alakult ki a Konstaninnál olvasható rendszer. Szintén e műben található, hogy a besenyők harmadik tartománya (ez az akkori magyar szállásterület szomszédságában volt) *Gila* nevet viselte, törzsnévként is felfogható, mivel a tartomány élén egy fejedelem állt. A magyarba *Dzsila* vagy *Gyula* név kerülhetett ócsuvasos (a besenyők nyelve nem tartozott ide) és kipcsakos törökből is.⁵⁰

A *gyula* méltóság kialakulása ismeretlen előttünk, nincs ilyen tisztség a kazároknál, „roppant valószínű”, hogy nem kazár hatásra terjedt el a magyaroknál. A katonai hatalommal bíró, kazároktól függetlenedő cím (860–870 táján) szükségszerű következmény. Tehát a szentséges uralkodó mellett a kazár *’jsád-hoz* hasonló, de attól független méltóság létrejövetele egyértelmű, de annak oka ismeretlen, hogy a méltóság miért jelentkezne török néven, amikor a tisztet a finnugor nevű Levedi leszármazottja töltötte be.⁵¹

⁴⁵ BÁRCZI 1958/2001, 131.

⁴⁶ BÁRCZI 1958/2001, 75., 130.

⁴⁷ HAJDÚ 2003, 356–357.

⁴⁸ KRISTÓ 1980, 227.

⁴⁹ GYÖRFFY 1997, 250.

⁵⁰ BARTHA 1988, 347.

⁵¹ KRISTÓ 1980, 227.

A magyarok az V. század közepén vándoroltak nyugati ótörök népekkel, kezdetben onogur, majd 650 tájékán kazár uralom alá került több néptörredékkel együtt. Nem tudjuk se cáfolni, se bizonyítani, hogy a dunai-bolgárokkal is elköltözött-e a magyarság egy része a VII. század végén. Azonban a bolgárság egy részével a magyarok egy csoportja a Volga-Káma egyesüléséhez is költözhetett a kazár uralom elől. A magyarság egy időben kazár uralom alatt élt. Ez azt jelentette, hogy önálló egységüket és korábbi lakhelyüket megőrizhették, de katonai szolgálattal és adófizetéssel szolgáltak a kazár uralkodónak. Azonban a perzsákkal való folyamatos harc meggyengítette a birodalmat, miközben a bizánci kereszténység és a mohamedán perzsák közötti önállóság megőrzése érdekében az uralkodó réteg zsidó vallásra tért át, emiatt polgárháború robbant ki. A kül- és belharcok jelentősen legyengítették a kazárokat, így szakadhatott ki (talán hosszú harcok után, a besenyők támadásai elől is kiutat keresvén) a magyarság a kavaroikkal Levédiába.⁵²

Tehát a VII. század végéig együtt élt a magyarság a bolgárokkal, majd a többfelé költözés után is maradhattak a magyar mellett bolgár törredékek. A magyar kettős fejedelmi rendszer kialakulását rendre a kazár fennhatóság alóli függetlenedés idejére teszik, holott ugyanannyira lehetséges a kazár uralom kezdetének idejére tenni azt. A kazár vezetés átszervezhette és saját érdekeinek megfelelő vezetővel láthatta el a legyőzött magyarságot – erre utal például Levedi kazár előkelő házastársa, valamint a kazár uralkodó és közte folyó társalgás a magyarok vezéri címéről.⁵³ Így a tényleges magyar fejedelem, hadúr mellett egy „kormányzati” erő is lehetett, ez vezethetett végül a kettős fejedelemség megalakulásához. Hogy melyik cím volt a kapott, és melyik méltóság volt a hozott, kérdéses. Viszont a *gyula* méltóság ebből a szempontból kínálná magát a hozott magyar örökségként. A korai kialakulás mellett szólhat, hogy a *gyula* méltóságnév ismeretlen eredetű. Emellett szól az is, hogy permi nyelvek nyugati ótörök jövevényszavaiban és az ősmagyar kor első felében is a csuvasos *j - é változás vagy* váltakozás nyomait találjuk.

Annyi bizonyos, hogy az egységessé válásban előrehaladott magyar törzsi szervezetben a *gyula* hadvezéri méltóság ilyen késői feltevése aligha lehetséges. „A kazár-magyar viszonylatban a *kündü* eredetileg a magyarság kazár „megszervezését” biztosíthatta, lehetséges azonban, hogy mellette a *gyula* a törzsszövetség hagyományos méltóságviselőjeként játszott már régebbi időkben szerepet.” – e gondolatot befejezve említi meg még azt is Szűcs Jenő, hogy a többi török méltóságnév és abból kialakult személynévvel ellentétben a *gyula* valószínűleg nem köztörök eredetű, tehát nem a kazárokkal való kapcsolat nyoma.⁵⁴ Felvetése szerint a korabeli magyarsághoz csatlakozó különböző identitású néptörredékek csak akkor válhattak a későbbi magyarság asszimilálódott részeivé, ha a törzsszövetségben már a VII. század közepétől elkezdődött az új, csatlakozott népelemek integrálása.⁵⁵

Az is erősítheti az érvelést, hogy a magyarság jelentős politikai erővé vált a IX. század elejére. A kazár uralkodóval egyenértékű uralkodóként jelenik meg a magyarok vezére, ezt mutatja, hogy három kazár törzs kavar néven a magyarok szövetségese lett. Ez az átállás akkor képzelhető el, ha a magyaroknál nemcsak remélték a védelmet, hanem biztosnak is tudták. Tehát jelentős katonai és politikai erőként elképzelve kérdéses, hogy kellett-e fejedelmi rendszert ekkor másolnia a magyar előkelő rétegnek.⁵⁶

Más megoldás is elképzelhető

⁵² HALASI KUN 1986, 71–98.

⁵³ RÓNA-TAS 1996, 257.

⁵⁴ SZÜCS 1997, 160–161.

⁵⁵ SZÜCS 1997, 188–194.

⁵⁶ RÓNA-TAS 1996, 259.

Arra a kérdésre, hogyan került a méltóságnév alapja a magyarba, több lehetséges irány vagy ezek némelyikének együttese is választ adhat – források és adatok hiányában ezek azonban csak feltevések maradnak. A lehetőségeket röviden felsorolom, utána megpróbálom végigvezetni két irányát a fejlődésnek: areális fonetikai hatások megmutatkozását a meglévő szóalakra és annak jelentéseire, melynek következtében hasadás jött létre; illetve a kölcsönzés vagy tükörfordítás okozta elembővülést, ami változást idézett elő a meglévő elem jelentéseire, majd alakjára.

A *gyula* mint méltóságnév nemzetközi vándorszó is lehetett. A kezdeti forrását és az átadások irányát sem ismerjük, így az eredeti alak rekonstrukciója sem lehetséges. A *gyula* hangalakja különböző nyelvekben izoglosszák mentén alakult, tehát hasonló hangalaki fejlődés végső soron az érintett nyelvek mindegyikében bekövetkezhetett kisebb-nagyobb eltérésekkel. A magyar nyelvbe egy ismeretlen nyelven vagy nyelvjáráson keresztül érkezett a szó – végső soron lehet tükörfordítás egy ismeretlen nyelvből, az eredeti alak szintén ismeretlen. Ugyanúgy lehet, hogy a magyar nyelv meglévő szókincséből került a jelentéstanilag megfelelő elem a fogalom megnevezésére *tükörfordításként*.

Az ősmagyarban olyan nyelvjárási variánsok is elképzelhetők, amelyeknek a mai nyelvjárásokban már nincsenek folytatásai vagy nyomai. A kérdés a vizsgálatban az, hogy mennyire befolyásolta a szó fejlődését annak eredete: átvétel vagy belső fejlődés eredménye; áll-e nyelvjárási jelenség a fejlődés mögött vagy átadó nyelvi kontaktus hatás nyoma mutatkozik meg? Ha nyelvjárási jelenséget teszünk fel, akkor annak a közösségnek a nyelvi eleme került át a többi nyelvjárásba, ahonnan a méltóság is jött vagy a nyelvjárások igazították a formát saját dialektusukhoz? Lehet-e akár nyelvi relikvia egy olyan hangtani fejlődésből, mely zsákutca volt a változás szempontjából? Elszigetelt jelenség nyomaként maradt-e meg, amelyet egy erősebb nyelvi hatás vagy külső ok gátolt a további fejlődésben, vagy a változás eleve szűk hatóköre tartotta fenn? Egyébként a méltóság megszűnése után hamar bekövetkező eltűnése is mutatja, hogy speciális jelentése korlátozta használatát, bár kialakult belőle személynév is, a középkor végére ez is elfelejtődött.

Meglévő szavak is közrejátszhattak egy átvett szó fejlődésében. Erősítettek bizonyos tendenciákat, ugyanakkor bizonyos hangtani sajátosságok gátolhatták *a teljes analogikus hatásokat*, így *kettős* természetű alak jöhetett létre, a speciális jelentése miatt meg is rekedt abban a formájában. Belső nyelvi fejlemény és hangutánzó hangulatfestői eleme is lehet a nyelvnek, emiatt mutathat különleges hangalaki és változási mintát.

A *gyula* szó kapcsán az átvételek vizsgálatakor érdekes jelenséget találtunk. Magyarázhattuk önálló tőszóként és igei alak átvételeként, melyre névszóképző került. Ha ezt az utóbbi lehetőséget megvizsgáljuk, akkor azt kapjuk, hogy **yul-* vagy **jul-* alak önmagában is kerülhetett a magyarba – ennek megfelelően ma pedig **gyul-* alakot képzelhetnénk el ezek folytatásaként. Ilyen alakú ige van a mai magyarban.

A *gyúl*⁵⁷ ige-tövéből az *-l* igeképző lehet, a *gyújt* ige régen *gyót*, *gyoht*, *gyojt*⁵⁸ alakokban is élt, az eredeti szótői *-l* vokalizációja és/vagy nyújtó hatása nyelvjárási jelenséggé is (vö. *nő - nől*, *fő - fől*, *hű - hűl*) megmutatkozhat. A TESz. is igen régi eredetéhez hozza alátámasztásul a *gyúl* ~ *gyújt* (R. *gyojt*) viszony mellé a *fú(l)* ~ *fojt* alakokat. Az EWUng. is az ismeretlen eredetű ige közé sorolja a *gyújt* ige-t, bár azt láthatjuk, hogy viszonylag régi eleme a magyarnak, alakja

⁵⁷ A helyesírási szabályozás előtt régen *gyú-*, *gyul*, *gyull-*, *gyúl-*, *gyúll-*, illetve ezeknek megfelelően első szótagban *o-t* és *ó-t* megőrző alakok is léteztek.

⁵⁸ A felsorolt ige-képzői végződése körül több vélemény is felmerült. Gombocz szerint az *-lt-* ~ *-ht-* ~ *-jt-* végződés nincs kellően tisztázva, akár finnugor *-kt* > *-t* > *jt* fejlődést is feltehetnénk (GOMBOCZ 1914, 342.). Baboss R. Ernő szintén a tővégi *k-s* fejlődés mellett érvel, alapszavakként a *tar.*, *krim.*, *kaz.*, *csag.* *oszm.* *jaq* ‚anzünden‘, *jaqmaq* ‚brennen‘ sort hozza. Megemlíti, hogy Melich és Horger viszont a *gyúl+t* alak mellett foglal állást (BABOSS R. 1938, 222–225.).

hasonló a fojt – fül, nyújt – nyúlik igékéhez. Levezetését a törökből fonetikai okok miatt valószínűtlennek tartja. A gyúl ige török eredete vitatott, a törökségi nyelvekben nem igazolt sem a *ya- tő vagy *yal- származéka sem. Megjegyzendő, hogy volt ilyen kísérlet: a gyúl- a nyugati ótörök *jul- és a keleti ótörök *yul- hipotetikus alakokkal való egyeztetésével. Palló szerint a magyar szó jelentésében kapcsolódik a keleti ótörök *yultri-, és még yultuz 'csillag' származékokhoz, melyek pedig a *yul-'ragyog, fénylik, csillog' árnyalatokhoz. A feltevését gyengíti, hogy ennek nagyon szabálytalan a vokalizmusa, valószínűleg a nagy kifejezőerejű szemantikai mező miatt. A szót a yaltri- ~ yiltri- ~ yultri- alakokból származtatja, ezekből vonja el a *yul- alapalakot, ez az alak a nyugati ótörökben *jul- lett és ezt vette át a magyar. Mindenesetre a *yal- tővel kapcsolatban a *yul- 'éget' sem igazolt a török nyelvekben. A magyar lehet az egyetlen nyelv, ahonnan a nyugati ótörök alapszó *jul- < *yul- kimutatható, de török adatok nélkül ez nyitott kérdés. Benkő Palló magyarázatát fonetikai okok miatt valószínűtlennek tartja. Viszont gyújt alak a gyúl tő -t képzős kapcsolatából levezethető lenne: lt > jt, így gyúlt > gyújt változással, pl. nyugati ótörök jgil > magyar jül + t > jül + t > gyújt.⁵⁹ Elképzelhető, hogy az ismeretlen eredetű gyúl- igré átvétele után került a magyar -γ vagy -β igenevet képző toldalék az ősmagyar korban, és ennek fejleménye lett a gyula < *gyulā < *gyulá ~ gyuló.

Az átvételt és/vagy fejlődést erősíthette két másik szavunk is: egyik finnugor kori örökség és egy szintén ismeretlen szó, mely a magyar és manysi nyelvből adatolható. Az egyik a finnugor kori *čilkz-, *čilkz- 'fénylik, csillog, ragyog' igei alak, mai alakjában hasadás következett be: csillo- és sajo- (csillog, sajog) alakok léteznek. A másik ige az ugor kori *čittz- 'süt, fénylik, világít' a sü- (süt és süil). A jelentéstani összefüggés e két szó és egy gyú- szóalakkal elég erősnek látszik: 'fénylik, ragyog, világít, éget'.

A szó belseji helyzetű *-k- *-γ-án keresztül spirantizálódhatott és kieshetett, de valószínűbb a csillag esetben az -lk- > -ll- változás. A gemináta egyszerűsödhetett, majd kétirányú fejlődése -l- és -l'- > -j- megoszlást mutató alakokat eredményezett (sajog). Az ugor kori *čittz- szó belsejében található *-tt- gemináta egyszerűsödött -t-vé, mivel alakilag egybeesett igeképzős alakokkal, a nyelvérzék a -t nélküli alakot vonhatta el igerőként. Az első szótagi magánhangzó a két példában minden bizonnyal finnugor eredetű i, ez a hang a csuvasban, a rokon nyelvekben és a magyarban is hasonló fejlődési történetet mutat. A nyelvjárási ä ~ i > i váltakozást és változást már az ősmagyar korra feltehetjük, a fejlődés pedig további a - o és i > i - ë - ü - ö megoszlást eredményezett. A szókezdő hang szintén bonyolult változási folyamatban változatokra hasadó viselkedést mutat a magyar és nyugati ótörök nyelvekben is, bizonyára a párhuzamos fejlődés a nyelvi érintkezések kölcsönhatására erősödött.

Az ugor kori örökségként a č és c hangok az ősmagyar korban megvoltak. A nyugati ótörök kor középső szakaszában e nyelvekben megindult a j > (? j -) č változás vagy váltakozás, ez kihathatott a magyar hangrendszerre is a jövevényszavak és areális jelenségek kapcsán. Míg a nyugati ótörök nyelvekben a j és a č allofónként viselkedett: j csak szó elején, lehetett más pozícióban nem, míg a č nem állhatott szó elején. Később azonban a č hangok is č-vé fejlődtek, tehát mind a szó eleji, mint a szóvégi helyzetek korlátja egy hangban feloldódott, ez a hang persze később egy irányba fejlődött, méghozzá s-szé, vélhetően az ősmagyar kor elejére bekövetkezett e fejlődés.

Addig az ősmagyar kor elejétől kezdve sem ismert ilyen hangtani korlátozás a magyarban. A finnugor alapnyelvben is legalább kétféle affrikáta volt: č és c vagy č. Viszont eddig nem bizonyított a szó elején álló cs - gy váltakozás, de szó végén és szó belseji helyzetben viszont általános. Elképzelhető nyelvjárási váltakozásként a szókezdő č és a más pozíciójú č > cs és č >

⁵⁹ RÓNA-TAS-BERTA 2011, 409–411., 413.

dzs > *gy* - *cs* irányú fejlődése. A *č* hang tehát két irányú *č* és *č̣* fejlődése is elképzelhető. E hangok aztán az ősmagyar kor vége felé *č̣* > *č* > *č̣* - *š* irányban fejlődhettek,⁶⁰ nyelvjárásonként eltérően. Tehát a finnugor kori **č̣*- vagy **č̣̣*- abszolút tőként élve az ugor korban *önálló fejlődést mutat, majd a nyugati ótörök hatására egyéb szócsaládokhoz hasonló elkülönülés is bekövetkezhetne* izoglosszális jelenséggént, a jelentések fejlődése pedig tükörfordítások soraként.

A finnugor kori **č̣*- vagy **č̣̣*- abszolút tő többirányú hasadását elősegítette, hogy sok jelentés társult hozzá.⁶¹ (Hadrovics 1992: 65), így az egy töről fakadó szóalakok átvettek valamennyit az eredeti jelentésárnyalatok közül.⁶² *Igy alakulhattak ki a gyul-, *csil-és sül tövek, esetleg nyelvjárási megoszlással is.* De az is elképzelhető, hogy egy jövevényszó került át ebbe a sorba, a *gyul-* előzménye, ez a szó átvett néhány jelentésárnyalatot a korábbi terhelt alakról, de a megjelenésével lehetőséget adott a meglévő elemek párhuzamos megoszlásának kialakulására. A vizsgálandó kifejezés, a *gyula* szó korai kialakulása is segítette kiválását a tipikus *-ó, -ő végű igenevek családjából, majd ebben a származékban elhomályosult az igető,* megmaradt mellette viszonyt a *gyújt, gyúló képzett* tőváltozat. A szónak nagyon sokféle jelentésárnyalata is alkalmas volt metaforikus átvitelként emberi viselkedés, jellemző kifejezésére. A mellette kialakuló nyelvjárási változat, a **csil-* és ennek **csilló-* *csilla – illetve az is lehetséges, hogy eleve nagyon korai igenévi jellegű származéka a *-g* képzős⁶³ alak is – feltehetően addig nem jutott hasonló jelentésben köznyelvi értékűvé, amíg a pár másik tagja (*gyuló* - *gyula*) eleven tövű volt.

A *gyúl* ige mindenesetre igen ősi eleme a magyar nyelvnek. A szókezdő *cs* - *gy* váltakozásra csak késői (XVII. század második fele)⁶⁴ és hangutánzószzerű, hangfestőszerű jellegük miatt bizonytalan adatok utalnak ilyen: *csohol* - *csihol* 'tüzet gyújt',⁶⁵ *gyűr* - *csűr* 'csavar, sodor'. Viszont hangfestő jelleg miatt is elképzelhető a speciális szókezdő *č* hang megléte. Nagyjából olyan viszonyban képzelem el a szókezdő *č̣*-t a *č*-vel szemben, mint ahogy a mai köznyelvben és a nyelvjárásokban a szókezdő *ty* és *ly* hangok állnak: szó elején csak néhány nyelvjárásban és kevés szóban fordult elő. A feltevés másik része, hogy mára az ősmagyar nyelvjárási szókezdő *č̣*-k *gy*-vé és *cs*-vé fejlődtek, talán ennek nyoma az a néhány ritka szó elején a *cs* - *gy* váltakozás.

Ha a szókezdő helyezettől eltekintünk, azt látjuk, hogy a többi hangelem szabályos és összetett fejlődésen ment keresztül, amelyek ma is párhuzamos alakú megoszlást mutatnak. Tehát ha a finnugor szótőtől eltekintünk és ismeretlen eredetű tövet keresünk, akkor is azt látjuk, hogy a szócsalád kialakulását erősen segíthette. A kérdéskört tovább bonyolítják a besenyő megfelelések.

Összefoglalás

A tanulmányban röviden bemutattam a magyarság méltóságnévét politikai helyzetét és nyelvi fejlődését, mely során a nyugati ótörök nyelvek hatását látjuk az ősmagyar művelődés és nyelvi fejlődés lépcsőinél. Bár a *gyula* szó eredetének vizsgálata bizonytalan vagy ismeretlen nyelvi forráshoz vezet, az ősmagyar nyelv hangtani és alaktani sajátosságai azt bizonyítják, hogy több irányból is érkezhettek hatás. A szó eredetének végső megfejtését nagyban nehezíti a feltehető onomatopoeitikus jellege is. Az is kérdéses, hogy mennyire különíthetők el a magyar szavak a török és mongol nyelvi hasonlóságoktól, illetve ezek között milyen kapcsolat lehet. Emellett a társadalomtörténeti vizsgálatok is sejtetik, hogy a kettős fejedelmi rendszer kialakulásának

⁶⁰ BEREZKI 2003, 73.

⁶¹ HADROVICS 1992, 65.

⁶² HADROVICS 1992, 87–99.

⁶³ BENKŐ 1984, 80–86., 106.

⁶⁴ Bár maga a *csilló* szó is csak 1513-tól jelentkezik a forrásokban (EWUng, 214.).

⁶⁵ Ehhez a *gyújt* ige régi *gyojt* alakjának korábbi *gyo - származéka kellene.

korábban feltett kései időpontja kevésbé valószínű. A jóval korábbi datálás következtében a gyula méltóságnév korábbi etimológiai fejtegetései is bizonytalanabbá váltak. A dolgozatban ezt áthidalandó, egy finnugor eredetű igei szócsalád képét vázoltam fel, melyben a feltett szóhasadás, majd fiktív igitővé válás nehezíti a megnyugtató eredmények elérését. A meglévő elemek között is találunk olyat, amely erősen hozzájárulhatott a nagyon korai átvételhez és/vagy az összefonódó önálló fejlődéséhez. Bár a jelenlegi ismereteinkből kiindulva lehetséges, mégis a lényeges pontokon hiányzó adatok miatt további vizsgálatot igényelő új magyarázattal is szolgáltam. A vizsgálat folytatásaként az areális hatás földrajzi és kronológiai adatainak pontosítását tűztem ki célul. A kutatás későbbi irányai között érdemes volna megvizsgálni azt is, hogy a hasonló jelentésű húgy szó milyen mértékben érintkezett a *gyul- és *csil- szó jelentésével, milyen viszony volt a szótövek között. Talán e viszony feltárásából következtetni lehet a *csil- származékainak kései előfordulására (újbóli felbukkanására) is.

Felhasznált irodalom

- BABOSS R. Ernő 1938. „A gyujt-, gyüjt-féle egytagú causativumok alaktanához.” *Magyar Nyelv* 34, 220–225.
- BALÁZS János 1983. „Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei.”
BALÁZS János (szerk.) 1983. *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 7–112.
- BÁRCZI Géza 1947. *Régi magyar nyelvjárások*. Néptudományi Intézet kiadása, Budapest.
- BÁRCZI Géza 1948. „Az igei átvételek kérdéséhez.” *Magyar Nyelv* 44. 80–94.
- BÁRCZI Géza 1950. „A magyar hangtörténet tárgyköréből: A török szóvégi -q, -k, g, -y megfelelései. Az ősmagyar *ı*.” *Magyar Nyelv* 46. 223–230.
- BÁRCZI Géza 1958/2001. *A magyar szókinccs eredete*. Tinta Könyvkiadó újrakiadása, Budapest.
- BÁRCZI Géza 1958. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BARTHA Antal 1973. *A IX–X. századi magyar társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BARTHA Antal 1988. *A magyar nép őstörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ Loránd (szerk.) 1980³. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ Loránd 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ Loránd (szerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ Loránd 1997. „A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik.”
KOVÁCS László – VESZPRÉMY László – GYÖRFFY György (szerk.) 1997. *A honfoglalásról sok szemmel III. Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest, 163–176.
- BENKŐ Loránd 2003. „Ősmagyar folyamatos melléknévi igenévi maradványok az Árpád-kor személynévanyagában.” HAJDÚ Mihály – KRISZ Jenő (szerk.) 2003, *Nyelv és tudomány, anyanyelv és tudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I.* ELTE BTK, Budapest, 292–305
- BERECZKI Gábor 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- DÜMMERTH Dezső 1977. *Az Árpádok nyomában*. Panoráma, Budapest.
- EWUng. = BENKŐ Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FEHÉRTÓI Katalin 1997. „Árpád-kori közszoói eredetű személyneveinkről.” *Magyar Nyelvőr* 121. 71–75.
- N. FODOR János 2012. „A természetes személynévadásról.” *Magyar Nyelvjárások* 50. 37–50.
- GOMBOCZ Zoltán 1914. „Árpád-kori török személyneveink.” *Magyar Nyelv* 10. 242–249.
- GOMBOCZ Zoltán 1920. „A magyar mélyhangú *ı* kérdéséhez.” *Magyar Nyelv* 16. 2–9.
- GYÓNI Mátyás 1938. „Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok III.” *Magyar Nyelv* 34. 159–168.
- GYÖRFFY György 1990. *A magyarság keleti elemei*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- GYÖRFFY György 1997. „Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez.” Kovács László – VESZPRÉMY László – GYÖRFFY György (szerk.) 1997. A honfoglalásról sok szemmel III. Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest, 247–254.
- HADROVICS László 1992. Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ Mihály 2003. Általános és magyar névtan. Személynevek. Osiris Kiadó, Budapest.
- HALASI KUN Tibor. „A magyarság kaukázusi története.” Ligeti Lajos (szerk.) 1986. A magyarság őstörténete. Akadémiai Kiadó, Budapest (reprint kiadás), 71–100.
- HOFFMANN István 2008. „A személynévrendszerek leírásához.” Magyar Nyelvjárások 46. 5–20.
- HONTI László 1972. „Észrevételek a finnugor alapnyelvi szibilánsok és affrikáták képviselőitől.” Nyelvtudományi Közlemények 74. 3–25.
- JAKUBOVICH Emil – PAIS Dezső 1929. Ó-magyar olvasókönyv. Danubia kiadása, Pécs.
- KÁROLY Sándor 1970. Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS Jenő 1972. „A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben.” Nyelvtudományi Közlemények 74. 299–333.
- KISS Jenő 2002. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest.
- KISS Jenő–PUSZTAI Ferenc 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- KÖVECSES Zoltán 2005. A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex Kiadó, Budapest.
- KRISTÓ Gyula 1980. Levedi törzsszövetségétől Szent István Államáig. Megvető Kiadó, Budapest.
- LIGETI Lajos 1978. „Régi török eredetű neveink. III.” Magyar Nyelv 75. 129–141, 259–274.
- LIGETI Lajos 1986. A magyar nyelv török kapcsolatai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MELICH János 1915. „Valaki.” Magyar Nyelv 11. 116–119.
- PAIS Dezső 1931. „A gyula és a kündüh.” Magyar Nyelv 27. 170–176.
- PAULER Gyula 1900. A magyar nemzet története Szent Istvánig. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest.
- RÓNA-TAS András 1996. A honfoglaló magyar nép. Balassi Kiadó, Budapest.
- RÓNA-TAS András–BERTA Árpád 2011. West Old Turcic. Turcic Loanwords in Hungarian I–II. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- SZÜCS Jenő 1997. A magyar nemzeti tudat kialakulása. Balassi Kiadó–JATE–Osiris Kiadó, Budapest.
- TESZ. = BENKŐ Loránd (főszerk.) 1967–1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. –III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WARDHAUGH, Roland 1995. Szociolingvisztika. Osiris Kiadó, Budapest.

Ez a lap üres.

ESZTÉTIKA
MŰVÉSZETTÖRTÉNET
NÉPRAJZ
MÉDIA

Ez a lap üres.

BÁN KORNÉLIA**Lakodalom Mongóliában régen és ma****Bevezetés**

A mongol vendégszerető nép. Ha esküvőt tart, örömmel látja az idegent, hiszen ez emeli az alkalom fényét. Erről bizonyosodtam meg 2014. október 10-én, amikor igen előkelő helyen ülve élveztem egy lakodalmi mulatságot. Hazatérve elgondolkoztam élményeimen, és kíváncsi lettem, hogyan tartottak esküvőt a mongolok népek régen. Jelen dolgozat korábbi kutatók megfigyeléseit hivatott összevetni az általam tapasztaltakkal.

Először is röviden bemutatom a forrásként használt utazókat a 17. századtól századonként egy-egy kutatót, majd pár szót szólok az általuk vizsgált etnikumokról. A kutatás során gyűjtött tekintélyes anyagot igyekszem megfeleltetni Arnold van Gennep szokásrendszerének. Három főbb rítuscsoportot határoztam meg: elválasztó – preliminális –, áthaladási – liminális – és befogadó – posztliminális – rítusok. Külön fejezetben tárgyalom saját gyűjtéseimet, kevesebb hangsúlyt fektetek rendszerbe sorolásukra, mert ezeket itt jegyzem le először, és nem találtam értelmét, hogy felborítsam a kronologikus sorrendet.

Tanulmányomhoz csatolok illusztrációt is, hogy könnyebb legyen elképzelni a dolgozatban bemutatott eseményeket. Ez a dolgozat a 2015 tavaszán megrendezett „Közel, s Távolság” Orientalisztikai Konferencián elhangzott előadásom bővített változata.

Korábbi kutatások, leírások**Kutatók**

Előjáróban a vizsgálódásom során felhasznált utazókról és az általuk kutatott mongol népekről ejtek néhány szót. Választásom azért éppen ezekre a személyekre esett, mert ők egymáshoz viszonyítva időben is és területileg is egymástól távol figyelték meg ezeket; megbízható forrásnak tartom őket. Tanulmányomban nem az összes ismert mongol népcsoportot kívánom elemezni, mert a továbbiakban látható lesz, hogy az igen távoli területeken élő csoportok szokásai is nagyban megfelelnek a mai Mongóliában élőkével.

Peter Simon Pallas (1741. szeptember 22. – 1811. szeptember 8.) német természettudós.¹ Nagy Katalin cárnő felkérését teljesítette, amikor több más etnikum mellett a kalmükökről gyűjtött értékes anyagot Oroszországban 1768-tól 1769-ig, majd 1773-ban. Útjáról kétkötetes műve jelent meg „*Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften*” címen 1771-ben és 1801-ben.² Kutatásait Birtalan Ágnes és Rákos Attila használta fel a „Kalmükök - Egy európai mongol nép” című közös kiadványukban.³

Szentkatolnai Bálint Gábor 1844. március 4-én született Szentkatolnán, és Temesváron halt meg 1913. május 26-án. Az Akadémia 1871 és 1874 között kutatóútra küldte Kazánba és Asztrahánba⁴. Kazánban a keresztény tatárok között gyűjtött, Asztrahánban pedig a

¹ Encyclopaedia Britannica: Peter Simon Pallas, 2015.03. 24.

² BIRTALAN – RÁKOS 2002, 29.

³ A továbbiakban, amikor Pallasra hivatkozom, az ő könyvükből meríték, és szó szerinti idézeteimet is tőlük veszem.

⁴ SZENTKATOLNAI 2009, XI.

kalmükek között.⁵ Mindkétszer iskolákban dolgozott, és a diákságtól jegyzett le népdalokat és népmeséket.⁶ 1873-ban sor került egy mongóliai látogatásra is elsődlegesen az Magyar Tudományos Akadémia megbízásából: ekkor a feljegyzéseiben keleti mongoloknak nevezett halhák között gyűjtött a mongol fővárosban, Urgában.⁷ Ezúttal nem közoktatási intézményben szerzett adatokat, hanem egy buddhista szerzetestől gyűjtött, akit *Yondonjam*nak nevezett.⁸ Visszatérve jelentést írt az Akadémiának tapasztalatairól, mely a következő évben került publikálásra, és 1973-ban Kara György adta ki újra.⁹ Az útról fennmaradt teljes szöveganyagot Birtalan Ágnes tette elérhetővé az „*A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolians*” címen, melynek adatai a bibliográfiában láthatók.

A 20. századi magyar mongolista nemzedék tagja volt Róna-Tas András. Ligeti Lajos tanítványa¹⁰ Budapesten született 1931. december 30-án.¹¹ Miután befejezte tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Belső-ázsiai Tanszékén, kollégáival, U. Köhalmi Katalinnal és Kara Györggyel vágott neki 1957 áprilisában Mongóliának,¹² majd egy évvel később, 1958-ban, immár egyedül újra gépre szállt, hogy folytassa kutatásait.¹³ Három kérdés foglalkoztatta: a mongol jurta, a mongol népek helyi történeti krónikái és a nyelvjárások.¹⁴ Ezek mellett számos más néprajzi megfigyelést is tett, például három népcsoport lakodalmi szokásait sikerült megörökítenie: a dzahcsinokét, az urjanhajokét és a darigangákét. Dzahcsinokkal Hovd (*Xowd*) megyében, a Harusz-nor (*Xar us nūr*)¹⁵ környékén találkozott, urjanhajok ugyane megyének Manhan (*Manxan*) és Dzereg (*Jereg*) nevű településein éltek,¹⁶ darigangákat pedig Dzavhan (*Jawxan*) megye Aszgat (*Asgat*) járásának¹⁷ környékén figyelt meg. Benyomásairól útikönyvet írt, melyet szintén felhasználtam dolgozatomhoz, és a bibliográfiámban is feltüntettem.

Népcsoportok

A mongol etnikumok között ma már többnyire csak nyelvi alapon tudunk különbséget tenni. Az ojrát (*oir*,¹⁸ egyes feltételezések szerint *ojira*, ’közeli szövetségek’ jelentésű szóból)¹⁹ nyelvjárásba sorolhatók a dzahcsinok (*jaxčín*) és az urjanhajok (*urianszai*), innen származik a kalmük (kalm. *xal'mg*) is,²⁰ ezeket másképp „volgai ojrátoknak” is nevezik²¹. Az ojrát nyelveket beszélők a mai Mongólia (Mongol Köztársaság) nyugati részén, Uvsz (*Uws*) és Hovd (*Xowd*) megyében, kisebb szórványok pedig Baján-Ölgi (*Bayan-Ölgi*) megyében élnek²². Előfordulnak

⁵ SZENTKATOLNAI 2009, XIII.

⁶ SZENTKATOLNAI 2009, XII.

⁷ SZENTKATOLNAI 2009, XIV.

⁸ SZENTKATOLNAI 2009, XIV.

⁹ SZENTKATOLNAI, 2009, XI

¹⁰ RÓNA-TAS 1961, 6.

¹¹ Magyar Tudományos Akadémia: Róna-Tas András, 2015. 03. 24.

¹² RÓNA-TAS 1961, 21.

¹³ RÓNA-TAS 1961, 206.

¹⁴ RÓNA-TAS 1961, 20.

¹⁵ RÓNA-TAS 1961, 107.; A kutató a könyvében Haruszu-norként emlegeti a tavat.

¹⁶ RÓNA-TAS 1961, 104.

¹⁷ RÓNA-TAS 1961, 229.

¹⁸ BIRTALAN – TARTSÁK 2008.

¹⁹ FODOR 2003 74

²⁰ BIRTALAN – TARTSÁK 2008.

²¹ FODOR 2003, 74.

²² FODOR 2003, 74.

Kína Hszincsiang Ujgur Autonóm Területén és Kanszu tartományában,²³ és Oroszországban (kalmüök)²⁴ is.

A halha (*xalx*) nyelvjárást beszélők fordulnak elő legtöbben a mai Mongólia területén. Ez a hivatalos, irodalmi és a tömegtájékoztató használt nyelv. Ide tartozik a dariganga (*dariganga*) csoport is Szühbátar (*Süxbatar*) megyéből.²⁵

A mongol lakodalom fázisai

Egy közösség életében végbemenő változás, érintse akár a közösség egy, akár több tagját, mindig a fennálló társadalmi és gazdasági rend bomlásával jár (A. v. Gennep, 1909).²⁶ A régi idők embere csak úgy látta helyrehozhatónak az egyébként elkerülhetetlen és csak ideiglenes egyensúlyvesztést, ha szertartásokat, rítusokat épített köré. Ilyen rítusokat mind a mai napig őriz minden kultúra, jól lehet, a valódi okok feledésbe merülhettek, s a miértekre már csak a hagyomány íratlan törvénye ad választ. Arnold van Gennep máig helytálló rendszert hozott létre a múlt században a különböző szertartások besorolására.

Van Gennep szerint a jegyesség határhelyzeti szakasz,²⁷ ilyenkor ugyanis tartós gazdasági átrendeződés történik: egy család – a közösség – elveszt egy tagot – munkaerőt –, egy másik pedig kap egyet.²⁸ Az esküvő ennek a határhelyzeti szakasznak a lezárása, mely elválasztó és befogadó rítusok sokaságából áll.²⁹ Dolgozatomban nem kívánok kitérni a jegyesség időszakára és a hozomány kérdésére, ugyanis olyan gazdag forrásanyag van róluk, hogy újabb tanulmány megírására lenne elegendő.

A mongoloknál az életek két fajta egybekötése volt ismert: a lányszöktetés – vagy rablás – és a „hagyományos” esküvő,³⁰ amikor is a menyasszony (*ber*) és a vőlegény (*xürgen*) családja közösen ünnepelték meg az eseményt. Kutatásom szempontjából az utóbbi fontos, hiszen ehhez köthető az általam vizsgálandó lakodalom, a *xurim*.

A *xurim* időpontját általában két asztrológus láma jelölte ki, ezt a kalmüökkel kapcsolatban jegyzte le Pallas, és a halhák között figyelte meg Szentkatolnai.³¹ A kijelölt nap az elválasztó rítusokkal kezdődik, ezek a menyasszony családjának a jurtájában zajlanak, hiszen a menyasszony válik el vér szerinti hozzátartozóitól és fogadják be jövőbeli rokonai. Érdeemes megemlíteni, hogy a vőlegény és kísérete megérkezéséig semmi nem történik a szálláson, legalább is nincs róla adat az általam idézett utazóknál.

A vőlegény a rokonai kíséretében érkezik a jurtához. A darigangák szigorú szabályokhoz kötik a vendégség összetételét: a vőlegényen kívül két barátja lehet jelen, mindkettőnek a vőlegényével azonos nevű állatjegyben kellett születnie.³² Az állatöv jelentőségét mutatja, hogy a násznép tagjai sem állhatnak a menyasszony és a vőlegény jegyétől eltérő évben születettekből

²³ FODOR 2003, 74.

²⁴ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 14.

²⁵ Bár a RÓNA-TAS András által vizsgált darigangák nem Szühbátar megyében éltek, elképzelhetőnek tartom, hogy elenyésző mennyiségű család már régóta élt Dzavhan megyében. Sajnos a mongolista erre nem tér ki könyvében.

²⁶ VAN GENNEP 2007, 143.

²⁷ VAN GENNEP, 2007, 127.

²⁸ VAN GENNEP 2007, 140.

²⁹ VAN GENNEP 2007, 128.

³⁰ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy egyes népcsoportoknál a „lányszöktetés” hozzátartozik a lakodalmi szertartásokhoz.

³¹ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 53; SZENTKATOLNAI 2009, 161.

³² A mongol hagyományos időszámítási rendszer holdhónapokban számoló tizenkét éves ciklus. Egy-egy év egy-egy állatnak feleltethető meg.

– írja Róna-Tas András.³³ A mongolista néprajztudós megfigyelése szerint a 20. században a dzahcsinok között volt elterjedt szokás, hogy a kérők érkezését két hírnök előzte meg.³⁴ A vendégeket rendszerint leültették a jurta oltár jobb oldalán, és életkor szerinti hierarchiának megfelelően kínálták meg őket a lakodalmi étellel. Peter Simon Pallas megemlíti, hogy a kalmüköknél a vőlegény családja hozta az erre a célra szánt főtt birka- vagy marhahúst, tejpálinkát és teát.³⁵ Feltételezem, hogy ez a kínálás a vendégszeretet és az összetartozás jelképe volt. Róna-Tas szerint a dzahcsin menyasszonyt átöltöztették étkezés alatt,³⁶ Szentkatolnai viszont azt tapasztalta, hogy a 19. századi kalmük lány csendben, senkit nem érintve ült a neki kijelölt helyen.³⁷ Ezután következett ténylegesen az elvásztó rítus: Szentkatolnai leírja, hogy a halhánál egy ember, aki „szétválasztotta” a lány haját, áldást mondatott vele az Istennek, a tűznek, a vőlegény szüleinek és testvéreinek, mialatt kiterjesztett szoknyákon³⁸ térdepelt.^{39,40} A kalmüköknél körömvágási rítust figyelt meg Pallas,⁴¹ míg Szentkatolnai Bálint Gábor száz évvel később lejegyzti, hogy az étkezés alatt a vőlegénynek énekelnie és táncolnia kellett, különben a menyasszony női rokonai fadarabbal vagy ostorral verhették. Csak egy ember málházhatta fel a hozományt, és ő szeghette meg a menyasszonyra addig nehezedő érintési tabut: egy olyan férfi, aki ugyanabban az állatjegyben született mint a lány.⁴²

Elrabolják a menyasszonyt. Az ara lány- és a gyermekrokonai akadályozzák e folyamatot (Birtalan, 2011).⁴³ Róna-Tas szerint a darigangáknál játékos szóváltás kerekedik, miután a takaróval letakart, barátnőivel összekötözött menyasszonyt a vőlegény és a kérők ki akarják szabadítani. A kérők a magukkal hozott nyilakkal fenyegetőznek.⁴⁴ Ezek a veszekedések az Arnold van Gennep szerinti rendszerben a szolidaritást kifejező gesztusok. Elkülöníthetünk nemi – darigangák – és vérségen alapuló – kalmükök – szolidaritást.

Arnold van Gennep elvásztási rítusnak tartja a ruha cseréjét és a haj kibontását, ugyanis ezek olyan szertartások, melyekkel a menyasszony megváltoztat valamit magán, szakít a gyermekkorral.⁴⁵ A darigangák esetében ketté választják a haját, és felteszik rá a gabcsár (*gabčär*) nevű hajéket. (Róna-Tas, 1961.)⁴⁶ A dzahcsin menyasszonyt még a saját családjának a szállásán öltöztetik át barátnői. (Róna-Tas, 1961.)⁴⁷ Birtalan Ágnes és Rákos Attila leírják, hogy: „A kalmük lakodalomnak fontos részét alkotják a viselettel kapcsolatos szokások.”⁴⁸ és „A lakodalomra a menyasszony leányviseletben (*biiz* [sic]) érkezik.”⁴⁹ Arra utalnak, hogy a

³³ RÓNA-TAS 1961, 237.

³⁴ RÓNA-TAS 1961, 109.

³⁵ BIRTALAN 2011, 140.

³⁶ RÓNA-TAS 1961, 109.

³⁷ BIRTALAN 2011, 140.

³⁸ SZENTKATOLNAI „on spreadout skirts”

³⁹ SZENTKATOLNAI 2009, 161.

⁴⁰ Feltételezem, hogy itt a menyasszony meghajoltatásáról (ber mörg lx) van szó, mely más népcsoportoknál a vőlegény apjának a szállásán történik.

⁴¹ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 55.

⁴² BIRTALAN 2011, 140.

⁴³ BIRTALAN 2011, 140.

⁴⁴ RÓNA-TAS 1961, 238.

⁴⁵ VAN GENNEP 2007, 136-137.

⁴⁶ RÓNA-TAS 1961, 240.

⁴⁷ RÓNA-TAS 1961, 109.

⁴⁸ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 43.

⁴⁹ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 43.

lány az esküvő közben átöltözik menyasszonyi viseletbe. Szentkatolnai is megemlékezik a haj felékesítéséről mind a kalmüköknél,⁵⁰ mind a 19. századi halhákknál.⁵¹

A szertartássorozat két fontos helyszíne a menyasszony és a vőlegény szüleinek szállása.

A lány szülei – a dzahcsinoknál csak az apa (Róna-Tas, 1961.)⁵² – otthon maradnak. Ez logikus lépés, hiszen a fentebb említett elvászto rítusok során a menyasszony hivatalosan elválik régi családjától, a családi tűzhelytől, melyet a szülei jelképeznek. Szükséges megemlíteni, hogy amikor egy dzahcsin ifjú a lakodalom reggelén vendégségbe megy apósához, az anyja mindenképpen otthon marad (Róna-Tas, 1961.)⁵³ Figyelmet érdemel, hogy mindig a férfiak játszanak aktív szerepet a családok közti kommunikációban: az apa vagy az ifjú egy idősebb férfitagja megy kérőbe, a fiú a nagy nap reggelén is leginkább férfi hozzátartozókkal vagy barátokkal jelenik meg. A nők viszonylagos passzivitását a régi idők óta meghonosodott nemekhez köthető társadalmi szerepekben látom: a nők feladata inkább a házkörűli munkák és a család eltartása volt. Ők is jelentékenyen részt vesznek az eseményekben, de háttérben maradnak, a szervezést segítik.

A menyasszony megérkezését kísérő rítusok nagyon komplexek, és egy-egy hagyomány egyszerre több kategóriába is besorolható. Többségük áthaladási rítus. Nézetem szerint maga a két szállás között megtett út is az, hiszen nemcsak fizikai helyváltoztatással, hanem lelki felkészüléssel is jár.

Van Gennep áthaladási rítusnak véli a vőlegény családjára vonatkozó tabukat a menyasszony számára.⁵⁴ Szentkatolnai a 19. században tapasztalta, hogy a kalmük menyasszony a szertartás sorozat végétől kezdve egész életében nem szólíthatja nevükön nem vérszerinti rokonait. A férj szüleit „anyának” és „apának” vagy „édesanyának” és „édesapának” kell hívnia, sőt a testvéreket és feleségeiket is „anyának” és „apának” kell szólítania.⁵⁵ Bár úgy tűnhet, ez a családi kötelékek erősítését szolgálja, a kutató hozzáteszi, hogy menyasszony nem is nagyon mutathatja magát előttük.⁵⁶ Birtalan Ágnes és Rákos Attila hozzáteszi: kendő nélkül és mezítláb sem kerülhet a szemük elé.⁵⁷ Ezek a tabuk életre szólnak, ezért azt a következtetést vonom le, hogy vagy rendkívül hosszú áthaladási, vagy örökös elvászto rítusról van szó.

Áthaladási rítus lehet menyasszonyi függöny levétele is. Védelmi funkciót is betölt,⁵⁸ – feltehetően ez elhangzott érintési tabu is részben ide sorolható. A dzahcsinoknál Róna-Tas András mutatja be a folyamatot:

Két bot közé kifeszített vászonfüggönyt (*kösügöt*) tartanak egyesek a menyasszony arca elé, amikor elhagyja a szülői sátrak környékét. [...] Mikor a menyasszonyt az újonnan épített sátorba vezetik, és leültetik az ajtó mellé a jobb, nyugati oldalon, a függöny még mindig elfedi az arcát. [...] Tréfás találókérdések következnek arról, hogy mi lehet a függöny mögött. A vőlegény egy hosszú piszkafával igyekszik felemelni a függönyt, a menyasszony kísérete ezt egy darabig megakadályozza, végül azután sikerül fellebbenteni a leplet. Ekkor a menyasszony átül a sátor baloldalára, ez lesz ezentúl a helye.⁵⁹

⁵⁰ BIRTALAN 2011, 141.

⁵¹ SZENTKATOLNAI 2009, 165.

⁵² RÓNA-TAS 1961, 109.

⁵³ RÓNA-TAS 1961, 109.

⁵⁴ VAN GENNEP 2007, 136.

⁵⁵ BIRTALAN 2011, 142.

⁵⁶ BIRTALAN 2011, 142.

⁵⁷ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 142.

⁵⁸ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 53.

⁵⁹ RÓNA-TAS 1961, 109.

Összetettebb szertartásról számol be a darigangák körében – itt takaróról esik szó, mely különbözhet a klasszikus értelemben vett *kösügtől*, azonban ugyanazt a funkciót tölti be:

[A két kérő, közöttük a vőlegény mellett] az ajtó felé egy takaró alatt valami furcsa gomolyag mozog. [...] Közben kiderül, hogy mi van a takaró alatt. A menyasszony ül ott, körülötte barátnői, akikkel jó erősen össze van kötözve, mindnyájukat letakarják egy nagy takaróval. A menyasszony rokonai most kivezetik az összekötözött lányokat a sátor elé. A kérők megragadják a sátortetőre elhelyezett nyilat és követelni kezdik a menyasszonyt. A leányok nem engedik. A kérők a nyíllal fenyegetőznek, majd lerántják a takarót.⁶⁰

A vőlegény szállásának környékén újra lefedik a lányt. A rítus az újonnan felépített sátor előtt zajlik.

A megérkező menyasszonyt a vőlegény egyik olyan rokona, aki ugyanolyan állatnevű évben született, mint a menyasszony, leemeli a nyeregből. A menyasszonyt és a nyergét ráállítják a nemezre. A vőlegény anyja most leveszi a menyasszonyról a takarót, amellyel eddig le volt takarva, majd megkínálja a leendő menyét egy csésze tejjel. Ezután bemennek az új sátorba.⁶¹

Ennél a népcsoportnál utoljára a menyasszony meghajoltatása (*ber mörgülex*) – erről is hamarosan szó esik – alkalmával takarják el a menyasszony arcát. Az egész szertartást így kell végigvinnie (Róna-Tas, 1961.)⁶²

Szentkatolnai Bálint Gábor is megfigyelt hasonló szokást a függönnyel kapcsolatban a halhák között a 19. században: jövendőbelije szállása felé menet a menyasszony elé függőnyt feszítenek. Ezt küszöb feletti átlépésnél is viseli, csak és éjszaka, a meghajoltatás előtt fedik fel a lány arcát, mialatt nemez szőnyegen térdel az ajtó mellett.⁶³

Peter Simon Pallasnál is előfordul az eltakart menyasszony: „Az esküvő napján, melyet a szerzetesek jelöltek ki, a menyasszony rokonai kíséretében lovon, lefátyolozva érkezett a lakodalomba.”⁶⁴

Áthaladási rítusnak vélem a dariganga ajtóbecsukást. Amikor a menyasszony az apóst meg akarja látogatni, zárva találja az ajtót. Ekkor két ember között – feltételezem, hogy a két kíséretből egy-egy ember –, az ajtón innen és túl tréfás párbeszéd zajlik le a munka- és háztartási eszközökkel kapcsolatban (Róna-Tas, 1961.)⁶⁵

Továbbra is jelen van a jelképes harc a két család között, például az előbb kifejtett ajtóbezárás. A dzahcsin és a dariganga vetélkedés egyik formája a függöny fellebbentése körül folyó küzdelem, melyre Róna-Tas fentebb hozott példát. Ezen kívül a darigangák között elterjedt a menet közbeni üldözéses verseny. Ahogy a 20. századi mongolista bemutatja, a vőlegény szüleinek sátrában tartózkodók figyelik a távot, látják-e már a karavánt. Amikor feltűnnek, két ember juhfejet és egy kancsó teát magához véve eléjük vágat, ledobják a juhfejet, és kiöntik a kancsó tartalmát, majd visszairamodnak. A lány kísérői közt egy jó lovas üldözőbe veszi őket. Muszáj utolérnie őket, különben a menyasszony házassága szerencsétlen lesz (Róna-Tas, 1961.)⁶⁶

⁶⁰ RÓNA-TAS 1961, 237-238.

⁶¹ RÓNA-TAS 1961, 238.

⁶² RÓNA-TAS 1961, 239.

⁶³ BIRTALAN 2011, 141.

⁶⁴ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 53.

⁶⁵ RÓNA-TAS 1961, 239.

⁶⁶ RÓNA-TAS 1961, 238.

A 19. századi halhák esetében a küzdelem még a lány sátra előtt megtörténik. A lányt barátnői közrefogják, mintha nem adnák, letakarják a fejét egy piros ruhaanyaggal.⁶⁷ A lány sír. Két erős férfi a legény kíséretéből kiragadja, az egyik maga elé ülteti a nyeregben, és elvágat vele. (Szentkatolnai, 1873.)⁶⁸ Véleményem szerint ez is megfeleltethető a nemek közti szolidaritásnak.

Hasonló jelenséget figyelt meg Szentkatolnai a 19. századi kalmükök között: a „versenyt a jurta füsteregető nyílásáig”⁶⁹ (*xaračidu*). A nyertes lova egy darab pirostarka kendőre kötött ezüstöt kap.⁷⁰

A továbbiakban a befogadó rítusokat ismertetem. .

Pallasnál felfedezhetünk befogadó rítusnak minősülő eseményt: a komák köszöntését. Az ifjú hozzátartozói áldással (*xudnrin jöryäl*) fogadják a menyasszony kíséretét.⁷¹

Posztliminális rítus – „határ utáni”, régiből az új világba befogadó rítus⁷² – a halha menyasszony átlépése a jurta küszöbe felett. A lány addig nem mehet a sátorba, amíg a kísérete meg nem érkezik, el nem helyezi az ágát és vánkosát, és nem gyújt tüzet. A menyasszony arca még mindig el van függönyözve (Szentkatolnai, 1873.)⁷³

Ez a szokás más népeknél is megtalálható. Fentebb olvasható, hogy a dariganga menyasszony nyeregből való leemelése és nemezre állítása után anyósa teával kínálja meg. A rítus így folytatódik:

Mielőtt a menyasszony belépne, két ember – az egyik a menyasszony, a másik a vőlegény rokona, és velük egynevű évben született – kovával tüzet csíhol. Aki először gyújt tüzet, az kapja meg a sátorban előre elkészített főtt juhmellrészt. (Róna-Tas, 1961.)⁷⁴

Szentkatolnai Bálint Gábor is megfigyelte ezt a 200 évvel ezelőtt élt kalmükök körében. Este a menyasszonyt áthívják az após sátrába, és bent leültetik egy fehér nemezszőnyegre.⁷⁵ Itt kiemelném a nemezszőnyeg jelentőségét. A 19. századi halhákknál is előfordul hasonló szövetre való térdeltetés, erről pár oldallal ezelőtt szoltam.⁷⁶ Peter Simon Pallas az esküvői szertartások egy másik fázisában – amikor egy buddhista szerzetes esketi a párt – utal nemezre: „Szerzetes [...] a jurtában” [...] egy nemezszőnyegre térdeltette a párt.”⁷⁷

Róna-Tas nem ír nemezszőnyegről a dzahcsin szokások között, azonban amikor bevezetik a menyasszonyt az új sátorba, leültetik jobbra az ajtó mellé. Feltételezem, hogy a játékos próba a piszkavassal – fentebb taglaltam –, a függöny fellebbentése itt befogadó rítus, ugyanis a leány ezután átül a sátor baloldalára.⁷⁸ Ez a jele annak, hogy ő már az új háztartáshoz tartozik.

A befogadó rítusok speciális fajtája a menyasszony meghajoltatása, vagyis *ber mörgülex*. A szokás a mongolok ősi tűzkultuszával van kapcsolatban. Közelebbi megértéséhez idézem Barta Zsolt szakdolgozatának sorait:

⁶⁷ SZENTKATOLNAI. „fed thing”

⁶⁸ SZENTKATOLNAI 2009, 165.

⁶⁹ BIRTALAN. „competing up to the smoke hole of the yurt”

⁷⁰ BIRTALAN 2011, 141.

⁷¹ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 54.

⁷² VAN GENNEP 2007, 55.

⁷³ SZENTKATOLNAI 2009, 166.

⁷⁴ RÓNA-TAS 1961, 238.

⁷⁵ BIRTALAN 2011, 141.

⁷⁶ Ekkor a vőlegény és kísérete a menyasszony szülői szállásán időzik.

⁷⁷ BIRTALAN – RÁKOS, 2002, 54.

⁷⁸ RÓNA-TAS 1961, 109.

A tűz-mint már említettük-a jurta lakóinak őre illetve gazdája, egyfajta háziszellem. Erre az elképzelésre megy vissza az a szokás, hogy ha valaki a család tagjává akart válni, először is hódolnia kellett a tűznek, mintegy hozzájárulást és védelmet kérve tőle.⁷⁹

Sőt Szentkatolnai Bálint Gábor leírta, hogy a kalmüköknél este egy birkát áldoznak fel az após jurtájában a tűz tiszteletére.⁸⁰ A menyasszonynak tiszteletét kell kifejeznie a tűzhely előtt. Azonban nem csak előtte tiszteleg, hanem meghajol az új családja és az oltár előtt is. Barta Zsolt még egy érdekes adatot közöl: „A tűz előtti meghajlás szokását régen a menyasszony egyedül végezte el az esküvő napján” Szentkatolnai szerint ez nem így ment a kalmüköknél:

[Miután felfedték a lány arcát,] egy tálkát adnak [neki, tele] apró darabokra vágott zsírral. Ezt követően a férfi, aki megérintette őt és a javait, meghajoltatja az alábbiak szerint. Ez az ember megfogja a lány fejét:

– Hajolj meg Buddhának. – Meghajoltatja a lányt, és az egy zsírdarabkát dob a tűzbe.

Ezután:

– Élj boldogan a férjeddél! – Újra meghajoltatja a lányt és [ő] egy zsírdarabkát dob a tűzbe.

Ezután:

– Tiszteld a férjed szüleit, idősebb és fiatalabb testvéreit és rokonait! – Újra meghajoltatja.⁸¹

Birtalan és Rákos újabb adatokkal egészíti ki Szentkatolnai gyűjtését: eszerint a menyasszonynak kell biztosítania a szőnyeget, egy kannányi teát, egy tálnyi süteményt és fehér *xadagot* (kalm. *ölgc*), ezt mind az oltárra rakják. A ceremónia alatt birkahúst szolgálnak fel a jelenlevőknek. A lánynak tisztelegnie kellett a tűzhely, a Nap, az ősök, a bokacsont, a védőszellem és az emberek előtt. Bemutatták a kutyának is. Egy erre kiválasztott személy a völegény oldaláról egyesével megkérdezi, meghajolt-e mindenki előtt, mire az idősebb sógornők meghajoltatják a menyasszonyt, és igent mondanak. Ezután megáldják a leányt. Végül az apának hajol meg, aki szintén megáldja és nevet ad neki. Utolsó lépésként bemutatják az ötféle jószágnak (*tawan xušūd mal*).⁸²

A ceremónia háromszáz évvel ezelőtt is ismert volt. 18. században kalmük lakta vidéken járt Peter Simon Pallas így ír az eseményről:

Ezt követően mindkettejüket földig hajoltatják, s miközben meghajolnak a Nap felé, a következő formulát kell mondaniuk: „Meghajlok a Napnak. Meghajlok a csigacsontnak. Meghajlok a sárga vajnak.”⁸³

Az urjanhajok így tisztelegtek a tűzhely előtt:

⁷⁹ BARTA 2015. 02. 26.

⁸⁰ BIRTALAN 2011, 141.

⁸¹ „[...] she is given a bowl with fat cut into small pieces. Thereafter the man who was supposed to touch her and her goods makes her bow as follows. That man takes the maid's head:

– Bow to the Buddha. – He makes the maid bow and she throws a piece of fat into the fire.

Thereafter:

– Live well with your husband! – He makes the maid bow again and throws a piece of fat into the fire. Thereafter:

– Respect your husband's parents, elder and younger brothers and relatives! – He makes her bow again.”

Angolra fordította: BIRTALAN Ágnes. Kivettem a korrekciókat, hogy hübb legyen SZENTKATOLNAI szövegéhez.

⁸² BIRTALAN 2011, 143.

⁸³ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 54.

Mikor a menyasszony megérkezik, apósa sátrába megy. A tűzhely elé lép, sót és vajat hint a tűzbe, majd hátra megy a *burhánokhoz*, a családi oltárra elhelyezett buddhaszobrokhoz, ott is meghajol, és egy hadagot tesz le. Majd egy-egy hadagot ad át a vőlegény apjának, anyjának, a vőlegény összes jelenlevő rokonainak, gondosan betartva a kor és nem szerinti kötelező sorrendet. A tűzhely előtti tisztelgés még ezzel sem ért véget. A menyasszony legközelebbi rokonainak is el kell végezniük a vőlegény szülei és oltára előtti meghajlást. (Róna-Tas, 1961.)⁸⁴

A dariganga tisztelgetés szorosán egybefügg a *kösüg* használatával. Miután lezajlott az ajtóbecsukás rítusa:

Végül bevezetik a menyasszonyt az após sátrába. Egy ember a lefedett menyasszonyt a tűzhöz, onnan leendő apósa, anyósa elé vezeti. Mindegyiket mély meghajlással üdvözli. [...] A meghajlás után a tűzhely elé áll. A tűzhely mellé juhús van felrakva, azon sárga vaj áll. A menyasszony leveszi a vaját, s a tűzre szórja. Most jön egy, a menyasszonnyal egynevű évben született asszony, és ismét leveszi a menyasszonyról a leplet. Ezután a menyasszony sorban kék kendőket ad át az apósoknak, anyósoknak és a többi rokonnak. Szertartás közben nem szabad kiejtenie azoknak a nevét, akik előtt meghajlik. Fontos még, hogy a meghajlás ideje alatt a menyasszony feje kendővel legyen bekötve (Róna-Tas, 1961.)⁸⁵

A 19. századi halhák között a lány haját szétválasztó ember hajoltatja meg Buddha, a szülők és az idősebb sógorok előtt (Szentkatolnai, 1873.)⁸⁶

A 20. századi dzahcsinokról nem jegyezték le ezt a szokást.

Arnold van Gennep könyvében a közös étkezést posztliminális rítusnak véli.⁸⁷ Nézetem szerint a mongol teaszertartás is idesorolható. M. Iderhangaj (M. *Iderxangai*) adatközlő beszámolója alapján a tea mindig is különleges jelentőséggel bírt a távol-keleti kultúrákban. Ha valakit régen nem kínáltak meg teával, súlyosan megsértették a vendéget. Tapasztaltam, hogy a mongol sós-tejes tea a mongol étrend alapját képezi. Minden háztartásban találkoztam vele, és mindenhol ez volt az első, amellyel megkínáltak.

Birtalan Ágnes és Rákos Attila így fogalmazza meg Peter Simon Pallas benyomását: „A menyasszony akkortól számít a férje nemzetségéhez, amikor először áldoz a tűznek és megfőzi az első teát, melyet először apósának és anyósának kínál fel”. Ez az úgy nevezett fehér ital (kalm. *cayan undn*).⁸⁸

Szentkatolnai is beszámol kalmük teaivásról.⁸⁹ A dzahcsinoknál nagy hangsúlyt kap a kínálási sorrend:

Teát főznek, az új asszony felszolgálja, először a legidősebb férfi rokonnak, azután sorba a többi rokonnak. A kort annyira tisztelik a lakodalmi szertartásokban, hogy például, ha az após bátyja él, akkor ő kap először, és nem az após (Róna-Tas, 1961.)⁹⁰

A darigangáknál az üldözés közben jelenik meg a tea, amikor kiöntik a karaván elé (Róna-Tas, 1961.)⁹¹ A Szentkatolnai által vizsgált halhákra nem maradt fenn ilyen adat.

⁸⁴ RÓNA-TAS 1961, 110.

⁸⁵ RÓNA-TAS 1961, 239.

⁸⁶ SZENTKATOLNAI 2009, 165.

⁸⁷ VAN GENNEP 2007, 138.

⁸⁸ BIRTALAN – RÁKOS 2002, 55.

⁸⁹ BIRTALAN 2011, 141.

⁹⁰ RÓNA-TAS 1961, 110.

⁹¹ RÓNA-TAS 1961, 238.

Kiemelném a vallás szerepét a lakodalmi szertartásokban, ugyanis igen változatos szint mutat.

Pallas kalmük közlése nagy jelentőséget tulajdonít a lámának: „[A szerzetes] megkérdezte őket, hogy nem kényszer hatására lépnek-e házasságra, majd az összetartozás jeleként kezükbe adott egy húsos lapockacsontot (melyet, mind a vőlegény, mind a menyasszony meg kell fogjon)”, és ő az, aki vezeti a tiszteletadást.

Szentkatolnai 100 évvel későbbi jelentésében is megtalálhatóak a szerzetesek: tisztító rituálék tartanak, és áldásért imádkoznak.⁹²

Az asztrológus lámáknak a halha szertartásokban is nagy szerepük volt a 19. században. Mindkét család asztrológus lámája jelen volt a menyasszony apjának sátrában. Imákat mondtak a gazdagságért és erényességért, majd fohászukra lépett be a menyasszony a jurtába. A fohász így hangzott: „Legyen erényes és hosszú életű, és legyen annyi utódja, hogy maga se tudja őket” (Szentkatolnai, 1873.).⁹³

A dzahcsin lakodalomban ellenben meg sem említik a szerzeteseket, csupán áldásmondó van jelen (Róna-Tas, 1961.).⁹⁴

Vallási vonatkozást látok a tizenkettes állatöv szerepében a vendégsereg összetételében. Megtálalhatjuk a buddhizmust a tiszteletadáskor is, hiszen a menyasszony először mindig a családi oltár, a buddhista szobrok felé hajol meg elsőként. A ló színét is, melyen a menyasszony lovagol jövendőbelije szállása felé, az asztrológus lámák határozzák meg; ezt megfigyelték mind a dariganga (Róna-Tas, 1961.),⁹⁵ mind kalmük (Szentkatolnai, 1871-74.)⁹⁶ területeken.

Változás a lakodalmi hagyományokban a 21. században

Végignéztük, milyen rítusok vannak jelen a tizennyolcadik, tizenkilencedik és huszadik századi mongol lakodalmi hagyományokban, illetve besoroltuk őket az Arnold van Gennep által felállított rendszerben. Készítettem egy összefoglaló táblázatot a hagyományok időrendi változásainak áttekintésére.

	Kalmükök/ Ojratok 18-19. sz.	Dzahcsinok 20. sz.	Urjanhajok ¹ 20.sz.	Darigangák 20. sz.	Halhák 19. sz.	Halhák 20. sz.	
						Iderxangai láma	Büregxangai járás
Időzés a menyasszony szálláshelyén	I.	I.	I.	I.	I.	I.	N.a.
A menyasszony „elrablása” és kísérő rítusok (pl.: függöny kösüg felhelyezése)	I.	E. (nincs rablás)	E. (nincs rablás)	I.	I.	I.	N.a.

⁹² BIRTALAN 2011, 141.

⁹³ „May she be virtuous and longevous and may she have so many descendants as not able to know them”

⁹⁴ RÓNA-TAS 1961, 109.

⁹⁵ RÓNA-TAS 1961, 238.

⁹⁶ BIRTALAN 2011, 140.

A menyasszony megérkezését kísérő rítusok (pl.: függöny kösüg levétele)	I.	I.	I.	I.	I.	N.	V. (régiek helyett új szokás jelenik meg)
Buddhista szertartás (áldás yöröl mondása)	I.	I.	I.	I.	I.	V. (csak a vallásos családoknak fontos)	V. (szerepe nő)
Teakészítés	I.	I.	I.	E. (menyasszony megérkezését kísérő rítusok)	N.a.	I.	I.
Menyasszony meghajoltatása Ber mörgülx	I.	N.a.	I.	I.	I.	I.	N.
Haj befonása és /vagy öltözet cseréje	I.	I.	I.	I.	I.	N.	N.

Jelmagyarázat:

I – Igen

V – Változás

N.a. – Nincs adat

N – Nem

E – Eltérés

A táblázatból kivehető, hogy a 20. századig a rítusok között csekély eltérések voltak. A huszonegyedik században a helyzet megváltozik. 2014. október 10-én dél és este 9–10 óra között volt szerencsém a halhák által lakott Burighangáj (*Büregxangai*) járásban, Bulgan (*Bulgan*) megyében tartózkodni, ahol három esküvő zajlott párhuzamosan. Az első esküvőn Orgil (Orgil, vőlegény *xürgen*) és Rencenhand (Rencenxand, menyasszony *ber*), a másodikon Boldbátar (Boldbátar, vőlegény *xürgen*) és Münhcicig (Mönxcceceg, menyasszony *ber*) volt az ifjú pár, a harmadik G. Boldbátar (G. Boldbátar, vőlegény *xürgen*) és O. Narancacral (O. Narancacral, menyasszony *ber*)⁹⁷ lakodalma volt. Az első pár nyugati stílusú egyemeletes családi házban, a

⁹⁷ A továbbiakban a mongol tulajdonneveket ejtés szerint fogom leírni, s első előfordulás alkalmával utánuk írom a tudományos átírást is.

második jurtában, a harmadik egyszerű mongol vidéki házban ünnepelte az eseményt. Felszínes ismeretség vagy teljesen idegen lévén nem akartam megzavarni a résztvevők boldogságát, így elsősorban megfigyelőként vettem részt. A bennem felmerült kérdésekre az események után M. Nándinbátar (M. Nandinbátar), a járás lámája és Orgil másod unokatestvére adott választ. Dokumentációm itthoni feldolgozásában közreműködött M. Iderhangáj, aki nevén kívül más adatot nem kívánt elárulni magáról.

A korábbi forrásokban - ahogy az előző fejezetben említettem - egyes népcsoportok csillagjós lámákat kértek fel a házasulandó nap meghatározására. Ezzel szemben az én tapasztalataim eltérőek. Nándinbátar közlése alapján 2014. október 10-e „szerencsés nap” (*sain ödör*) volt a buddhista holdnaptár szerint. Iderhangáj kiegészítette: ilyen nap kétszer-háromszor is van az évben, buddhista esemény, Dasnyam (*Dašnyam*) és Baldzsinnjam (*Baljinnyam*) ünnepe. Ekkor egyes tevékenységek, munkafolyamatok végzése sikeres kimenetelű, áldott. Ilyen eseménynek számít a lakodalom (*xurim*) és a jószág billogozása (*tamgalax*) is – ez utóbbit is sikerült dokumentálnom, de a tanulmány témája miatt erre nem térek ki részletesebben. A házasodni vágyó párok maguk választják ki a naptárból a napot a megesküvésre. Iderhangáj szerint vidékén a halhák között azonban még mindig él az a hagyomány, amikor az asztrológus lámák jelölik ki az adott pár állatjegye alapján a megfelelő napot és órát. Ha az óra kiválasztása nem történik meg, akkor az úgynevezett ló órában esküsznek a fiatalok. Ez az időpont 11 óra 40 perc és 13 óra 40 perc közé tehető. Annak, hogy ez az óra szerencsés, több oka is van. Először is a ló – Iderhangáj szerint – a mongolok legkedvesebb háziállata, a lelket szimbolizálja. Másodsorban gyors állat, és amilyen gyorsan vágat, a mongolok is szeretnék, hogy olyan gördülékenyen menjen és sikeres legyen a munka, amelyet délben végeznek. Ez az elképzelés Burighangájban is meglehet, ugyanis nem sokkal dél után csatlakoztam az első esküvő násznépéhez, amikor a hivatali esketés⁹⁸ a végéhez közeledett. Iderhangáj hozzátette, elő szokott fordulni, hogy ha a kiválasztott nap ősz vége és tavasz eleje közé esik, akkor csak az összeköltözés történik meg, és csak nyáron ünneplik meg az eseményt. Ezt azzal magyarázta, hogy addig túl hideg van a vigadáshoz.

Mivel csupán a délutáni eseményekre volt rálátásom, nem tudom, hogy délelőtt történtek-e szertartások a menyasszony szülői szállásán, illetve, hogy onnan és nem máshonnan indultak a hivatalba az emberek. Iderhangáj azonban állította, hogy náluk, vidéken még élnek rítusok, melyeket a menyasszonyi sátorban kell elvégezni.

Iderhangáj a következőket mondta: Háromféleképpen házasodtak a mongolok. Ha az egybekelésnek anyagi vagy társadalmi akadálya volt, a legény egyszerűen megszőktette a lányt. Ez ma már igen ritka. Ha megvoltak az anyagi feltételek, akkor megtarthatták a lakodalmat, ám a láma itt is egy határt húzott: vannak szerelmi és előre eldöntött házasságok, utóbbiak a magas társadalmi pozíciót betöltő családoknál figyelhető meg.

A lakodalom Iderhangájék felé így zajlik: a vőlegény és kísérete megjelenik a menyasszonyi jurtában. A legény mindig heted vagy kilenced magával érkezik, fontos, hogy a szám páratlan legyen. A kíséretben mindig ott van az apa, egy barát és egy női rokon, ez általában a legény sógornője vagy egyik nagybátyjának a felesége. Számít, hogy az asszony ne legyen elvált és üdvös, ha sok gyermeke van, különösen, ha ezek között akad fiú is. A család kíváncsi, vajon milyen élete lesz a lányának a legény szállásán. Ezzel mutatják – Iderhangáj szerint –, hogy náluk a sógornőknek jó sorsuk van, szép ruházatuk, mosolygós arcuk, sok gyermekük.

A menyasszonyt a rokonai elrejtik, és a vőlegény barátjának kell megtalálnia. Ez azzal magyarázható, hogy a menyasszony hozzátartozói – Iderhangáj közlése alapján – szeretik a lányt, s bár tudják, hogy új életet kell kezdenie, nem akarnak megválni tőle egykönnyen. Ezt

⁹⁸ Erről bővebben később szeretnék szólni.

fejezi ki jelképesen a bújócska. Miután megtalálták, a lány elbúcsúzik a szüleitől és csatlakozik a menethez. A mongol apákról úgy hírlík – Iderhangáj szerint –, hogy jobban szeretik a lányukat, mint a fiaikat. Ezzel magyarázható, hogy az apák nem mindig néznek a lány szemébe, kerülnek a búcsúzkodást. Nem bírják elviselni a kedves gyermek elvesztését, gyakran alkoholba fojtják bánatukat. Így kiegészülve immár nyolcan vagy tízen vannak, ezért volt lényeges, hogy a vendégek páratlan számúak legyenek.

Bár a menyasszonnyal tart az anya, amely miatt a teljes menet újra páratlan számra végződik, feltételezem, hogy a páros szám hagyománya a vőlegény és kísérete által képviselt közösségre vonatkozik: velük egészül ki az új tag, így lesz teljes a család.

A vőlegény otthonában a menyasszony anyja, miután a lány elfoglalta a helyét, az ölébe helyez egy súlyos tárgyat. Ezzel jelképesen lefogja, neki már ez az otthona, ne akarjon visszajönni a szüleihez, éljen itt élete végéig. Napjainkban a súlyos tárgyat aranyékszerek váltották fel, így – nézetem szerint – a jelentéstartalom kiegészül gyakorlati haszonnal: a lány megkapja szülei utolsó ajándékát: személyes vagyonát. Az Iderhangáj járásában élő halhákznál előfordul a tűz előtti tisztelgés is. Adatközlőm elmondta, hogy sót és vajat hintenek a tűzbe. Ha a vajtól a tűz fellángol, akkor ez jó jel a pár számára, és ha a belévetett sódarabkától felsistereg, hangot ad, akkor azt mondják, hogy „boldog a tűz”. Feltételezem, hogy az ünnep alkalmával meggyújtott házi tűzről van szó. Ezt teaszertartás követi, mely nagyon fontos része az ünnepélynek. A menyasszony első ételkészítése alkalmával lép először kapcsolatba a házi tűzzel, és ezzel a tevékenységgel deklarálja, mostantól ő ennek a háznak az úrnője. Iderhangáj elmondta, hogy az első csésze tea mindig a házi oltáron álló Sákjamuni buddhát jelképező szobornak jár. A második csészét a jurta előtt libációként áldozza az ég, egy hegy vagy egy közeli szent hely tiszteletére. Ha Ulánbátorban tartják a ceremóniát, a menyasszony kimegy az erkélyre, és az ég felé áldoz. A harmadik csésze a vőlegényt illeti, a negyedik – ha jelen van – a szerzetest, az ötödiktől kezdve az ülési rendet betartva kínálják a násznépet. Hasonló folyamat figyelhető meg az ételosztásnál.

Adatközlőm megosztotta velem napjaink halha ülésrendjét, észrevehető, hogy nem sokban tér el a korábbi forrásokétól: a fő helyen ül a boldog pár, kinek-kinek a családja a maga oldalán. Az ifjak mellett apjuk, anyjuk, a kíséretben velük tartó férjezett asszony, utána pedig a legidősebb rokon családja – apa, anya, gyerekek –, őt követik a fiatalabb családfejek és hozzátartozóik. Bár ez a hagyományos ülésrend, napjainkban nem mindenki tartja be.

Ezután kezdetét veszi a lakoma, és a lakodalom egyéb kötetlenebb eseményei. Az imént elhangzottak voltak a lakodalom kötelező pontjai, a hagyományos ceremónia. Ilyenkor szokás a hagyományos halha népviselet, a dél (*dél*) viselése. Napjainkban a párok ezek elvégzése után úgy nevezett nyugati stílusú esküvőt tartanak, fehér menyasszonyi ruhával, fekete öltönnyel. Ez különösen a városban elterjedt.

Burighangájban az ünnepély kiegészül „polgári esküvővel”. Ez is változás az előző századokhoz képest. A násznép a polgármesteri hivatalban gyűlik össze. Az általam dokumentált pár a tárgyalóasztal fő helyén foglalt helyet, velük szemben a polgármester és a járás országgyűlési képviselője (*irgedin tolólin xuralin darga*), közöttük a hagyományos ülésrendet betartó násznép, illetve aki az asztalhoz fért. A többiek álltak, vagy ha találtak helyet, távolabb hallgatták a két hivatali személy beszédét. Közben – feltehetően a vőlegény lányrokonai – körbepínálták a résztvevőket egy csésze kumisszal (*ainag*). Az emberek diszkréten tubákos szelencét (*xörög*) cseréltek. A polgármester és a képviselő előtt két nagy tál megrakva szárított túróval (*arül*) mindenféle formában. Egy harmadik tál is körbement. A hivatali szoba lufikkal volt feldíszítve. A beszéd végén az egyik hivatali személy áldozati kendőt (*xadag*), egy tál szárított túró és egy bekeretezett képet adott át a vőlegénynek.

A modern rítusoknak ezt a fajtáját talán áthaladási rítusok közé lehetne sorolni, azonban fontosnak tartom kiemelni, hogy itt nem a két család mint két közösség számít, hanem az állam és az ifjú pár. Ennek a szertartásnak elsődlegesen legitimáló szerepe van.

Iderhangáj elmondása szerint nem kötelező a hivatal meglátogatása, de különösen Ulánbátorban sokan lépnek így frigyre a hagyományok követése mellett.

A szükséges okiratok aláírása után a násznép kivonul a polgármesteri hivatal elé fényképezkedésre (*jurag awax*). Rendkívül hosszú időbe telt a folyamat, mindenki szeretett volna közös képet az ifjakkal, és külön egy-egy rokonnal. Véleményem szerint ez az esemény felvételt érdemel a modern esküvői hagyományok közé, hiszen nem csak itt, hanem Ulánbátorban is láttam számos ujdonsült házaspárt, amint a parlament előtt örökíti meg a boldog napot. Az előző századok kutatói nem említenek hasonló – dokumentációs – célból létrejött szertartást. Valószínű, hogy kevesebb, mint száz évvel ezelőttig nem is nagyon volt igény ilyen fajta rítus megszületésére. Nézetem szerint ez a szokás befogadó rítusnak felelne meg, hiszen a két család keveredik, elvegyül egymással, itt már nem csak magáról a menyasszonyról van szó, hanem arról, hogyan fogadja el az egyik család a másikat. Nem csak egy ember felé kell nyitni a vőlegény hozzátartozóinak. Ebből kifolyólag feltételezem, hogy a vőlegény családja és a menyasszony közötti kötelék lazult, hiszen nem kell a lánynak teljesen elszakadnia, vele tartanak a többiek is. A szeparáltság nem olyan hangsúlyos már, mivel a különböző kommunikációs eszközök és Mongólia infrastruktúrája lehetővé teszi a kényelmes kapcsolattartást nagy távolságok esetén is.

A következő esemény sem található meg korábbi forrásokban: a kolostor meglátogatása. Iderhangáj elmondása szerint ennek az eseménynek nincs meghatározott ideje. A tömeg a lakodalom után néhány nappal is ráér tiszteletet tenni, és általában csak a vallásos emberek jönnek el. Mindent úgy csináltak, ahogy köznapi kolostorlátogatáson: óramutató járásának megfelelően körbementek az épületben, meghajoltak a szentképek és szentszobrok előtt, megforgatták az imamalmokat. Egyesek megszentelték a kalapjukat is. Kifelé menet – valószínűleg ismét a vőlegény ági nőrokonok – összehajtott papírocskában borókát adtak.

A 21. századi halhálnál is megtalálható a teaszertartás. Az Iderhangáj által közölték megfelelnek az én tapasztalataimnak, leszámítva, hogy nem láttam Buddhának vagy az égnek áldozást.

A szertartás után mindenki helyet foglalt a nappaliban vagy a jurtában. Az ételhez senki nem nyúlt, csupán a gyerekek vehettek az asztról, amikor kedvük tartotta. Ha volt helyük, elhúzódtak a másik szobába játszani, vagy csendesen az ajtó közelébe gyűltek – ez a jurtabeli lakodalmon volt így. Az ülésrend annyiban eltért az Iderhangáj környékebeli szokásoktól, hogy a rokonok nem szülő-gyermek egységben ültek az asztról, sőt lehetőleg a férfiak és nők is külön csoportba tömörültek. A menyasszonyok az oltárhoz képest nem ugyanott ültek. Az első menyasszony jobb oldalon, az utolsó kettő pedig balra helyezkedett el. Én vendégként mindig a jobboldalon foglaltam helyet, legtöbbször igen közel az tiszteleti helyhez. Csupán a jurtában fordult elő, hogy a tűzhely mellé kaptam széket, de ez magyarázható a sátorban lévő sokasággal. Egyszerűen nem volt több hely mozogni.

A buddhista szertartás, melyet én tapasztaltam, jóval bonyolultabb az előző századokhoz képest. Elképzelésem alapján az utazók különböző okoknál fogva egyszerűen csak nem írták le a folyamatot. Ugyanis ebben a modern ceremóniában olyan ősi szinkretista elemeket véltem felfedezni, mint a rizzsel való termékenységvarázslás. Hasonló figyelhető meg a jószág herélésénél (*agtlax*).⁹⁹ Úgy vélem, ilyesmi csak úgy maradhat fent napjainkig, ha a szokást megszakítás nélkül művelték.

⁹⁹ BIRTALAN 2008.

A szerzetes szútraolvasása – nem árulta el, hogy melyiket recitálta – közben meggyújt egy füstölőt. Iderhangáj közlése alapján a füstölőben lévő kivonatban rejlik Sákjamuni Buddha ereje, ezért tisztítóerővel bír. A menyasszony és a vőlegény előre jön a füstölővel, először a lány, majd a legény háromszor megkörözteti maga körül a nap járása szerint, majd a lány fogja, és ugyanezt megteszi a küszöb fölött, a tűzhely, a piszkavas és a tűzhely fedele körül. Adatközlőm magyarázattal is szolgált: először is az új jurta fontos helyeinek megszentelése új kezdetet jelent. A menyasszonyt azért szükséges megtisztítani, mert az idevezető út közben rossz szellemek tapadhattak rá – külön a vőlegényre nem tért ki, ezért úgy értelmeztem, hogy rá is ugyanezek vonatkoznak. A küszöbön át jön be minden látható és láthatatlan jelenség, a jó is, rossz is. Utóbbi miatt kell megszentelni. A tűz, ahogy már az előző fejezetben olvashattuk, az otthon egyik védőszelleme. A piszkavassal, ahogy a tűzbe nyúlunk, beszennyezhetjük a szellemet, hiszen a kinti világból érkezett. A tűzhely fedele pedig közvetlen érintkezésben van a nyílással, amelyen szintén behatolhat a rossz, és ott főzik a kiemelt jelentőségű teát. Érdekes tapasztalat, hogy a teaszertartás még a tisztítás előtt megtörténik. Mialatt a buddhista szerzetes tovább olvassa a szútrákat, egy rizzsel (*cagān budā*) telt zacskót ad a vőlegény kezébe. Az feláll, végigmegy a sorokon, és mindenkinek a kezébe szór egy marék rizst. Ezt a szútra olvasás bizonyos pontján köröztetni kell az órajárásnak megfelelően, majd a vőlegény visszaszóratja a zsákba (ún. *dallaga* szertartás). Utolsó aktusként a láma fog egy áldozati kendőt, beletesz egy szent tárgyat, és odaadja a vőlegénynek. Iderhangáj elmondta, hogy a vőlegény apja vagy az ő ágáról származó legidősebb jelenlevő férfi kötheti csak fel a *xadagot* a jurta tetőkarikájára. Ennek a fázisnak is a tisztítás a lényege.

A buddhista szertartás végeztével megkezdődik a lakoma. Először ételt kínálnak az ülési rendet tiszteletben tartva, utána pedig mindenki szabadon vehet az asztalról. A hangulat oldott, mindenki nevet, jól érzi magát. A második lakodalmon ilyenkor előkerült egy tülök, amelybe vodka volt töltve. Akinek odaadták, beszédet kellett mondania a párnak vagy énekelnie, és jót húzni az italból. A harmadik lakodalmon ekkor került sor a nászajándékok átadására.

Összegzés

Elmondható, hogy a mongol lakodalmi hagyományok van Gennep struktúrájába beépíthetők, és több ponton is hasonlóságot mutatnak. Ez leginkább a két család közötti versengés kategóriájára jellemző.

A szokások az eltelt háromszáz év alatt viszonylag egységesek maradtak. Még a 21. században is fellelhetők olyan területek, ahol csak csekély mértékben változott egy-egy rítus. A többiekhez képest Burighangáj szinte kivételt képez. Az itt fellelhető szertartásokhoz hasonlókat csak Ulánbátorban figyeltem meg. Ennélfogva javasolt a vidéki és városi hagyományok összehasonlítása is, ugyanis fény derülhet az ezek mögött meghúzódó társadalmi folyamatokra.

Tanulmányomban utaltam egy-egy rítus érzelmi hátterére. Ilyen szempontból is érdemes lenne megvizsgálni a lakodalom részeinek módosulását a történelemben, hiszen ha az emberek elhagynak egy rítust, annak érzelmi okai is lehetnek, melyekből társadalmi következtetések is levonhatók.

Bibliográfia

- BARTA Zsolt. A mongol tűzkultusz. Terebess Ázsia E-Tár (<http://terebess.hu/keletkultinfo/tuz.html>) (Letöltés ideje: 2015. 02. 26.)
- BIRTALAN Ágnes – RÁKOS Attila 2002. Kalmükök. Egy európai mongol nép. Terebess Kiadó, Budapest, 43., 53–54.
- BIRTALAN Ágnes – TARTSÁK András 2008. Bevezetés – Mongol népek és nyelvek: Birtalan Ágnes (szerk.). A mongol nomádok anyagi műveltsége. (Hagyományos mongol műveltség I.). IVA-ICRA Verlag – ELTE, Belső-ázsiai Tanszék, Wien – Budapest. (DVD formátum)
- BIRTALAN Ágnes 2008. Jóság herélése: Birtalan Ágnes (szerk.). A mongol nomádok anyagi műveltsége. (Hagyományos mongol műveltség I.). IVA-ICRA Verlag – ELTE, Belső-ázsiai Tanszék, Wien – Budapest. (DVD formátum)
- BIRTALAN Ágnes 2011. Kalmyk Folklore and Folk Culture in the Mid-19th Century. Philological Studies on the Basis of Bálint Gábor of Szentkatolna's Kalmyk Texts. MTA Könyvtár, Budapest, 139–143.
- Encyclopaedia Britannica: Peter Simon Pallas (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/439979/Peter-Simon-Pallas>) (Letöltés ideje: 2015.03. 24.)
- FODOR István 2003. A világ nyelvei és nyelvcsaládjai, Tinta Könyvkiadó Budapest, 74.
- IDERXANGAI: Adatközlő. Személyes adatait nem tette elérhetővé.
- Magyar Tudományos Akadémia: Róna-Tas András (http://mta.hu/koztestuleti_tagok?PersonId=19420) (Letöltés ideje: 2015. 03. 24.)
- MYAGMAR, Nandinbatar: Adatközlő. Halha, 36 éves férfi Šaddüwdar ālin kolostor lámája (Büregxangai)
- RÓNA-TAS András 1961. Nomádok nyomában. Gondolat Kiadó, Budapest, 109–110., 236–244.
- SZENTKATOLNAI Bálint Gábor 2009. A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. Szerk.: BIRTALAN Ágnes. MTA Könyvtár, Budapest, 161– 67.
- VAN GENNEP, Arnold 2007. Átmeneti rítusok. Ford.: Vargyas Zoltán. L'Harmattan, Budapest, 127–149.

(Footnotes)

- 1 Róna-Tas a dzahcsin szokások után kitér az urjanhaj tűz előtti tisztelgésre. Megfogalmazását úgy értelmeztem, hogy az urjanhaj hagyományok – a tiszteletadáson kívül – nagymértékben megegyeznek a dzahcsin rítusokkal, ezért a táblázatot is ennek megfelelően töltöttem ki.

Ez a lap üres.

IRODALOMTUDOMÁNY

Ez a lap üres.

B. KISS MÁTYÁS

Térré vált idő: neoavantgárd és posztmodern Szilágyi Domokos költészetében

Bevezetés

Szilágyi Domokos nehéz költő – írhatnánk Eliotról szóló esszéjének egyik mondatát parafrázálva.¹ Nemcsak verseinek bonyolult formavilága és szerteágazó intertextuális utalásrendszere miatt, hanem a recepció ráakódó hagyománya miatt is. Tragikus öngyilkossága után több emlékkönyv, két monográfia (Cs. Gyimesi Éva és Kántor Lajos művei) és sok tanulmány készült, Illyés Kinga és Mátray László szavalatai önálló lemezeken jelentek meg. Amióta 2006-ban a család közleményt adott ki arról, hogy a költőt beszervezte a Securitate, a recepciótörténetben hirtelen fordulat állt be. Az erdélyi irodalomban a huszadik század folyamán (a kisebbségi helyzet következtében) ismét meghatározóvá vált a váteszi költőszerep, a költő számára a közösség képviselője elvárásaként fogalmazódott meg (gondolhatunk itt Reményik *Végyvári-verseire* vagy Dsida *Psalmusára*). Az ügynökmúlt Szilágyi Domokos esetében összeegyeztethetetlennek bizonyult a közösségi költőszereppel, a recepció ezután elsősorban nem az életmű, hanem a költői életút problémáira koncentrált. Erről a fordulatról hosszabban (többek közt) T. Szabó Levente² és Pécsi Györgyi írt, aki készülő monográfiáját hagyta félbe a botrány kitörése miatt.³

Dolgozatomban igyekszem a szövegeket az életüttől függetlenül elemezni. Ehhez számomra a legfontosabb tájékozódási pontot Cs. Gyimesi Éva és Pomogáts Béla művei jelentették. A kiválasztott versek értelmezésén keresztül szeretnék az életmű és a korszak néhány fontosabb problémájára is rávilágítani. Dolgozatomban Szilágyi Domokos történelemszemléletének különböző aspektusait (elsősorban az *Őrültek* kapcsán), a *Haláltánc-szvit* elemzésekor pedig költészetének neoavantgárd formavilágát és intertextuális viszonyait vizsgálom. Ezután költészetének egyik leggazdagabban variált motívumát, a *repülést* igyekszem bemutatni, az utolsó alfejezetben pedig a *Hogyan írjunk verset* metapoetikus jellemzőivel foglalkozom.

Detotalizált történelemszemlélet (Őrültek)

Szilágyi Domokos A láz enciklopédiája című kötete 1967-ben jelent meg (a belső borítón Emeletek avagy a láz enciklopédiája címmel).⁴ Szerkezete nem követi a hagyományos kompozíciós elveket, a versek nincsenek sorrendbe állítva, sem – Baudelaire módjára – ciklusokba rendezve. A köteten egyetlen hosszú, filozofikus költemény fut végig, az egyes versek ennek betétjeiként szerepelnek, csupán a zárójelbe tett címek jelzik viszonylagos különállóságukat. Cs. Gyimesi Éva szerint erre a kötetkompozícióra a költemény-montázs elnevezés illik a legjobban.⁵ „A kötet műfaji-stilisztikai sokszínűsége nem öncélú formai parádé a mesterség csínját-bínját ismerő költő részéről, hanem világszemléletét összegező kompozíció, amelyben a stílusváltásoknak a versek között és a verseken belül is az összjelentéshez viszonyítva alárendelt

¹ SZILÁGYI 1986b, 19.

² T. SZABÓ 2008.

³ PÉCSI 2008.

⁴ SZILÁGYI 1967.

⁵ Cs. GYIMESI 1990, 45.

szerepük van.” – írja.⁶ K. Jakab Antal pedig ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „a részelemek és versépítési eljárások közvetlen egymásra vonatkoztatásának szükségére látszik utalni különben A láz enciklopédiájának versfolyamszerű tördelése, ahol a tárgyukban és stílusukban ugyancsak eltérő verseket csakis zárójelbe tett címek különítik el a keretül szolgáló bölcselő költeménytől.”⁷ A kötet egyik legfőbb jellemzője a formai gazdagság. Hogy Szilágyi Domokos költészetében mennyire fontos volt a formai szabadság (különösen annak fényében, hogy nemzedéktársait bírálatok érték a formabontás és a szabadvers használata miatt),⁸ jól érzékelteti ez az 1964-ből származó idézet: „S ha a vers jó, lehet akár jambusos, akár hexameteres, akár szabad, édesmidegy. József Attila népi hangú szegényember-versei sokkal közelebbi rokonok Whitman Fűszálaival, mint mondjuk Szabolcska protestáns-tömjén-illatú ősi nyolcásaival.”⁹

A kötetten átívelő poémaszerű szabadvers középpontjában egy többértelmű metafora áll. Cs. Gyimesi Éva észrevétele szerint a történelmi idő, és az ember egyéni életideje is egy épületen belüli, a különböző emeletek közötti haladásként metaforizálódik.¹⁰ A „tejjilatú”¹¹ földszinthez a gyermekkor rendelődik hozzá – egyúttal az emberiség gyermekkorának, az őskornak képzetei: „A tűz körül / emberek guggolnak. / Egyik épp húst marcangol. / A másik épp csak fázik. / A harmadik épp csak fél.” Innen, az „egyszerű és tekintélytelen”¹² földszintről halad egyre feljebb a lírai elbeszélő, az újabb és újabb emeletek között. A kötetten átívelő szabadvers és az egyes betétek egymással szoros kapcsolatban állnak, az *Örültek* című betétverset például megelőző szakaszában szabályosan felvezeti, megadja hozzá az alaphangot: „húsz méter magasan, / a nyolcadikon / nem szédülök, / nem szédülök kétezer méteren, / a repülőben, / szédülök egy / két méter mély sír előtt – – – // és ímé a sír megnyílt vala:”. Cs. Gyimesi Éva hívja fel a figyelmet arra, hogy ebben az esetben metaforikusság helyett a szó eredeti jelentéstartalma váltja ki a hatást, a denotatív jelentésen alapuló ellentétezés ad lehetőséget rá, hogy „az egyéni végesség döbbenetét is kifejezze”.¹³ Szilágyi Domokos költészetének egyik legfontosabb motívuma, a *repülés* az idézett részben is megjelenik¹⁴

A megnyílt sír képe nemcsak hangulatában készíti elő az *Örülteket*, de értelmezési keretet is teremt a szöveghez, előrevetítve a feltámadó halottak képét. A vers első soraiban („Micsoda örült forogtag! / álarcos farsangi menet! / az álarc itt az igazi!”)¹⁵ már felsejlik a haláltánc képe. A látszat és valóság, az álarc és az igazi arc között hirtelen eltűnő differencia miatt a jel és jelentés kapcsolata is problematizálódik, pillanatnyi zavar keletkezik a szemiozsis folyamatában. Erre reagálnak ironikus módon a szónoki kérdések, a rájuk adott nyomatékos válasz pedig véglegesen eloszlatja a bizonytalanságot: „Szabad az út – jöhet, mehet – / jöhet – honnan? – mehet – hova? / a föld alól a föld alá!” A rövid bevezető szakasz (a keretköltemény utolsó sorával együtt) bevonja a játékba az olvasót, megteremti azt a fikciós keretet, amelyen belül a vers szereplői mozognak, s egyúttal a mű ironikusan utal saját fiktív voltára. Az „a föld alól a föld alá!” sort értelmezhetjük egyfajta ciklikusság jelzéseként is, utalásként arra, hogy a megnyílt

⁶ Cs. GYIMESI 1990, 53.

⁷ K. JAKAB 2005, 117.

⁸ KÁNTOR – LÁNG 1971, 113–114.

⁹ SZILÁGYI 1986a, 22.

¹⁰ Cs. GYIMESI 1990, 45.

¹¹ SZILÁGYI, 1967, 7.

¹² SZILÁGYI, 1967, 9.

¹³ Cs. GYIMESI 1990, 46.

¹⁴ A motívumról részletesebben az *Emelkedő zuhanás: a repülés motívuma Szilágyi Domokos költészetében* című alfejezetben írok.

¹⁵ SZILÁGYI 1967, 14.

sír egyszer be is kell záródjon, ahogy a népies hitvilágban a kísértetek órája éjfélkor kezdődik, de a szellemeknek legkésőbb a kakasszóra vissza kell térni a másvilágra. Tágabb értelemben az emberi élet ciklikusságára is vonatkozhat ez a sor, a porból lettünk, porrá leszünk örökös ismétlődésére.

A szöveg az első olvasás során nem hagy időt eltöprengeni a szemiózis elbizonytalanodásán, sem a megteremtett fikciós kereten, hanem sodorja magával az olvasót tovább, a következő sorig, a következő rímig. Ezt elsősorban a nyomatékosító ismétlődésekkel, a felkiáltásokkal, a kérdések és válaszok retorikus alakzataival és az xaxa rímképlet segítségével éri el. Ez a rímképlet amellet, hogy kicsit levegősebbé teszi a szöveget (amire szükség is van a gyakori felkiáltások okozta tagoltság és az erős igeiség miatt), lehetőséget ad a bonyolult soráthajlásokra is, sőt szinte meg is követeli az enjambement használatát. K. Jakab Antal szerint Szilágyi Domokos költői eszköztárának egyformán fontos része az ősi betűrím és gondolatpárhuzam, a kifinomult áthajlás és a merész képzettársítás.¹⁶ Ebben a szövegben mindhárom eszköz fontos szerepet kap.

A „Kupával kezében, nyakában / kötéllel slattyog François;” sorokban alkalmazott áthajlás azért is érdekes, mert megváltoztatja az ütemhatárokat. K. Jakab Antal arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyéni hajlítástechnika Szilágyi Domokos verseiben az eredeti ütemhatárok gyakran eltolódnak.¹⁷ Ebben az esetben is hasonló történik, az enjambement miatt ugyanis két ütemre osztható sorok következnek egymás után („Kupával kezében, | nyakában / kötéllel slattyog | François”), de ha nem vesszük figyelembe a soráthajlást, egy sokkal dallamosabban lükető, háromütemű sort kapunk („Kupával kezében, | nyakában kötéllel | slattyog François”), ahol az első ütemhatár változatlan marad.

Ezzel a két sorral kezdődik meg a haláltáncversekre jellemző katalógusszerű felsorolás a menet résztvevőiről. Az első szereplő Villon, akinek már a pusztá jelenléte is felidézi a későközépkori irodalmi hagyományt. Attribútumai a kupa és a kötél, ezzel egyértelműen utalva csélcapságára, mulatozó kedvére, de a versei is eszünkbe jutnak, köztük *A felakasztását váró Villon négy sora* (Illyés Gyula fordításában): „Francia vagyok, csak ez kellett, / Páris szült (Ponthoise mellett); / Rőf kötél súgja majd fejemnek, / Hogy mi a súlya fenekemnek.”¹⁸ Emellett a *Gyász-irat, melyet maga s társai számára szerzett a költő, mialatt fölakasztatásukat várták* című Villon-vers is a kontextusba kerül. Szilágyi Domokos Villont már korábban is parafrázálta (a *Vers Villon szépasszonyaihoz* című költemény első kötetében szerepel). A szöveg játékot úz az olvasóval, néha nyilvánvaló, néha kevésbé erőteljes utalásokat tesz a megidézett alakok kilétére, amiből az olvasó – szerencsés esetben – meg tudja fejteni az utalást. Hasonló ez a játék ahhoz, amelyet Dante oly sokszor alkalmazott az *Isteni színjátékban*. Az „itt egy püspök, száz-egynehány / gyermek apja;” esetében például nem vagyok biztos benne, hogy valóban konkrét történelmi személyre történik-e utalás, az is lehet, hogy csupán az egyházi méltóságnak, a késő középkori világ egyik legfontosabb alakjának sztereotipizált megjelenítésével van dolgunk.

A következő utalás viszont újra egészen transzparens („...egy lord biceg: / ízekre szedik szavait / írástudatlan kibicek;”), nyilvánvalóan lord Byronról van szó. Nem mellékes, hogy az igék is jellemzik a szereplőket (Byron *biceg*, Villon *slattyog*), ahogy az sem, hogy a vers összes szereplője – az egy püspök kivételével, aki épp az ő küszködésüket ellenpontozza – valamilyen sorscsapás áldozata, de legalábbis alávetett helyzetben van. A következő sorokban József Attila alakja jelenik meg: „amott, a hideg és hülye / síneken kúszik egy halott, / ruhája térkép, sebeiből / szivárognak a csillagok;”. József Attila kozmikus képalkotása is imitáció tárgya, de groteszk és

¹⁶ K. JAKAB 2005, 116.

¹⁷ K. JAKAB 2005, 119.

¹⁸ VILLON 1987, 115.

tragikus megközelítésben. Közte és Villon között azért is létesülhet kapcsolat a szövegben, mert József Attila Villon fordítója volt.

A következő utalás transzpareniciája megint csökken, a versben szereplő vak alakját nehéz azonosítani. Talán leginkább Miltonra illik az utalás, de a hagyomány szerint vak volt maga Homérosz és Osszián is, a „jövőbe-látó szemüreg” rendkívül groteszk képe a vaksághoz társuló jóstehetség ősrégi toposzát idézi meg, némi iróniával telítve. Az „itt illeg a kötélverő / szerelemre-szomjas neje;” sorok Louise Labé, 16. századi költőnőre utalnak, aki valóban egy gazdag kötélverő mester felesége volt, és rendkívül virtuóz szonetteket alkotott.¹⁹ Ezután egyértelmű (és kissé gunyoros hangvételű) utalás történik Shakespeare-re, az utolsó sorok pedig feltehetően Petőfi Sándor halálára utalnak: „tengeriföld: egy verselő / kamasz – szegény – hogy búvik a mocsok, mocsok halál elől! / de megtalálja a pika – – –”. Azért is olvasható ez ilyen utalásként, mert Szilágyi Domokos két verset is írt Petőfi haláláról, az egyik a *Szemből halál*, a másik a *Héjjasfalva felé*. Ráadásul az utóbbiban szereplő szóhasználat is meglepően hasonló: „Kortársaid legjobbját / döfi át bosszuló pikád.”²⁰ Több mint valószínű tehát, hogy itt Petőfiről van szó.

A lista itt egy elliptikus alakzattal félbeszakad, utána aposztrophé következik, a lírai én a halottak forgatagát szólítja meg („Mit akartok? Örült bagázs! / Fejetekre csak újra bajt?”). Az aposztrophé alakzata Jonathan Culler szerint „nem a szó jelentésén változtat, hanem magán a kommunikációs folyamaton vagy szituáción”.²¹ A megszólított megváltoztatása pillanatnyi zavart okoz a kommunikációs folyamatban. Az aposztrophé itt azért kitüntetett szerepű, mert a költemény középpontjában helyezkedik el, és szerkezeti váltást jelez.

A második egységben az irónia helyett inkább a tragikum kerül előtérbe, az „örült bagázs” már-már áldozati szerepbe kerül. Cs. Gyimesi Éva így fogalmazott erről: „...Szilágyi iróniával viseltetik olyan emberi értékek iránt — gondoljunk csak az Örültek című betétre —, amelyeket a költők ebben a világban szentnek hittek, és amikért képesek voltak sokan meghalni. Emez értékek veresége feljogosítja a költőt, vagy legalábbis ő feljogosítva érzi magát arra, hogy iróniával fordítsa a fonákjára az egészet, és mindent valami kívülállással kezeljen.”²² A távolságtartás egyre csökken, már az első egység végétől kezdve, az irónia azonban nem tűnik el teljesen, hanem fokozatosan öniróniává változik, ahogy a lírai én a világ megjavulásába vetett vak hitük miatt előbb keserűen szidalmazza őket, végül azonban közösséget vállal velük, noha még mindig kételkedik az általuk képviselt értékekben. Ez a közösségvállalás a verszárlatban érezhető legjobban: „Kavarogj, holdas forgatag! / Vonítok én is teveled a csillagzó egek alatt.” Cs. Gyimesi Éva megfigyelése szerint ez a verszárlat József Attila Ős patkány terjeszt kórt... című művének néhány sorát parafrázálja.²³

A vers második egységében egy szkeptikus történelemszemlélet fogalmazódik meg, az emberiség fejlődésébe vetett már-már posztmodern kétely: „kéz a kézről – váltófutók / veszitek által a hitet: / (...) / hogy jó – hogy megjavul talán / ez a koszos emberiség, / rövidnadrágját – csupa vér! – / kinövi, és, és, és mi lesz?” Az irónia tárgya itt már maga a hit, ami a felvilágosodás kora óta alapját képezi a modernség eszmerendszerének, hogy az ember alapvetően jó, vagy ha nem is jó, legalább jobbá válhat, ha az emberiség végre nagykorúvá lesz. Ezen a ponton

¹⁹ HEGEDÜS 2000.

²⁰ Szilágyi 1978, 357.

²¹ CULLER 2000, 370.

²² SZAKOLCZAY 2010, 318–319.

²³ Cs. GYIMESI 1990, 50.

már Kant tételére is ironikus fény vetül: „A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából.”²⁴ A posztmodern kételkedés lép játékba itt.

A posztmodern fogalmát (a szó jelentéséből adódóan) legkönnyebben a modernizmus felől, annak oppozíciójaként lehet meghatározni. Így járt el Habermas is, aki a modernség teoretikusaként a posztmodernt a modernizmust bíráló, újkonzervatív irányzatként írta le, ami ugyan üdvözlí a tudomány fejlődését, de már nem tekinti irányadónak az életvilágban való eligazodáshoz, a művészet immanenciáját előtérbe helyezve lemond mindenfajta utópisztikus jellegről, a személyesen megélt esztétikai tapasztalatot hirdeti.²⁵ Szintén a modernizmus felől közelített a fogalomhoz Lyotard, akinek – Habermas állásfoglalásával ellentétben – nem állt szándékában kritizálni, elmarasztalni a posztmodernizmust. Szerinte a posztmodern diskurzusból már nem elfogadható „a nagy elbeszélésekre való hivatkozás; következésképp nem lehet a Szellem dialektikájához, sem pedig az emberiség emancipálódásához folyamodni”.²⁶ Lyotard az említett metanarratívák elvetésében látja a posztmodern lényegiségét, vagyis a történelem már nem egy olyan üdvtörténeti folyamatként értelmeződik, ahol az emberiség fokozatosan fejlődik és halad előre, a tökéletesség felé. Heller Ágnes ezt a folyamatot a történelemszemlélet detotalizálásaként írja le,²⁷ amelyhez szerinte szervesen hozzátartozik a retotalizálás igénye. Ez a versben a közösségvállalásban nyilvánul meg, amikor a lírai szubjektum nem talál más alternatívát, mint a forogtághoz való csatlakozást, ezzel következik be a történelemszemlélet ironikus (és látszólagos) retotalizálása.

Az Örültek történelemszemlélete Nietzsche egyik gondolatával is párhuzamba állítható: „Talán különösnek tűnhet, de nem ellentmondás, ha ennek a kornak, amely oly hangosan és tolagódóan szokott zavartalan ujjongásban törni ki történelmi műveltsége felett érzett örömeiben, mégis egyfajta ironikus öntudatot tulajdonítok, egy átsuhanó sejtelmet, hogy itt nincs min ujjongani, valami félelmet, hogy talán nemsokára vége szakad a történelmi megismerés minden gyönyörének.”²⁸ Nietzsche ezt a szorongást az emberiség aggkorának hésziodoszi jóslatából eredezteti, hogy eljöhét az idő, amikor befejeződik a történelem. Hasonló félelem érhető tetten Szilágyi Domokos – olykor apokaliptikus képhasználatú – verseiben, ahol ez az ironikus öntudat határozza meg a történelemről való gondolkodást. Az ő esetében viszont mindez nem valami homályos sejtésre vagy szorongásra vezethető vissza, hanem nagyon is valóságos történelmi tapasztalatokra. Ez a tragikus-apokaliptikus történelemszemlélet figyelhető meg a Haláltánc-szvitben is.

Haláltánc-szvit

Szilágyi Domokos Búcsú a trópusoktól című kötete 1969-ben jelent meg. Láng Gusztáv kritikájában felhívta a figyelmet a versek bonyolult formavilágára,²⁹ Ilia Mihály a költemények filozofikus jellemzőit helyezte recenziójának középpontjába.³⁰ Cs. Gyimesi Éva szerint viszont a kortársi kritikák értetlenül fogadták a kötetet,³¹ ő az ironikus és tragikus megnyilatkozások közötti feszültséget, a racionalitás és a transzcendencia igénye közötti ellentétet emelte ki a

²⁴ KANT 2009.

²⁵ HABERMAS 1996.

²⁶ LYOTARD 1996, 227.

²⁷ HELLER 2003.

²⁸ NIETZSCHE 1989, 73.

²⁹ LÁNG 1976.

³⁰ ILIA 2005.

³¹ SZAKOLCZAY 2010, 312.

kötet fontos tulajdonságaiként,³² de a versek posztmodernnek számító sajátosságairól is beszélt, a játékoságról és a stílusbeli heterogenitásról. A szövegekben létrejövő stíluszintézist a költői értékszemlélet relativizálódásából eredezteti: „mivel számára nincsen abszolút érték, minden érték valamiképpen egy szintre kerül, vagyis nem hierarchizálódik.”³³ A különböző stílusrétegek és értékek egymás mellé rendeződése miatt beszélhetünk a költemények montázsszerűségéről, ami sok esetben a szövegek vizuális megjelenésmódjára is hatással van. Az egymás mellé kerülő szövegegységeket gyakran jól látható vizuális/tipográfiai elemek határolják el, így a szövegek képversszerű működésmódra tesznek szert.

A hatvanas években teret hódító neoavantgárd experimentális irodalomban meghatározó alkotásmód az intermediális kísérletezés, az alkotók újra felfedezték és meg is újították a képvers kifejezőeszközeit, emellett divatos lett a kollázs, a montázs és a lettrista kompozíciók megalkotása. A párizsi Magyar Műhely alkotói (Nagy Pál, Papp Tibor és Bujdosó Alpár) a hetvenes évek legelején kezdtek el vizuális művekkel kísérletezni.³⁴ Az Új Symposium szerzői közül Fenyvesi Ottó kollázsokat alkotott, Szombathy Bálint a kollázs mellett a művészkönyvvel és a könyvtárggyal kísérletezett,³⁵ vizuális műveit két önálló kötetben is megjelentette.

Szegedy-Maszák Mihály szerint a képvers az írás lényegében, a nyelv láthatóvá tételében gyökeredzik, ezért jöhetett létre ennyire gazdag, és különböző korokban különbözőképpen értelmezett hagyománya. A képversírás már az ókortól kezdve jelen van a világirodalomban, különösen gazdag volt a manierizmus és a barokk idején, aztán 19-20. század fordulóján elsősorban Mallarmé és Apollinaire kezdeményezéseinek hatására világszerte elterjedt.³⁶ Az avantgárd képvers Magyarországon elsősorban Kassák Lajos, az amerikai irodalomban Ezra Pound, Dél-Amerikában pedig a chilei Huidobro és az általa megalkotott creacionismo irányzat hatására vált népszerűvé.³⁷ A huszadik század folyamán olyan új vizuális költészeti irányzatok jelentkeztek, amelyek már nehezen (vagy egyáltalán nem) értelmezhetők a képversről eddig felállított definíciók szerint, ilyenek például a lettrista kompozíciók, a kollázsok, az összegyűrt szövegek vagy a torzított fénymásolatok. Dékei Krisztina a huszadik század experimentális irányzatainak terminológiai sokféleségére figyelmeztet, „hiszen minden magára valamit is adó mozgalom fontosnak tartotta, hogy költészeti kísérleteinek sajátos jellegét egyetlen, ámde új szakszóval megnevezze”.³⁸ A vizuális költészet terminus olyan összefoglaló név, ami a képvers gazdag és sokrétű hagyományára, de a legkülönbözőbb huszadik századi irányzatok leírására is alkalmas.

Sz. Molnár Szilvia szerint a képversek befogadása egy médiumváltó olvasásmódon alapul, a képversek intermediális működése pedig csak akkor valósulhat meg, ha az esztétikai élmény, amit nyújtanak, más módon nem születhetne meg, csak a különböző médiumok együttes jelenlétének hatására.³⁹ A vizuális költemények befogadásakor az is kérdéses, hogy mennyiben tekinthető ez a szó hagyományos értelmében vett olvasásnak, és mennyiben a kép nézésének, illetve kialakul-e a különböző jelek és jelrendszerek összjátéka az olvasás/nézés során.⁴⁰ Ez a

³² Cs. GYIMESI 1990, 55–58.

³³ SZAKOLCZAY 2010, 329.

³⁴ KÉKESI 2003, 62.

³⁵ H. NAGY 2008, 26.

³⁶ SZEGEDY-MASZÁK 2010, 3–4.

³⁷ SZALAI 2007.

³⁸ DÉKEI 2010, 5.

³⁹ SZ. MOLNÁR 2004b, 101–102.

⁴⁰ KÉKESI, 2003 69–70. A szerző itt hivatkozik Sz. MOLNÁR Szilvia A képversek olvasásáról című tanulmányára, ami a Vár Ucca Tizenhétben jelent meg, 1988-ban.

kettős olvasás Szilágyi Domokos verseiben is jelen van (erre példa a Haláltánc-szvitben szereplő kereszt-alakzat, ahol mind a képi forma, mind a szöveg jelentéshordozó).

Az Örültekhez hasonlóan a kötet nyitóversében, a Haláltánc-szvitben is problematizálódik az egyén és történelem közötti viszony, ráadásul a cím az előző vers fő motívumát is felidézi.⁴¹ A cím Liszt Ferenc Haláltáncát juttatja eszükbe. A klasszikus zenei ihletettség Szilágyi Domokos életművében nagyon is gyakori, példák erre a Vivaldit megidéző Négy szonett, a Bach, Mozart, Honegger és Beethoven, illetve a Bartók Amerikában című versek. 1975-ben Pomogáts Béla interjúút készített a költővel, melynek egyik fő témája a klasszikus zene volt: „Mindenesetre, a zenét szeretem, Bartókot különösen. Ahogy én magamnak megfogalmaztam: Bartók fegyelmezett szenvedélyét; nem is szenvedélyét, hanem visszafogottságát a szigorúan zárt formák keretében.”⁴² Ugyanebben a beszélgetésben hangzott el: „Hogy a szintézis nekem nyelvileg mennyire sikerült, az egészen más kérdés, és nem is az én dolgom, hogy eldöntsem. Mindenesetre a szándék megvan és a zene – nemcsak Bartóké – mindig is hatott rám, már gyermekkoromtól fogva. Szeretem a zenét és azt hiszem, ez a legtöbb, amit mondhatok róla.”⁴³

Mintha a vers elején hatszor megismétlődő „türelem” szó is a megidézett zenemű súlyos kezdőhangjait követné, az egymás után halmozódó hasonló értelmű szavak pedig mintha az ezután következő gyors zongorafutamot követnék. A halmozás mint retorikai alakzat az 1967-es Garabonciás című kötetben is hasonló módon, feszültséggerjesztő eszközként van jelen (például a Garabonciás, a Boszorkány és a Szegénylegények esetében). A rokonértelmű szavak egy asszociációs sorba rendeződnek, és felkeltik a fenyegetettség érzését, mintegy ellenpontozva az előző sorban hatszorosan nyomatékosított „türelem” felszólítást. Az ember viszont csak a menedékből való kilépéskor válhat önazonossá, amikor megmutatkozik a maga gyengeségében, fedezékéből védtelenül előlépve. A szövegben ez a határátlépési folyamat ironikus megvilágításba kerül, hiszen ekkor mutatkozik meg az ember eddig rejtett gonoszsága is. Láng Gusztáv rámutat, hogy a vers Platón embermeghatározását idézi, amit később „kaján invokációparódiává” alakít át („te kétlábú – te tollatlan – te állat”).⁴⁴ A szöveg az embermeghatározást nagybetűvel szedve idézi, ezzel is kiemelve a szöveggörnyezetből. Platont Csokonai is idézi a Halotti versekben: „Nagy sír! de amelyre csak ennyit írhatok: / »Itt laktak tollatlan kétlábú állatok.«”⁴⁵ Így akár az is feltételezhető, hogy ez az intertextus Csokonai versén keresztül került a szövegbe, hiszen a szövegben szerepel idézet Csokonai Tüdőgyűladásomról című verséből (szintén nagybetűvel szedve), amit ráadásul egy jegyzet is jelöl.

A versben használt, jegyzetekkel ellátott, már-már hivalkodóan bonyolult intertextuális utalásrendszer nagyon hasonló ahhoz, amit Eliot is alkalmazott az Átokföldje megírásakor. A szövegben ráadásul szerepel egy olyan Shakespeare-idézet, amit Eliot Gerontion című versének mottójaként használt, így Szilágyi Domokos versében már az intertextus intertextusaként van jelen, ahogy ezt a költeményhez csatolt jegyzetek között provokatívan jelöli. Láng Gusztáv is utal erre a hasonlóságra: „Világirodalmi előképe talán az angol T. S. Eliotnak (Szilágyi fordította is) azokban a verseiben kereshető, melyek a közvetlen kifejtést és kifejezést gyakran idézetekkel helyettesítik, klasszikus művek, dokumentumok és egyéb citátumok sorát építi be intarziászerűen a versszövegbe.”⁴⁶ Szilágyi Domokos 1968-ban (tehát a kötet keletkezésével nagyjából egy időben) egy esszét közölt Eliot költészetéről: „Meg kellett tanulnom eliotul, és

⁴¹ SZILÁGYI 1978, 195–202.

⁴² POMOGÁTS 2005, 57.

⁴³ POMOGÁTS 2005, 57.

⁴⁴ LÁNG 1976, 19–20.

⁴⁵ CSOKONAI VITÉZ 2012.

⁴⁶ LÁNG 1976, 19.

rádöbbsentem, milyen nagy költő, és hogy annak számára, aki csak egy csöppet is ismeri az angol vers történetét, világos, hogy Mr. Eliot új korszakot nyitott, és hogy Eliotot fordítani, a leghívebben, legszebben akár: éppoly hiábavaló, mint megmagyarázni a rózsa illatát. És hogy az angolul nem értő olvasó a fordításokból többé-kevésbé megismeri ugyan Eliotot, de hogy megszereti-e, nem hiszem.”⁴⁷

A montázsszerűen egymás mellé rendeződő, különböző korokból és stílusrétegekből (olykor különböző nyelvekből) származó szövegrészek egy sajátos stíluszintézist hoznak létre. Pomogáts Béla az így létrejött kompozíciónak tulajdonított elsőrendű szerepet, ahol az időzőjelek ironikus módon utalnak az intertextuális viszonyokra, a saját és az idegen szöveg pedig parafrázálja egymást.⁴⁸ Így folyhat egybe az 1510-es Példák könyvéből származó, Jézus kereszthaláláról szóló vers („piros rózsát ha szednek...”)⁴⁹ és a huszadik századi versszöveg. A szöveg ironikusan utal Incitatus történetére, a lóra, akit a római császár, Caligula szenátorrá nevezett ki. Emellett Newton a tudomány, Mozart pedig a művészet képviselőjeként kerül be a versbe. Mindhárom szereplőhöz egy-egy szint kapcsolódik, a föld alatti, a földi és a föld feletti. A lista utolsó sora és a 16. századi versrészlet utolsó része is a magasság képzetét kelti fel, így a két sor között jelentéskapcsolódás jön létre. Hasonló felsorolást A láz enciklopédiája szövegében is találhatunk: „Itt sétált, tűnődve, Fermi; hallgatódzva Bartók, mert valahonnan, az erdő mélyéből, két kilométerről talán, eltévedt cica panaszkodott. Itt ült, egy fatönkön, Lenin, megtervezett álmaival.”⁵⁰ Mindkét listában találunk híres tudóst és zeneszerzőt, de feltűnő különbség, hogy a nem sokkal későbbi Haláltánc-szvitben a jövőbe látó politikust, Lenint, már a politikussá tett ló kénytelen helyettesíteni. Mindez A láz enciklopédiájában jelen lévő – és egyúttal meg is kérdőjeleződő – célulvű történelemszemlélet végleges feladásával magyarázható, ebben a versben nincs helye semmilyen utópizmusnak, még ironikus megközelítésben sem.

A versben tematizálódik a holokauszt, a szövegbe beemelt újsághír Ilse Koch, náci háborús bűnös öngyilkosságáról tudósít, aki a buchenwaldi koncentrációs tábor vezetőjének felesége volt, a „buchenwaldi szuka” szövegrészlet is értelmezhető rá való utalásként. Közvetlenül a bekeretezett újsághír mellett áll (szintén keretbe zárva) egy szövegrészlet a 144. zsoltárból, a rabságban Istenhez való segélykérő fohászkodás, a két keretes szöveg egymást ellentétezi, de közös értelmezési keretet hoznak létre, amihez később a Tripartitumból származó latin nyelvű idézet is hozzárendelődik, a zsidók számára készített bírósági eskütétel szövegéből. A holokausztra történő utalás a „s a hetedik napon megnyugovék megvolt már a szögesdrót meg az őrtornyok meg a barakkok et omnia que in eris” szövegrész, amit Cs. Gyimesi Éva a teremtés elhibázottságára tett gunyoros utalásként értelmezett.⁵¹ A különböző korokból származó idézetek kiterjesztik a kontextust a teljes történelemre, de a történelmi katasztrófák mellett az egyéni halál tragikumja is megjelenik, elsősorban Bartók halálos ágyán elmondott szavainak a szövegbe emelése és az utána következő, siratóénekre hasonlító szövegrész révén: „siratom siratom őket szememből könny folyik alá és elmém kiszikkad siratom siratom őket akik megloptak / meglop minket minden halál”.⁵²

A szöveget nagyjából a felénél osztja ketté az Ómagyar Mária-siralom két, kereszt alakban tördelt sora: „ó én édes urodum / égygyn égy fiudom”. Szávai Géza megjegyzése szerint „a

⁴⁷ SZILÁGYI 1986b, 20.

⁴⁸ POMOGÁTS 2004b, 528.

⁴⁹ SZILÁGYI 1978, 195.

⁵⁰ SZILÁGYI 1967, 53; SZILÁGYI 1978, 190.

⁵¹ CS. GYIMESI, 1990, 60.

⁵² SZILÁGYI 1978, 196.

szavak telítettebbé váltak a képírásban”.⁵³ A vizuális és textuális elemek között ugyanis (a kereszt szimbóluma révén) jelentéskapcsolódás jön létre.⁵⁴ Nagyon hasonlóan felépülő képversek Utassy József *Te égre tárt karú...* és Itt nyugszik Nagy László... kezdetű művei, de ott a kereszt alakzatból és az alatta álló négy sorból egy sírhant rajzolódik ki,⁵⁵ míg Szilágyi Domokosnál a képversszerűség minimális. Az Ómagyar Mária-siralomból és a Példák könyvéből vett régies idézetek és a huszadik századi versnyelv között létrejövő feszültség végig jelen van a szövegben. Szilágyi Domokos (Pomogáts Béla kérdésére válaszolva) így beszélt az archaizmusok szerepéről: „Az érdekes az, (...) hogy teljesen régies, archaikus, tudatosan archaikus dolgokkal egészen meglepő hatásokat lehet kiváltani a mai ember számára.”⁵⁶ Pomogáts Béla későbbi írásaiban a népies, archaikus és kortárs költészeti elemek egymásmellettségét Bartók zenei szintéziséhez hasonlította.⁵⁷

A vers ezután következő, második egységében gyakoribbá válnak az egyes szám első személyű megnyilvánulások, a megszólító (apoztrophé) és a kérdező alakzatok, ilyen a többször megismétlődő „láttad-e hajnalban a folyót?” kérdés. A folyó leírásához nagyon hasonló a (szintén ebben a kötetben szereplő) *Kényszerleszállás* egyik versmondata: „Van egy jó barátom, vízirigó az illető, / megtanított, hogyan kell rohángálni az árban, kicsipegetni mohos kövek alól / a mindennapit.”⁵⁸ A folyó idillikus leírása az emberi világ elhibázottságának ellentétéként jelenik meg, a folyó „nyüzsgő türelme” egy emberinél boldogabb létet mutat meg. A türelem ebben a kontextusban az élethez szükséges nyugalmat (egyúttal a halál belátását és természetes elfogadását), az élni tudást is jelenheti.

Cs. Gyimesi Éva a vers tragikus és ironikus hangjait emelte ki: „Mert nemcsak az Isten és megváltás tagadása ez a költemény, hanem az emberi öntudat értékének kétségbe vonása is.”⁵⁹ A haláltánc azzal teljesedik ki, hogy a hóhér és az áldozat is ugyanarra a sorsra jut.⁶⁰ A szövegben több szinten is megjelenik Jézus kereszthalála, de az emberiségért való áldozat hiábavalónak tűnik. Erre utal a vers végén szereplő Shakespeare-idézet: „Az Istentől való ige csupa kétség / S az ige ellenébe új ígét vet”. Az idézet már a kötet következő versének a *Prófétának* témáját is előrevetíti. Szintén a kételyt erősíti meg a nagybetűvel szedett „uram uram miért hagytál el engem” sor, ami Jézus kereszthalála előtti szavait intertextualizálja. A krisztusi áldozat a kötet záróversében, az *Ez a nyárban* is tematizálódik, verszárlatában Dsida Jenő *Nagycsütörtök* című versére utalva (a két vers közötti kapcsolatra Pomogáts Béla mutatott rá).⁶¹ Dsida versében szintén központi téma Jézus áldozata, de abban a szövegben a lírai szubjektum azonosulni képes Krisztussal a legnagyobb magárahagyottságban is. Dsida Jenő két korábbi verse, a *Nagycsütörtök* előzményének számító *Nagycsütörtökön* és a *Messze látok* is a krisztusi szenvedéstörténet legsötétebb pillanatait dolgozzák fel, a lírai én ezekben is Jézus szemszögéből beszél, és a megváltás sikeressége megkérdőjeleződik. A krisztusi áldozat hiábavalósága a legfájdalmasabban a *Messze látokban* érezhető: „Kitárt karral üveges szemmel / messze látok a Golgotáról / (...) / semmi se történt / És vértajtékos testemet / a keresztfán felejtik.”⁶² A dsidai

⁵³ SZÁVAI 1981, 12.

⁵⁴ SZÁVAI 1981, 16.

⁵⁵ UTASSY 1981, 7; 26.

⁵⁶ POMOGÁTS 2005, 59.

⁵⁷ POMOGÁTS 2004a, 278. v. ö. POMOGÁTS é. n., 184.; POMOGÁTS 1990, 214.

⁵⁸ SZILÁGYI 1978, 208.

⁵⁹ Cs. GYIMESI 1990, 58.

⁶⁰ Cs. GYIMESI 1990, 60.

⁶¹ POMOGÁTS 1990, 224.

⁶² POMOGÁTS 1990, 212.

és Szilágyi Domokos-i szövegvilág ezen a ponton találkozik, de nagy különbség, hogy míg Dsida alapvetően vallásos költő, Szilágyi Domokos verseiben a transzcendencia igénye sokkal inkább filozófiai jellegű, rá inkább a racionalizmus, az ateizmus jellemző. A vallásos elemek itt sokkal inkább a kulturális hagyomány részeként vannak jelen. A megváltás tagadásához pedig hozzárendelődik a történelem célelvőségének tagadása. Pomogáts Béla szerint Szilágyi Domokos történelemfilozófiai szkepszise a huszadik századi tapasztalatokon alapszik, a második világháború, Auschwitz és Hiroshima élményén.⁶³

A versben a zeneiség, a vizualitás és a montázsszerűen egymás mellé rendeződő textuális elemek egyfajta stíluszintetizáló multimedialitást hoznak létre. Pomogáts Béla a kötettel kapcsolatban szimfonikus költeményekről beszélt.⁶⁴ Ezt a meghatározást a *Haláltánc-szvit* esetében nemcsak a vers többszólamúsága miatt érzem rendkívül találónak, hanem zeneisége miatt is. Cs. Gyimesi Éva ugyanezzel kapcsolatban így fogalmazott: „E kötet montázsverseit arra bizonyítékok, hogy Szilágyi Domokosnak megszűnt az egységes költői énje, s ezzel együtt megszűnt az egységes költői nézőpont érvényesítésének igénye. A formai újdonság meg abból vezethető le, hogy beállt a nézőpontok többszólamúsága. A nézőpontok — talán így is mondható — többszögűsége.”⁶⁵ Az egységes költői én megszűnésével párhuzamosan a költői megszólalás lehetősége is kérdésessé válik, a kötet egyik kulcsproblémája a lírai én számára az elvesztett beszédpozícióval való szembesülés.

Cs. Gyimesi szerint a költeményben kompozíciós elvvé válik a hangos beszéddel visszaadhatatlan szövegvágsi technika és a grafikai elemek paradigmateremtő, jelentésszűrő változtatása.⁶⁶ A whitmani hosszúságú sorok már a *Garabonciásban* is az egyik legfőbb formai elemnek számítanak, ebben az esetben viszont a versszöveg nem akar sem a lélegzet ritmusához, sem a hangos beszédhez igazodni, a szöveg hangszerűből látványszerűvé, azaz nem vizuálisból vizuálissá válik.

A vizuális költemények értelmezésekor figyelembe kell venni, hogy az alkotás valamilyen módon mindig ellenáll a verbalitás felől közelítő értelmezésnek, hiszen a képet nem lehetséges kizárólag nyelvi eszközökkel leírni. Ez a probléma elvezet a huszadik századi filozófiai gondolkodásban beállt változáshoz, amit W. J. T. Mitchell képi fordulatnak (The Pictorial Turn) nevez. „A képi fordulat lényege nem az, hogy elérkezzünk a képi reprezentáció erős leírásához, amelyből levezethetők a kultúraelmélet fogalmai, hanem az, hogy a képek sajátos sűrűlődséget és zavart keltenek a szellemi vizsgálódások terepén” – írja.⁶⁷ Véleménye szerint „a vizuális tapasztalat vagy a »vizuális műveltség« nem írható le maradéktalanul textuális modellekkel”.⁶⁸ A nyelvi fordulat után a világot a szavak és a nyelvi jelrendszerek működése alapján értelmezték, a képi fordulat után viszont még a nyelv működését is láthatóvá akarták tenni. A verbalitás és a vizualitás között tehát sűrűlődség alakul ki, ebből erős „szorongás” jön létre, „a »nyelvünket« a »vizuálistól« óvó kényszer”.⁶⁹ Ez a szorongás a vizuális költeményekkel való találkozáskor intenzíven jelentkezhet. De talán éppen az lenne az intermediális alkotás célja, hogy semlegesítse, esetleg a visszajára fordítsa ezt a félelmet.

A szövegszerűség és vizualitás viszonyának újraértelmezése természetesen a posztmodern megjelenésével is folytatódott. Sőt, Mirzoeff egyenesen innen eredezteti a posztmodernizmust,

⁶³ POMOGÁTS 2004b, 525.

⁶⁴ POMOGÁTS 1990, 213.

⁶⁵ SZAKOLCZAY 2010, 322.

⁶⁶ CS. GYIMESI 1990, 60.

⁶⁷ MITCHELL 2007.

⁶⁸ MITCHELL 2007.

⁶⁹ MITCHELL 2007.

szerinte „a posztmodernitást a kultúra vizuális krízise és nem textualitása okozza”.⁷⁰ Mirzoeff egyetért Mitchellel abban, hogy „a vizuális [the visual] kétségbe von és szétzúz minden olyan kísérletet amely a kultúrát tisztán nyelvi eszközökkel kísérli meghatározni”.⁷¹ Az általa leírt vizuális kultúra legfőbb jellemzője, hogy olyan dolgokat is láthatóvá tesz, amelyek enélkül láthatatlanok maradnának, erre példák lehetnek a grafikonon ábrázolt gazdasági mutatók, illetve az orvostudomány eredményei: nemcsak a röntgenképek, hanem a képernyőn megmutatott szívverés és agyműködés is. A vizualizációnak Mirzoeff szerint nem az a célja, hogy megsemmisítse a nyelvi diskurzust, és annak helyébe lépjen, hanem hogy gyorsabbá és hatékonyabbá tegye azt.

A vizuális költemények esetében viszont a helyzet bonyolultabb, itt a vizualitás célja nem egyszerűen a diskurzus érthetőbbé tétele, itt éppen az ellenkezője történik meg, a diskurzus többértelművé válik, a jelek és jelentések közötti hálózat pedig nem egyszerűsödik le a többféle jelrendszer együttes jelenlététől, hanem már-már kibogozhatatlanul összekuszálódik. Ezt az okozza, hogy a vizuális és textuális jelek itt nem egymás mellett (és egymást segítve) állnak, hanem a médiumváltás során egymásba csúsznak. Ezért a vizuális költeményeket nem célszerű kizárólag a textualitás (de önmagában a képiség felől sem) megközelíteni, hanem a szövegek komplex jellegéből, intermediális karakterükből érdemes kiindulni az elemzés során.

Mitchell szerint a „képi fordulat” a filozófiában elsősorban Derrida paradigmaváltó műveinek hatására következett be, ami „a nyelvet láthatóvá, térbelivé és anyagivá alakítja, mivel inkább írásként, mint beszédként viszonyul hozzá”.⁷² A *Haláltánc-szvit* értelmezésekor tehát nem csak a zenei utalások és az ennél is erőteljesebben jelenlévő vizuális-grafikai és textuális elemek között kell különbséget tenni, hanem – a képi fordulat miatt – figyelembe kell venni a hang és betű, azaz a beszéd és az írás között megtörténő el-különböződést is. Derrida írja: „éppen ez az úgynevezett fonetikus íráson belül funkcionáló csend jelzi azt, vagy emlékeztet megfelelően arra, hogy szemben a széleskörben elfogadott előítélettel, tiszta és szigorú értelemben nincs fonetikus írás. A fonetikusnak mondott írás elvileg és ténylegesen, illetve empirikus elégtelenség eredményeként, csak akkor működhet, ha magába fogad nem fonetikus jeleket is (elrendezés, központozás), s ezekről hamarosan kiderül, ha struktúrájukat és szükségességüket megvizsgáljuk, hogy aligha egyeztethetők össze a jel fogalmával.”⁷³ A szövegben leginkább az elliptikus alakzatoknál érhető tetten a fonetikus és nem fonetikus íráselemek közötti el-különböződés, ahol a szavakat gondolatjelek szakítják meg. A néma íráselemek megőrzik és elrejtik a hangokat: a fonetikus jelek nem láthatók ugyan, de előhívódnak az emlékezetből. A nem fonetikus elemek némaságára irányított figyelem egyfajta nyelvkritikai álláspont jeleként is felfogható, ami a kötet további verseiben egyre nagyobb teret kap.

Emelkedő zuhanás: A repülés motívuma Szilágyi Domokos költészetében

„A Nagy Magyar Alföldet én ugyan csak repülőgépről láttam, mégis közelebb kerültem Petőfihez ezzel is.”

– Szilágyi Domokos egy interjúban⁷⁴

Bár a cím Pilinszkyt idézi, a magasság és mélység dekonstrukciója Szilágyi Domokos egyes verseiben nagyon hasonlóan tematizálódik. A repülés költészetének egyik legfontosabb és

⁷⁰ MIRZOEFF 2000.

⁷¹ MIRZOEFF 2000.

⁷² MITCHELL 2007.

⁷³ DERRIDA 1991, 44.

⁷⁴ BEKE 2005, 85.

legizgalmasabban variált motívuma. Első kötete (*Álom a repülőtéren*) után a *Garabonciás* és a *Búcsú a trópusoktól* egyes szövegeiben is visszatér a témához, olykor saját korábbi műveire is visszautalva. Az első kötet egyes szövegeiben neoavantgárd stílusjegyek is kimutathatók (*Sorok a szabadságról, Francia repülő Tunisz fölött, Álom a repülőtéren*). Szilágyi Domokos költészetének ezen stíluselemeire Pomogáts Béla többször is felhívja a figyelmet,⁷⁵ akárcsak a *Magyar irodalom* vonatkozó alfejezete.⁷⁶ *A neoavantgárd experimentális irodalom Szilágyi Domokos nemzedéktársainak költészetére is jelentős hatást tett.*

A hatvanas évek elején az erdélyi magyar irodalomban fordulat következett be, amely a Forrás első nemzedékének jelentkezéséhez köthető. Az elsőkötetes szerzők bemutatkozását segítő Forrás könyvsorozatban először Veress Zoltán novelláskötete jelent meg 1961-ben, a következő évben Lászlóffy Aladár és Szilágyi Domokos verseit adták közre.⁷⁷ A Forrás-nemzedékhez rajtuk kívül Hervay Gizella, Páskándi Géza és Lászlóffy Csaba sorolható.⁷⁸ A nemzedék tagjai már az ötvenes évek végén jelentkeztek az Utunk folyóiratban, ahol olykor polemizálva és újító hangvételük miatt kemény bírálatokat kapva is, de egyre fontosabb szereplőkké váltak. Az idősebb pályatársak leggyakrabban apolitikusság, a jelen problémáitól való elfordulás, öncélú formabontás és a szabadvers használata miatt bírálták a fiatal szerzőket.⁷⁹ Az ötvenes években megszokott költői nyelvhez teljesen új hangon szólaltak meg, Petőfi Sándor helyett József Attilát választották követendő példaként, emellett Szabó Lőrinc költészete is hatással volt rájuk,⁸⁰ a népies hagyomány helyett az avantgárd formavilágához nyúltak vissza.⁸¹

A neoavantgárd korszakfogalom főként a recepciótörténetben kialakult heterogenitásából adódóan nehezen definiálható, Mészáros Sándor a második világháború után jelentkező avantgardista stílusirányzatok és izmusok összefoglaló elnevezéseként határozta meg.⁸² Az ide sorolható számos irányzat között megemlíthető a pop-art, az op-art, az art brut, a hiperrealizmus, a beat irodalom, a lettrizmus és a bécsi akcionizmus. A neoavantgárd és a történeti avantgárd között nemcsak azért fontos különbséget tenni, mert 1945 után a szürrealizmuson kívül a klasszikus avantgárd stílusok közül már egy sem működött, hanem azért is, mert a neoavantgárd irodalom – jelenlegi elképzeléseink szerint – a stílusok és alkotói csoportok tekintetében jóval inkohereensebb, mint a történeti avantgárd volt.⁸³ A tízes és húszas évek irányzataihoz hasonlóan a neoavantgárd irányzatok képviselői a hagyományok tagadásával új művészetet szerettek volna létrehozni, ezzel elhatárolódva a klasszikus avantgárdtól is.⁸⁴

Pomogáts Béla így írt az *Álom a repülőtéren*ről: „A »klasszikus« avantgárd: a fiatal Eluard Majakovszkij, Becher és Kassák jövőbe sugárzó derűje fénylett Szilágyi Domokos első verseiben. A »klasszikus« avantgárd technikai érdeklődése, gépi csodáktól eredő ámulata is feltetszett, elsősorban a repülés öröme, az a lelkesítő élmény, hogy a gépi civilizáció majd talán megszünteti a távolságot a nemzetek, kultúrák és az emberek között. A repülőgép Szilágyinál valóban a jövőbe teljesedő civilizáció jelképe lett.”⁸⁵ Úgy gondolom, hogy Pomogáts értelmezése

⁷⁵ POMOGÁTS 2004a; v.ö. POMOGÁTS 2004b; POMOGÁTS é. n., 184.

⁷⁶ GINTLI 2010, 1009–1010.

⁷⁷ POMOGÁTS é. n., 180.

⁷⁸ POMOGÁTS é. n., 181.

⁷⁹ KÁNTOR – LÁNG 1971, 113–114.

⁸⁰ KÁNTOR – LÁNG 1971, 114.

⁸¹ POMOGÁTS 1982, 571.

⁸² MÉSZÁROS 1991, 124.

⁸³ SZ. MOLNÁR 2004a, 63.

⁸⁴ MÉSZÁROS 1991, 125.

⁸⁵ POMOGÁTS 2004b, 526.

legfőképpen az *Álom a repülőtéren* ciklusra vonatkoztatható. A szintén ebben a kötetben szereplő *Francia repülő Tunisz fölött* című versben viszont a motívumhoz negatív konnotációk társulnak. Ebből a szempontból az *Álom a repülőtéren* ciklus hetedik darabja és a *Francia repülő Tunisz fölött* egymás ellenpontjaként olvasható: az egyik versben az utasszállító repülő, a technikai csoda szerepel, a másokban a civilizációt leromboló, Tunéziára bombákat szóró katonai gép.

Az *Álom a repülőtéren* sorait már-már whitmani lelkesedés hatja át, erre a hasonlóságra a hosszú verssorok is ráerősítenek. A vers egy felkiáltással kezdődik: „Ó, repülés! / most milyen földiek, milyen közeli, milyen ismerősek / a várakozó, ezüst hasú gépcsodák, / szelídek és türelmesek és győzelmesek –”.⁸⁶ A földön pihenő gépeket leíró, halmozódó jelzőket a *milyen* névmás, illetve az *és* kötőszó ismétlésével köti össze. A szóismétlésekkel, az azonos mondattani szerepben lévő szavak halmozásával és a poliszindeton alakzatával hasonló ritmust teremt meg, mint Whitman, hosszú verssoraiban. Az így létrejövő gondolatritmust erősíti meg a versszövegben többször megismétlődő „Ó, repülés!” felkiáltás és a „kedvesem” aposztrófé. A ciklus alcíme *Szerelmes versek a szabadságról*. Ez a paratextus olyan értelmezési keretet rendel a szövegekhez, amelyben a szabadság és a szerelem élménye elválaszthatatlanul hozzákötődik a repüléshez, a felemelkedés tehát olvasható az emberi lét kiteljesedésének metaforájaként is. A légi utazás mint tudományos vívmány – ami legyőzi a távolságokat, hozzájárul a civilizáció fejlődéséhez, és a teljesebben megélt emberi léthez – hasonlóan jelenik meg Apollinaire *Égöv* című versében (Radnóti Miklós fordításában): „S madárrá változik e század és akárcsak Jézus égre száll”.⁸⁷ Szilágyi Domokos gyakran ábrázolta a vallásos és tudományos szemléletet egymással szembeállítva (már-már bináris oppozícióként), az *Égövben* viszont a kétfajta gondolkodásmód egymást kiegészítve és erősítve van jelen, a modern európaiság két legfontosabb alapjaként.

Az *Álom a repülőtéren* néhány sora („mikor alájuk bukik a világ, / csíkká zsugorodik a beton-kifutó, jómagam bogárnyivá, e pohár / sör harmatcsöpp”) a *Francia Repülő Tunisz fölött* alapélményét idézi fel, az emelkedés és zuhanás kettősségét. A *Francia repülő Tunisz fölött* kezdősorai nagyon hasonlóak: „zuhan a Föld / kusza rajzai / elsimulnak”.⁸⁸ Mindkét versrészlet a felülről látás problémájával foglalkozik, illetve a föld-ég közötti tájékozódás nehézségével, amikor a távolság akkorára nő, hogy már a fent és a lent fogalma sem egyértelmű. A fent és lent között kialakuló feszültség a versárlatban érezhető a legerősebben: „zuhan a Föld // úristen / vagy én zuhanok / és ő kerül egyre magasabbra!” A szöveg több helyen is utal az 1961-es tunéziai bombázásokra (Szilágyi Domokos mindkét versét 1961-re datálta), így a fent és lent viszonyának problematizálódása a pilóta szemszögéből egyúttal jelentheti a hagyományos erkölcsi értékek megkérdőjeleződését is. A pilóta szemszögébe való behelyezkedés Radnóti sorát juttatja eszükbe: „Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj”.⁸⁹ A bombákat kioldó francia pilóta alakja a Radnóti *Második Eclogájában* szereplő repülővezetővel állítható párhuzamba („emberként éltem én is, ki most csak pusztitok, / ég s föld között hazátlan. De jaj, ki érti meg...”).⁹⁰ A szöveget végig áthatja a zuhanás és emelkedés kettős élménye. A vers végén a bombák okozta pusztításhoz groteszk megjelenítésmód társul: „Ügyes vagy Jean-Pierre Lenoir / nézd hogy gurul Marianne copfos feje”. A magasság és mélység oppozíciója hasonlóan dekonstruálódik Pilinszky *Egyenes labirintus* című, 1971-ben megjelent versében („végül is milyen lesz, milyen lesz / e nyitott szárnyú emelkedő zuhanás, / visszahullás a fókusz lángoló /

⁸⁶ SZILÁGYI 1962, 66; SZILÁGYI 1978, 55.

⁸⁷ APOLLINAIRE 1967, 21.

⁸⁸ SZILÁGYI 1962, 73; SZILÁGYI 1978, 59.

⁸⁹ RADNÓTI 1985, 158.

⁹⁰ RADNÓTI 1985, 133.

közös fészkebe?”).⁹¹ Pilinszky viszont ezt a kettős élményt egyetlen oximoronba sűríti bele, míg Szilágyi Domokos fokozatosan bontakoztatja ki a szövegezésben.

A repülés a központi témája az 1967-es *Garabonciás* című kötetben szereplő *Magasan* ciklusnak is. Az *Álom a repülőtéren*hez hasonlóan ez a ciklus is hét versből áll, de itt mindegyik vers a whitmani formát idéző, hosszú sorokból épül fel. A második vers kezdősorai (*Felhők madarak*) az *Égövöt* idézik meg („hatszáz lóerővel fúrja magát felhőkbe a sas felhők fölé a sas / érverésnyi energiával szökdekl röppen orhideáról orchideára a kolibri”).⁹² Apollinaire sorai: „A láthatár szélén a sas kiáltozik rí / S Amerikából jó a sok kicsiny kolibri”.⁹³ Mindkét vers a madarak és a még magasabbra szálló „gépmadár” közötti párhuzammal és ellentétezással játszik. A madarak leírása mindkét szövegben játékos, alliteráló és jellemző rá az igeiség, de Szilágyi Domokos hypertextusából hiányoznak a hangutánzó szavak, a sas bemutatása pedig a géphez hasonló (szemben a kolibri könnyed röppenésével). A repülőgép leírására még erősebb igeiség és a hangutánzó szavak erőteljes jelenléte jellemző („duruzsoltuk”, „sivítottuk”, „dübörögtük”, „hisztériásan robban a benzin”). A vers aszindetonnal zárul: „marad a mámor felhők mámara madarak mámara magasság messzeség felhők madarak hatalmas hódoló birodalma istenek kihűlt otthona”. Az aszindeton azért is hatásos retorikai elem, mert felülírja a hagyományos mondatstruktúrákat, a szöveget nem hígítják fel a kötőszavak, így még erősebben tudja érzékeltetni a mindent átható mámort. A *Felhők madarak* ellentéte is az *Égövnek*, hiszen Apollinaire szövegében az ég Jézus, a szentek és a papok otthona is volt, míg Szilágyi Domokosnál már csak az üresség és a felhők tájai maradtak.

A *Felhők Madarakat* a cikluson belül a *Józanság* című vers ellenpontozza, amely a mámorral (felemelkedés) a racionális gondolkodást (lenézés a magasból) állítja szembe. A letekintés a „térkép-földre” – és itt joggal gondolhatunk Radnóti-parafrázisra – egyúttal a történelem áttekintésére is lehetőséget ad. A történelem ilyen perspektívából való ábrázolása nagyon hasonlít a Nietzsche egyik művében (*A történelem hasznáról és káráról*) szereplő hegy-metáforához.⁹⁴ A történész egy hegyről néz le a múlt idők tájaira, a hozzá közelebb eső dolgokat részletesebben látja, a távolabbiakat nagyobb tájegységekként, és lesz, ami elmosódik a horizonton. A történelem vizsgálata tehát egyszerre letekintés és visszatekintés: a múlt mindig csak egy adott perspektívából látható. Az égről való lenézés azonban eltörli ezt a perspektívát, tízezer méter magasságából minden táj egyformának látszik, ez pedig megteremti a történelmen kívüliség illúzióját („...ó hány analfabéta élet tűnt el nyomtalanul / milyen érthetetlen mindez itt tízezer méter s tízezer év tetején”).⁹⁵ „Történelemfelettinek nevezhetnők ezt az álláspontot, mert aki ezt foglalja el, nem érezhetne többé csábítást a történelem továbbélésére s arra, hogy részt vegyen benne, hiszen megismerte minden történés egyetlen feltételét, a cselekvő lelkében lakozó vakságot és igaztalanságot...” – írta Nietzsche.⁹⁶ A történelemfelettség tehát egyúttal kívül helyezkedés is: a történelmet csak akkor lehet objektív módon szemlélni, ha kilépünk belőle. A kívül helyezkedés a vers utolsó sorában válik nyilvánvalóvá, amikor megtörténik a cselekvő vakságára és igaztalanságára való rádöbbenés: „a józanság honában járunk idefönn s eltöprenghetünk hogy a történelem legtöbb háborúját részegen vívták”.

A ciklus negyedik verse, a *Szentek szerelem* olyan motívumokat vonultat fel, amelyek a *Kényszerleszállásban* (*Búcsú a trópusoktól*) is szerepelnek. A szövegben felcserélődnek a szentekre

⁹¹ PILINSZKY 1992, 112.

⁹² SZILÁGYI 1978, 142.

⁹³ APOLLINAIRE 1967, 22.

⁹⁴ NIETZSCHE 1989, 13. (A metaforát Tatár György elemzi előszavában.)

⁹⁵ SZILÁGYI 1978, 145.

⁹⁶ NIETZSCHE 1989, 34.

és az ördögökre jellemző hagyományos tulajdonságok: „a szentek nem vetik meg a csókot pénteki napon a friss marhasültet (...) / az ördögök nem esznek húst nem cigarettáznak mert rettegnek a tüdőráktól...”.⁹⁷ A szentek és az ördögök a „földre költöztek”, az emberi világba, ahol az élet is mulandó. A rájuk jellemző hagyományos, sztereotipikus tulajdonságok felcserélődnek, a szentek jellemzésébe már-már blaszfémikusan ható elemek is vegyülnek (pénteken húst esznek, ráadásul néha káromkodnak is), míg az ördögök egyenesen szenteskedők lettek: „loyolai szent ignácot kigolyózták beállt tiszteletbeli ördögnek s átköltöztette a szent inkvizíciót...”.⁹⁸ A versben a jó és rossz bináris oppozícióként, körülbelül egyenlő erőként jelenik meg (a végén azért a szentek felé billen a mérleg). A *Kényszerleszállás*ban viszont a dichotómia megszűnik, mert a jó princípiuma súlytalanná válik, a lírai szubjektum pedig az égből kényszerleszállást végző ördögöcskével azonosul. Az *Égöv* és a Szilágyi Domokos versei között kialakuló ellentét itt válik a legélesebbé, ahol Jézus mennybemenetele helyett Lucifer zuhanása parafrázálódik. A szöveg plauzibilis értelmezési lehetősége lehet *A kis herceg* parafrázisaként való olvasat is. Ugyanezek a motívumok Szilágyi Domokos Apollinaire című versében nagyon hasonlóan szerepelnek: „Cipelik angyalocskák, / viszik az égi rocskát, / az égi-régi ócskát / napszálltakor haza. / Cipelik ördögöcské az angyaloknak öccsét – / vele megy igaza.”⁹⁹ Ebben a költeményben az angyalok öccse maga Apollinaire, aki költőként a mélységet és a magasságot járja be.

Metapoetikus eljárások a *Hogyan írjunk verset* szövegében

A *Hogyan írjunk verset* párhuzamba állítható a – szintén a *Búcsú a trópusoktól* kötetben szereplő – *Ez a nyárral*. Mindkét versre jellemzőek a metapoetikus eljárások,¹⁰⁰ az önreflexív és ironikus megnyilvánulások, a vizuális elemek szövegbe építése és a gazdag intertextuális utalásrendszer. Mindkét szöveg a szubjektum elvesztett beszédpozíciójával való szembesülésről, és az erre adott lehetséges válaszokról szól. Az *Ez a nyár* lezárása azért is hat pozitívabban, mert ott a lírai én végül vissza tud helyezkedni az elvesztett a költői beszédpozícióba, míg a *Hogyan írjunk verset* szövegében erre nincs lehetőség.

A *Hogyan írjunk verset* cím az ars poetica irodalmi hagyományát idézi meg, hogy aztán a szövegben ez a hagyomány is irónia tárgyává váljék (ez a parodisztikusan ható megközelítés már a címből is érezhető). „Ilyenfajta irodalomtörténeti vonatkozási rendszerek olyan művek estén objektíválhatók legjobban, amelyek kezdetként szándékosan felidéznek a műfaj stílus- és formakonvenciók alapján létrejött olvasói elváráshorizontot, majd azt a továbbiakban lépésről lépésre lerombolják – egyébként korántsem csupán bíráló szándékkal, hanem esetenként önálló költői hatásként” – írta Jauss.¹⁰¹ Ebben az esetben sem csupán a megidézett elváráshorizont kifigurázásáról van szó (ami a paródiák sajátja), hanem nagyon is tudatos hatáskeltésről. Az elváráshorizont lerombolása után a szöveg mégis kísérletet tesz egy saját ars poetica felvázolására. Ez a vállalkozás éppen attól válik reménytelenné, hogy az előzőleg megidézett elváráshorizont már szertefoszlott.

A szöveg humoros, parodisztikus jellegét erősíti a vers törvénykönyvszerű paragrafusokra osztottsága: mintha a versírásra vonatkozó jogszabályokat olvasnánk. Szintén a humorosan hat a paragrafusokba állított „Egyedem-begyedem-tengertánc, / Hajdú sógor mit kívánsz?” mondóka is, ami a versben többször megismétlődik.¹⁰² Ágoston Vilmos tanulmányában

⁹⁷ SZILÁGYI 1978, 144.

⁹⁸ Az inkvizíció motívumát a későbbi *Hogyan írjunk verset* szövege is felidézi.

⁹⁹ SZILÁGYI 1978, 346.

¹⁰⁰ GINTLI 2010, 1001.

¹⁰¹ JAUSS 1995, 170.

¹⁰² SZILÁGYI 1978, 213.

„Hajdú sógor” figuráját Hajdu Gyözővel, a kolozsvári Igaz Szó folyóirat főszerkesztőjével azonosította.¹⁰³ Hajdu Gyözőre az erdélyi magyar közéletben ma sokszor Ceaușescu udvari költőjeként hivatkoznak, aki „1953-ban az Igaz Szó főszerkesztője lett, s maradt három évtizeden át.”¹⁰⁴ Népszerűtlenségét jól példázza a 2011-ben, a Székelyhon felületén megjelent, Fancsali Attila tollából származó *Lakást kapott Hajdu Gyöző, a kommunista rendszer hű szolgáloja* című cikk és az alája írt kommentek hangvétele. Az Igaz Szó főszerkesztőjéről többen állítják, hogy nevét egyszerre használta magyar és román alakban. Csiby Károly erre utalt egyik rendkívül indulatos, politikai vitacikkében: „Markó Béla kimenekítette az 1989-es marosvásárhelyi telefonkönyvben szégyenszemre egyazon lapon Hajdú Gyöző és Haidu Victor néven, de azonos telefonszámmal szereplő egykori főnökét és jóttevőjét valamikor 1989. december végén titokban, az éj leple alatt Marosvásárhelyről, az ottani magyarok jogos haragja és bosszúja elől (akik ezt megelőzően rendszeresen ürülékkel mázolták be a szeretett főszerkesztő elvtársa ajtaját)”.¹⁰⁵ Az egyik hozzászóló Fancsali Attila cikkéhez egy – a vers első soraihoz hasonló – rigmust írt le „1989-ben hallottam” bevezetéssel: „Lánc, lánc eszterlánc / Hajdu Victor mit csinálsz? / Elárultad a nemzetet! / Csókold meg a s....et !!!!”,¹⁰⁶ ennek a rigmusnak egy másik változatát édesapám szájából hallottam: „Egyedem-begyedem-tengertánc, / Hajdu sógor mit csinálsz? / Nem csinállok egyebet, / Árulom a népemet.”¹⁰⁷ Ezen a ponton találkozik egymással a népköltészet, a gyermekdalok szövegvilága, a huszadik századi városi közköltészet, a gúnyversek és politikai szlogenek, a csujogató énekek trágársága (ami egyébként nem is állt olyan távol Szilágyi Domokos játékosabb verseitől) és a modern műköltészet. A szóbeli és írásbeli hagyomány játszik itt egymásba. Nehezen lenne ellenőrizhető, hogy az idézett rigmusok húsz évvel korábban is léteztek-e, ahogy az is, hogy a gúnyversek ihlették-e Szilágyi Domokos költeményét, vagy esetleg fordítva történt (ahogy Petőfi egész verseivel is megesett, hogy átformálta őket a népköltészet). Lehetséges, hogy a keletkezésük között nincs ennyire szoros kapcsolat, de annyi biztos, hogy megkönnyítik a versszöveg értelmezését. Ágoston Vilmos megállapítása tehát verifikálhatónak tűnik, annál is inkább, mert Szilágyi Domokos egy 1969-es levelében is megemlíti: „Forradalmat csinálni a Romanovok ellen, az igen, de Hajdú (sic!) Gyöző ellen? H. Gy. még az ellenségeit is kompromittálja, egye meg a fene.”¹⁰⁸

Ebben a kontextusban a vers az irodalommal szemben felállított hatalmi elvárásokkal való szembehelyezkedésként értelmezhető. A szövegben szereplő Hajdú sógor a hatalom képviselőjeként beszél (erre erősít rá a *hajdú* szó denotatív jelentése is). Cs. Gyimesi Éva szerint a vers „a közérthetőség intézményesített elvárásait kegyetlenül karikírozó, kihívó ars poeticát” fogalmaz meg.¹⁰⁹ Ágoston Vilmos így írt a *közérthetőség* mögöttes jelentéséről: „Valójában az *érthető* és *érthetetlen* kifejezésekkel az *engedélyezett* és a *tiltott* helyettesítették.”¹¹⁰ Tehát ez a norma egyáltalán nem jelent valami világosan körülírható esztétikai kategóriát, kellően homályos ahhoz, hogy a hatalmi elvárások eufemizmusa legyen (csakúgy mint a *jó* és az *európai* kritériumok).

A versben legalább három megszólaló szubjektum különíthető el, ugyanakkor a megszólalók között nem mindig lehet egyértelműen különbséget tenni. A szereplőkről semmit nem ismerünk

¹⁰³ SZILÁGYI 1990, 188.

¹⁰⁴ FANCSALI 2011.

¹⁰⁵ CSIBY 2006.

¹⁰⁶ FANCSALI 2011.

¹⁰⁷ Édesapám, elmondása szerint, 1984 környékén hallotta ezt, kolozsvári értelmiségi körökben.

¹⁰⁸ SZILÁGYI 1990, 115.

¹⁰⁹ Cs. GYIMESI 1990, 68.

¹¹⁰ SZILÁGYI 1990, 187.

meg megnyilatkozásaikon kívül, csupán beszédmódjuk jellemzi őket. A versben megszólal a lírai én mellett a vádló szerepét játszó ördög ügyvédje, és a mondóka kérdésére választ adó Hajdú sógor is. Az ő megnyilatkozásaiban többször szerepel a halmozás retorikai alakzata, az egymás után sorolt rokonértelmű szavak feszültségkeltő eszközként való használata („Azt instállom, esedezem, óhajtom, kívánom, kérem, követelem, parancsolom, hogy érhető legyen, a betyár nemjóját!”). Az *instállom* kifejezés és a komikusan ható felkiáltás a *hajdú* szó denotatív értelmét hozza játékba, míg az intellektueltre jellemző megnyilvánulások a konnotatív jelentésre irányítják a figyelmet. A *Hajdú sógor* figurájához és a versben megszólaló lírai szubjektumhoz köthető megszólalások olykor összemosódnak, nehéz egyértelműen megmondani, hogy például az 5. paragrafusban melyikük nyilatkozik meg, de ebben az esetben a beszélő személye mellékessé válik.

A szöveg T. S. Eliot egyik gondolatát idézi („A jó vers már azelőtt közöl valamit, mielőtt az értelemig elhatolna, mondá Eliot.”). Ez a mondat az 1965-ös, *Séta Mr. Eliot körül* című esszéjében is szerepel: „Továbbá: azt is mondotta még Mr. Eliot, hogy a jó vers már azelőtt közöl valamit, mielőtt megértené az ember; és azt is mondotta, hogy a költészet menekülés az érzelmektől és menekülés a személyiségtől; de, mint minden tudós költő: saját gyakorlatában ő sem tartotta magát elméleti megállapításaihoz, főleg, ha e megállapítások vita hevében születtek...”¹¹¹ Az idézet metapoetikus jelleget ad a versnek, ezzel az „értekező-magyarázó szövegtípus irányába” mozdítja el.¹¹² Eliot hermeneutikai szempontból közelíti meg a líraiságot, számára az a megfelelő olvasás a helyes hermeneutikai szempontok szerint végrehajtott egzegézis. Ezt az egzegézist megkönnyítendő jelölte meg az idézeteket az *Átokföldjében*, ezért mellékelt a vershez olvasási utasításokat. „Mr. Eliot, mint mondani szokás, *nehéz* költő. Meg kell küzdeni vele és érte. De megéri. Ő maga elvárta, hogy az olvasó legalább annyi fáradságot szánjon a vers megértésére, mint az ügyvéd, aki fontos döntést tanulmányoz valamely bonyolult esetben.” – írta Szilágyi Domokos.¹¹³

Az ügyvéd alakja ebben a versben is feltűnik (a hetedik paragrafusban). Itt azonban a törvény betűjének értelmezéséhez a *vádló* szerepe is társul, hiszen a szentté avatási eljárásokból ismert ördög ügyvédje kerül be a szövegbe: „advocatus diaboli (pihegve jó)”.¹¹⁴ A „pihegve jó” szókapcsolat Czuczor Gergely 1832-es *Hunyadi* című versét idézi föl („De hírnök jó, s pihegve szól”),¹¹⁵ egyúttal komikus hatást is kelt. Az advocatus diaboli az olvasó eszébe juttathatja a *Kényszerleszállás* ördögöcskéjét, a *Magasan* ciklusban szereplő földre költözött ördögöket, és a *Napforduló* című versben szereplő Mefisztó alakját is. A versbeli megszólalók más-más nyelvi stílusrétegekben beszélnek: Hajdú sógor parancsol és az (ál)értelmiségi megnyilatkozási módokat parodizálja („...a költészet első számú ellensége a félműveltek és rosszul műveltek tábora” – írta Eliotot idézve),¹¹⁶ az ördög ügyvédje vádbeszédet mond és érveket sorakoztat fel („In primis”, „Pro secundo” és „Pro tertio”). A vádbeszéd kezdetén egymás után két aposztrophé található: „Verd csak a gépet nyavalyás / aki vagy Nem kell ennek uraim forró olaj se spanyolcsizma (ez különben nemzetközi szabadalom akárcsak az inkvizíció) testvéreim krisztusban s a sátánban / főleg mindkettőben egyszerre hogy megkavarjuk a delikvenst”.

Az „ITT A THANATOS-RÁDIÓ PONTOS IDŐJELZÉST ADUNK” sor hirtelen médiumváltást hoz a versszövegen belül (amit a kapitális szedés is érzékeltet). Mátray László

¹¹¹ SZILÁGYI 1986b, 18.

¹¹² Cs. GYIMESI 1990, 70.

¹¹³ SZILÁGYI 1986b, 19.

¹¹⁴ SZILÁGYI 1978, 214.

¹¹⁵ CZUCZOR 2007.

¹¹⁶ SZILÁGYI 1986b, 18.

zenialis versmondó lemezén ezt a sort a rádióbemondók monoton (a régi készülékek enyhén torzított) hangján szavalta, ezzel mintegy visszahelyezve a versmondatot „eredeti” médiumába, az írásbeliségből a szóbeliségbe. A pontos időjelzésről azonban kiderül, hogy mégsem annyira pontos: „1968 tele következik a csíkszentjehovai időszámítás szerint másutt persze máshogy számítják rettenetes ez az anarchia jómagam most 1582 október 10-ét írok – ez nem anno Domini mert a pápa kivette az Ő ellenőrzése alól”. A csíkszentjehovaiság tehát nem csak térbeli és kulturális, hanem temporális síkon is elkülönülést jelent a világ többi részétől. A mindent osztályozni kívánó logika miatt az időről és a halálról való gondolkodás is megváltozott: a korábban biztos pontot jelentő fogalmak relativizálódtak: „az abszolútum szertefoszlott uraim”. Ebből következően az egyéni életidő mellett a történelmi idő fogalma is problematizálódott.

Sőt, ahogy Derrida is rávilágít, maga az írás sem más, mint tér- és időbeli elhelyezés (halogatás): „*El-különböződés* mint temporizáció, *el-különböződés* mint térben-elhelyezés.”¹¹⁷ A jel ugyanis itt térbeli létező, de jel-létéhez hozzátartozik az időbeli elcsúsztatottság is: csak akkor válhat jelentővé, ha lesz valaki, aki hajlandó lesz figyelni a jelentésére. Az időstruktúrák dekonstruálódására látszanak utalni a különböző szövegrészek mellett függőlegesen álló (fentről lefelé szedett) szavak és egyenes vonalak is: „INNEN / AKKOR / S A KETTŐ KÖZÖTT”. Ezek a vizuális elemek egyszerre hozzák játékba a jelek tér- és időbeli elhelyezésének problémáit. A jel egyszerre utal vissza a múltra, áll kapcsolatban a jövővel és teremti meg a jelent. Mivel olyan prezencia, ami nem önmagára vonatkozik, kénytelen a többi létezőtől el-különböződni, hogy valóban önmaga lehessen. „Ez a dinamikus konstituálódó és megosztó intervallum az, amit »térben-elhelyezésnek« nevezhetünk, az idő térré válása, vagy a tér idővé válása (temporizáció)” – írja Derrida.¹¹⁸ Ez történik meg Szilágyi Domokos versében is: az idő térré és a tér idővé válik.

A versben megszólaló rádió és a képi elemek együttes jelenléte multimediálissá teszi a szöveget. A különböző hírforrások (újság, rádió) szövegbe emelése a kötet más verseire is jellemző, a *Haláltánc-szvit*ben Ilse Koch halálhíre szerepel, az *Ez a nyárban* a „bumm – becsapódnak a / napihírek” részlet után dadaista nyelvezetű hírparódiák következnek. A huszadik században először a dadaista művészek emelték be a hírközlő médiumokat a költészetbe, a kollázsok és a kalapversek segítségével. A század folyamán a média egyre nagyobb teret nyert a mindennapi életben, olyannyira, hogy Ihab Hassan szerint (a nyolcvanas évek elején) már „a média formálja hétköznapi tényeinket. (...) A rádióasztrológiától legtitkosabb szívünk kedélyállapotáig, a média immanenciája immáron a Logosz szétszóródását eredményezi.”¹¹⁹ Hassan ebből a „20. századi gnózisból”¹²⁰ származtatja a posztmodern gondolkodást. Szilágyi Domokos verseiben felfedezhetjük a posztmodern látásmódot, a média immanenciája itt is kezdi éreztetni a hatását, noha valóságteremtő ereje kétséges, hiszen az értelmetlen hírek paródia tárgyává lesznek. De a versben hirtelen megszólaló rádióadás értelmezhető – Hassan szavaival élve – a tudat technikai kiterjesztéseként.¹²¹

A „piros gömbökből pirkadó hajnali gyékényszatyrok fohásza” szövegrészlet párhuzamba állítható a dadaista szövegekkel, és Chomsky híres példamondatával is: „Színtelen zöld eszmék dühödten alszanak.”¹²² Chomsky ennek segítségével azt akarta bemutatni, hogy egy mondat akkor is lehet grammatikailag tökéletes, ha a jelentése teljesen értelmetlen. Hasonlóan funkcionál Szilágyi Domokos versmondata is, ami nyelvtanilag ugyan tökéletes, de értelmezni

¹¹⁷ DERRIDA 1991, 48.

¹¹⁸ DERRIDA 1991, 51.

¹¹⁹ HASSAN 1996a, 191.

¹²⁰ HASSAN 1996b, 194.

¹²¹ HASSAN 1996b, 194.

¹²² KENESEI 2009.

nem könnyű. A jelentés nélküli mondatot a versszöveg is megkísérli értelmezni (vagy legalábbis kommentárt fűzni hozzá), ezen a ponton a szöveg szinte önmaga metatextusává válik: „Ad 1: piros gömbök: a bűvös szó következik: modernség! Csakhogy modernség és marhaság közé ne tegyünk = jelet. Modernül is lehet gondolkodni, l. Shakespeare-t.” A modernség értelmezéséhez érdekes adalék lehet Szilágyi Domokos egyik interjújának részlete: „Szerintem modern mindaz, ami jó, ami magán viseli a tehetség jelét — úgy is mondhatnám: bélyegét. Ama Káin-félet. Mert gyilkos a költő is, testvérgyilkos: leleplez, föltár, kikiált s ezzel bizony öl. (Magamagát is.)”¹²³ A költészet tehát ebben a kontextusban nem a személyiségtől való menekülést jelenti, épp ellenkezőleg: az alkotás lehetőséget teremt a szubjektumnak az önmagával való (végső) szembesülésre. A piros gömböket egy asszociáció a Bohr-féle atommodell gömbjeivel köti össze „(a Bohr-féle atom-modellt senki nem látta a valóságban – tehát nem létezik? S a modell nem valóságábrázolás?).” Ez a gondolat a szöveg utolsó harmadában teljesedik ki, amikor a vádbeszéd után a egy másik beszélő nyilatkozik meg, akit – jobb híján – lírai énnel nevezhetünk: „hihetem hogy belőletek lefordítottam amit érdemes / és csak úgy érdemes ha mindent / s ha nem is akkora mint a valóság de egész az én mindenségem / s mint minden egész lehetőségeiben határtalan”. Itt már nem a valóság szolgálai ábrázolása (utánzása) a cél, hanem a valóság újraalkotása, a műegész mint megkonstruált valóság válik az atommodellhez, a világ tudományos újraalkotásához – modellezéséhez – hasonlatossá. Cs. Gyimesi Éva észrevétele szerint ez a részlet A láz enciklopédiájában megfogalmazott ars poeticára emlékeztet.¹²⁴ A láz enciklopédiájában szereplő hasonló versmondat: „Kaptatok, reménytelenül, nézván a tájat, az idő tájait, és amit látok, megpróbálom lefordítani szépséggé.”¹²⁵ A két megnyilvánulás közötti fő különbség, hogy A láz enciklopédiájában a megszólalás jelen idejű (vagyis a jövőre is vonatkozik), míg a Hogyan írjunk versetben a múlt idő miatt csupán retrospektív értelmű lehet. Ráadásul a visszatekintés során korábbi költői vállalkozás, az egész létrehozására tett kísérlet sikere is megkérdőjeleződik.

A vádbeszéd a transzcendencia tagadásával ér véget: „Pro tertio belülről is eretnek – testének titkos temploma (Babits) ellen fölláztak eretnek zsigerei idegei véredényei csontjai nem is szólva halhatatlan lelkéről amely nem létezik”. A versben ezután változik meg a beszélő személyisége, itt szólal meg a lírai én először, – ahogy Cs. Gyimesi Éva rámutatott –¹²⁶ Walt Whitman szavait beemelve a költeménybe: „ó uram / nincs pihenésem ó uram nincs étkem álmom italom”. A szöveg itt a Kolumbusz imáját idézi, amihez a költő saját fordítást és két önálló parafrázist is írt.¹²⁷ Szilágyi Domokos az angol mellett románból is fordított, az Arany Jánosról írt nagyesszéje után Eminescuról monográfiát tervezett, a kortárs világirodalmat is figyelemmel kísérte, érdeklődve olvasta a beatnikeket, a dühös ifjakat és Beckettet,¹²⁸ egy vitriolos cikkben még a Kerouacékat ért bírálatok ellen is tiltakozott.¹²⁹

A vádbeszéd után a Whitman-idézetre épülő imaszerű, vallomások jellegű szöveggel találkozunk: „vérem koleszterinszintje nőttön nő gyomrom túlterhelték elméletek csontjaimból dekalcinálódik a remény / éjjel fölriadok arra hogy ez milyen szép milyen borzasztó ez és keresem a szavakat rá”. A reményvesztés testi tapasztalattá változik, a száraz orvosi szakszavak szinte észrevétlenül válnak költőivé a metaforában. A reményvesztéssel együtt a lázadó test is

¹²³ BEKE 2005, 86.

¹²⁴ Cs. GYIMESI 1990, 67.

¹²⁵ SZILÁGYI 1967, 53; SZILÁGYI 1978, 190.

¹²⁶ Cs. GYIMESI 1990, 66.

¹²⁷ Cs. GYIMESI 1990, 70.

¹²⁸ SZILÁGYI 1986b, 19.

¹²⁹ SZILÁGYI 2005.

megtört, a lelkesedés és a vitális erő végleg elveszett. Az „advocatus diaboli” karaktere lehetőséget ad a vers vallásos olvasatára is, de itt nem a költőszereplő megdicsőüléséről (szentté avatásáról) van szó, sokkal inkább az ellenkezőjéről. Kárhozat-történetként lehetne olvasni ezt a szöveget (hasonlóan a Napfordulóhoz vagy a Kényszerleszálláshoz), ha ugyan lenne hová elkárhozni – mert a szöveg efelől is kétséget hagy. Még a pokol elfogadásához is hitre van szükség, de itt a hit csak átmenetileg (és iróniával kezelve) van jelen. Nem marad más, csak a kétely és a mindent átható reménytelenség.

Mészáros Sándor szerint a posztmodern irodalom legfőbb jellemzői: „a rájátszás, a különböző stíluskorszakok imitatív megidézése, a kifordítás, átértelmező idézés, az intarzia, a nyelvjátékok, az egymásba át nem fordítható szövegvilágok mellérendelése, a metaforikusság elve”.¹³⁰ A posztmodern irodalomban kitüntetett szerepet kap a szövegek transzformációja, vagyis – Genette szavaival élve – a hypertextualitás.¹³¹ A szövegek egy transztextuális térben értelmeződnek, ahol az intertextualitás egyre kitüntetettebb szerepet kap (ebből következően elmosódik a határ plágium és jelöletlen idézet között). A posztmodern irodalomban a hypertextualitás (olyan szöveg létrehozása, ami nem létezhetne egy másik szöveg, a hypotextus nélkül) szerepe felértékelődik, különösen annak kifinomultabb formájáé, amit Genette imitációnak nevez. Ilyen imitatív kapcsolatot mutat ki Genette az Ulysses és az Odüsszeia között, a magyar irodalomban ilyen például a Szigeti veszedelem és az Új Zrínyiász közötti kapcsolat.

Szilágyi Domokos versében az ars poetica elváráshorizontjának (és egyúttal architextusának) felidézése együtt jár a szerzőiség tudatos és erőteljes kihangsúlyozásával, ami Sz. Molnár Szilvia szerint a neoavantgárd experimentális irodalom fontos jellemzője – szemben a posztmodern tendenciákkal, ahol a szerző szerepe másodlagossá válik.¹³² A szerzőiség hasonlóan fontos szerepű az Ez a nyár esetében is. Szilágyi Domokosnak ugyanakkor olyan imitatív versei is vannak, ahol a szerzőiség teljesen háttérbe szorul, mint a Változatok egy képzeletbeli Weöres-versre, a Boreas, a Duk-dukság, a Lilla vitézre emlékezik, a Két Ovidius és a Palimpszeszt alcímű Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből szövegekben.

A neoavantgárd és posztmodern recepciótörténetben hosszú ideig a két korszakfogalom közötti kapcsolódás helyett inkább az egymástól való elszakadást hangsúlyozták (erre a problémára Kékesi Zoltán mutatott rá).¹³³ A posztmodern irodalomról folytatott diskurzusban helyenként az is kérdéssé válik, hogy beszélhetünk-e egyáltalán posztmodern költészetről. Sz. Molnár Szilvia meglátása szerint a posztmodern mint irodalomtörténeti fogalom elsősorban prózai művekkel kapcsolatban használatos, míg a neoavantgárd stílusok elsősorban a lírához kötődnek.¹³⁴ Kappanyos András szerint nem állíthatjuk biztosan, hogy létezik posztmodern líra, de az ellenkezőjében sem lehetünk biztosak, mert a posztmodern poétikai attribútumai nem a lírára szabottak, ráadásul szerinte a posztmodern alapvető kondíciói ellentétesek a líraisággal.¹³⁵ Ez okozza, hogy egymással párhuzamosan létezik egy olyan költészeti magatartás, amelyik nem akar tudomást venni a posztmodernről és egy olyan, ami – akár iróniával, akár nélküle, de – reagál a posztmodern tendenciákra.

Úgy gondolom, hogy az életműnek egyaránt fontos részei a neoavantgárd experimentális lírához köthető intermedialis alkotásmód, a játékoság, illetve a metanarratívából kiábránduló,

¹³⁰ MÉSZÁROS 1991, 150.

¹³¹ GENETTE 1996.

¹³² SZ. MOLNÁR 2004a, 68.

¹³³ KÉKESI 2003, 7.

¹³⁴ SZ. MOLNÁR 2004a, 68.

¹³⁵ KAPPANYOS 2003.

detotalizálódó történelemszemlélet. Ebből következik, hogy Szilágyi Domokos esetében – noha a posztmodern líraiságot nehéz definiálni – mégis beszélhetünk posztmodern költeményekről. Életműve rendkívül gazdag, további versei, esszéi, kései alkotásai, kötetekbe fel nem vett művei, karcolatai és novellái mind-mind további elemzések tárgyát képezhetnék.

Bibliográfia

- SZILÁGYI Domokos 1962. Álom a repülőtéren. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest (Forrás könyvsorozat).
- SZILÁGYI Domokos 1967. A láz enciklopédiája. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.
- SZILÁGYI Domokos 1978. Kényszerleszállás. Összegyűjtött versek. Kiad. DÁVID Gyula. Bev. KÁNTOR Lajos. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZILÁGYI Domokos 1986a. „A Beszélgetés a rakparton ürügyén”: KÁNTOR Lajos (szerk.): A költő életei. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 22–24.
- SZILÁGYI Domokos 1986b. „Séta Mr. Eliot körül”: KÁNTOR Lajos (szerk.): A költő életei. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 17–20.
- SZILÁGYI Domokos 1990. Visszavont remény. Szilágyi Domokos levelei Méliusz Józsefhez. Szerk., jegyz., tan. ÁGOSTON Vilmos. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- SZILÁGYI Domokos 2005. „Az elégedetlenség joga”: PÉCSI Györgyi (szerk.): Kényszerleszállás. Szilágyi Domokos emlékezete. Nap Kiadó, Budapest, 100–103.
- APOLLINAIRE, Guillaume 1967. Legszebb versei. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest.
- BEKE György 2005. „Szilágyi Domokos”: PÉCSI Györgyi (szerk.): Kényszerleszállás. Szilágyi Domokos emlékezete. Nap Kiadó, Budapest, 84–88.
- CULLER, Jonathan 2000. Ford. Széles Csongor. Aposztrophé. Helikon 4, 370–389.
- CZUCZOR Gergely 2007. Válogatott művei. <http://mek.oszk.hu/04700/04768/04768.htm> [Utolsó elérés: 2015. 03. 23.]
- CS. GYIMESI Éva 1990. Álom és értelem. Szilágyi Domokos lírai létértelmezése. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- CSIBY Károly 2006. „Lesz-e székely feltámadás? – 2 –” Európai idő hírmagazin. <http://www.eido.com/EI200606-03.htm> [Utolsó elérés: 2015. 03. 23.]
- CSOKONAI VITÉZ Mihály 2012. Összes versei. <http://mek.oszk.hu/00600/00636/html/> [Utolsó elérés: 2015. 03. 15.]
- DERRIDA, Jacques 1991. „Az el-különböződés.” Ford. Gyimesi Tímea: BACSÓ Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 43–63.
- DÉKEI Krisztina 2010. „Rombolnak és építenek. KÉP/VERS, vizuális és konkrét költészet.”: Balkon 4, 5–7.
- DSIDA Jenő 2003. Légy már legenda. Összes verse és műfordítása. Szerk., bev. CSISZÉR Alajos. Püski Kiadó, Budapest.
- FANCSALI Attila 2011. „Lakást kapott Hajdu Győző, a kommunista rendszer hű szolgálója.” Székelyhon. <http://www.szekelyhon.ro/aktualis/hajdu-gyozo-lakast-kapott-a-polgarmester-nem-ismeri-a-varos-magyarokat> [Utolsó elérés: 2015. 03. 22.]
- GENETTE, Gérard 1996. „Transztextualitás.” Ford. Burján Mónika: Helikon 1-2, 82–90.
- GINTLI Tibor (szerk.) 2010. Magyar irodalom. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. NAGY Péter 2008. A betűcivilizáció szétrobbantása. Szombathy Bálint szupergutenbergi

- univerzuma. Ráció Kiadó – Magyar Műhely kiadó, Budapest (Aktuális avangárd 14.).
- HABERMAS, Jürgen 1996. „A modern – befejezetlen terv.” Ford. n.: PETHŐ Bertalan (szerk., bev.): A posztmodern. Platon Könyvkiadó, Budapest, 239–244.
- HASSAN, Ihab 1996a. „Korunk evidenciája.” Ford. n.: PETHŐ Bertalan (szerk., bev.): A posztmodern. Platon Könyvkiadó, Budapest, 189–193.
- HASSAN, Ihab 1996b. Öt mellérendelő állítás a posztmodernizmus kultúrájáról Ford. n.: PETHŐ Bertalan (szerk., bev.): A posztmodern. Platon Könyvkiadó, Budapest, 194–195.
- HEGEDÜS Géza 2000. Világirodalmi arcképcsarnok. <http://mek.oszk.hu/01300/01391/html/> [Utolsó elérés: 2015. 03. 12.]
- HELLER Ágnes 2003. „Mi a posztmodern – húsz év után”: Alföld 3, 3–15.
- ILIA Mihály 2005. „Szilágyi Domokos: Búcsú a trópusoktól”: PÉCSI Györgyi (szerk.): Kényszerleszállás. Szilágyi Domokos emlékezete. Nap Kiadó, Budapest, 123–124.
- JAUSS, Hans-Robert 1995. „Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja.” Ford. Bernáth Csilla: DOBOS István (szerk.): Bevezetés az irodalomelméletbe. Szöveggyűjtemény. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 163–190.
- K. JAKAB Antal 2005. „A kétely költője”: PÉCSI Györgyi (szerk.): Kényszerleszállás. Szilágyi Domokos emlékezete. Nap Kiadó, Budapest, 116–119.
- KANT, Immanuel 2009. „Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?” : HERMANN István (vál., bev.) – VIDRÁNYI Katalin (Ford., jegyz.): A vallás a pusztta ész határain belül és más írások. Gondolat, Budapest [eredeti kiadás: 1974]. <http://mek.niif.hu/06600/06616/html/#14> [Utolsó elérés: 2015. 03. 12.]
- KAPPANYOS András 2003. „Van-e posztmodern líra?": Alföld 3, 52–57.
- KÁNTOR Lajos – LÁNG Gusztáv 1971. A romániai magyar irodalom 1945–1970. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- KENESEI István 2009. „A 80 éves Chomsky jelentőségéről”: Magyar Tudomány 9. <http://www.matud.iif.hu/2009/09sze/02.htm> [Utolsó elérés: 2015. 03. 23.]
- KÉKESI Zoltán 2003. Médiumok keveredése. Nagy Pál műveiről. Ráció Kiadó, Budapest (Aktuális avangárd 4.).
- LÁNG Gusztáv 1976. „A költő és az őszinteség”: A jelen idő nyomában. Kritikák, vitacikkek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 17–23.
- LYOTARD, Jean-François 1996. „A posztmodern állapot” Ford. n.: PETHŐ Bertalan (szerk., bev.): A posztmodern. Platon Könyvkiadó, Budapest, 226–234.
- MÉSZÁROS Sándor 1991. „A neoavangárd és a posztmodernizmus – a hazai stílustörténeti kutatások tükrében”: Irodalomtörténet, 124–150.
- MIRZOEFF, Nicholas 2000. „Mi a vizuális kultúra?” Ford. n.: Ex Symposion 32, oldalszám n. http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page__surfer&csa=load_article&rw_code=mi-a-vizualis-kultura_952 [Utolsó elérés: 2015. 03. 11.]
- MITCHELL, W. J. T. 2007. „A képi fordulat.” Ford. Hornyik Sándor: Balkon 11–12, oldalszám n. http://www.balkon.hu/2007/2007_11_12/01fordulat.html [Utolsó elérés: 2015. 03.

11.]

- NIETZSCHE, Friedrich 1989. A történelem hasznáról és káráról. Ford., bev. Tatár György. Akadémiai Kiadó, Budapest (Hermész Könyvek).
- PÉCSI Györgyi 2008. „Az értelmezés zavarai”: Forrás 6, 19–35.
- PILINSZKY János 1992. Összegyűjtött versei. Szerk., tan. Jelenits István. Századvég Kiadó, Budapest (2000 Könyvek).
- POMOGÁTS Béla 1982. Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Budapest.
- POMOGÁTS Béla 1990. „Búcsú a költészettől?": Kisebbség és humánium (műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból). Tankönyvkiadó, Budapest, 202–227.
- POMOGÁTS Béla 2004a. „Folklorizáció és avantgárd Szilágyi Domokos és nemzedéke költészetében”: A költészet szigettengere. Littera Nova Kiadó, Budapest, 276–283.
- POMOGÁTS Béla 2004b. „Nyugtalanosságok egyensúlya. Szilágyi Domokosról.”: A szellem köztársasága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 525–529.
- POMOGÁTS Béla 2005. „Költészet. zene. hagyomány. Pomogáts Béla beszélgetése Szilágyi Domokossal.”: PÉCSI Györgyi (szerk.): Kényszerleszállás. Szilágyi Domokos emlékezete. Nap Kiadó, Budapest, 57–62.
- POMOGÁTS Béla é. n. A romániai magyar irodalom. Bereményi Könyvkiadó, Budapest (Irodalomtörténeti kismonográfiák).
- RADNÓTI Miklós 1985. Versek és műfordítások. Bev. Cs. Gyimesi Éva. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.
- SZ. MOLNÁR Szilvia 2004a. „A képvers-értés története: a neoavantgárd”: Iskolakultúra 4, 61–70.
- SZ. MOLNÁR Szilvia 2004b. Narancsgép. Géczy János (vizuális) költészete és az avantgárd hagyomány. Ráció Kiadó, Budapest (Aktuális avantgárd 18.).
- SZALAI Zsuzsanna 2007. „Szó és kép találkozása – képversek a boncasztalon”: Lazarillo 1, 87–98. http://www.prae.hu/prae/lazarillo.php?menu_id=112&jid=3&jaid=30 [Utolsó elérés: 2015. 03. 20.]
- SZAKOLCZAY Lajos 2010. „Szilágyi Domokos, a metafizikus költő. Beszélgetés Cs. Gyimesi Évával.”: Párbeszéd és perbeszéd, interjúkötet. Magyar Napló, Budapest, 312–331.
- SZÁVAI Géza 1981. „A viszonylagosság költészete avagy a rím enciklopédiája”: Szinopszis. Albatrosz Könyvkiadó, Bukarest, 11–16.
- SZEGEDY – MASZÁK Mihály 2010. „KÉP/VERS, vizuális és konkrét költészet”: Balkon 4, 2–4.
- T. SZABÓ Levente 2008. „A Szilágyi Domokos körüli vita mint az irodalomtörténet provokációja”: Irodalomtörténet 1, 115–124.
- UTASSY József 1981. Pokolból jövet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- VILLON, François 1987. Összes versei. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

CSABAI MÁTÉ

A szív örvényei, avagy az újrakezdés regénye: Narratívák és dekonstrukció Kemény Zsigmondnál

Az újraolvasás szükségége

Kemény Zsigmond sok ideig a romantikus-realista regényirodalom dialektikáján belül talált csak értelmezésre, de az utóbbi másfél évtizedben új távlatokat nyitva, megindult az életmű modern szemléletű feldolgozása, mely folyamatot Szegedy-Maszák Mihály nyitotta meg monográfiájával.¹ Nem mintha korábban nem lettek volna kísérletek az életmű újraértékelésére, de ezek leginkább csak az új szempontrendszerek szükségére figyelmeztettek. Barta János esztétikai szempontú megközelítésében például kénytelen megállapítani, hogy az újabb olvasók számára „a művek a maguk egészében nincsenek a művészet szubsztanciájával átítatva”, s hogy legfőbb alkotásaiban is található tökéletlen, félkész szövegrészek, melyek óhatatlanul a dokumentum-próza szintjére süllyesztenek őket.² Mielőtt azonban a kiemelkedő művek mellett „olvashatatlanok” neveznénk a kisebbeket – vagy azzal tennénk őket félre, hogy „nem lépi[k] át az esztétikai küszöböt”³, érdemes Keményt kiragadnunk a korszak kánonjában szilárd helyet foglaló milióból. Ahogy számos regényének, úgy *A szív örvényeinek* különösen ártalmas, ha abba a romantikus regényirodalomba próbáljuk behelyezni, melyhez maga a mű is ambivalens módon viszonyul.⁴

Nem célokom tehát, hogy a kisregényt valamely áramlathoz soroljam, ahogy az sem, hogy méltó helyét keressem a kánonban. Miközben a kánon időtlenséget feltételez, elkerülhetetlen, hogy az újabb kori olvasók érdeklődésének középpontjába más kerül, ők új igényeiket pedig a szüntelen termelő regényipar mellett az újraolvasásokban elégtik ki. És noha a New Criticism „az irodalmi alkotásoknak akkoriban uralkodó eszmei kisajátítását”⁵ ellenezte, be kell látnunk, hogy korunk filozófiai – így a dekonstrukció a múlttól, az irodalomról és az emlékezetéről alkotott diskurzusai, illetve mindaz, ami ezekből a köznapi gondolkodásba és a kor erkölcsiségébe átszivárgott – elkerülhetetlenül hatással vannak olvasói értelmezésekre. Ezért nemhogy életrajzi és történelmi tényeket kell figyelmen kívül hagynunk (hiszen ez már a pozitivistá irodalomtudomány meghaladásával megtörtént), hanem bizonyos mértékig eliminálnunk is kell azt a történelmi-társadalmi közeget, melyben a regény játszódik. „A megértés végrehajtásában igazi horizontösszeolvadás történik, mely felvázolja a történelmi horizontot, s ugyanakkor meg is szünteti.”⁶ Cél, hogy ne csak az olvasó helyezkedjen bele a regényvilágba, hanem legalább annyira a regény is az olvasóba – máskülönben hogy *jelentene* akármit is?

Minden művészeti alkotásnak megadatott az átértelmezhetőség képessége, s ez a párhuzamosan élő, de szöges ellentétben álló olvasatok létezését sem zárja ki. Az olvasás dinamikus pontja az olvasó, akinek változása folytán a mű újabb és újabb összefüggésrendszerekbe kerülhet, mely árthat vagy javíthat egy-egy regény megítélésén. A modern szempontú újraolvasás nyomán

¹ SZEGEDY-MASZÁK 2007.

² BARTA 1980, 6.

³ Uo.

⁴ SZEGEDY-MASZÁK i. m. 114.

⁵ SZEGEDY-MASZÁK 2011, 14.

⁶ GADAMER 1984, 217.

számos munka bemutatta már, hogy Kemény regényei a modern dialektikába kerülve nemcsak többletjelentés(eke)t kapnak, illetve visszanyerik elveszettnek vélt értéküket, hanem arra is rácsafolnak, hogy eljárt volna felettük az idő. Noha a 19. századi irodalom számos alkotóját elkezdte már újraolvasni a szakma, a Kemény-életmű egyike azoknak, melyek a legtöbbet nyer ezen újraolvasási mozgalommal.

Kemény Zsigmond egy rendkívül termékeny alkotói időszakában, 1851-ben írta meg *A szív örvényei* című kisregényt. Ezekben az években még két jelentős művet írt, a *Férj és nő* (1852) és a *Ködképek a kedély láthatárán* címűt (1853), melyek „egyszerre hordozzák magukon a hagyomány nyomait s tesznek (...) kísérletet mindennemű tradíció meghaladására”.⁷ Az író művészetét ekkoriban a nemzeti hagyományokat megőrző és segítő művelődésprogram határozta meg, melynek alapvető mozzanata volt „egy elméletileg is megalapozott modern magyar regényirodalom”.⁸ E korszak műveinek tapasztalati, poétikai és narrációbeli modernisége vitathatatlan; legfőbb erényük morális célzatosság nélküli, de jellemzi őket a kor kérdéseivel való reflexív és érzékeny bánásmód. A tárgyalt mű ugyanakkor egyedülálló a romantikus hagyományhoz fűződő viszonya miatt is, nem csoda, hogy első elemzője, Péterfy Jenő is ebben a dialektikában foglalkozott vele. Péterfy olvasata korántsem helytelen, sőt érdemes elsődlegesnek neveznünk. Az örvény az emberi lét öntudatlan sodródásának allegóriája, véli, melyből kikerülni egy teljesebb én létrejöttét jelenti.⁹

Az ötvenes évek Kemény-műveinek lényeges elemei a világnézeti alapok összeomlása közepette erkölcsi-társadalmi dilemmáikkal küzdő hősök,¹⁰ kiknek jelentősége abban rejlik, hogy a különböző filozófiai és vallási áramlatok útvesztőjében¹¹ végzett harc mind az egyén, mind a közösség identitásának elvesztése ellen is folyik. Az író szerint ebben a zavaros dialógusban a regény műfaja válhat a legjobb útmutatóvá:

...hátha (...) van valami tárgyilagos igazság, melyet saját szempontjából érteni, sőt dicsérni sem lehetetlen. Korunk ezen tulajdonainak leginkább bír a szépirodalom minden nemei közt a legkétségesebb esztétikai becsű, a legformátlanabb alakú, ti. a regény, eleget tenni. Törvényei oly engedékenyek, köre oly tág, hogy majd mindent a művészi feldolgozás anyagává tehet.¹²

Vizsgálódásom szempontjából releváns Z. Kovács Zoltán elemző tanulmánya,¹³ Pintér Borbála^{14,15} más műveket is érintő Kemény-olvasatai és elemzése, illetve Szegedy-Maszák már említett monográfiájának idevágó fejezete. Tanulmányomban megkísérlem bemutatni, miként teremt lehetőséget *A szív örvényei* című kisregény narrációja a modern értelmezéshez, hogyan képes a megalkotottság központi szerepe ennek az értelmezés kulcsává válni. Az újraolvasás tétkérdése, hogy lehet-e a 21. század igényeivel, nézőpontjaival, társadalmunk és normáink alappillérein megmaradva olvasni Kemény művét. Hiszen a kisregény kevésbé

⁷ PINTÉR 2005, 110.

⁸ BÉNYEI 1996, 258.

⁹ PÉTERFY 1983, 554.

¹⁰ A *Férj és nő* című regényben Kemény a nemesség a polgári társadalomba való lehetséges beilleszkedéséről szól, amely csak úgy lehetséges, ha szembenéznek hibáikkal. A *Ködképek a kedély láthatárán* című regényben az erkölcsi romlás a sorsok tönkretévője, ahol minden botlás elnyeri büntetését (Florestánnak más gyermekét kel nevelnie, Cecilt megveti a férje).

¹¹ „[C]sökkent a keblünkben a hit az igazságok iránt (...). A régi jogviszonyok bukása a létező társadalmi rend alapjait is ingatagabbakká tette.” (KEMÉNY 1971, 192).

¹² KEMÉNY 1971, 194.

¹³ Z. KOVÁCS 1995, 542–554.

¹⁴ PINTÉR 2005.

¹⁵ Uő. 2010.

ejt gondolkodóba a szerelemtől és az érzelmektől, mint ahogy azt egy romantikus regénytől várnánk. Sokkal inkább szól az interpretációk nehézségeiről, a narratívák szubjektivitásáról és hálózatszerűségéről, és a valóság lehetséges feldolgozásairól, mely kérdésekben a dekonstrukció képviselői, Jacques Derrida és Paul de Man szemlélete lesz mérvadó. A modern nyelv- és emlékezetfelfogás problematikáját tárgyalva pedig nyilvánvalóvá válhat: *A szív örvényei* megállja a helyét a dekonstrukció dialektikájában.

A narrációelemzés létjogosultsága a dekonstrukcióban

Gérard Genette¹⁶ az elbeszélés szó három jelentése között tesz különbséget, melyek közül kettő lényeges vizsgálódásom szempontjából. Az elbeszélés jelentheti a diszkurzus eseményeinek egymásutánját, egy történet elemeinek láncolatát és kapcsolódási módjait, illetve jelentheti magát a narráció aktusát, a történetmondást. Megállapítja, hogy minél kevésbé hiteles egy történet, illetve minél nagyobb hangsúly kerül annak fikcionalitására, annál fontosabb az elbeszélés aktusa és mikéntje. Minden narratív kijelentés rendelkezik nézőponttal, és jellemezhető a distancia fogalmával is – ahogy látni fogjuk, ezek az elemek igen meglepő funkciókban tűnnek majd fel a kisregény elemzése során.

A dekonstrukció teoretikusai meglehetősen keveset foglalkoznak a narratológia kérdéseivel. Mivel a dekonstrukció művelete a szövegek alapelemekre bontását jelenti, Derrida és mások értekezései ritkán jutnak érdemben tovább a szövegek nyelvi szintjeinél, és még ritkábban hoznak létre önálló narratológiai elemzéseket; egyébiránt mindennemű irodalmi elemzés legfeljebb a nyelvészet és a filozófia szűk keresztszélén történhet meg. A dekonstrukciós narrációelemzés célja azt vizsgálni, hogy egy szöveg narrációs szálai, nézőpontjai és fokalizációegyüttese létrehoz-e új jelentésszfért. Ez szükségszerű elszakadást jelent a szerzői szándékoktól, és többnyire „inkább fogalmi és alakzati implikációkra összepontosít”, de – ahogy Culler megállapítja – nem változtatja szabad asszociációs folyamattá az értelmezést. A jelentés a dekonstrukció gondolkörében nem a nyelvi közlés forrása, hanem produktuma; ennek megfelelően egy irodalmi szövegnek a különböző nyelvi közlés(reteg)ek (narrációk) mentén kell létrehoznia a jelentést. Hiába fontos tézise, hogy a jelölő szertefoszlik minden megnyilatkozással, ennél fogva a jelentés sem megragadható, csupán nyomai léteznek a beszédben és a szövegben, Derrida a jelentés jelenléte helyébe mégis a jelölők jelenlétét állítja, akik az aktus kezdeményezői, eredetei. Ha pedig a jelentésképzés műveletében a jelölők elsődlegesek a jelentéssel szemben, akkor a narrációelméletnek kétségkívül van helye a dekonstrukcióban.

A magyar szakirodalomban Bényei Péter¹⁷ foglalkozik a kérdéskörrel, szerinte a dekonstrukciós narratológia, ha létezik, három módon oldódik fel valami másban. Egyrészt, mivel a narratíva természeténél fogva szétfeszíti a logocentrikusság kereteit, a szövegben pedig szétválaszthatatlan a történet és az értelmezés, „a narratíva egyszerre logocentrikus és alogocentrikus, ugyanazt csinálja, mint a dekonstrukció” – így felesleges dekonstrukciós narratológiáról beszélni. Másrészt, de Man-t követve a narratíva az allegória szinonimája: minden szöveg narráció; létrejötté során egy fogalomrendszer képrendszerként ölt test, melynek elbeszélése egy figuratív szinten folyik. A harmadik elem a retorika: mivel a szöveg figurativitása bizonyíték arra, hogy nem helyezhető a logocentrikus struktúrába, a narratíva és a trópus működése egyirányú és összemosódik.

A fentiekben látható, hogy a vegytisztán dekonstrukciós narrációelemzés nemcsak módszereiben kidolgozatlan, hanem pontos meghatározása is bizonytalan. *A szív örvényeinek*

¹⁶ GENETTE 1996, 60–62.

¹⁷ BÉNYEI 2002, 34–49.

elemzése során így csak körvonalakra támaszkodhatom.¹⁸ Megvizsgálom, hogy a regény miként kísérli meg a valós világ rekonstruálását; milyen narratívákat, nézőpontokat és elbeszélői szerkezeteket használ, milyen szerepe van a hangsúlyozott megalkotottságnak, az erőteljes vagy háttérbe szoruló narrátori jelenlétnek. A mű egyik központi problémája a fikció és az igazság határa (ennek alárendelve kell majd vizsgálni az Agatha titkait tartalmazó szekrényt is), mely egészen különleges módon befolyásolja az elbeszélés mozzanatainak leírását, illetve megjelenésük terjedelmi arányait is.

Polifonikus regény

Ahogy Pintér Borbála észreveszi,¹⁹ de Szegedy-Maszák gondolatmenete is sejteni engedi,²⁰ *A szív örvényeire* bizonyos mértékig alkalmazható Mihail Bahtyin regénypolifóniáról szóló elmélete, mely szerint „[a] regény mint egész sokstílusú, több szólamú, több nyelvi réteget magába foglaló jelenség”,²¹ melyben a sokféle szólam, világlátás és narráció együtt érvényesül. Ezt a regényformát lehetetlen egyetlen elbeszélői tudat oldaláról, egyetlen monologikus megnyilatkozásként értelmezni. Az elbeszélő nemcsak egyszerűen behelyezkedik a szereplők világába, hanem engedi, hogy azok átvegyék a történetmondást, érvényesítsék nézőpontjaikat és többoldalú dialógus(oka)t hozzanak létre a narráción belül.

Illik azonban leszögezni, hogy a sablon nem alkalmazható teljes pontossággal *A szív örvényeire*, hiszen míg Dosztojevszkij regényeinél a nyelvi disszonancia, a heteroglosszia és a hangzásbeli sokféleség is részt vett a többszólamúság kialakításában, addig Kemény műve többnyire egységes – a romantika jegyeit magán viselő – hangvétellel vezeti a cselekményt. Itt a többszólamúság abban áll, hogy az egyes szereplők mennyi tudással rendelkeznek a regényvilág „valóságáról”, melyet a Pongrácz és Anselm szinte oknyomozó jelleggel felgöngyölíteni igyekeznek; illetve mi válik e tudáshalmazok közül az elbeszélés részévé. Ahogy látni fogjuk, Pongrácz egy már-már az elbeszélővel azonos szereplő, kinek elmondásából ismerjük meg a történet nagy részét, Anselm levelei által járul hozzá az elbeszéléshez, Agatha narratívája ellenben elmondatlan marad, mivel nem lepleződik le a szekrény tartalma. Ahogy számos helyen a modern regényirodalomban, úgy Keménynél is a cselekménynél nagyobb fontosságú a belső dialogizáltság: minden jelenség mást jelent egy másik tudat számára, s ezen jelentéseknek dialógusa vagy oppozíciója motiválja a cselekményt.

A polifonikus regény alkalmat teremt a világnézetek, ideálok ütköztetésére, ami járható útnak bizonyult az 1850-es évek eszmei kapaszkodók nélküli világában. A polifonikus regényben gyakran nem az elbeszélő, hanem a szereplők alakítják a cselekmény sorsát: ilyen alak Pongrácz, aki elbeszéléseivel nemcsak gondolati szinten befolyásolja Anselmet, hanem a mű dramaturgiai felépítésének igényei szerint tettelesen is.²² Csak hat hét múlva adja át fiatalabb barátjának a ládikát, melytől, ahogy később látjuk, a szerelmespár sorsa függhet. Az sem mindig elkülöníthető, hogy az elbeszélői hang, vagy egy szereplő nézőpontja érvényesül. A polifonikus regényben azonban érvényét is veszti az ilyen megkülönböztetés: „a polifonikus regény nem azonosítható sem a szubjektív, a szerző világszemléletéből és nyelvéből építkező, sem az objektív, a valóság távolságtartó ábrázolásával és a nyelvi jellemzés eszközeivel élő

¹⁸ Sokkal lényegesebb lesz a dekonstrukció filozófiai áttekintése a később fejezetekben.

¹⁹ PINTÉR 2010, 253.

²⁰ SZEGEDY-MASZÁK 2011, 114–115.

²¹ BAHTYIN 1976, 175.

²² Erről részletesen a következő fejezetben lesz szó.

regénnyel”.²³ Ez a típus az objektum-szubjektum oppozíciót a dialógusra mint szövegvilág-szervezőelemre cseréli.

A polifonikus felépítés miatt okoz nehézséget a regény korstílusba való helyezése is, hiszen a romantikus ábrázolásmód csak egyetlen narratívát képvisel a többi között, a realista vonásokat pedig háttérbe szorítja a filozofikus értelmezés opciója. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy Kemény túllép a romantikán: az érzelmes és regényes elbeszéléseket szenttelen és tárgyias leírásokkal ellensúlyozza, s még ha a pompás Velencét legtündöklőbb fényében ábrázolja is, a művészetekről pedig rajongva szól, a romantikus világ legalább annyira ironia és kritika tárgya.

A fentebb említett szétforgácsolt narráció akár gyengesége is lehetne a regénynek. Agatha vetélese például jóval kidolgozatlanabb rész, hogyszem a tragikum jelentős hangsúlyt kaphatna a történetben. Beszélhetnénk más hangsúlytévésztésekről is, felróhatnánk a szerkezet mesterkélttségét vagy a kompozíció heterogenitását is. Az efféle értékelések²⁴ azonban szem elől tévesztenék a cselekmény valódi irányát, mely – ahogy később látni fogjuk – nemcsak a nyitott zárlatra, hanem azon túl is mutat. Kemény Zsigmond maga írja, hogy a regény mint műfaj alkalmas a dráma dialógusokban megnyilvánuló világnézet-ütközések és a poétika mint ezen ütköztetések nyelvi lenyomatát meghatározó rendezőelv befogadására.²⁵ A mű esszenciája nem a drámai beszédmód integrálásában van, ahogy azt egyes elemzők – Barta Jánossal bezárólag²⁶ – vélték, hanem a beszédmódok keveréséből fakadó széthúzásban.

A kisregény narrációja

A szív örvényei cselekménye tizennyolc évet ölel fel; 1847 őszével nyit az első fejezet, majd a hetedik fejezetben 1833-ba ugrik vissza, hogy Agatha ifjúkoráról beszámoljon. 1834-ben Albanoni altábornagy eljegyi a nőt, házasságuk vélhetően 3-4 évig tart, majd az idős férj halála után, az „özvegy-évet” kivárva, 1839-ben „költözött férjének pompás villájába a Lago Maggioréhoz”.²⁷ (A figyelmes olvasó rábukkanhat egy hibára is, tudniillik a *buziási* nő története a visszaemlékezés szerint – mivel Pongrácz 1847-es elbeszélése szerint nyolc évvel azelőtti anekdotáról van szó²⁸ – 1839-40 körül datálható, ekkor azonban Albanoni, mint később kiderül, már halott volt.) Akárhogy is, a regényben pontos időmegjelölésnél sokkal fontosabbnak tűnnek az évszakok romantikus színezetű leírásai: „A Canal Grande (...) a késő őszi hatásai miatt homályosabbá s egyhangúbbá lőn...”²⁹; Havak telnek. (...) A tél beköszönt, s a szilveszter-éj sebes léptekkel jön”.³⁰

A szív örvényei időszerkezete „lélektani regényíróra vall” – állapítja meg Szegedy-Maszák.³¹ Az elbeszélés mindvégig a jelen viszonyok feltárása szempontjából írja le az eseményeket, „a mindenkori jelen bonyolult szövevénynek tetszik, mely a legkülönbözőbb múltak következménye”. A temporalitás bonyolultsága, ahogy a cselekményre, úgy a jellemrajzokra is rányomja pecsétjét. Nem csak Agatha múltja szorul feltárásra, az elbeszélés éppúgy kitér Anselm természetére, akit albatroszhoz hasonlít, mely „óvakodás nélküli föllengésre van teremtve”, és

²³ S. HORVÁTH 2006, 546.

²⁴ A Ködképek című regényben több elemző hasonló hibákat vél felfedezni. Vö. BÉNYEI 2000.

²⁵ KEMÉNY 1971, 191–212.

²⁶ BARTA 1980, 25–34.

²⁷ KEMÉNY 1997, 69.

²⁸ i. m. 22.

²⁹ i. m. 47.

³⁰ i. m. 57.

³¹ SZEGEDY-MASZÁK 2007, 114.

noha „a földre hull”, ha a valósággal találkozik, megint repülni kezd, hogy „folytassa álméletét”.³² A fiatal arslán gyanakvó természet, fél a szerelemben csalódnai – szörnyű párosítás Agathával, aki előélete miatt nem merülhet el a szerelemben, és válhat boldoggá. A narráció szintén hangsúlyt helyez Izidor múltjára, akiről kezdetekben csak annyit tudunk, hogy negyvenéves, de gyorsan emelkedik a hadsereg ranglétráján; később kiderül, hogy szerelmi csalódása elől menekült, előbb a pazarló életstílushoz,³³ majd a munkához. Úgy tűnik, az elbeszélés egyetlen viszonylag konstans szereplője Pongrácz marad. Az időrend – és így a szereplők jellembeli folytonosságának – felbontása széthúzást teremt, egy állandóság nélkül világszemléletet szolgál a regényben. Ez a szerkesztésmód nagyobb szerepet szán a befogadónak is, kinek „a (darabokra vagy atomokra) szétesett regény-, illetve valóságélemeket a maga számára értelmes renddél kell szerveznie”.³⁴

Hogy nem járunk messze az írói szándéktól sem, azt Kemény esszérezslete is bizonyítja. Az *Eszmé*kben a következőt írja: „[A regényíró] kénytelen elfogadni, hogy a főtörténet mellett egy második párhuzamban folyjon tovább, a fejlődés alatt mindig emelkedjék fontosságban, végre versenyezzen [az elsővel] a hatás felett, s kétféle vagy több darabokra hasítsa a művet, melyet aztán jobbára csak egy alapeszme egysége tart együtt.”³⁵ A műben ilyen narrációs szálként indul az 1833-ba visszatekintő részlet, illetve tartalmukban Pongrácz elbeszélései is lényegesebbekké válnak, mint maga a kerettörténet.

A létrejövő idősíkok összekapcsolása tehát az olvasó feladata, és noha a regény történeteiből többé-kevésbé megalkotható az elbeszélés kronologikus láncolata, sokkal fontosabb a logikai kapcsolat. A műben az események és szereplők újabb és újabb megvilágításban ismétlődik, jellemzően előbb a konfliktus bukkan fel, majd csak később a konfliktus oka. Ennek legnyilvánvalóbb példája Izidor³⁶ első feltűnése, mely érthetetlen módon felzaklatja Agathát:

– S hogy hívják?

– Neve Wranich Izidor.

Agatha sokáig hallgat... küzdés vagy közöny miatt, ezt az álarc eltakará.³⁷

Másnap Agatha felbontja az eljegyzését Anselmmel,³⁸ majd a következő fejezetben, 1833-ba visszaugorva, megismerjük Agatha és Izidor történetét: a nőt gyermekkorától Mery százados pártfogoltjának szánták, de nem tudta viszonzni Izidor érzéseit. A teljes konfliktusra csak a kilencedik fejezetben derül fény az olvasó számára: Agatha Devénnyel titkos találkat szervez, de Izidor megelőzi a férfit, erőszakot tesz a nőn, aki teherbe esik. Érdemes megfigyelni, hogy a két szereplő konfliktusa még csak nem is belső fokalizáción keresztül, hanem dialógusokon keresztül jelenik meg érdemben. Az egységes külső – narratori – nézőpont eme drámai jeleneteknél tényszerű, szenttelen közlésekre redukálódik.

Ekkor lépés hallatszék. Lassú kopogás. Agathát a gyűlölt karok átölelik.

A kilincsen zörej.

Izidor hideg tekintetet vet a kétségbeeső nőre.

³² i. m. 23.

³³ i. m. 59.

³⁴ PINTÉR 2005, 118.

³⁵ KEMÉNY 1971, 200.

³⁶ A szereplő első megemlézése is gyanús hanyagsággal történik, mintha mit sem számítana alakja: „valami Wranich vagy Wransich Izidorral... oly név, mely a sebes írásból ki nem olvasható...” (KEMÉNY 1997, 26.).

³⁷ i. m. 50.

³⁸ i. m. 52.

A kilincsen megint zörej. S Agatha nevét ismétlik Devény ajkai.³⁹

Nem esik szó Albanoni grófról sem egészen a hetedik fejezetig, noha az elbeszélés és leveleiben Anselm is többnyire ezzel a névvel illeti Agathát. Legalább háromszor hangzik el Wehrner története, melyben Agathát a tábornagy lányának vélte, mindannyiszor árnyalatnyival más beállításban. A főhősnő alakjáról nem is beszélve, kinek csupán titokzatosságát tapasztaljuk először, s csak lassan fejlenek fel a miértek.

Feltétlenül idekíváncozik a kauzalitás dekonstrukciójának művelete, mely hasonló sorrendbe állítja az okság tényezőit. A dekonstrukcióban az ok csak annyiban első eleme a folyamatnak, hogy „előbb jelentkezik a tapasztalati sorozatban”:⁴⁰ mivel azonban az okot csak az okozat észlelése folytán jelöljük eredetként, meg kell fordítanunk az összefüggés hierarchiáját. De Man ezt a következőképp írja le: „Amit azelőtt oknak tartottunk, az valójában egy okozat okozata, amit pedig okozatnak tartottunk, az pedig olyanná tűnhet, mintha saját okának okaként működne.”⁴¹ Ahogy az okozat – miért ilyen Agatha? – válik az elbeszélés motivációjává, létrejöttének eredetivé, úgy tekint a dekonstrukció is az okozatra: eredetként. Anselm végtelenül kíváncsi rajongásának titokzatos tárgyára („kalandornő, ki felett homály lebeg: ez volt a közvélemény”),⁴² és mivel épp ebbe a titokzatosságba szerelmes, mégis lemond arról, hogy megtudhassa az okát, elsődleges tényezővé téve ezzel az okozatot.

A regény külső narrátora az első oldalakon a be nem avatott elbeszélőt képviseli, ez a koncepció azonban hamar lebomlik. A nyitófejezetben nincs beleszólása a történetbe, szereplőit is külső megfigyelőként szemléli, distanciával mégsem jellemezhető szólama: „Az érkezteken első tekintetre észrevehető, hogy különböző család és valószínűleg különböző nemzet tagjai”;⁴³ „a nőtől, kivel nem látszik közeli viszonyban lenni, egy bókkal búcsút vesz”.⁴⁴ A romantikus helyszínleírás azonban minduntalan győzedelmeskedik a megfigyelés tárgyszerűsége felett, a narrátor folyamatosan reflektál megfigyeltjei környezetére: „legette[ti] szemét (...) a kék lagúnán, melynek mélye régi és bösz titkokat fed, de külszíne redőtlen és nyílt, mint a gyermekarc”.⁴⁵ Majd miután egyre inkább átveszi a szereplők nézőpontjait, gondolatait, részévé válik a diegetikus világnak. Az elrendezettség mellett szól a kurzívval szedett „próféciaszerű” kiszólás, mely Magdalénán keresztül Agatháról jövendől: „igen sokat meg lehet neki bocsátani, mert rendkívül tudott szeretni”.⁴⁶

Az elbeszélés gyakran utal a cselekmény elrendezettségére, megformáltságára („A történet úgy akarja”),⁴⁷ az elrendezettség oppozíciójában ugyanakkor a sors áll: „De úgy akarja a sors szeszélye”.⁴⁸ Úgy tűnik, a sors és a valóság művi elrendezése folyamatosan szemben áll a regény folyamán. Ilyen küzdelemnek tekinthető Agatha tengeri kalandja, mely során – miután megküzdött a hullámokkal (a kaotikus világgal) – kézremegés nélkül rajzolni kezd: ugyanúgy, ahogy az ősi kultúrák barlangrajzokon keresztül lettek úrrá félelmeiken, Agatha is birtokba veszi a meghódított világot. Tudható továbbá, hogy Agatha „páratlanul értett az elbeszélés

³⁹ i. m. 63.

⁴⁰ CULLER 1997, 120.

⁴¹ Eredeti nyelven: „What had been considered to be a cause, is, in fact, the effect of an effect, and what had been considered to be an effect can in its turn seem to function as the cause of its own cause.” (DE MAN 1979, 107.)

⁴² KEMÉNY 1997, 69.

⁴³ i. m. 9.

⁴⁴ uo.

⁴⁵ i. m. 7.

⁴⁶ i. m. 10.

⁴⁷ i. m. 10.

⁴⁸ i. m. 12.

mesterségéhez”,⁴⁹ gyönyörűen játszik mandolinon,⁵⁰ illetve rajzol, a fenti történetben crayonnal.⁵¹ Pongrácz elbeszélői szerepe is hasonló: narratívájának feladata, hogy történetmondásával rendszerezze a rendetlen világot. Úgy tűnik, erre csak Anselm nem képes: az ifjú leveleiből csak hév vágyai mutatkoznak meg, noha „[l]élekbúvárnak hiszi magát és műértőnek”,⁵² csupán élvezője a művészetnek, Beethovennek, Tizianónak és Byronnak. A regény záróaktusa, a felbontatlan szekrény életének radikális fordulataként is értelmezhető: Anselm itt már dönt amellet, hogy a valóságnak csak bizonyos elemeit integrálja saját tudatvilágába, s másokat kizárjon.

Az elbeszélésben, ahogy azt a már említett elemzések kidomborítják, gyakran előfordul, hogy az események narrátorává egyes szereplők válnak. A kisregény fontos szervezőelemei azok az intradiegetikus helyzetek, melyekben Pongrácz narrátori szerepben elmesél egy történetet. Z. Kovács⁵³ egyenesen „a regény története(i)n kívüli helyzetbe (...), narrátori, szövegközlői pozícióba” helyezi alakját, Anselm döntését, mellyel zárva hagyja a szekrényt, Pongrácz elleni „reménytelen lázadásként” értelmezi. Ezzel azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a természetíró a legkevésbé sem mindentudó elbeszélő, a szekrény tartalmát ő sem ismeri.⁵⁴ Sokatmondó, hogy mindenről, amit Anselmnek elbeszél, ő is csak hallomásból tud, Wehrner doktor vagy Dudley lord közvetítése folytán. A rendkívül részletes leírások egyáltalán nem viselik magukon az élőbeszédszerűség nyelvi jegyeit, a hosszúra nyúló anekdotázást Pongrácz így apologizálja: „Wehrner, ki nem tartozik a szótlanok közé, hosszasan elbeszélte olaszországi vándorlásait Dudley lorddal”.⁵⁵ Az elbeszélések hitelességét azonban a fiatal gróf is kétségbe vonja: „Barátom – közbeszól a türelmét vesztett Anselm –, én egy kecses nőről kérdeztelek, s te egy rossz haramianovellát beszélsz el”.⁵⁶ Pongrácz akaratlanul is újrateremti történeteit, beszédmódja nem forrásaira vall, hanem saját magáról árulkodik. Kétes hitelességű, de fontos történetmondója a regénynek: az elmondásából ismeri meg Anselm Agathát, tőle szerez tudomást Izidor haláláról. Megszólalásai gondosan konstruált helyzetek: „Halljad tehát mai kalandomat”;⁵⁷ „Csitt! – intett ujjával a nevető Pongrácz – mindent sorban beszélek el”;⁵⁸ „Beszélj el történetét - kéré Anselm”.⁵⁹ Azonban még Pongrácz szövegeiben sem mindig elkülöníthető, hogy az elbeszélői hang, vagy egy szereplő nézőpontja érvényesül. Az Agatháról szóló első leírásban például, mely nemcsak a narráció, hanem Wehrner és Pongrácz tudatán megsűrve ér el hozzánk, Anselm nézőpontja jut érvényre leginkább, ahogy a cselekmény kívánja: „Az énekesnő (...) hófehér keze hatásvágy nélkül hívta ki a hangszer zöngedelmeit”.⁶⁰

A férfi narrátori szerepére utal az is, hogy író: „Pongrácz [í]rói híre megalapult, sőt az ország határain is túlterjedez. Alig van, ki mély ismereteit kecsesebb és könnyebb alakba tudná

⁴⁹ i. m. 19.

⁵⁰ i. m. 17.

⁵¹ i. m. 36.

⁵² i. m. 8.

⁵³ Z. Kovács 1995, 547.

⁵⁴ Z. Kovács vélekedése, miszerint „Pongrácz [sic!] közvetíti az eseményeket” (i. m. 547.), illetve ő beszéli el Wranich Izidor történetét, így pontosításra szorul. A férfi valóban kivételes szereppel bír a regényben, de a történet előtte sem tárul fel teljes szélességében. Erre utal, hogy miután elmeséli Izidor halálát, a szekrény kézbesítését „rejtélyes megbízatásnak” nevezi (KEMÉNY 1997, 73.).

⁵⁵ KEMÉNY 1997, 14.

⁵⁶ i. m. 16.

⁵⁷ i. m. 13.

⁵⁸ i. m. 34.

⁵⁹ i. m. 71.

⁶⁰ i. m. 20.

öltöztetni.”⁶¹ Szerepe, hogy a történés (diszkurzíva) és az elbeszélés aktusa (narratíva) között szakadékot teremtve megkérdőjelezhetővé tegye a tartalom hitelességét, minek eredményeképp „az olvasó elbizonytalanodik magáról a történet megismerhetőségéről is”.⁶²

Az ötödik fejezetben Anselm öt Pongráczhoz írott levele ékelődik az elbeszélésbe, mely a külső nézőpontú elbeszélést belső nézőpontúra változtatja. Genette szerint⁶³ az ilyen levélbetétek különböző narratív szintek ütközését okozza: az intradiegetikus szekció a keretelbeszélést továbbmozdítva megszünteti annak korlátozottságát. A levelekből valóban fény derül Anselm motivációira: Agatha titokzatossága kimozdítja hiúságából, szerelmes lesz, valósággal megváltozik („Naponként látom Agathát, és kevésbé ismerem magamat”).⁶⁴ Két fontos tartalmi elem jelenik meg a levelekben. Először, Anselm beszámol Agatha előéletét illető sejtéseiről, és féltékeny lesz a múltjára. Másodsor, a fiatalember fogékonyabbá válik a művészetre, tehát elindul a világ felé, melyben Agatha már otthonosan mozog: „S nem mélyebben fogtam-e föl most a művészt, mint akkor, midőn Agathát még nem ismerém?”⁶⁵ Ezek a levelek kivételes szerepűek a narrációban: a legszorosabb, legalaposabb kísérletet jelentik egy személyiségfejlődés követéséhez az egész regény folyamán. A homodiegetikus nézőpontból elbeszéltek átértelmeznek korábbi heterodiegetikus közléseket; nem csak Anselm jellemábrázolását írják felül a levelek, hanem Agatha múltjának feltárásához is újabb kapaszkodót adnak.

A szív örvényei polifonikus narratológiájával, a romantika nyelvi-stílusbeli eszköztárára támaszkodva, a történet helyett magát a történet szövésének módját, a mű artistikumát, megformáltságát állítja előtérbe. „A történetmondás poétikája (...) sajátosan fontos szervezőelemmé” válik, állapítja meg Pintér.⁶⁶ A regényben másodlagos, hogy ez a konstrukcióra figyelő távolságtartás hangnembeli széthúzást, illetve töredezettséget eredményez. Az elbeszélés ellentéteken vezet végig: a valóságtól való elrugaszkodást a gerillatámadás történetének meseszerűsége erősíti, Agatha terhességétől veteléséig húzódó rész drámaisága a narratívák ütköztetésével keresi a legteljesebb elmondás feltételeit. Az így létrejött szöveg „különleges interpretációs lehetőséget kínál a modernitás formatanából kiinduló olvasatok számára is”.⁶⁷ A következőkben olvasatomat a dekonstrukció nyelv- és időfelfogása mentén vizsgálom.

Egy elbeszélés dekonstrukciója, avagy az újrakezdés regénye

A nyelv mint a valóság rongálása

A váltakozó nézőpont, az elmondás szubjektív tökéletlensége, az idősíkok mozaikszerű keveredése éppen így tesz eleget a kauzalitás kívánalmainak: az 1833-as esztendőbe visszaugró elbeszélés egy detektívregény pontosságával és az epikai-drámai beszédmód igazi „regényszerű” alkalmazásával dübörög a látszólagos cél felé, mely Agatha múltjának felfedése. A modalitásában széthúzó beszédmód a kommunikációbeli közeledés nehézségeit, a múlt feldolgozhatatlanságát hivatott illusztrálni. A kisregény olvasásakor folyton azzal szembesülünk: a történet nemcsak narratívákra bomlik, hanem azok is alsóbb narratívákra épülnek. Az események (nevezhetnénk valóságnak is, kissé előreugorva a gondolatmenetben) egységes narrációja csak

⁶¹ i. m. 24.

⁶² PINTÉR 2010, 256.

⁶³ GENETTE 1980, 48–53.

⁶⁴ KEMÉNY 1997, 42.

⁶⁵ i. m. 46.

⁶⁶ PINTÉR 2010, 251.

⁶⁷ uo.

az igazságtartalom csökkenésével vagy elpusztításával válna lehetségessé, a regénybeli tudatok összekapcsolása azonban így nem valósulhatna meg. Ez a felismerés pedig szinte követeli a regény záró momentumát, amikor Anselm lemond arról a tudásról, melyet az elbeszélés terjedelmes hányada képvisel, és a „tiszta lapot” választja.

A derridai irodalmi-nyelvi diskurzus egyik fontos problematikája az írás és a valóság kapcsolata. Derrida számára az írás nem képes a filozófia eszközévé, átadó közegévé válni: „[w]riting is an unfortunate necessity”,⁶⁸ melyben az elemek a nyelvetorikai törvények szerint strukturálódnak, míg a filozófia állításainak rendszerező elve a logika, az igazság és az ész.⁶⁹ Fonocentrikus jellege miatt még a beszéd sem tökéletes közvetítő, az írás még kevésbé, Platón közhelyé vált megfigyelése, hogy az írás magyarázni sem tudja önmagát. Az írás manifesztációszerű folyamatában rongálja a jelentést, „[a]z ideális a gondolat közvetlen szemlélése volna”.⁷⁰ Mivel ez nem lehetséges, a derridai gondolatkörben – ahogy életművében is – „writing always leads to more writing, and more, and still more”,⁷¹ és elődjeivel – Kanttal és Heideggerrel – ellentétben kizárt, hogy nála az írás folyamata a teljesség és a pontosság elérésével lezárulhasson.

Erről a problémáról számol be de Man *Az olvasás allegóriáiban* is.

Minden narratíva saját megnevezésbeli eltévelyedésének történetét meséli vég nélkül, s csupán arra képes, hogy a retorikai összetettség különböző szintjein megismételje ezt az eltévelyedést. A szövegek saját szükségképpen aberráns szemantikai struktúrájukból fakadóan szövegeket hoznak létre...⁷²

Akár ezt is realizálhatja Anselm akkor, amikor úgy dönt, hogy a szekrényt visszaadja Agathának anélkül, hogy kinyitná. Éppen ezért nem érzem helyesnek Pintér meglátását, miszerint a „továbbélésre képtelenség és az utód hiánya”⁷³ hangsúlyos a regényben. Noha Anselm a regény végén lemond a megszerzett tudásról, ez abból a felismerésből fakad – s itt az utolsó mondatot többre kell tartanunk, mint romantikus és szerelmes klisé –, hogy „a hitnek nincs tudásra szüksége”.⁷⁴ Meglátásom szerint a kisregény zárlatában paradox módon épp a nyelvi interpretáció, a nyelvi közlés tökéletlensége, a tanúságtétel törvényszerű hiteltelensége, illetve ennek felismerése teremt lehetőséget a továbbélésre. Ugyanis hiába derül fény Agatha előéletére – Devénnyel való viszonyára, Izidor becstelenségére és zsarolására, melyek férje, Albanoni altábornagy halálához vezettek, illetve magzatának elvesztésére –, mely bizonyos értelemben és a közkerkölcöt nézve boldogtalanságra ítélné. A közvetített narráció, a másod- és harmadközlésekből származó elbeszélések, a bezárva maradó szekrény, mely az asszony titkát őrzi, épp a pillanat és személyiség megragadhatatlanságának derridai alapelveire figyelmeztetik a befogadót. Szegedy-Maszák megfigyelése, hogy Agatha alakja épp a személyiség eme változékonyságát testesíti meg, melyben nyoma sincs folytonosságnak.⁷⁵ Agatha múltjának megtagadása valójában a jelen személyiségének visszanyerését jelenti.

A regény narratológiáját uraló sokszínűség, illetve az erőteljes retorikus megalkotottság arra figyelmeztet, hogy az emlékezet természeténél fogva megbontja a valóság struktúráját, s (különösen a lejegyzés aktusával) a nyelviséget, a figurális, szemantikai és a retorikai struktúrát

⁶⁸ Az írás egy szerencsétlen szükségszerűség. RORTY, 1978, 145.

⁶⁹ CULLER 1997, 125.

⁷⁰ i. m. 126.

⁷¹ Az írás újabb és újabb írásművekhez vezet. RORTY 1978, 145.

⁷² DE MAN 2006, 190.

⁷³ PINTÉR 2010, 253.

⁷⁴ Kemény 1997, 75.

⁷⁵ SZEGEDY-MASZÁK 2007, 115.

állítja helyébe. Anselm döntése nem egyszerűen a narratív közlés fogyatékoságának felismerése, az emlékezet⁷⁶ elutasítása, hanem dekonstrukciós értelmezői folyamat eredménye, mely leszámol a nyelvi alapú struktúrával. Eme dekonstrukció jutalma Agatha szerelme lehet: az emlékezést el kell törölni, a szekrényt zárva kell hagyni. Ugyanis a szubjektum episztemológiáját lehetetlen a figurális-retorikus nyelv episztemológiájával helyettesíteni.⁷⁷

Anselm utolsó mondatból – „Hinni akarok benne, s a hitnek nincs tudásra szüksége”⁷⁸ – következhet a történet eldöntetlensége, ahogy Szegedy-Maszák látja,⁷⁹ de ez az eldöntetlenség mégsem eredménytelenség. Hiszen a felismerés, hogy a valóságot a tudat határozza meg, ellentmond a kor társadalmi konvenció alapján kudarcos helyzetértékelésnek. (Az értelmezést a rajzolás egész regényen átvonuló motívuma is igazolja, mely szerint Anselm, Pongrácz és Agatha művészetcentrikussága, megformáltság-központúsága feljebbvaló a valóság igazságként való értelmezésénél.) A regény nemcsak azt a tézist illusztrálja jól, hogy a történetmesélés szükségszerűen rongálja a valóságot, de azt is sugallja, hogy a valóság elemei tetszés szerint kiválogathatók egy magasabb szintű realitás megteremtésére. Anselm nem nyitja ki a szekrényt, így Agatha titka nem válik számára valósággá. Ahhoz, hogy ezt a döntés meghozhassa, fel kell ismernie a derridai tézist: „[T]estimony always goes hand in hand with at least the possibility of fiction”.⁸⁰ A szekrény tartalma következésképpen nem lehet igazság, az ő igazsága pedig még annyira sem.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk Z. Kovács vélekedését sem, aki a szekrény tartalmát – a romantikus megalkotottság elméletébe illesztve – a regény oknyomozó részének ismétléseként értelmezi, így annak lényegét, tartalmát tulajdonképpen az olvasó tartja kezében.⁸¹ Merész lépés, de lehetséges tehát a szekrényt az irodalom fogalmával azonosítani. Hiszen ha – ahogy Szegedy-Maszák óvatosan állítja – a regény „az értelmezés nehézségeiről is szól”, a kérdéskör magában foglalja a nyelv, a közlés és az irodalom létjogosultságát, az igazságtartalmat illető korlátoltságát és értelmezhetetlenségét.

A szekrény felbontatlan marad, tehát abban a pillanatban, hogy létrejön az elbeszélés, meg is semmisül, lerombolja önmagát, érvényét veszti. A szekrény és az irodalom jelen esetbeli azonosítását Derrida azon hipotézise is erősíti, mely szerint az irodalom soha nem marad önmaga, ezáltal definiálhatatlan: „there is no essence or substance of literature: literature is not. It does not exist”.⁸² Minden elbeszélés szubjektumának feltámasztását is jelenti; egyaránt szól az életről és a halálról. Eldönthetetlen kérdés, hogy az irodalmat fikcióként vagy valóságként olvassunk.

A múlt leírásának és felidézésének problémája

A múlt és a valóság nemlétező kategóriákként való kezelése még nem jelent meg a Kemény Zsigmonddal kortárs filozófiában, azonban ha az irodalomelméleti tézisre támaszkodunk, mely szerint mű megszületésével önálló, szerzőjétől független életre kel, könnyen kikerülhetjük az anakronizmus vádját, nem is beszélve a tanulmány céljáról, mely nem értelmezéseket akar rekonstruálni, hanem a kisregényt modern dialektikába helyezve olvassa újra. A múltból való de Man-i vélekedés ugyanis érvényesebb értelmezést adhat a műnek, mint az előbbi olvasatok.

⁷⁶ Lásd a következő fejezetet.

⁷⁷ Rousseau Pygmalionját elemezve Paul DE MAN szóhasználata (2006, 219.).

⁷⁸ KEMÉNY 1997, 75.

⁷⁹ SZEGEDY-MASZÁK 2007, 121.

⁸⁰ A bizonyágtétel mindig együtt jár a fikció lehetőségével. DERRIDA 2000, 27.

⁸¹ Z. KOVÁCS 2002, 173–175.

⁸² Az irodalom esszenciája, lényege megfoghatatlan. Az irodalom nincs. Nem létezik. DERRIDA 2000, 28.

Paul de Man a *múlt* fogalmával szemben csak az *emlékezet*nek adott létjogosultságot, amely fikciókkal népesíti be a jelent. Az emlékezetnek két fajtáját különböztette meg: az *Erinnerung* emlékezés az interiorizáció folyamatával együtt, a múlt emlékeinek belsővé tétele; a másik a *Gedächtnis*, a gondolkodó emlékezet vagy akaratlagos memória. Az *Erinnerung* viszont nyomban megszűnik, s helyébe a *Gedächtnis* lép, amint rögzítésre kerül: „[a]z emlékezet éppúgy eltörli az emlékezést, ahogy az én⁸³ eltörli önmagát”.⁸⁴ A múlt eseménye megszűnik élővé – érvényesnek – lenni. Az interiorizált *Erinnerung* (nevezhetnénk eleven emlékezetnek)⁸⁵ ellenben a jövőre irányul, illetve a jelen és a jelenlét fogalmai között létezik. Igazsága azonban felejtésre van ítélve, a pillanat elmúltával már nem saját magáé, hanem „a másikhöz, a pillanathoz és a jövőhöz fűződő viszonyáról”⁸⁶ szól.

A múlt ilyen irányú felfogása a személyiségről alkotott képet is befolyásolja, noha a dekonstrukció sem szolgálhat messzemenőbb, „radikálisabb” elmélettel, mint Hérakleitosz:⁸⁷ „nem léphetsz kétszer ugyanabba a folyóba”.⁸⁸ A regény, amint már Szegedy-Maszák is megállapította, „arról igyekszik meggyőzni olvasóját, hogy nincs szükségszerű folytonosság a személyiségben”.⁸⁹ Természetesen ennek prototipikus példája Agatha, aki nemesi rangja ellenére kalandornőként él és szabadcsapatokról énekel balladát, melyek „régie és új néplázadások korára emlékeztettek”⁹⁰ (!), egyszerre erős, független nő, és gyenge, kiszolgáltatott asszony, aki kényszerű házasságban él. (Izidor változásáról már korábban szoltunk, Anselm jellemfejlődése pedig követett.)

Ha a *múlt* nem létező kategória, véli de Man, „a halál sem létezik többé, csupán [azok az alakzatok], amelyekkel benépesítjük a jelent”.⁹¹ Az elgondolást a regényre vonatkoztatva ki is mondhatjuk: ha múlt sincs, akkor a múlt foltjai, bűnei sincsenek már, s legfeljebb azok maradhatnak, melyek még behálózzák a jelent. Ilyen múltfoszlányok (a de Man-i szóhasználatban *allegória*) Wranich Izidor és Devény alakjai (az előbbi meghal), a velencei képtár Magdolna-ábrázolásai, melyek „a megtért bűn-lánnyal”⁹² foglalkoznak, a családi viszonyokról szóló beszélgetések. Azzal viszont, hogy Agatha története lejegyzésre kerül, megszűnik az igazságtartalma, nem érvényes már a jelenre.

Demeure című írásában Derrida megállapítja, minden irodalmi mű beteljesítenetlen ígéret, hiszen nem képes eleget tenni a saját maga által támasztott igazságigénynek.⁹³ Az irodalmi mű mint önnön megalkotottságának hangsúlyozója jól beilleszthető a dekonstrukció gondolati univerzumába. Derrida – de Man gondolatait közölve – írja, hogy a nyelv természeténél fogva elsősorban önmagát közli:

⁸³ Néhány sorral feljebb Derrida de Mantól idézi: „A gondolkodó embernek a bejárt útvonal – (...) a szöveg végén fel kell ismernie (...) önmagát. De hogyan ismerhetnénk fel olyasmit, ami szükségszerűen eltörlésre és felejtésre van ítélve (...)?” DERRIDA 1998, 71.

⁸⁴ uo.

⁸⁵ A magyar fordítás nem használ ilyen kifejezést, de jelen esetben kifejezetten szerencsésnek tartom.

⁸⁶ i. m. 72.

⁸⁷ Akit némi túlzással preszókratikus dekonstruktivistának is neveztek már. Erin O’Connell könyve arra vállalkozott, hogy az ókori filozófust a Derridával vesse össze. (O’CONNELL 2006.)

⁸⁸ De Man és Derrida legfeljebb csak időzni tudtak a megállapításon, az utóbbi *différance*-fogalma a folyamelvhez hasonló: minden nyelvi struktúrát az előző szerveződések határoztak meg, így minden struktúra előtt egy „elkülönböződést (*différance*) kell felfedeznünk.” CULLER 1997, 132.

⁸⁹ SZEGEDY-MASZÁK 2007, 115

⁹⁰ KEMÉNY 1997, 20.

⁹¹ DERRIDA, i. m. 74–5.

⁹² KEMÉNY, i. m. 45.

⁹³ DERRIDA 2000, 26–28.

A nyelv (...) lehetővé teszi, hogy a másíkról szóljon, és önmagáról beszéljen, miközben valami másról beszél, hogy mindig valami másról szóljon, mint ami kiolvasható belőle, beleértve magának az olvasásnak a színterét. Ez kizárja bármiféle totalizáló összegzés eshetőségét: a kimerítő elbeszélését vagy emlék maradéktalan feldolgozását.⁹⁴

Ahogy a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényről már megállapították, hogy „valóban saját megalkotottságát hangsúlyozza”,⁹⁵ *A szív örvényeire* is igaz: a cselekményközpontúság helyett az interpretáció válik hangsúlyossá, a zárlat pedig – Szegedy-Maszák Mihály gondolatát még fokozva – az értelmezés lehetetlenségére, az önálló narratíva nemlétezésére, a múlt fikcionalitására figyelmeztet.

A trópusokkal megragadott valóság tehát már megrongált, ez „a megfosztás útján történő megértés”⁹⁶ pedig hiteltelenné teszi a múlt eseményeinek elbeszélését. Ez az oka annak, hogy az olyan kulcsfontosságú eseményekről, mint a mandolinózó kalandornővel való találkozás, Agatha és Anselm megismerkedése és eljegyzése, csak kétszeres visszatekintés útján – Pongrácz elbeszélésein, melyeket amúgy is Wehrnertől hallott, illetve Anselm levelein keresztül – értesülünk. A megalkotottság fókuszba állítása tehát nem öncélú eszköz az elbeszélésben, célja a trópusokba ültetett valóság rongáltságának hangsúlyozása. A torzulás felismerése folytán Agatha történetéből nem az válik fontossá, sőt – nem az válik *létezővé*, amit a szekrény tartalma feltárna, illetve amit a narráció feltár, hanem az, ami érvénnyel bír a jelenben. Paul de Man fogalmi rendszerét felhasználva: nem a múlt, hanem az emlékezet, egy szilárd adatbázis helyett egy képlékeny szubsztancia lehet csak létező.

Az elbeszélés befejezetlen, a fentiek fényében pedig nem állhatom meg, hogy egy jól csengő paradoxonnal mondjam el, miért. Minden történet csak az elhallgatás útján maradhat valóság. „All stories are potentially intermineable”, írja Miller.^{97,98} A nyelv nem képes feloldani két szubjektum – Agatha és Anselm – kölcsönös ismeretlenségéből fakadó feszültségét; a múlt figurálisan strukturálhatatlan. A narratíva dekonstrukciója az elbeszélés alaphelyzetének állapotát teremti újra, hiszen Anselm lemond mindarról, melyet a rajongott hölgyről megtudott. „Az elbeszélés vége az egyetlen pontba sűrített történet végtelensége, végtelenítődése”:⁹⁹ ez a pont magában foglalja önmaga kiindulópontját is. A regény bravúros módon nem csupán egy történetet mond el, hanem egy elmondatlan történet kezdetét teszi lehetővé.

Az értelmezés próbaköve: az irodalmi funkció

Természetesen nem célom, és lehetetlen kizárólagos értelmezést szabni Kemény Zsigmond kisregényének, azonban a modern irodalom- és nyelvértelmezés tükrével újraolvasott mű kétségkívül szolgál egy ilyen olvasattal is, melyre Szegedy-Maszák céloz ugyan,¹⁰⁰ de mélységeiben nem merül el. Nincs szándékomban a mű eredeti helyétől való elidegenítése, csupán feladatának megtalálása: hiszen ha az irodalom eszköz lehet irányt mutatni a valóságban, Kemény Zsigmond regénye ebben a modern értelmezésben még inkább teljesíti a feladatot.

⁹⁴ A nyelv egyik alapvető képessége, hogy közölni tud valamit és egyben önmagát feltárni, miközben valami másról beszél. DERRIDA 1998, 11.

⁹⁵ Z. Kovács 2002, 139-187.

⁹⁶ DE MAN 1997, 93-107.

⁹⁷ Minden történet potenciálisan végtelen. MILLER 1998, 227.

⁹⁸ Miller szerint a történet funkciója, hogy ne érjen a végére, hanem fenntartsa az ismétlések sorát, láncát, így – ahogy Seherezádé – megbénítsa a halált. „All storytelling, in continuing interminably, wards off death”; Minden történetmondás, a maga végtelen folytonosságában, kivédi a halált – írja (uo.).

⁹⁹ BÉNYEI 2002, 47.

¹⁰⁰ SZEGEDY-MASZÁK 2007, 115.

Lehetséges-e az újramezdés akkor, ha a múlt és a társadalmi konvenciók az ellenkezőjét mutatják? El kell-e fogadni a feltárt múltat? El lehet-e hallgatni azt, ami megtörtént egy biztatóbb jövő érdekében? Mennyiben függ a jelen a múlt történetétől? Anselm utolsó mondata egyben a történet valódi kezdete, mely talán jobb, ha elmondatlan marad.

Bibliográfia

- BAHTYIN, M. 1976. „A szó a költészetben és a prózában”: Uő., A szó esztétikája. Gondolat, Bp. 173–215.
- BARTA, J. 1980. „Kemény Zsigmond mint esztétikai probléma”: *Studia Litteraria*, 5–53.
- BÉNYEI, P. 1996. „A szerelem élete: A Kemény elbeszélések világképe és poétikája”: KEMÉNY, Zs.: *Kisregények és elbeszélések*. Kossuth Egyetemi, Debrecen. 257–280.
- BÉNYEI, P. 2000. „Elbeszélések a személyiség identitásvesztéséről”: *Studia Litteraria*, XXXVIII. 65–83.
- BÉNYEI, P. 2002. „Dekonstrukció és narratológia (és Borges)”: *Alföld* 53. évf. 12. sz. 34–49.
- CULLER, J. 1997. *Dekonstrukció*. Osiris, Bp.
- DE MAN, P. 1979. *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*. Yale University Press, New Haven and London.
- DE MAN, P. 1997. „Az önéletrajz mint arcongálás”: *Pompeji* 2–3., 93–107.
- DE MAN, P. 2006. *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*. Magvető, Bp.
- DERRIDA, J. 1998. *Mémoires Paul de Man számára*. József Könyvek, Bp.
- DERRIDA, J. 2000. „Demeure: Fiction and Testimony”: BLANCHOT, M. / D., J.: *The Instant of my Death / Demeure*. Stanford U. P., Stanford.
- GADAMER, H-G. 1984. *Igazság és módszer*, Gondolat, Bp.
- GENETTE, G. 1980. *Narrative Discourse: An Essay In Method*. Cornell UP, Ithaca, New York.
- Genette, G. 1996. „Az elbeszélői diszkurzus”: THOMKA, B. (szerk.): *Az irodalom elméletei I. Jelenkor, Pécs*.
- KEMÉNY, Zs. 1971. „Eszmék a regény és a dráma körül”: Uő.: *Élet és irodalom. Szépirodalmi*, Bp., 191–212.
- KEMÉNY, Zs. 1997. „A szív örvényei”: Uő. *Kisregények és elbeszélések*. Kossuth Egyetemi, Debrecen.
- MILLER, J. H. 1998. *Reading narrative*. University of Oklahoma Press, Norman.
- O’CONNELL, E. 2006. *Heraclitus and Derrida: Presocratic Deconstruction*. Peter Lang, New York.
- PÉTERFY, J. 1983. „Báró Kemény Zsigmond mint regényíró”: Uő. *Válogatott művei. Szépirodalmi*, Bp. 550–585.
- PINTÉR, B. 2005. „A széttöredezettség mint regényszervezőelem: Kemény Zsigmond három regényéről”: *Iskolakultúra* 1., 110–122.
- PINTÉR, B. 2010. „Romantika és modernitás kettőssége Kemény Zsigmond »társadalmi« regényeiben”: *It* 2., 251–265.
- RORTY, R. 1978. „Philosophy as a Kind of Writing: An Essay on Derrida”: *New Literary History*, Vol. 10. No. 1., 141–160.

- S. HORVÁTH, G. 2006. „Dosztojevszkij polifonikus regénye”: KROÓ Katalin (szerk.) Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe I. Bölcsész Konzorcium, Bp. 541–564.
- SZEGEDY-MASZÁK, M. 2007. „Az időrend romantikus bonyolítása: A szív örvényei”: Uő.: Kemény Zsigmond. Kalligram, Pozsony, 112–121.
- SZEGEDY-MASZÁK, M. 2011. Az újraolvasás kényszere. Kalligram, Pozsony.
- Z. KOVÁCS, Z. 1995. „»De e vágyam teljesülése egyedül a történettől függ«”: A/a szív örvényei”: It 4., 542–554.
- Z. KOVÁCS, Z. 2002. „Példázatosság és (romantikus) irónia Kemény Zsigmond három regényében”: Uő., „»Vanitatum Vanitas« maga is a humor”: Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában, Osiris, Bp., 173–175.

FILOZÓFIA

Ez a lap üres.

TASNÁDI GÁBOR

Természet és szabadság viszonya a harmadik antinómiában Kompatibilista vagy inkompatibilista-e Kant?

Bevezetés

Szabad akarat és determinizmus viszonyának kérdésében a filozófusokat hagyományosan kompatibilistaként vagy inkompatibilistaként szokás kategorizálni. Az inkompatibilisták úgy tartják, hogy szabadság és determinizmus közt alapvető konfliktus áll fenn, így ha cselekedeteinket természeti okok determinálják, a szabadság és vele a morális felelősség fogalma illúzió. Ezzel szemben a kompatibilisták szerint e kizáró ellentmondás nem áll fenn, így még ha a természeti okok meg is határozzák cselekedeteinket, mégis szabadok vagyunk abban az értelemben és mértékben, amely szükséges a morális cselekvéshez és felelősséghez (azaz a libertariánusok felfogásához képest szabadságfogalmuk korlátozott) – vagyis szabadság és determinizmus kompatibilisek egymással. E kategorizálás Kantot sem kerülte el; igaz, az értelmezők közt a leghalványabb jele sincs a konszenzusnak azt illetően, hogy melyik táborhoz sorolják őt. A vita elsősorban a kanti szabadságelmélet legalapvetőbb fogalma, a transzcendentális szabadság körül folyik. Leegyszerűsítve a kérdést, az inkompatibilisták a jelenség és magában való dolog közti mély hasadékot, míg a kompatibilisták az annak áthidalására tett kísérletet hangsúlyozzák. Állításom szerint viszont a besorolás nehézsége a transzcendentális distinkció természetéből fakad, így mindkettő súlyosan eltorzítja Kant elméletét, és szem elől téveszti eredeti célját.

Dolgozatomban tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy *A tiszta ész kritikája* alapján milyen álláspontot tulajdoníthatunk Kantnak szabadság és természet, vagy általánosabban, jelenség és magában való dolog kapcsolatát illetően. Amellett fogok érvelni, hogy a kategorizálás nehézségét nem elméletének inkonzisztenciája, hanem a két klasszikus lehetőségen túlmutató ambíciója okozza, s Kantot nem tekinthetjük – legalábbis a hagyományos értelemben – inkább kompatibilistának, mint inkompatibilistának, vagy fordítva. Ennek érdekében először is a harmadik antinómiát fogom ismertetni: kiemelem a dolgozatom szempontjából releváns vonásait, hogy bemutassam, Kant milyen célkitűzések mentén kívánja meghatározni szabadság és természet viszonyát; majd az empirikus és intelligibilis karakter fogalmait elemezve röviden felvázolom a megoldást; hogy végül megvizsgáljam, Kant álláspontja hogyan viszonyul az inkompatibilizmushoz, illetve kompatibilizmushoz.

A harmadik antinómia

A tézis és az antitézis egyenrangúsága

A transzcendentális dialektika második könyvének második fejezetében Kant a tiszta ész négy antinómiáját vizsgálja. Az antinómiák meghaladására tett kísérlet *A tiszta ész kritikájának* egyik legambiciózusabb vállalkozása. Korántsem arról van itt szó, hogy Kant pusztán állást kíván foglalni pár megoldhatatlannak tűnő, legalább az antik filozófiáig visszavezethető problémában – a tét sokkal nagyobb: az antinómiák azáltal, hogy feltárják egy egész diszciplína, a racionális kozmológia belső feszültségeit, a metafizika-kritika egyik lényeges összetevőjét alkotják. Sem e kritika mibenlétéről, sem arról nem kívánok számot adni az alábbiakban mennyiben tekinthetjük sikeresnek e kritikát, ám indokoltnak tartom a kozmológia és az antinómiák kapcsolatának rövid bemutatását, hogy ezáltal tisztább képet adhassak kiindulópontomról. A

kozmológia tárgya a világ mint „valamennyi jelenség összessége.”¹ Tehát a kozmológia a jelenségek régiójával foglalkozik, mely régiót az ész – sajátos működése szerint – annak totalitásában akarja megragadni. Ez nem jelent mást, mint a feltétlen keresését a feltételek sorában (egy első elemet a sorban); egészen pontosan: az ész a feltételek totalitását követeli meg² azon kategóriák mentén, melyek valamiféle sort kínálnak föl.³ Például a harmadik antinómia esetében a kauzalitás kategóriája szerint (mely az ok-okozati sorról szól) jut el a feltételektől (az okozattól) a feltétlenig (az első okhoz). Ezt a követelményt az ész saját elvéből kiindulva támasztja (ezt az elvet a továbbiakban az ész elvének fogom nevezni), mely szerint „[...] ha a feltételes adva van, úgy adva van a feltételek összessége, tehát a teljességgel feltétlen is.”⁴ Az ész azonban ezen követelményével túlmerészkedik a lehetséges tapasztalat területén, ahol is kizárólag feltételekkel találkozhat. Ez hozza felszínre az antinómiák problémáját: ha a lehetséges tapasztalat keretein belül kívánjuk leírni a világot, a feltétlen mindig elérhetetlen marad, így a leírás kudarcba fullad. Ezt tartja Kant az empiristák⁵ kudarcának, amely elkerülhetetlenül szkepticizmushoz vezet.⁶ Az antinómiákban az empiristáknak (vagy epikureistáknak) tulajdonított álláspont az antitézisek formájában fejeződik ki. A tézisek pedig a dogmatikusok (vagy racionalisták, platonisták) nézeteit kívánják visszaadni. E tételek hatásköre kiterjed a tapasztalat határain túlra (és egészen a feltétlen fogalmáig ér), ezzel azonban csak „tévokoskodásból származó tantételekhez jutunk,”⁷ amelyeket a tapasztalat sosem tudna igazolni (igaz, cáfolni sem), mert „túl nagyok” az értelem számára. Így a feltétlennek egy olyan fogalmához jutunk, amelyet nem lehet megmagyarázni azzal a feltételek közti viszonyal, amellyel – elviekben – eljutottunk hozzá.⁸

Az antinómiák további vonása, hogy a kanti transzcendentális idealizmus próbakövének bizonyulnak, ami azt jelenti, hogy ha az antinómiákban megmutatkozó ellentmondást nem sikerül leküzdeni, vagy ha az egymásnak feszülő álláspontok közül kénytelenek lennénk elfogadni az egyiket, és egyszersmind elutasítani a másikat, az maga után vonná a tiszta ész kudarcát, és ezáltal a filozófia halálát.⁹ Az antinómiák ugyanis egyenrangú de egymást kizáró állításokból állnak, mégsem önkényesek, hiszen az őket tápláló illúzióból, látszataból egyenes úton következnek. Ez az illúzió pedig nem más, mint a jelenségek magában való dolgokként való feltételezése. Ebből az alapvetésből kiindulva az ész – a világ leírására irányuló próbálkozása során – szükségszerűen szemben találja magát az antinómiák ellentmondásaival.¹⁰ Ha például a kauzalitás szerint igyekszik megragadni a világot (mint a harmadik antinómiában), vagy fel kell tételeznie egy első okot, amely nem része a világnak (mint a jelenségek totalitásának); vagy lemond róla, ezzel megőrizve a világ homogenitását, de elvetve a totalitás megragadásának a lehetőségét. A későbbiekben látni fogjuk: a zsákutcának tűnő helyzetből a transzcendentális idealizmus nyújt kiutat. Kant célja tehát az, hogy az antinómiákkal indirekt módon a transzcendentális idealizmus szükségessége mellett érveljen.¹¹ Ehhez azonban az szükséges, hogy a tézis és az antitézis valóban egyenrangú legyen, azaz ne lehessen közülük választani.

¹ KANT 1995, 315.

² KANT 1995, 343.

³ KANT 1995, 346.

⁴ KANT 1995, 343.

⁵ A továbbiakban az empiristák megnevezés egyszerűen az antitézis oldalára utal.

⁶ KANT 1995, 384 – 8.

⁷ KANT 1995, 351.

⁸ WOOD 2010, 248.

⁹ KANT 1995, 342.

¹⁰ KANT 1995, 351.

¹¹ WOOD 2010, 245; GUYER 1987, 385.

Ha az egyik oldal érvelése gyengébb, megnyílik az út a másik oldal elfogadása előtt, ezzel nélkülözhetővé téve a kanti megoldást.¹²

A harmadik antinómia

A harmadik antinómiában található a kanti szabadságértelmezés konceptuális alapzata: egyrészt ez vezet el a transzcendentális szabadság azon fogalmához, amely gátat szab a természet mechanisztikus okságának; másrészt e fogalom nyújt nélkülözhetetlen alapot gyakorlati szabadságunknak, s ezáltal kozmológiai szerepén túl igen jelentős morálfilozófiai dimenzióval rendelkezik. Az empirikus és intelligibilis karakter megkülönböztetése továbbá kulcsfontosságú szerepet játszik annak megértésében, hogy a szabadság milyen viszonyban áll a természettel.

Mivel az antinómiák a feltétlen létezésével foglalkoznak, a harmadik antinómia pedig a kauzalitás kategóriáját elemzi, itt az a centrális probléma merül fel, hogy létezik-e első ok, vagyis az okozati sorozatok végesek-e vagy végtelenek. Mint látni fogjuk, mindkét oldal elismeri, hogy a szabadságnak (egy első oknak) szükségképpen függetlennek kell lennie a természeti okságtól, hiszen spontaneitással kell rendelkeznie (mint feltétlen oknak), mellyel a természetben nem találkozhatunk. A kérdés tehát az, hogy létezik-e a természeti törvényektől független okság (a transzcendentális szabadság), illetve ebből adódóan: hogy függhet-e a természet (legalábbis a természetben előforduló esemény) valami rajta kívül fekvő okságtól.

A tézis és bizonyítása

A tézis: „Egyedül a természeti törvényeken alapuló kauzalitásból a világ jelenségeinek összessége nem vezethető le. A jelenségek megmagyarázásához okvetlenül fel kell tételeznünk a szabadságból eredő kauzalitást is.”¹³

A tézis bizonyítását a következő hét pontban lehet felvázolni:¹⁴

1. Az ellenkező nézet feltételezése: „csakis természeti törvényeken alapuló kauzalitás létezik.”
2. Eszerint minden, ami bekövetkezik általános szabály alapján, elkerülhetetlenül követ egy korábbi állapotot.
3. De ez alól a korábbi állapot sem kivétel, az is bekövetkezett (létrejött az időben).
4. Így az is feltételez egy korábbi állapotot és annak kauzalitását, ez viszont ugyanígy egy még korábbi stb.
5. Tehát mindig csak valamilyen alárendelt kezdet lesz adva.
6. „A természet törvénye azonban éppen abban áll, hogy semmi nem következik be a priori módon meghatározott, elégséges ok híján.”
7. Így tehát – zárul az érvelés – „a tétel [...] korlátozatlan általánosságában önellentmondást tartalmaz,”¹⁵ és fel kell tételeznünk egy, a természeti törvényektől független okságot.

¹² WIKÉ 1982, 3.

¹³ KANT 1995, 368.

¹⁴ A felosztást Allisontól vettem át. (ALLISON 1990, 15.)

¹⁵ KANT 1995, 368.

Ez tehát a tézis mellett szóló érvelés, amely eljut a természeti törvényektől független okság fogalmáig, mégpedig úgy, hogy felvázolja az ellenfélnek tulajdonított gondolatmenetet, és rámutat annak belső ellentmondására. Kérdéses azonban, hogy az érvelés plauzibilis-e.

Az első öt pont többé-kevésbé problémamentes: mindösszesen azt taglalja, hogy a természeti kauzalitás nem teszi lehetővé az első ok feltételezését, mert minden állapot egy korábbi állapotra utal. Ezt az empirista oldal valószínűleg minden további nélkül el is fogadja, ám hogy ez a megállapítás miként vezet önellentmondáshoz, az nem ennyire evidens. A hatodik pont önmagában is elég homályos, az pedig még inkább, hogy miért mond ellent a feltétlen ok megadásának lehetetlenségét kimondó pontnak. Pedig belátható, hogy alapjában véve ettől a lépéstől függ az érvelés érvényessége. Mit jelent tehát az a kifejezés, hogy „a priori módon meghatározott, elégséges ok”?

A kortárs angolszász értelmezők közül Jonathan Bennett¹⁶ számára a kérdés megválaszolhatatlannak bizonyult. Először is megjegyzi, hogy az „a priori” itt minden bizonnyal nem a tipikusan kantiánus, hanem a pre-kantiánus, hagyományos értelmével bír. Magyarán nem a tapasztalattól független módon, hanem előzetesen van meghatározva az ok. Ennél tovább azonban nem jut, és beismeri, hogy nem tudja értelmezni a tézis érvelését, majd sorra veszi – és elveti – a kérdésben előtte állást foglalók nézeteit. Megemlíti Ewing interpretációját is, mely – annak ellenére, hogy Bennett elutasítja – választ adhat arra, hogy milyen szerepe van a kérdéses pontnak az érvelésben.

Ewing a harmadik antinómia érveléseit olyannyira egyértelműnek véli, hogy az első kritikáról írt kommentárjában mindössze két oldalt szán rájuk. Ám olykor éppen a legkézenfekvőbb értelmezés képes túllendülni a holtpontra: Ewing szerint a hatodik pont azért vezet ellentmondáshoz, mert azt az igényt fejezi ki, miszerint a kauzalitásnak meg kell adnia az események végső magyarázatát.¹⁷ Vagyis az okra úgy kell tekinteni, mint ami megmagyarázza az okozatot, az eseményt. Bennett azért veti el ezt a megoldást, mert úgy gondolja, ésszerűtlen lenne azt várni a másik oldaltól, hogy egyszerre lépjen fel a természeti okság kizárólagosságának, és egyfajta végső magyarázatnak az igényével. És mivel az utóbbi igényt Bennett szerint Kant nem tulajdoníthatná az antitézis mellett érvelőknek, nem használhatná az ellenük irányuló érvelésben sem.¹⁸ Ebből a megjegyzésből kiderül: Bennett szem elől téveszti az antinómiák elkerülhetetlen felbukásának okát, és ezáltal az antinómiák alapvető célkitűzését. E totalitás ugyanis nem a dogmatikusok, hanem az ész követelménye. És a hatodik pont – Ewing értelmezését továbbgondolva – éppen e követelményt mondja ki.

Ezek szerint a hatodik pontban említett természet törvénye nem más, mint az ész – már említett – elve. Igaz, ezt az azonosítást Ewing maga nem végzi el, ezért magyarázata további kifejtést igényelt volna. De Allison már egyértelműen fogalmaz, ti. hogy itt megfeleltetésről van szó: „[...] a természet törvénye, nevezetesen hogy »semmi nem következik be a priori módon meghatározott, elégséges ok nélkül,« logikailag ekvivalens az elvvel, mely szerint »ha a feltételes adva van, úgy adva van a feltételek összessége, tehát a teljességgel feltétlen is,« ha utóbbit a természetre mint dinamikai egészre vonatkoztatjuk.”¹⁹ És ezen utóbbi kikötés a harmadik (és a negyedik) antinómia esetében megvalósul.²⁰

Valóban úgy tűnik, hogy ebbe az irányba kell haladnia a tézis érvelésének, hogy az ötödik pontban kimondott első kezdet lehetetlenségétől egy lépésben ellentmondáshoz jusson:

¹⁶ BENNETT 1974, 185 – 7.

¹⁷ EWING 1938, 218.

¹⁸ BENNETT 1974, 186.

¹⁹ ALLISON 2004, 381. (Az idegen nyelvű szövegekből saját fordításomban idézek.)

²⁰ KANT 1995, 425.

a hatodik pontnak e kezdet szükségességéről kell szólnia. Ez pedig azt jelenti, hogy az „a priori módon meghatározott, elégséges ok” nem más, mint az első ok. Ezek szerint viszont jó okunk van elvetni Bennett azon elképzelését, mely szerint az „a priori” nem a „hagyományos kanti” értelmében szerepel a mondatban. Ha itt ugyanis valóban az első okról van szó, akkor elengedhetetlen, hogy a tapasztalattól (és a természeti okságtól) független módon legyen meghatározva – ráadásul saját maga által (a szabadság oksága szerint).²¹

Az antitézis és bizonyítása

Az antitézis: „Nem létezik szabadság; a világon minden kizárólag természeti törvények alapján következik be.”²²

A tézishez hasonlóan az antitézis bizonyítását is hét pontban foglalom össze:²³

1. Az ellenkező nézet feltételezése: Létezik szabadság.
2. Vagyis egy állapot – s a belőle következő sor – feltétlen elkezdésének képessége.
3. E spontaneitás létrehozza egy bizonyos sor feltétlen kezdetét, és semmi sem határozza meg előzetesen, állandó törvények alapján ezt a bekövetkező cselekményt.
4. „De a cselekvés kezdete mindig feltételezi a még nem működő ok állapotát.” Vagyis az oknak léteznie kell valamilyen állapotban a cselekvés előtt.
5. Így a cselekedet nem áll kauzális viszonyban az ok megelőző állapotával.
6. Következésképpen a szabadság ellentétes a kauzalitás törvényével, mivel „annak alapján nem lehetséges a tapasztalat egysége, [...] tehát nem egyéb pusztá agyszüleménynél.”
7. „Így tehát semmi egyébünk nincs, csak a természet.”²⁴

Az érvelés felépítése hasonlít a téziséhez: első része (az első három pont) a hipotézis közvetlen implikációit fejt ki, a második (negyediktől a hatodik pontig) rámutat ezek tarthatatlan voltára, hogy végül az utolsó pontban megérkezessen saját álláspontjához. Ugyanakkor a hasonlóság ellenére van egy igen jelentős különbség a két bizonyítás között: míg a tézis önellentmondásra hivatkozva veti el a szemben álló álláspontot, az antitézis ezt a természettel való inkompatibilitással magyarázza. A transzcendentális szabadság ugyanis – miként azt a bizonyítás második része mutatja – nem magyarázható meg a természet keretein és szabályain belül. Hiszen a spontaneitás azáltal hozza létre az új sor első elemét, hogy azt nem határozza meg egy megelőző ok, legalábbis nem állandó törvények szerint. Mivel „[...] ha a szabadságot törvények határoznák meg, úgy nem volna többé szabadság, hanem csupán természet lenne.”²⁵ A természeti okság azonban megköveteli, hogy az ok – egy szabály által – meghatározza az okozatot.²⁶

Ezáltal Kant a szabadságot mintha a tökéletes törvénynélküliség vagy szabályozatlanság állapotával azonosítaná, ami morálfilozófiájára nézve veszélyesnek tűnhet, mivel az Alapvetés harmadik szakaszában írta szerint a szabadság távolról sem mentes a törvényektől.²⁷ Ez azonban

²¹ Allison mintha kitarzana Bennett ezen javaslata mellett. Ez érdekes, tekintve hogy éppen Allison megoldása motiválja az „a priori” kanti használatához való ragaszkodást.

²² KANT 1995, 369.

²³ Ez esetben is Allisontól vettem át a felosztást. (Lásd: ALLISON 1990, 19 – 20.)

²⁴ KANT 1995, 369.

²⁵ KANT 1995, 369 – 70.

²⁶ KANT 1995, 213 – 4.

²⁷ Kant 1991a, 81 – 2.

csak a veszély látszata: egyrészt nincs okunk arra következtetni, hogy a transzcendentális szabadság törvénynélkülisége maga után vonja a gyakorlati szabadság törvényektől való függetlenségét is, akkor sem, ha utóbbi az előbbi ideáján alapul.²⁸ Ahhoz hasonlóan, ahogy a spontaneitás által létrehozott, a természeti törvények szerinti okságtól független első ok megléte sem vonja maga után az okozatok természeti törvényektől való függetlenségét, hiszen ha maga után vonná, az minden tapasztalatot lehetetlenné tene. Másrészt elképzelhető, hogy a transzcendentális szabadság törvénynélkülisége (mindösszesen) a természeti törvényektől való függetlenséget jelenti.²⁹ Ez az álláspont elégséges ahhoz, hogy megmagyarázzuk az antitézis bizonyításának második részét (azt, hogy a szabadság nem lehetséges a természetben), mégsem kötelez minket arra, hogy számot adjunk a természet hatáskörén kívül eső törvények mibenlétéről (amit természetesen nem is tehetnénk meg), de még csak arra sem, hogy elfogadjuk az efféle törvények létezését (mivel nem állít semmit arról, hogy természeti törvényeken kívül más törvények is léteznek).

A szabadság tehát független a természet törvényeitől, következésképpen nem hozzáférhető a tapasztalat számára. Ha a szabadság nem egyeztethető össze a természettel és a tapasztalat egységével, akkor az empiristák nem képesek számot adni a szabadság létezéséről.

Az antitézishoz fűzött megjegyzésben Kant megemlíti egy további érvet, amely az empiristákat a szabadság elvetésére sarkallja: a spontaneitás képességének a feltételezése megzavarja a természet szabályosságát, és végső soron veszélyezteti a természeti törvények létét. Amennyiben ugyanis elfogadjuk, hogy a szabadság bármikor megakaszthatja az oksági sorozatokat – eltörölve ezzel a természet törvényeinek általános szabályszerűségét – annyiban megszűnne a jelenségek közti szükségszerű kapcsolat.³⁰ A hangsúly a törvények szabályszerűségén van. Miért törvény valami, ha egyáltalán nem általános szabályok szerint fejt ki hatását? És mi lenne képes korlátozni a spontaneitást, hogy ne számolja föl a természet törvényeit?

Az antinómia összegzése

A tézis érvelése első ránézésre mintha többet állítana, mint az antitézis: egyik oldalon a szabadság feltételezése nélkül a természet önmagával, míg a másikon a szabadság az egységes tapasztalattal kerül ellentmondásba. Az aszimmetria azonban csak látszólagos: bár más-más okokból, de mind a szabadság, mind a természet kauzalitása a természettel, vagyis az antinómiák világával nem fér össze. Amíg nem különböztetjük meg hatáskörüket, semmissek.

Továbbá a tézis egy kompatibilista álláspontot ismertet, mondván, hogy ha kizárólag természeti kauzalitás létezik, akkor – bár a tapasztalat egysége megmarad – a feltétlen fogalma nélkül a természet oksági lánc végtelen regresszushoz vezet, azaz nem a természeti az *egyetlen fajta* kauzalitás. Ezzel szemben az antitézis egy klasszikus inkompatibilista érveléssel áll elő: a szabadság felemésztené a természeti törvényeket, melyek egyúttal ellent is mondanak a szabadság létezésének (tehát a szabadság nem összeegyeztethető a természettel, mivel ellentmond a tapasztalat egységének): vagyis szabadság és természet kauzalitása nem fér meg egymással a jelenségek körén belül.

A fentiek alapján (de Kant szándéka szerint mindenképpen) mind a tézis, mind az antitézis érvelése plauzibilisnek tekinthető; mindkét oldal kritikája jogosnak tűnik. A tézis elfogadásával járó első ok éppen annyira felfoghatatlan az értelem számára, mint az első elem nélküli „végtelen leszármazási láncolat.”³¹ Az ész tehát döntésképtelennek bizonyul a kérdést illetően: nem képes

²⁸ KANT 1995, 427.

²⁹ ALLISON 2004, 383.

³⁰ KANT 1995, 373.

³¹ KANT 1995, 373.

összeegyeztetni a szabadságot a természettel, szabadság nélkül viszont le kell mondania a világ eseményeinek teljes magyarázatáról.

Az, hogy az antinómia mindkét bizonyítása elfogadható, azt jelenti, hogy mindkét oldal állítása cáfolható. És amennyiben a tézist kompatibilista, az antitézist pedig inkompatibilista álláspontnak tekintjük, azt mondhatjuk, hogy az antinómia keretein belül mind a kompatibilizmus, mind az inkompatibilizmus tarthatatlan. Ha ugyanis a jelenségeket magában való dolognak tekintjük, akkor a kauzalitás – se a szabadság, se a természet oksága – nem gondolható el totalitásában, s így nem alkalmas a világ leírására: a szabadságot felemésztené a természet, mely így az egyetlen fajta okság lenne; ugyanakkor a természeti okság elgondolásához szükség van egy tőle különböző kauzalitásra, a szabadságéra. A szabadságnak nincsen „helye,” a természeti törvényeknek pedig feltétlen „alapja.”

Az antinómia megoldása

A megoldás kulcsa

Kant az antinómiák megoldásának kulcsát a transzcendentális idealizmusban látja. A transzcendentális idealizmus értelmében a dolgokat csakis mint jelenségeket ismerhetjük meg, de a jelenségek semmiek, ha elvonatkoztatunk észlelésünk sajátosságaitól.³² Ez egyenesen következik Kant „kopernikuszi fordulatából,” mely szerint nem megismerésünk igazodik a tárgyakhoz: tapasztalatunk nem egyszerűen lenyomata a világnak, és értelmünk tevékeny hozzájárulása nélkül a megismerés nem is lenne elképzelhető. Ez persze nem azt jelenti, hogy mi teremtjük az érzékelt világot, hanem azt, hogy tapasztalataink csak az értelem és (a pusztán receptív) érzékelés együttműködése révén lehetségesek, vagyis – hogy a jól ismert tézisre utaljak: „tartalom nélkül üres a gondolat, fogalom nélkül vak a szemlélet.”³³ Eszerint csak azt vagyunk képesek megismerni, ami megjelenik számunkra, ami a tér és az idő által „adva van.” Ugyanakkor a transzcendentális esztétikában Kant arra a következtetésre jutott, hogy a tér és az idő transzcendentális értelemben ideális, és csak empirikus értelemben tekinthető reálisnak.³⁴ Vagyis minden, tapasztalatunk számára hozzáférhető dolog jelenséggént, térben és időben adódik; viszont ha nincs semmi, ami érzékelhetné a világot, úgy tér és idő sem létezik, miképpen jelenségek sem – hiszen nincs, ami számára megjelenhetne a tárgy. Mindennek ellenére a dolgok maguk ekkor is léteznének. Hiszen a tárgy mint magában való dolog független mind a természetet uraló törvényektől, mind a tértől és az időtől – bár mindebből kifolyólag a tapasztalat számára mindig is megközelíthetetlen marad. Ez azt vonja maga után, hogy az egymástól megkülönböztetett jelenség és magában való dolog bizonyos értelemben³⁵ két külön világot alkot: nevezetesen a fenomenális (empirikus) és a noumenális (intelligibilis) világot. Előbbi a megismerhető, természeti törvényeknek alávetett, míg utóbbi a megismerhetetlen, természeti törvényektől független világ fogalmát adja meg. Az így felvázolt két világ megkülönböztetése jelenti a harmadik antinómiából kiutat jelző transzcendentális distinkciót, mely szabadság és természet közé alapvető metafizikai gátat emel.

Természet és szabadság inkompatibilitása

³² KANT 1995, 678.

³³ KANT 1995, 106.

³⁴ KANT 1995, 84 – 90.

³⁵ A kérdés, hogy a distinkciót ontológiai vagy episztemológiai természetűnek tekintjük. Mindkét értelmezésnek komoly textuális támogatottsága van, én mégis az utóbbival szimpatizálok. Ez azonban a dolgozat szempontjából másodlagos.

Mint már jeleztem, az antitézis álláspontja szerint a tézis nem önmagával, hanem a természettel és annak törvényeivel kerül ellentmondásba. Ez teremti meg azt a logikai űrt, mely által lehetségessé válik, hogy mind a tézis, mind pedig az antitézis igaz legyen. A transzcendentális distinkció értelmében abból, hogy inkompatibilis a természettel, nem következik a szabadság lehetőségének tagadása. A természet világa ugyanis nem az egyetlen. A transzcendentális szabadság ezzel a distinkcióval az intelligibilis világ részévé válhat, míg a természet megőrizheti a törvényein alapuló okságot. A spontaneitás a tértől és időtől független világban akadálytalanul működhet, de ezzel kiszorul a tapasztalan szférájából, és „tárgya nem is lehet semmilyen tapasztalatban meghatározott módon adva.”³⁶ Így ha a harmadik antinómia nem is szolgálhat egyértelműen a transzcendentális idealizmus melletti indirekt érvként,³⁷ de erősen motiválja az elfogadását: a transzcendentális distinkció megtétele nélkül ugyanis kilátástalan helyzetben, a természeti okság fogságában maradna a szabadság. A distinkció következtében egyszersmind az antitézis önellentmondása is feloldódik, hiszen az ész, azon (kielégíthetetlen) igényét, miszerint a feltételektől folyton a feltétlen felé halad, már nem kizárólag a természet korlátai közt kívánja kielégíteni: így az intelligibilis első ok lehetősége úgymond leveszi a feltétlen utáni vizsgálódás súlyát az antitéziszről.

Egyelőre azonban még nem világos, hogy a transzcendentális szabadság kérdése milyen viszonyban áll a szabad akarat problémakörével. A kérdést Kant a harmadik antinómia téziséhez fűzött megjegyzésében kezdi kibontani. A gyakorlati (vagy morális) szabadságot itt pszichológiai fogalomnak titulálja, s megállapítja róla, hogy bár elsősorban empirikus természetű, a transzcendentális szabadságtól korántsem független.³⁸ Az antinómia megoldásával foglalkozó szövegrész szerint az itt taglalt kapcsolat abban áll, hogy „[...] a szabadság gyakorlati fogalma a szabadságnak eme transzcendentális ideáján alapul.”³⁹ Ez azonban egyrészt nem jelenti azt, hogy a gyakorlati szabadság realitásának esetleges bizonyításával – ami Kant szerint lehetséges tapasztalati úton⁴⁰ – a transzcendentális szabadság realitása is adott volna. Ellenkezőleg, az utóbbi realitása mindig is kétségek tárgya marad. Másrészt a transzcendentális szabadság meglehetősen korlátozott betekintést enged a szabad akarat működését illetően: hiába szükséges ugyanis egyfajta abszolút spontaneitás feltételezése a világ totalitásának megértése érdekében, az megmagyarázhatatlan marad, hogy e képesség miként lehetséges, illetve hogy miként vezet új okozati lánchoz. Ugyanakkor igaz, hogy ezek a kérdések semmivel sem bizonyulnak ködösebbnek, mint a természeti törvényeken alapuló kauzalitás kapcsán, és mindkét esetben „be kell érünk annnyival, hogy a priori módon tudatában vagyunk”⁴¹ az okság e két fogalmának, lehetőségüket megmagyarázni viszont nem tudjuk.

A spontaneitásnak a szabad akaratban megnyilvánuló szerepe elsősorban abban áll, hogy megnyitja az utat a „világ rendes menetében” található oksági sorok önmagukból kiinduló kezdete előtt, és ezáltal „[...] e sorok szubsztanciáit felruházhatjuk a szabadságból eredő cselekvés képességével.”⁴² Vagyis mivel elképzelhető az oksági események önálló, első kezdete, az ezt létrehozó képességet nincs okunk elvitatni a racionális cselekvőtől sem. Hogy ez mit jelent, azt Kant azzal a hétköznapi példával igyekszik illusztrálni, hogy a döntés, mely szerint felkelek a székemből, egy új oksági láncot indít, mivel nem vezethető le az engem ért természeti

³⁶ KANT 1995, 427.

³⁷ Az első kettő azonban igen. (Lásd: ALLISON 1990, 25.; GUYER 1987, 412 – 5.)

³⁸ KANT 1995, 370.

³⁹ KANT 1995, 427.

⁴⁰ KANT 1995, 603.

⁴¹ KANT 1995, 370.

⁴² KANT 1995, 372.

hatásokból – „követi ugyan őket, de nem következik belőlük.”⁴³ A döntés természettől való függetlensége – ugyanúgy, ahogy a transzcendentális spontaneitás esetében – mindösszesen egy egyirányú függetlenséget jelent: az, hogy a természeti törvények nem határozzák meg szükségszerűen az okozatot, nem jelenti, hogy az okozat nem lesz összhangban ezekkel a törvényekkel. Éppen ez az összhang teszi lehetővé egyrészt a világ leírását (mivel nélküle az első ok által kiváltott okozat szükségképpen kívül esne a természetben, ahogy annak okozata is, s a természeti kauzalitás szabálya megsemmisülne, e nélkül pedig nem lehetne megkülönböztetni egymástól álmodást és tapasztalatot⁴⁴). Másrészt csak az „első okozat” és a természet törvényeinek összhangja képes lehetővé tenni, hogy szabad akaratunk tényleges hatással legyen életünkre és a világra. A spontaneitásnak a jelenségekkel való kapcsolata így a függés azon különös formájában tűnik fel, melyben előbbi szabadon, mégis a jelenségeket meghatározó törvényekre való tekintettel hozza létre az első okot; míg utóbbi (a jelenség) maga olyan alapon is nyugszik, mely nem jelenség.⁴⁵

Természet és szabadság kompatibilitása

Kantnak a transzcendentális distinkció inkompatibilista lépése után jelenség és magában való dolog kompatibilitását kell kimutatnia, hiszen ha nem tudja tisztázni a viszonyt, akkor még ha elgondolható is e szabadság létezése, korántsem magától értetődő, hogy van-e bármiféle hatása a jelenségekre. Úgy tűnik, a szabadság és a természet két teljesen külön szférát alkot: a természet, determinisztikus oksági láncával együtt, uralja a jelenségeket; ezzel szemben a szabadság nem más mint törés ebben a láncban. A spontaneitás megakasztja a természet oksági sorozatát, és létrehozza egy új lánc első szemét. Ugyanakkor a spontaneitás, mivel független a természet okságától, időn (és téren) kívüli. Az idő ugyanis tapasztalatunk a priori feltétele, és mint ilyen, csak empirikus realitással rendelkezik. És bár éppen e függetlenség teremti meg az új lánc lehetőségét, egyúttal felveti a kérdést, hogy az új lánc vajon alá van-e vetve az időnek, és egyáltalán a természeti kauzalitás szükségszerűsége szerint folytatódik-e.

Ha a kérdésre nem tudunk igennel válaszolni, és az új okságot a természettől való függetlenségben kell felfogni, akkor ezáltal minden természeti okság semmissé válik. A kozmológiai spontaneitás szerepe éppen az, hogy megadja a világban zajló események első kezdetét (ugyanis ez a természeti oksággal sosem lenne elérhető, minden okozat egy megelőző okhoz vezetne⁴⁶). Mivel e kezdet időn kívüli, így nem az időbeli, hanem az oksági kezdetet adjuk meg az eseményeknek. De ezen a ponton túl a természet az okság elve szerint működik, időben, s ezáltal lehetségessé teszi a tapasztalatot. Ha tehát a transzcendentális szabadság (amely, mint már említettem, a dolognak mint noumenonnak sajátja) nem képes hatással lenni az idő és természet régiójára (a dolgokra mint jelenségekre), ha a szabadság által indított lánc nem a jelenségek törvényei szerint folytatódik, akkor természetről (és tapasztalatról) nem is beszélhetünk.

De milyen értelemben beszélhetünk a két, eddig összeférhetetlennek tűnő fogalom kibékítéséről? A kérdésre a választ az empirikus és intelligibilis karakter fogalompárja adja meg.

Empirikus és intelligibilis karakter

⁴³ KANT 1995, 372.

⁴⁴ KANT 1995, 373.

⁴⁵ KANT 1995, 430.

⁴⁶ KANT 1995, 368.

A dolgok/személyek jelenségek okai lehetnek. Ezeknek az okoknak azonban szükségük van egy működési elvre, mely meghatározza kauzalitásukat. Ezt a működési elvet nevezhetjük az ok karakterének. Az ok empirikus karakterén pedig Kant azt az elvet érti, amely „állandó természeti törvények alapján, megszakítás nélküli összefüggést”⁴⁷ teremt a jelenségek közt. E karakter tehát a jelenségekhez tartozik, vagyis azt határozza meg, ahogyan a jelenségek egy egységes kauzális sorozatot alkotnak, s a cselekedetek ezáltal lesznek leírhatók a természet törvényeinek megfelelően. Ezzel szemben az intelligibilis karaktert nem határozza meg a természetnek semmilyen törvénye, s nem vonatkoznak rá az idő feltételei.⁴⁸ Az ágens tehát – intelligibilis kauzalitása révén – úgy válik jelenségek okozójává, hogy ő maga nem jelenség, és független a jelenségeket meghatározó tényezőktől. A két karakter közti különbséget Kant úgy fejezi ki, hogy „az előbbi az ilyen dolog [az okozó] mint jelenség karaktere, míg az utóbbi a magában való dologé.”⁴⁹ A jelenség tehát nem azonos a dolog empirikus karakterével: a jelenség a dolog egy bizonyos szempontból, az empirikus karakter pedig az az elv, amely meghatározza, hogy a jelenség miként képest módosulást vinni a világba. És hasonlóan, az intelligibilis karakter sem feleltethető meg a magában való dolognak.

Mindezek értelmében a két karakter közül csak az intelligibilisről állíthatjuk, hogy szabadon, megelőző állapotoktól és a természet törvényeitől függetlenül képes meghatározni a tárgyát. Az így létrejövő okozat pedig, mint jelenség, már alá van vetve a természet mechanizmusának, és empirikus karaktere révén áll kauzális viszonyban a többi jelenséggel. Ezen a ponton már nem igényel hosszas magyarázatot, mit értettem azon, hogy a spontaneitás okozta jelenségek intelligibilis alapokon nyugszanak: ezzel nem állítok mást, mint hogy a dolog mint okozat empirikus karaktere az intelligibilis karakternek a jelensége.⁵⁰ Vagyis ha egy személy (mint ok) meghatároz egy okozatot, akkor ezt intelligibilis karaktere révén, függetlenül a természeti állapotoktól (vagyis spontaneitása által) teszi; viszont ugyanezen ok – mivel a tapasztalat számára hozzáférhető – jelenséggé is kifejti hatását, ami empirikus karaktere révén összhangot biztosít a természettel. Tehát az ok mint jelenség empirikus karaktere teszi lehetővé a spontaneitás okozatának tapasztalattal való kapcsolatát, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a szabadság oksága hatással legyen a természetre.

A transzcendentális idealizmus szerint nem azért megismerhető és leírható a világ, mert determinisztikus, hanem azért, mert leírható a számunkra. Vagyis nem a determinizmus a kiindulópontja (mely értelmében a megelőző állapotokból levezethető a következő, és a szabadságnak ebből a meghatározottságból kellene megmagyarázhatónak lennie); hanem a szabadság, vagyis az, hogy a racionális cselekvő a törvényektől független helyzetben képes döntést hozni (vagyis megvan a képessége, hogy másként döntsön), és döntése csak annyiban meghatározott, amennyiben az leírható cselekvésként (jelenséggé) konkretizálódik a természetben (persze ez minden egyes cselekvés esetében meg is történik).⁵¹ Kant elméletében tehát a szabadság nem kikapu a természet meghatározottságában, hanem az alapja annak. És amint megértjük, hogy Kant számára a jelenségek, minden törvényszerűségükkel együtt, csak a megismerésünk által és számára léteznek, ugyanakkor szükségszerűen elválaszthatatlan tőle, és ki is meríti azt, beláthatóvá válik, hogy mit jelent a kauzalitás e két oldala. A természeti törvények nem mások, mint szemléletünk a priori formái és értelmünk fogalmi által konstruált, de tapasztalatunk számára általános érvényű és megkerülhetetlen szabályok.

⁴⁷ KANT 1995, 431.

⁴⁸ KANT 1995, 431.

⁴⁹ KANT 1995, 431.

⁵⁰ KANT 1995, 435.

⁵¹ SHENGIJAN XIE 2009, 75.

Miután a harmadik antinómiát, illetve az empirikus és intelligibilis karakter fogalmait nagy vonalakban áttekintettem, látható, hogy a kanti szabadságfogalom alapvetésében olyan szigorú kettősség áll fenn, amely megakadályozza, hogy az elméletet könnyelműen egyik vagy másik táborhoz soroljuk. A következőkben ezt az állítást fogom némileg közelebről szemügyre venni.

A kategorizálás nehézsége

Az inkompatibilista értelmezés nehézségei

A transzcendentális distinkció értelmében a szabadság nem fér össze a természeti kauzalitással, és csak a természeten kívül gondolható el. Kant tehát a szabadságot inkompatibilista fogalmi keretben tárgyalja: amennyiben a természeti törvények naturalizálják a szabadságot, semmissé válik. Mindazonáltal Kant egyértelműen meg is akarja haladni az inkompatibilizmust, hiszen fenntartja, hogy a determinizmus és a szabad akarat is létezik. A probléma tehát a következő: az inkompatibilizmus értelmében szabadság és determinizmus kizárják egymást, mégis bizonyos értelemben együtt léteznek, ugyanakkor ha az egyik fogalmat kihangsúlyozzuk, az a másik kárára történik, ami kérdésessé teszi szerepét az elméletben. Jól példázza ezt egy amúgy nagyon is kézenfekvő stratégia: mivel a szabadság a magában való dolgok, a természeti törvények pedig a jelenségek körében fejtik ki hatásukat, a magában való dolgoknak ontológiai prioritást kell tulajdonítanunk, hogy az ellentétes fogalmak – ha más-más értelemben is, de – egyaránt megmaradjanak. Eszerint csak a noumenon tekinthető szubszisztens létezőnek, a jelenség viszont ontológiailag alárendelt, azaz a noumenontól függő. Így szabadság és természet feszültsége az előbbi oldalára dől el: valójában szabadok vagyunk, meghatározottságunk – és a természeti törvény – csak látszat, és az egyetlen reálisan létező okság a noumenális kauzalitás⁵². Az elmélettel szemben azonban két komoly ellenérvet lehet hozni. Először is, van egy elkerülhetetlen következménye, melyet rendkívül nehéz elfogadni. Eszerint ugyanis az ember (mint noumenon) maga hozza létre a természet törvényeit. A gondolatmenet kiindulópontja az, hogy a tér és az idő – transzcendentálisan ideális voltak miatt – az empirikus valóságnak csak az üres vázát adják, melyet bizonyos elmefüggetlen alapokon nyugvó empirikus tartalmak „töltenek fel.” Az elmefüggetlen alap a noumenon, amely meghatározza az empirikus tárgyak tulajdonságait.⁵³ Továbbá az értelem és érzékelés együttműködése hozza létre a minden természeti eseményre kiterjedő kauzális szükségszerűséget. De ez önmagában még nem mond ki többet, mint hogy a kauzális törvények léteznek, s nem határozza meg, hogy miért ilyenek s nem másmilyenek ezek a törvények. Ezért szintén a noumenon a felelős. Emiatt pedig elképzelhető, hogy az ember mint noumenon szabadon formálja a fenomenális kauzális sorozatok struktúráját, és hogy minden ember maga alakítja „azon partikuláris kauzális törvényeket, melyek meghatározzák őt mint jelenséget.”⁵⁴

Azt hiszem, nem érdemel hosszas fejtegetést, hogy mennyire kontraintuitív ilyen képességet tulajdonítani az embernek. Ha képesek vagyunk irányítani a – kétségtelenül ránk is kényszerítő hatással bíró – törvényeket, maga a törvényszerűség válik kétségessé. Márpedig a második analógia szerint a kauzalitás egy szabály alapján határozza meg a bekövetkezett eseményt.⁵⁵ Mennyiben függhet tőlünk, szabad lényektől, e szabály léte – és különösen – milyensége? Ha képesek vagyunk megváltoztatni a szabályokat, mi zárja ki, hogy minden „szabály” ne

⁵² Ez az álláspont a mérsékelt két-világ elmélet. Mérsékelt, hiszen ténylegesen csak egy világ létezik, melyben kizárólag magában való dolgok találhatóak. (Vö.: VILHAUER 2008, 4; VAN CLEVE 2003, 146 – 150.)

⁵³ VILHAUER 2008, 8.

⁵⁴ VILHAUER 2008, 9.

⁵⁵ KANT 1995, 213.

csak egyetlen eseményre legyen érvényes? A jelenségek közti objektív viszony szükségszerű meghatározást jelent, mely kauzális viszonyuk következménye.⁵⁶ Amennyiben viszont irányítom e kauzalitást, a meghatározás megszűnik szükségszerűnek lenni, a világ rendje pedig egyszeri viszonyok esetleges egymásutániségává válik. Ezzel pontosan arra utalok, mint ami az antitézisben a deterministákat a szabadság elvetésére sarkallja.

A második felvethető probléma a következő: az ontológiai prioritás (és a mérsékelt két-világ elmélet) alapján valójában szabadok vagyunk, és csak másodlagosan, pusztán látszat szerint vagyunk determináltak. Vagyis az egyedülként reálisnak tekinthető világban létezik szabadság, a kauzalitás szükségszerűsége pedig csupán látszat. A kérdésre tehát, hogy „szabad vagyok-e vagy sem?” egyértelmű választ adnak: „igen, szabad vagyok.” A probléma az, miként kiderül a harmadik antinómiából, hogy a kérdésre nem adható efféle egyoldalú válasz.

A megoldás ugyanis nem abban rejlett, hogy Kant elvetette volna az antitézist. Ha ezt megtehetnénk, és a jelenségek transzcendentálisan ideális voltából a kauzalitás szükségszerű voltánál látszatára következtetnénk, akkor az antinómia nem volna „természetes és elkerülhetetlen.”⁵⁷ Kant szavaival, az antitézis tagadásával, csak „tévokoskodásból származó tantételekhez jutunk.”⁵⁸ Transzcendentális idealizmus ide vagy oda, az antinómiák két oldala egyenrangú. Csak úgy tarthatjuk igaznak az egyiket, ha mindeközben a másikat is. Az noumenális kauzalitáshoz ragaszkodók ennek a követelménynek nem tudnak eleget tenni, náluk szabadság és szükségszerűség nem lehet két egyenlő fél.

A harmadik antinómia értelmében nem a szabadság, vagy a determinizmus a látszat: nem azt mondja ki, hogy vagy szabadoknak kell lennünk, vagy nem. Ellenkezőleg: a látszat éppen abban áll, hogy úgy tűnik, feltétlenül választanunk kell a kettő közül. Vagyis pontosabban: mindkét nézet látszataból merítkezik.⁵⁹ A látszat azonban „nem abban áll, hogy szabadok vagyunk, vagy éppenséggel kauzálisan meghatározottak. Hanem inkább abban a feltételezésben, hogy valamiféle ontológiailag privilegizált értelemben valójában vagy az egyiknek vagy a másiknak kell lennünk,”⁶⁰ vagyis egy olyan szempont feltételezésében, melyből bárminemű kontextustól függetlenül, feltételeket meg nem tűrve tudunk válaszolni a kérdésre. Láthattuk, hogy mind a tézis, mind az antitézis a kizárólagosság azon igényével lépett fel, hogy ha sikerül bizonyítaniuk ellenfelük tévedését, azzal egyben bizonyítják saját maguk igazát. De ebben tévedtek: a transzcendentális idealizmus feltételével mindkettejüknek igazuk volt. Nem a determinizmus a látszat, hanem az, hogy a determinizmus csak látszat.⁶¹

Ha tehát meg akarom tartani a harmadik antinómia megoldásának az eredményét, ugyanakkor elvetni a jelenségek és a magában való dolgok egymástól való teljes elzártágát, az ontológiai prioritás elméletét nem lehet elfogadni.

Az ontológiai prioritás elmélete és az empirikus kauzalitás ellényegtelenítése persze nem egyenesen az inkompatibilizmusból következik, hanem a két-világ elméletből, mely szerint a transzcendentális distinkció egy ontológiai elmélet. Azonban ahogy én látom, az inkompatibilistának nincs más választása: a két-aspektus elmélet (mely kizárólag episztemológiai tekinteti a különbséget) nem áll nyitva a számára, az ugyanis sokkal inkább kompatibilista elmélet.

⁵⁶ KANT 1995, 210.

⁵⁷ KANT 1995, 291.

⁵⁸ KANT 1995, 351.

⁵⁹ KANT 1995, 291.

⁶⁰ ALLISON 2004, 49.

⁶¹ Egy további ellenvetés lehet az ontológiai prioritás ellen, hogy a noumenonnak egy olyan határozott, pozitív fogalmát használja, mely teoretikus alapokon egyszerűen nem lehet a birtokunkban. (Lásd: WOOD 2008, 135 – 41.)

A két-aspektus elmélet azt állítja a dologról, hogy egyszerre van térben és időben, és hogy nincs; hogy szabad, és azt hogy nem az stb. A látszólagos ellentmondást a tér példáján keresztül azzal lehet feloldani, hogy a spatiális tulajdonságok, mint az alak, relatívák és nem intrinzikusak. Vagyis olyan tulajdonságok, melyekkel a dolgok csak bizonyos feltételek esetén rendelkeznek: a dolog rendelkezik alakkal, amennyiben a tér viszonyai közt áll, de ha ez nem áll fenn, úgy nem tulajdoníthatunk neki alakot. Eszerint a tapasztalat számára hozzáférhető dolgoknak – mivel mindig térben jelennek meg – van alakjuk, de ha elvonatkoztatunk tapasztalatunktól (és elgondoljuk magát a dolgot, azaz a magában való dolgot), úgy nincsen. Ezzel azonban nem azt állítja, hogy a dolognak valójában nincs alakja, az ugyanis, hogy úgy tűnik, mintha volna nem azt jelenti, hogy valójában nincs. Éppen ebben áll a megoldás lényege: a tárgy valójában rendelkezik alakkal, ha mint jelenségre tekintek rá.⁶²

A két-aspektus elméletének előnyét az isteni előretudás és a szabad akarat problémája jól példázza. A jól ismert konfliktus abban áll, hogy ha Isten – időtlen módon – mindent felfog, ami valaha be fog következni, hogyan tudok másképp cselekedni, és hogyan lehetek felelős tetteimért. A két-aspektus elmélet számára ennek belátása nem okoz gondot, hiszen episztemológiai feltételként képes megőrizni az időnek a jelenségekre vonatkozó realitását (empirikus realitás), s egyúttal az isteni előretudáshoz szükséges atemporalitást (transzcendentális idealitás). Nem könnyű belátni, hogy erre az eredményre miként juthat egy két-világ elmélet, mivel az események egy és ugyanazon sorát kell egyszerre időben és azon kívül elképzelni.

A probléma a két-aspektus elmélettel tehát nem az, hogy tarthatatlan, hanem hogy nem világos, mitől lenne inkompatibilista.⁶³ Elvégre szabadság és természet nem hogy egy világban, de egyazon dologban is megfér egymás mellett, ami számomra legalább annyira kompatibilista, mint inkompatibilista. Legfeljebb az állítható inkompatibilistaként a két-aspektus elmélet keretein belül, hogy ugyanabban a világban, pontosabban egyazon aspektus tekintetében nem kompatibilisek egymással, míg ugyanaz a dolog különböző aspektusokból elgondolva egyszerre lehet szabad és determinált.

A. W. Moore a következő példával illusztrálja szabadság és természet viszonyának két-aspektus elmélet szerinti kettősségét: egy fizikai tárgy, amely nyugalomban van, nem lehet egyszerre mozgásban is. Viszont egy tárgy, ami például egy mozgó vonaton van, a vonathoz képest lehet nyugalomban, de a vasúti töltéshez képest mozgásban. És hasonlóan kell elképzelnünk Kant szabadságfogalmát is.⁶⁴

A kompatibilista értelmezés nehézségei

Nehezen vitatható, hogy a kanti szabadságelmélet fogalmi kerete inkompatibilista: egyrészt a transzcendentális szabadságot természetin kívülinek tekinti, másrészt úgy tartja, hogy ha az ágens nem dönthetett volna másképp (akár természeti, akár pszichológiai meghatározottsága miatt), nem tartható felelősnek tetteiért.⁶⁵ És még ha meghaladja is az inkompatibilizmust, el nem hagyja, s a szabadság egyfajta libertariánus fogalmát igyekszik kombinálni a determinizmussal, még hozzá úgy, hogy nem mossa össze a két fogalmat, nem helyezi őket egy közös, egységes alapra.

⁶² ALLISON 2004, 42 – 5.

⁶³ Allison, az elmélet legjelentősebb képviselője inkompatibilistának tartja Kantot, de érvelése nem meggyőző. Egyrészt elsősorban indirekt módon, a kompatibilista értelmezések kritikájával érvel (ami végső soron nem túl meglepő, hiszen Kant inkompatibilista értelmezését tekinthetjük a hagyományosnak), másrészt elméletében számos kompatibilista vonás van. (Utóbbi meglátást Lásd: SHENGIJAN XIE 2009, 61 – 5.)

⁶⁴ MOORE 2003, 100.

⁶⁵ KANT 1991b, 213.

Kant annyiban tekinthető kompatibilistának, amennyiben a már élesen elkülönített természetet és szabadságot végül kibékíti egymással. Ez azonban nem több, mint egy házasság, amely csak akkor működik, ha a felek külön házban élnek.⁶⁶

Röviden a szabadság kompatibilista elmélete Kant számára egyszerűen nem kielégítő. A kompatibilista kiindulópont a determinizmus elfogadása, melybe egy korlátozott, természeti jellegű szabadságot igyekszik bevinni. A transzcendentális distinkció lényege éppen abban áll, hogy a szabadságot ne lehessen naturalizálni, és így egy metafizikai libertáriánus szabadságfogalom kerülhessen összhangba a természet törvényeivel.⁶⁷ A harmadik antinómia szerint a determinizmus semmivel sem adottabb, mint a szabadság: ugyanúgy meg kell menteni a szabadságot a természettől, mint fordítva.

Amikor korlátozott szabadságfogalomról beszélek, elsősorban a következő problémára gondolok: Kant számára nem elég, hogy a kauzalitás alapja az ágensen belül legyen, a szabadságnak olyan fogalmát keresi, mely lehetővé teszi, hogy dönthetett volna másképpen is. Amennyiben azonban adottnak vesszük a természeti kauzalitás determinizmusát, mely szerint minden eseményt egy korábbi állapot határoz meg, általános érvényű szabály alapján, úgy a következő probléma merül fel: ahhoz, hogy meglegyen az ágens lehetősége arra, hogy másként döntsön, vagy a múltnak kell a befolyása alatt lennie (hogy a megelőző állapot megváltoztatásával változtassa meg döntését), vagy az általános érvényű szabálynak, amely szerint döntése meg lett határozva.⁶⁸ Az első lehetőség abszurd, mivel még ha lenne is ilyen képessége az ágensnek, a döntését meghatározó tényezők könnyedén visszavezethetők születése előtti állapotokra. Utóbbi pedig, mint láttuk, inkompatibilista lehetőség, mely az ontológiai prioritás elmélete számára áll nyitva. Ezzel szemben Hud Hudson fenntartja, hogy az ágensnek lett volna alternatívája (egy olyan kontrafaktuális helyzetben, ahol a múlt vagy a törvények eltérők).⁶⁹ Arra viszont nem képes válaszolni, hogy ez miként lehetséges, holott Kantot éppen ez érdekli moralitás és determinizmus kapcsolatát illetően.⁷⁰

Összegzés

Kant kompatibilizmusa és inkompatibilizmusa egyaránt feltételezik egymást: inkompatibilizmusa már magában foglalja jelenség és magában való dolog kapcsolatának igényét; kompatibilizmusa pedig jelenség és magában való dolog megkülönböztetésén nyugszik. Elméletét tekinthetjük olyan inkompatibilista elméletnek, amely végső soron szabadság és természet egyfajta összhangjára törekszik (s eszerint nevezhetjük esetleg inkompatibilis kompatibilizmusnak);⁷¹ vagy olyan kompatibilista elméletnek, amely inkompatibilista módra meg akarja tartani a determinizmus igen erős formáját, ugyanakkor a moralitással szemben olyan szigorú követelményt támaszt, mint a spontaneitás. Kant túl ambiciózus ahhoz, hogy elkerülje ezt a feszültséget.

Ennek fényében éppen annyira állíthatjuk, hogy egyszerre kompatibilista és inkompatibilista, mint hogy egyik sem: komoly megszorítások nélkül nem alkalmazhatók rá ezek a fogalmak, mivel – Wood szavaival – Kant mintha kompatibilizmus és inkompatibilizmus kompatibilitását

⁶⁶ WOOD 1998, 241.

⁶⁷ Kant dualizmusának gyengítésében egy lehetséges irány az elmélet davidsoniánus értelmezése, mely ugye monizmusként igyekszik kezelni Kant megoldását. (Lásd: MEERBOTE 1984, 157 – 62.)

⁶⁸ VILHAUER 2004, 10 – 5.

⁶⁹ HUDSON 1994.

⁷⁰ KANT 1991b, 214; KANT 1995, 440.

⁷¹ HANNA – MOORE 2006, 117.

igyekezne kimutatni.⁷² Úgy gondolom, ennek a kettősségnek a belátása és hangsúlyozása tisztább képet ad erről a több szempontból is túlságosan homályos elméletről, mint annak egyik oldala alapján történő kategorizálása, majd az álláspont folytonos pontosításokkal való finomítása.

⁷² Wood 1998, 239.

Bibliográfia

- ALLISON, Henry E. 1990. *Kant's Theory of Freedom*. Cambridge University Press.
- ALLISON, Henry E. 2004. *Kant's Transcendental Idealism. An Interpretation and Defense*. Yale University.
- BENNETT, Jonathan. 1974. *Kant's Dialectic*. Cambridge University Press.
- EWING, A. C. 1938. *A Short Commentary of Kant's Critique of Pure Reason*. The University of Chicago Press.
- GUYER, Paul. 1987. *Kant and The Claims of Knowledge*. Cambridge University Press.
- HANNA, Robert – MOORE, A. W. 2006. "Reason, Freedom, and Kant: An Exchange": *Kantian Review* 11.
- HARPER, William L. – MEERBOTE, Ralf. 1984. „Kant on the Nondeterminate Character of Human Actions.” In: *Kant on Causality Freedom and Objectivity*. The University of Minnesota Press.
- HUDSON, Hud. 1994. *Kant's Compatibilism*. Cornell University Press.
- KANT, Immanuel. 1991a. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Ford. Berényi Gábor. Gondolat.
- KANT, Immanuel. 1991b. *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Berényi Gábor. Gondolat.
- KANT, Immanuel. 1995. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Ictus.
- MOORE, A. W. 2003. *Noble in Reason, Infinite in Faculty*. Routledge.
- SHENGJIAN XIE, Simon. 2009. „What Is Kant: A Compatibilist Or An Incompatibilist? A New Interpretation of Kant's Solution to the Free Will Problem”: *Kant-Studien*. Volume 100, Issue 1.
- VAN CLEVE, James. 2003. *Problems From Kant*. Oxford University Press.
- VILHAUER, Ben. 2004. „Can We Interpret Kant as a Compatibilist?": *The British Journal for the History of Philosophy*, Vol 12, No. 4.
- VILHAUER, Ben. 2008. „Incompatibilism and Ontological Priority in Kant's Theory of Free Will.”: Pablo Muchnik (szerk.): *Rethinking Kant: Current Trends in North American Kantian Scholarship*. Cambridge Scholars Publishing.
- WIKE, Victoria S. 1982. *Kant's Antinomies of Reason. Their Origin and Their Resolution*. University Press of America.
- WOOD, Allen W. 1998. „Kant's Compatibilism.”: Patricia Kitcher (szerk.): *Kant's Critique of Pure Reason*, Rowman & Littlefield Publishers.
- WOOD, Allen W. 2008. *Kantian Ethics*. Cambridge University Press.
- WOOD, Allen W. 2010. „The Antinomies of Pure Reason.”: Paul Guyer (szerk.): *The Cambridge companion to Kant's Critique of Pure Reason*. Cambridge University Press.

CIRCULVS ARCTICVS.

ERICA SIV
IA NOVA.

ANTARCTICVS.

TERRA AVSTRALIS

100 210 220 230 240 250 260 270 280 290 300 310 320 330 340 350 360